

Ерих Мария РЕМАРК



**НА ЗАПАДНИЯ
ФРОНТ
НИЩО НОВО**

ОБРАТНИЯТ ПЪТ

ЕРИХ МАРИЯ РЕМАРК НА ЗАПАДНИЯ ФРОНТ НИЩО НОВО. ОБРАТНИЯТ ПЪТ

Превод: Никола Георгиев, Емилия Драганова

chitanka.info

Тази книга не е нито обвинение, нито изповед. Тя е само опит да се разкаже за едно поколение, което бе унищожено от войната, макар да оцеля от нейните снаряди.

ВЕНЦЕСЛАВ КОНСТАНТИНОВ

НАЧАЛОТО НА ПЪТЯ

*Докато човек не се предаде, той е по-силен
от своята съдба.*

Ремарк

Има писатели, които, бавно и систематично изграждат стъпалата на своето творчество, достигат завидни висоти, постепенно се превръщат в живи класици и си завоюват респект, литературни награди, несекващ критически възторг и място в христоматиите. За тези писатели често се говори, но обикновено рядко ги четат.

Но има и други писатели, които блясват с някоя творба, грабват сърцата на читателите — особено на младите — и макар да не постигат изключителни върхове, книгите им се предават от ръка на ръка и се четат, докато се разкъсат. Това не са непременно лековати писатели или незначителни художници, които умеят да подклаждат дребни страсти и да приспиват мисълта. Но без да са „титани на перото“, те успяват да внушават идеи и дори да възпитават. Така неочаквано и малко парадоксално те създават съдбовни естетически преживявания и неволно се превръщат в наставници на не едно читателско поколение.

Сред тези не велики, но любими и въздействащи писатели на нашето време свое постоянно място заема Ерих Мария Ремарк — автор на четиринадесет романа, една драма, няколко есета, скици и разкази. Ерих Паул Ремарк, както гласи истинското му име, е роден на 22 юни 1898 година в Оснабрюк, Северна Германия. Роден е в една година с Бертолт Брехт и Курцио Малапарте. Негови връстници са Ерих Кестнер, Ана Зегерс, Скот Фицджералд, Хемингуей, Сент Екзюпери и Гарсия Лорка. За своето детство Ремарк казва: „Израснах в малък вестфалски град, в дребнобуржоазна среда. Родителите ми бяха

католици, самият аз често пеех в момчешкия хор на църквата. Нито у дома, нито в църквата срещнах разбиране за моите стремежи към един друг свят, извън моето обкръжение, никой не ме напъти при опитите ми да се оправя сред книгите. Не можех да си представя друго бъдеще, освен да стана началник на пощата, учител или аптекар...“ В Оснабрюк момчето се учи в католически семинар, но в разгара на Първата световна война полага извънреден изпит и се записва доброволец. Осемнадесетгодишният Ремарк е изпратен като обикновен войник на западния фронт. На няколко пъти го раняват, но той пак се завръща на предната линия; в края на войната е ранен тежко и после дълги години страда от получените увреждания.

След войната Ремарк мечтае да стане музикант, после — художник. Но за да изкара препитанието си, сменя различни професии: за кратко е прогимназиален учител, после счетоводител, кореспондент, амбулантен търговец, посредник на фирма за надгробни паметници, в същото време свири на орган в една църква. Оттогава датират и първите му литературни опити. В сп. „Ди Шьонхайт“ излиза през 1918 г. „мирогледното“ му стихотворение „Аз и ти“, а също прозаичните скици „Жената със златните очи“ и „На младини“. Както отбелязва биографът на Ремарк Алфред Антковяк, тези ранни творби издават голяма мирова скръб и малко талант.

Това са годините, когато Ремарк окончателно се насочва към литературата, много чете и се занимава с философията на Ницше и Шопенхауер — особено модни сред младежта. Ето как Томас Ман си припомня своите ранни увлечения по двамата мислители: „Духовните преживявания, които бяха потресли моите двадесет години, бяха музикалният песимизъм на Шопенхауер и декадентската психология на Ницше. Художникът от Ницшев тип иска да опознава и да изобразява: дълбоко да опознава и красиво да изобразява. Търпеливото и гордо понасяне на мъките, които по неизбежност съпровождат опознаването и изобразяването, придава на живота му нравствено достойнство. Тук, разбира се, си казва думата и онова «модно влияние» на Ницше върху «улицата», схващано като някакъв опростен «ренесансизъм», култ към свръхчовека, и изразявано чрез приказки за «кръв и красота».“ В същото време силно впечатление правят на Ремарк писателите Кнут Хамсун и Джек Лондон с изобразяваните от

тях „силни личности“, които гордо се противопоставят на заобикалящия ги свят.

Така Ремарк написва първата си книга — малкия роман „Мансардата на бляновете“, който излиза през 1920 г. Той разказва за един „човек на изкуството“, който живее уединено, далеч от шума и суетата на делника. Още тук героите на Ремарк добиват своята най-характерна черта: те се стремят да изживеят себе си така, сякаш съществуват извън реалната, социално обусловена действителност. Съпротивляват се на своето обкръжение с някакъв наивен, но привлекателен стоицизъм, презират буржоазния порядък и здравия разум и жадуват да вкусят от „истинския живот“ — да усетят цялата интензивност на отлитащия миг, да заситят сетивата си със сладостни дразнения, произлезли често от случайни обстоятелства. И все пак в героите на Ремарк се долавя някаква особена човечност, дълбоко отвращение към варварството и бруталността, те са изпълнени с любов към себеподобните си, прекарват времето си в сантиментално блуждаене и псевдофилософски размишления върху смисъла на живота и изкуството. Това поведение сякаш ги издига над простолудието и посредствеността, над „обикновените хора“.

Три години след „Мансардата на бляновете“, книга, която критиката почти не забелязва, вече двадесет и пет годишният писател приема литературното име Ерих Мария Ремарк и започва да публикува програмни есета: „За размесването на скъпи питиета“ и „Ръководство за декаденти“ — в тях призовава към „дионисиевско изживяване на битието“ в духа на модната „философия на живота“. Като редактор на хановския рекламен вестник „Ехо континентал“ Ремарк пътува из много страни — Италия, Швейцария, България, Турция. А от 1925 г. е фоторедактор в берлинския спортен двуседмичник „Шпорт им билд“ и пише рекламни статии за автомобилни гуми, леки коли, яхти, мотори и пр. Публикува и есето „Химн за коктейла“ (1927). Наред с това обаче чете Флобер и се възхищава на интелигентността му, опитва се да усвои от Стендал силата и яснотата на изображението, вдълбочава се в наскоро излезлия роман на Томас Ман „Вълшебната планина“ и в автобиографичната поредица на Марсел Пруст „В търсене на изгубеното време“, заради когото научава френски и предприема пътуване из Франция.

Резултатът е още един „декадентски“ роман — „Спирка на хоризонта“ (1927–28), — в който Ремарк вече поставя под съмнение принципа да се живее без цел и смисъл, с пълно отдаване на мига и мимолетните желания. Героят му разсъждава: „Може би е по-добре да си наложа граници... Иначе се търкаляш като топче от един водовъртеж към друг, докато ти стигне дъхът, жаден единствено да изживееш своето Аз.“ Подобни „прозрения“ имат и героите на една току-що преведена в Германия книга, в която се описва безцелният и безсъдържателен живот на американци и англичани в Париж и Испания в годините след войната — това е романът на Ърнест Хемингуей „И изгрява слънце“ (на немски: „Фиеста“), който носи като епиграф думите на Гъртруд Стейн „Всички вие сте изгубено поколение“ и цитат от Еклесиаст: „Род прехожда и род дохожда, а Земята пребъдва до века“. Осезаемо се долавя и влиянието на „Великият Гетсби“ от Скот Фицджералд, както и на цялото американско литературно направление на „суровия стил“.

Така Ерих Мария Ремарк се подготвя за своя голям творчески успех. В едно по-късно интервю той описва душевното си състояние през този период по следния начин: „Страдах от доста бурни пристъпи на отчаяние. Опитвах се да ги превъзмогна и постепенно започнах съвсем съзнателно и систематично да издирвам причините за своите депресии. В хода на този обмислен анализ се върнах към преживяванията си от войната. При много познати и приятели наблюдавах съвсем сходни прояви. Всички ние бяхме — и често сме още — неспокойни, лишени от цел, ту екзалтирани, ту безразлични, но в дълбините на душата — безрадостни. Сянката на войната тегнеше над нас дори и когато изобщо не мислехме за нея. В същия ден, когато стигнах до тази мисъл, започнах да пиша без много разсъждения...“ За няколко седмици през пролетта на 1928 година Ремарк създава роман, който обаче не смее да публикува, защото му се струва прекалено личен и неактуален — от войната е изминало цяло десетилетие. Едва след увещанията на приятели се решава в края на годината да предложи творбата си като подлистник във вестник „Фосише цайтунг“. На другата година в Берлин — като отделна книга — излиза романът „На Западния фронт нищо ново“.

Това автобиографично произведение на тридесетгодишния писател става една от най-големите сензации в историята на

литературата. Само до края на 1929 година романът е преведен на дванадесет езика (също и на български — с три издания) и само в Германия са продадени милион и половина екземпляра. На другата година е екранизиран в САЩ. През следващите три десетилетия общият тираж достига осем милиона от преводи на двадесет и пет езика. Критиката побързва да сравни романа по значение с „Вълшебната планина“ на Томас Ман и „Степният вълк“ на Херман Хесе, смята го за „творба на епохата“. Ернст Толер пише в сп. „Ди Литерарише велт“: „Един човек е писал вместо всички нас, вместо пехотинките, които лежаха в окопите въшлясали и мръсни, които стреляха и ги застрелваха, които виждаха войната не от перспективата на генералните щабове, не от канцеларии и редакции, а я преживяха като всекидневие, като ужасен и монотонен делник.“ Валтер фон Моло отбелязва: „Книгата на Ремарк е паметник на нашия незнаен воин.“ Бернхард Келерман сравнява романа с „блестящо огледало, което не скрива нищо“, а Хърбърт Уелс го нарича „ясна, чудна и безпогрешна книга“. Мнозина смятат, че вече нищо значително не може да се предприеме в културата, без да се познава този роман, и препоръчват да се прочете във всички училища. А норвежкият писател и актьор Бьорн Бьорнсон поисква официално да се присъди на Ремарк Нобеловата награда — все пак наградата получава Томас Ман.

В същото време в Германия се надига срещу Ремарк враждебна вълна. Особено гневен е „протестът“ на фашистките кръгове — Адолф Хитлер вече е публикувал книгата си „Моята борба“, а идеологът на националсоциализма Алфред Розенберг е написал „Митът на ХХ век“. Обвиняват Ремарк в „литературно предателство към войника от Световната война“; „доказват“, че той никога не е бил на фронта или пък че не е воювал като обикновен войник, а е бил лейтенант, награден с ордени като човек на висшата аристокрация. Предричат на книгата му, че „след две години никой вече няма да я чете“. Провалят прожекциите на филма по романа, като акциите се провеждат под личното ръководство на „депутата д-р Гьобелс“. Дори в една „История на немската литература“ от 1941 година прочита: „В тази деформирана от личен сантиментализъм съзлива история на Ерих Мария Ремарк няма и следа от съдбовното прозрение, че войната не е просто някаква тема, заета от действителността, а е плодносно и животворно начало. Романът «На Западния фронт нищо ново» се

основава върху безжизнения механичен пацифизъм на старата социалдемокрация.“

Въпреки враждебното напрежение около него Ремарк се заема да напише продължение на романа си, в което да обрисова съдбата на оцелелите бойни другари след завръщането им в „цивилния живот.“ Още през есента на 1929 г. той споделя в интервю пред датския вестник „Политикен“, че новата му книга „се занимава с проблемите на настоящето“. Така през 1931 г. се появява романът „Обратният път“, който има сходна участ с предишния. Преведен е на всички културни езици, но в Германия го обругават, обвиняват го, че допринася за „вътрешното израждане на немската интелигенция“. Тогава писателят се преселва в Швейцария, но хулите не престават. Омразата към него в родината му се засилва, когато на власт идва Хитлер. През 1933 година нацистите публично изгарят „На Западния фронт нищо ново“ и „Обратният път“ заедно с произведения на Хайнрих Хайне, Бертолт Брехт, Стефан Цвайг, Ханрих Ман, Лион Фойхтвангер и на други видни немски писатели, неудобни за фашистката пропаганда. Правят се опити и за физическо унищожение на Ремарк: Томас Ман, самият вече емигрант, отбелязва в дневника си през май 1933 г., че при „злополука“ в близост до дома на Ерих Мария Ремарк в Аскона е загинал гостувалият му берлински журналист Феликс Менделсон, когото са взели за самия Ремарк. Накрая отнемат на писателя германското гражданство и той се преселва в Париж, а през 1939 г. емигрира в САЩ.

„На Западния фронт нищо ново“ и „Обратният път“ са свързани не само от обща политическа и литературна съдба. Духовната близост между героите им е очевидна. Нещо повече: вторият роман доразвива идеите на първия — едно поколение, което е прекарало младостта си на фронта, е вече изгубено за нормалния, цивилен живот, то е неприспособимо, то е обречено, то е унищожено от войната, „макар да е оцеляло от нейните снаряди“. Затова и извървелите „обратния път“ не могат да намерят своето място — едни се самоубиват, други изчезват в затворите, трети резигнират и заживяват с дребните грижи на всекидневието, лишени от някогашните си високи цели и идеали. Нервното напрежение от битките лесно преминава в социална апатия. А с това изчезва и най-доброто, което може би е породила войната: фронтното другарство.

* * *

В емиграция Ерих Мария Ремарк създава още десет романа, сред които особена популярност добиват „Трима другари“ (1937), „Триумфалната арка“ (1946)¹, „Искрица живот“ (1952), „Време да се живее и време да се мре“ (1954), „Черният обелиск“ (1956), „Нощ в Лисабон“ (1962) и „Сенки в рая“ (1971). Последната книга излезе след смъртта на писателя — Ремарк почина през 1970 г. в Локарно. Всички тези творби увеличиха славата му и го утвърдиха като „майстор на лирическия натурализъм“. Ремарк си остана и навярно още дълго ще бъде любим писател на всяко младо поколение, което търси своето място под слънцето и се обръща към книгите за съвет. Но Ремарк не е проповедник, нито моралист — неговото нравствено въздействие се засилва от един принцип, който писателят е установил още в началото на своя път: „Не желая нито да убеждавам, нито да увещавам или да възпитавам моите читатели. Описвам онова, което ме вълнува.“

Венцеслав Константинов

НА ЗАПАДНИЯ ФРОНТ НИЩО НОВО

I

Намираме се на девет километра зад фронта. Вчера ни сменила от бойната линия; сега стомасите ни са пълни с боб и говеждо, сити сме и доволни. Дори за вечерта всеки можа да получи пълна котелка; освен това има двойна дажба колбас и хляб — не можем да се оплачем! Такова нещо отдавна не се бе случвало: кашаварът с червеното като домати лице сам да предлага ядене; на всеки, който мине, маха с черпака и му сипва пълна гребка. Видял се е в чудо как да изпразни походния казан. Тяден и Мюлер измъкнаха отнякъде два-три легена и поискаха да им ги напълни догоре, да имат в запас. Тяден прави това от лакомия, Мюлер — от предвидливост. Къде вместила Тяден толкова ядене, е загадка за всички. Винаги е бил мършав като чироз.

Но най-важното е, че раздадоха и двойна дажба тютюн. За всекиго по десет пури, двадесет цигари и два пакета тютюн за дъвчене, това е съвсем прилично. Размених с Катчински моя тютюн срещу неговите цигари, сега ми станаха общо четиридесет. С толкова може да се изкара един ден.

Всъщност получихме всичко това, без да ни се полага. Толкова щедри прусаците не са. Дължим го на едно недоразумение.

Преди две седмици отидохме на предната линия за смяна. В нашия сектор беше доста спокойно и артелчикът бе получил за деня на връщането ни обичайното количество хранителни припаси за сто и петдесет души, колкото беше съставът на ротата. Но тъкмо последния ден огънят при нас изненадващо се засили — дългобойна и тежка английска артилерия, която изсипа толкова много снаряди над нашата позиция, че понесохме тежки загуби и се върнахме всичко на всичко осемдесет души.

Върнахме се през нощта и веднага се натръскахме на сламениците, за да се наспим първо както трябва. Прав е Катчински: войната нямаше да бъде толкова лошо нещо, ако човек можеше поне да си отспи. На предната линия за това не може и да се мисли, а по две седмици на всяка смяна е доста много време.

Беше вече пладне, когато първите от нас изпълзяха от бараките. Половин час по-късно всеки беше взел канчето си и се струпахме пред походната кухня, където миришеше на тлъсто и вкусно. Начело, разбира се, бяха най-гладните: малкият Алберт Кроп, който от всички ни разсъждава най-бистро и затова едва сега стана ефрейтор; Мюлер, който още мъкне учебници със себе си и сънува извънредния изпит — отгоре се сипе барабанен огън, а той зубри физически закони; Лер, който си е пуснал брада и има голяма слабост към госпожичките от офицерския публичен дом — той се кълне, че били задължени с армейска заповед да носят копринени ризи и когато имат гости от капитан нагоре, да се къпят предварително; четвъртият съм аз — Паул Боймер. И четиримата сме по на деветнадесет години, в един клас бяхме, когато отидохме на война.

Непосредствено зад нас бяха приятелите на Тяден, мършав шлосер на нашите години, най-големият гладник в ротата. Когато сяда да яде, е тъничък и строен, а после се подува като бременна дървеница; Хайе Вестхус, на същата възраст, торфокопач, който спокойно може да стисне цял войнишки хляб в шепата и да те попита: „Отгатни какво държа в ръката си!“ — Детеринг, селянин, който мисли само за стопанството и жена си, и накрая Станислав Катчински, главатарят на групата ни, жилав, хитър, отракан, четиридесетгодишен, със землисто лице, сини очи, смъкнати рамене и чудесен нюх за опасни ситуации, хубаво ядене и кръшкачески служби.

Нашата група заемаше челото на опашката пред казана. Почнахме да губим търпение, защото кашаварът, не подозиращ нищо, все още стоеше и чакаше.

Най-после Катчински му викна:

— Е, че отваряй вече казана с манджата, Хайнрих! Вижда се, че бобът е уврял.

Кашаварът поклати сънливо глава:

— Първо трябва всички да се съберете.

Тяден се изкиска:

— Че ние всички сме тук.

Подофицерът все още не забелязваше нищо.

— Тъй ви изнася то на вас! Къде са другите?

— За тях ти днес нямаш грижа! Кой в полевия лазарет, кой в братската могила.

Кашаварът само дето не падна по очи, като разбра как стои работата. Олюля се.

— Ами аз съм сготвил за сто и петдесет души!

Кроп го смушка в ребрата.

— Е, веднъж и ние да се налапаме до насита. Хайде, почвай!

Но ето че Тяден бе споходен от внезапно озарение. Заостреното му мише лице направо светна, очичките му се присвиха хитро, бузите му затрепериха и той се промъкна напред.

— Мамин сине, ти си получил и хляб за сто и петдесет души, тъй ли?

Подофицерът кимна втрещен и уж разсеяно.

Тяден го сграбчи за куртката.

— И колбаси също?

Доматеното лице пак кимна.

Челюстите на Тяден потръпваха.

— И тютюн?

— Да, всичко!

Тяден се огледа сияещ.

— По дяволите, това се казва късмет! Че тогава всичко е за нас! Тогава всеки ще получи — я чакай! — да, точно по двойна дажба!

Сега обаче доматиът дойде на себе си и заяви:

— Не може!

Ето че се размърдахме и ние и се скупчихме около него.

— Защо да не може бе, рапон? — пита Катчински.

— Каквото е за сто и петдесет, не може да бъде за осемдесет.

— Ние ще ти покажем как може — изръмжа Мюлер.

— За яденето как да е, но дажби мога да раздам само за осемдесет души — упорствуваше доматиът.

Катчински се ядоса.

— И на теб ти е май време да те сменят вече! Получил си продукти не за осемдесет души, а за втора рота, толкоз. И ще ги раздадеш! Втора рота сме ние, дето ни виждаш тук.

Притиснахме го застрашително от всички страни. Никой не го обичаше много, на няколко пъти заради него получихме яденето много късно и студено в окопите, защото и при слаб артилерийски огън не смее да се приближи достатъчно с казана си, та нашите носачи трябва да изминават много по-дълъг път, отколкото хората от другите роты. В

това отношение Булке от първа рота е по-свестен. Дебел е наистина като шопар, но щом трябва, мъкне сам баките чак до най-предната линия.

Много се бяхме наежили и сигурно щеше да падне бой, ако не се бе появил ротният командир. Той попита за причината на разправията и отначало каза само:

— Да, вчера имахме големи загуби...

После надникна в казана.

— Бобът, изглежда, е добър.

Доматът кимна:

— С мас и месо.

Лейтенантът ни изгледа. Знаеше какво мислим. Пък и други неща знаеше, защото е израсъл между нас, а и в ротата е постъпил като подофицер. Вдигна още веднъж капака на казана и подуши миризмата. На тръгване каза:

— Донесете и на мен една пълна чиния. А дажбите всички да се разпределят. Имаме нужда от тях.

Доматът направи глупава физиономия. Тяден затанцува около него.

— От това нищо няма да загубиш! Я го виж ти, като че ли артелната е на баща му. Почвай, какво чакаш, мръсно кашаварче, и гледай да не сбъркаш при броенето...

— Да опустееш дано! — изсъска доमतът.

Би се пръснал по всички шевове, такова нещо главата му въобще не можеше да побере, вече не проумяваше тоя свят. И сякаш за да покаже, че всичко му е все едно, на своя глава раздаде на всекиго и по четвърт кило изкуствен мед.

Днес наистина е хубав ден. Дори поща има, почти всеки е получил писма и вестници. Замъкваме се на поляната зад бараките. Кроп носи под мишница един кръгъл капак от каче за маргарин.

В десния край на поляната е издигнат голям общ нужник, солидна постройка с покрив. Но това е работа за новобранци, които още не са се научили от всяко нещо да извличат полза. Ние търсим нещо по-добро. Навред се виждат малки единични сандъчета, предназначени за същата цел. Те са четвъртити, чистички, сковани целите от дърво, затворени отстрани, с чудесно, много удобно седалище. Отстрани имат дръжки, та да могат лесно да се пренасят.

Нареждаме три в кръг и се настаняваме удобно върху тях. По-рано от два часа няма да станем.

Още помня колко стеснително ни беше отначало като доброволци в казармата, когато трябваше да ходим в общия нужник. Врати там няма, двадесетина души седят един до друг като във вагон. Можеш да ги обгърнеш с един само поглед — войникът трябва винаги да е под око.

За същото време се научихме на много неща и отдавна преодоляхме този свян. С времето се отракахме в какво ли не.

Но тук навън тази работа е истинско удоволствие. Вече не разбирам защо по-рано е трябвало да отминаваме срамежливо тези неща, те са също тъй естествени като яденето и пиенето. И може би не би било нужно да се говори специално за тях, ако не играеха тъй важна роля в нашия живот и не бяха тъкмо за нас съвсем нови — за останалите те отдавна се подразбираха от само себе си.

За войника стомахът и храносмилането му са много по-близка и по-позната сфера, отколкото за всеки друг. Три четвърти от неговия речник са взети оттам и изразът на ликуваща радост, както и на най-дълбоко възмущение намира тук най-ярката си и сгъстена форма. Невъзможно е по друг начин да се изразиш стегнато и ясно. Нашите семейства и учители ще има много да се чудят, когато се върнем у дома; но тук това е универсалният език.

За нас тези функции си възвърнаха първичната невинност тъкмо поради своята принудителна публичност. Нещо повече, те ни се виждат нещо толкова естествено, че приятното им осъществяване се цени не по-малко, отколкото, да речем, един добре изигран, неуязвим „гранд“ без четворки при игра на скат. Ненапразно за разговори от всякакъв вид се е наложил терминът „кенефна парола“: за войника тези места са клюкарски кътчета и заместват постоянната маса в кръчмата.

В момента тук се чувствуваме по-добре, отколкото в някоя облицована с най-бели плочки, луксозна тоалетна. Там е само хигиенично, тук е хубаво.

Чудни часове без мисли и грижи. Над нас е синьото небе. На хоризонта висят светло озарени, жълти наблюдателни балони и белите облачета на противовъздушните снаряди. Сегиз-тогиз те се стрелват нагоре като снопове, когато преследват някой самолет.

Като ехо от далечна буря се чува глухият тътен на фронта. Заглушава го дори жуженето на дивите пчели, които прехвърчат край нас.

А наоколо е цъфналата поляна. Нежните стръкчета на метличината се полюшват, малки пеперуди се щурат насам-натам, носят се в мекия, топъл ветреца на късното лято, ние четем писма и вестници, пушим, сваляме фуражките си и ги слагаме до нас, вятърът си играе с косите ни, играе си с думите и мислите ни.

Трите сандъчета стърчат сред яркочервените макове...

Поставяме капака от качето за маргарин върху коленете си. Така се получава добра маса за игра на скат. Кроп е взел картите със себе си. След всеки „нулувер“^[1] вмъкваме по една партия с пълен пас. Бихме могли вечно да седим така.

Откъм бараките долитат звуци на акордеон. Понякога оставяме картите и се споглеждаме. Някой ще каже: „Момчета, момчета...“ или пък: „Можеше и зле да свърши“ — и за миг всички потъваме в мълчание. У нас напират силно, сподавяно чувство, всеки го усеща, за това не са нужни много думи. Колко лесно можеше да стане така, че днес да не седим на сандъчетата си, работата беше дяволски на косъм. И затова сега всичко ни се струва ново и ярко — и червеният мак, и хубавото ядене, и цигарите, и летният ветреца.

Кроп пита:

— Някой от вас видя ли пак Кемерих?

— Той лежи в „Св. Йосиф“ — казвам аз.

Мюлер смята, че е ударен в бедрото — добър случаи да го пратят в къщи.

Решаваме следобед да го посетим.

Кроп изважда някакво писмо.

— Много поздрави на всички ви от Канторек.

Смеем се. Мюлер хвърля цигарата си и казва:

— Защо не е тук сега!

* * *

Канторек беше класният ни учител, строго, дребно човече със сив редингот и остро мише лице. Имаше горе-долу същата фигура като

подофицера Химелщос, когото наричахме „Клостербергското плашило“. Интересно е впрочем, че бедите на тоя свят идват тъй често от дребните хора; те са много по-енергични и по-несговорчиви от високите. Винаги съм се пазел да не попадна в дружина с дребни на ръст ротни командири: повечето са ужасни душевадци.

В час по гимнастика Канторек ни държеше толкова дълги речи, че накрая целият клас, предвождан от него, се явихме в окръжното комендантство и се записахме доброволци. Още го виждам пред себе си как ни стрелка през очилата и с прочувствен глас ни пита: „Нали отивате и вие, другари?“

Тези възпитатели твърде често носят чувствата си в джоба на жилетката и ги раздават ежечасно. Но за това не се и замисляхме тогава.

Все пак един от нас се колебаеше и не му се тръгваше особено. Това беше Йозеф Бем, добродушен дебеланко. Накрая обаче и той се остави да го предумат — иначе щеше да изпадне в невъзможно положение. Може би и други мислеха като него; но никой не можеше с чиста съвест да се измъкне, защото по онова време дори родителите не си поплюваха много с думата „страхливец“. Та хората въобще нямаха представа какво идва.

Най-разумни бяха всъщност бедните и простичките люде: те тутакси прецениха войната като бедствие, докато по-добре поставените не можеха да си намерят място от радост, въпреки че тъкмо те би трябвало да бъдат много по-наясно какви ще бъдат последствията.

Катчински твърди, че това идвало от образованието, което затъпявало човека. А щом Кат казва нещо, значи го е премислил.

Странното е, че Бем бе един от първите, които паднаха убити. При една атака бе улучен в очите и го оставихме да лежи, смятайки го за мъртъв. Не можехме да го вземем с нас, защото трябваше стремглаво да се оттеглим. Следобед изведнъж го чухме да вика и го видяхме; че пълзи пред окопите. Бил е само в безсъзнание. Но тъй като не виждаше нищо и беше обезумял от болка, не търсеше никакво прикритие и ония отсреща го пречукаха, преди някой да може да излезе и да го пренесе.

Това, разбира се, не бива да се свързва с Канторек — какво би станало с нашия свят, ако вземехме тук да говорим за вина. Нали има

хиляди кантореконци, всички убедени, че постъпват по възможно най-добрия — и за тях удобен — начин.

Но в това именно се състои и техният провал.

На нас, осемнадесетгодишните, те трябваше да бъдат посредници и водачи към света на зрелостта, към света на труда и дълга, на културата и прогреса, на бъдещето. Понякога ние им се подигравахме и им погаждахме малки шеги, но дълбоко в себе си им вярвахме. Понятието авторитет, което те въплъщаваха, се свързваше в нашите мисли с по-голяма прозорливост и разбиране на човека. Но първият убит, когото видяхме, разби на пух и прах това убеждение. Трябваше да си дадем сметка, че нашата възраст е по-честна от тяхната; единственото, с което те ни превъзхождаха, бяха фразите и ловкостта. Още първият барабанен огън ни отвори очите за нашата заблуда и под него се сринаха представите, които те ни бяха внушили.

Докато те още пишеха и приказваха, ние видяхме лазарети и умиращи; докато те наричаха служенето на държавата най-великото нещо на света, ние бяхме вече разбрали, че страхът от смъртта е посилен. Не станавме по тази причина метежници, дезертьори или страхливци — а всички тези епитети им идваха тъй лесно на устата, — ние обичахме отечеството си не по-малко от тях и при всяка атака тръгнахме смело напред — но сега вече можехме да правим разлика, отведнъж се бяхме научили да виждаме нещата. И видяхме, че от техния свят не е останало нищо. Изведнъж се оказахме страшно сами — и вече сами трябваше да се оправяме.

* * *

Преди да тръгнем за Кемерих, опаковахме нещата му; по пътя сигурно ще му потрябват.

В лазарета цари голяма суетня; мирише както винаги на карбол, гной и пот. В бараките сме свикнали на какво ли не, но тук наистина може да ти прилошее. Питаме един, друг за Кемерих и най-после го намираме; лежи в една зала и ни посреща с вял израз на радост и безпомощно вълнение. Докато бил в безсъзнание, му откраднали часовника.

Мюлер клати глава:

— Винаги съм ти казвал, че такъв хубав часовник човек не носи със себе си.

Мюлер е малко недодялан и все си знае своето. Иначе би си затварял устата, защото на всички ни е ясно, че Кемерих вече няма да излезе от тая зала. Дали ще си намери часовника, е все едно, най-много да му го изпратят в къщи.

— Е, как е, Франц? — пита Кроп.

Кемерих оборва глава.

— Ами... добре съм... само тия проклети болки в крака.

Поглеждаме одеялото. Кракът му лежи под един телен кош, одеялото се надига високо отгоре. Побутвам Мюлер по пищяла, защото като нищо може да изтърси пред Кемерих какво ни казаха санитарите отвън: че Кемерих вече няма крак. Кракът му е ампутиран.

Той има ужасен вид, жълтопепеляв, по лицето му вече пълзят онези странни черти, които познаваме тъй добре, защото сме ги виждали стотици пъти. Всъщност това не са черти, а по-скоро знаци. Под кожата вече не пулсира живот; животът вече е изтикан до крайчеца на тялото, отвътре напират смъртта, тя е завладяла очите. Пред нас лежи другарят ни Кемерих, с когото доскоро печяхме заедно конско месо и клечяхме в бомбената яма — това още е той и вече не е той. Образът му е станал размит и неясен като фотографска плака, върху която са направени две снимки една върху друга. Дори гласът му звучи като пепел.

Спомням си заминаването ни тогава. Майка му, добродушна, пълна женица, бе дошла да го изпрати на гарата. Непрекъснато плачеше, лицето ѝ бе подпухнало и подуто. Кемерих се чувствуваше неловко, защото от всички тя най-малко се владееше, просто бе плувнала в тлъстина и сълзи. При това беше хвърлила око тъкмо на мен, току ме хващаше за ръката и ме молеше да внимавам там, на фронта, за Франц. Той наистина имаше лице като на дете и толкова меки кости, че само след четири седмици носене на раницата получи плоски ходила. Но можеш ли да опазиш някого на бойното поле!

— Ето, сега ще се върнеш у дома си — казва Кроп, — за отпуск щеше да чакаш още няколко месеца.

Кемерих кима. Сърце не ми дава да гледам ръцете му, като восъчни са. Под ноктите, се вижда чернилката от окопа — изглежда синьо-черна като от отрова. Идва ми наум, че тези нокти ще продължат

да растат дълго още, като призрачни израстъци, когато Кемерих вече отдавна ще е издъхнал. Виждам картината пред очите си: изкривяват се като тирбушони и растат, растат, а с тях и косите по разплулия се череп, като трева на плодovitа почва, досущ като трева — о, как е възможно това?...

Мюлер се навежда.

— Донесохме ти нещата, Франц.

Кемерих посочва с ръка.

— Сложете ги под леглото.

Мюлер изпълнява молбата му. Кемерих пак започва за часовника. Как да го успокоим, без да събудим подозрението му!

Мюлер се измъква изпод леглото с чифт авиаторски ботуши в ръце. Чудесни английски ботуши от мека жълта кожа, които стигат до коляното и горе се стягат с връзки — за такива човек може само да мечтае. Той е във възторг, налага подметките им върху собствените си груби, разкривени обувки и пита:

— Ще си вземеш ли и ботушите, Франц?

И тримата мислим същото: дори да оздравее, ще може да използва само единия, значи за него те нямат стойност. Но както стои сега работата, просто да се пукне човек от мъка, ако останат тук — санитарите веднага ще ги свият, щом той умре.

Мюлер повтаря:

— Няма ли да ги оставиш тук?

Кемерих не иска. Те са най-хубавото нещо, което притежава.

— Можем и да ги сменим — предлага отново Мюлер, — тук те могат да свършат добра работа.

Но Кемерих е непреклонен.

Настъпвам Мюлер по крака; той пъха колебливо ботушите отново под леглото.

Говорим още за едно-друго и си вземаме сбогом.

— Всичко хубаво, Франц.

Обещавам му утре да дойда пак. И Мюлер казва нещо такова; умът му е в ботушите и би искал да бъде тук, когато настъпи моментът.

Кемерих изохква. Има температура. Навън спираме един санитар и го увещаваме да направи на Кемерих инжекция.

Той отказва.

— Ако давахме на всички морфин, нямаше да ни стигнат цели каци...

— Сигурно обслужваш само офицери — процежда жлъчно Кроп. Бързо се намесвам и първо давам на санитаря една цигара. Той я взема. После питам:

— А ти въобще имаш ли право да правиш инжекции?

Той е обиден.

— Щом не вярвате, защо ме питате?...

Пъхам му още няколко цигари в ръката.

— Хайде, направи го за нас...

— Е, добре.

Кроп влиза заедно с него вътре; не му вярва и иска да види с очите си. Другите чакаме навън.

Мюлер пак започва за ботушите.

— Ще ми станат като по калъп. Тези лодки ми правят само мехури. Вярваш ли, че ще изкара до утре след наряда? Ако се спомине нощес, така и няма да видим ботушите...

Алберт се връща.

— Смятате ли...? — пита той.

— Всичко е наред — отсича Мюлер.

Прибираме се в бараките. Мисля за писмото, което ще трябва утре да напиша на майката на Кемерих. Побиват ме студени тръпки, иска ми се да обърна една ракия. Мюлер скубе треви и ги дъвче. Изведнъж малкият Кроп хвърля цигарата си, започва да я тъпче като бесен, озърта се с разстроено, налудничаво изражение и смотолевя:

— Проклетата гадост, тая проклета гадост!

Вървим все така още дълго време, Кроп вече се е успокоил; познато ни е това — фронтовата лудост, всеки го прихваща понякога. Мюлер го запитва:

— Е, и какво ти пише Канторек?

Той се засмива:

— Че сме били желязна младеж.

И тримата се смеем раздражено. Кроп изругава; доволен е, че може да говори нещо.

Да, така мислят те, така мислят те, стотиците хиляди канторековци! Желязна младеж! Младеж! Ние всички сме едва по на

двадесет години. Но млади? Младеж? Отдавна беше това. Ние сме старци.

[1] При игра на скат: „нулева игра“, при която играчът след първото вземане трябва да открие картите си. — Б.пр. ↑

II

Странно ми е, като си помисля, че у дома, в едно чекмедже на масата ми, лежат една започната драма „Саул“ и свитък стихове. Прекарвал съм не една вечер над тях, почти всички сме се занимавали с такива неща; но сега ми се вижда тъй недействително, че вече не мога истински да си го представя.

Откакто сме тук, предишният ни живот е като отрязан, без ние да сме сторили каквото и да било за това. Понякога се опитваме да обгърнем с поглед този факт и да си го обясним, но все някак не ни се удава. Тъкмо за нас, двадесетгодишните, всичко е особено неясно — за Кроп, Мюлер, Лер, за мен, за нас, които Канторек нарича „железна младеж“. По-старите войници са здраво свързани с предишното, имат почва под краката си, имат жени, деца, професии и интереси, които са толкова здраво вкоренени, че войната не може да ги разкъса. Ние, двадесетгодишните, обаче имаме само родителите си, а някои си имат и момиче. Не е много — на нашата възраст властта на родителите е най-слаба, а момичетата още не са ни погълнали изцяло. Освен тия неща нямахме кой знае какво друго — малко мечти, някое сърдечно увлечение и училището, по-далеч животът ни не стигаше. И от всичко това не е останало нищо.

Канторек би казал, че сме тъкмо пред прага на живота. Горедолу така е. Още не бяхме пуснали корени и войната ни отнесе като вълна. За другите, по-възрастните, тя е просто едно прекъсване, те могат да мислят за това, което ще дойде след нея. Нас обаче тя ни сграбчи и не знаем как ще свърши всичко. Засега знаем само, че станяхме някак странно и печално сурови, макар вече рядко да се случва да тъгуваме.

* * *

Ако Мюлер тъй много желае да има ботушите на Кемерих, това не означава, че изпитва по-малко състрадание от оня, който от мъка не

би дръзнал да помисли за такова нещо. Само че той знае да разграничава нещата. Ако ботушите можеха да бъдат с нещо полезни за Кемерих, Мюлер би предпочел да тича бос през бодлива тел, вместо да умува как да се добере до тях. Но в случая ботушите с нищо не могат да променят състоянието на Кемерих, докато на Мюлер те биха свършили добра работа. Кемерих ще умре, все едно е кой ще ги получи. Защо тогава да не е Мюлер, та той има повече право на тях, отколкото някакъв санитар! Умре ли веднъж Кемерих, вече ще е късно. Затова Мюлер още отсега си отваря очите на четири.

Ние сме загубили чувството за други взаимоотношения, защото те са изкуствени. Само фактите имат стойност и значение за нас. А хубави ботуши рядко се намират.

* * *

По-рано беше по-различно. Когато се явихме във военното комендантство, бяхме още цял клас от двадесетина младежи и преди да прекрачим прага на казармата, всички отидохме горди да се обръснем заедно — някои от нас за първи път. Нямахме определени планове за бъдещето, само у малцина мисълта за кариера и професия се бе избистрила дотам, че да има някакво значение за бъдещето им; затова пък главите ни гъмжаха от неясни идеи, които ни караха да виждаме живота, а и войната в романтична и почти идеализирана светлина.

Подложиха ни на десетседмично военно обучение и през това време се променихме коренно, повече, отколкото за десет години в училище. Научихме, че едно излъскано копче е по-важно от четири тома Шопенхауер. Отначало с учудване, сетне с горчивина и накрая с равнодушие трябваше да разберем, че, както изглежда, не духът е решаващият фактор, а четката за ботуши, не мисълта, а системата, не свободата, а мущровката. С въодушевление и добра воля станахме войници; но направиха всичко, за да ни избият тези представи от главата. След три седмици вече приемахме, че е в реда на нещата, кажи-речи, един пощенски раздавач с пагони да притежава по-голяма власт над нас, отколкото по-рано нашите родители, възпитатели и всички културни общества от Платон до Гьоте, взети заедно. С

младите си будни очи виждахме как класическото понятие за отечество, внушено ни от учителите ни, се материализира в пълно отричане на личността, каквото никой не би очаквал и от последния слуга. Отдаване на чест, стоене мирно, парадна маршировка, вземане за почест, обръщане надясно, обръщане наляво, удряне на токовете, ругатни и хиляди разигравания — другояче си бяхме представяли нашата задача и сега открихме, че ни подготвят за героизъм, както се дресират циркови коне. Но скоро свикнахме с това. Разбрахме дори, че част от тия неща са необходими, а друга част — напълно излишни. За тези работи войникът има непогрешим нюх.

* * *

Нашият клас беше разпръснат по трима или четирима в различни отделения заедно с фризийски рибари, селяни, работници и занаятчии, с които бързо се сприятелихме. Кроп, Мюлер, Кемерих и аз попаднахме в девето отделение на подофицера Химелщос.

Той минаваше за най-свирепия душевадец в казармата и явно се гордеше с това. Нисък, набит, със засукани рижи мустаци, по професия пощенски раздавач, той имаше дванадесет години военна служба зад себе си. Нас четиримата с Кроп, Тяден и Вестхус ни бе взел на око, защото усещаше мълчаливата ни съпротива.

Един предобед застилах четиринадесет пъти подред леглото му, а той все намираще нещо не в ред и пак го разваляше. В продължение на двадесет часа — с почивките естествено — мазах един чифт допотопни, вкоравели като камък ботуши и накрая ги направих тъй меки, че дори Химелщос вече нямаше какво да възрази; по негова заповед изтърках с четка за зъби цялото спално помещение на отделението; друг път Кроп и аз трябваше с четка и лопатка за смет да изметем целия казармен двор от снега и щяхме да караме така докато замръзнем, ако случайно не се бе появил отнякъде един лейтенант, който ни прати да се приберем и здравата нахока Химелщос. Последниците от това за жалост бяха, че Химелщос още повече се озлоби срещу нас. Четири седмици подред бях всяка неделя караул и още толкова — дневален в помещението; с пълно снаряжение и пушка упражнявах върху една мокра, разорана нива „Стани, бегом марш!“ и

„Залегни!“, докато се превърнах в буца кал и накрая грохнах от изтощение; четири часа по-късно трябваше да представя на Химелщос безупречно почистените си вещи и оръжие, макар и с протрити до кръв ръце; с Кроп, Вестхус и Тяден упражнявахме четвърт час без ръкавици, с голи пръсти върху желязната цев, стоеж „мирно“, като през цялото време Химелщос зорко дебнеше и за най-малкото помръдване, та да установи някакво нарушение; в два часа посред нощ съм тичал по риза осем пъти от най-горния етаж на казармата до двора, защото долните ми гащи се подаваха няколко сантиметра извън ръба на столчето, върху което всеки трябваше да надипли дрехите си. Редом с мен тичаше подофицерът на действаща служба Химелщос и ме настъпваше по босите крака. При учение „на нож“ все на мен се падаше да се фехтувам с Химелщос, като аз имах за оръжие тежък железен станок, а той — лека дървена пушка, така че лесно можеше да ме налага по ръцете до посиняване; веднъж обаче така се засилих от ярост, че заслепен го блъснах в корема и той падна на земята. Когато отиде да се оплаче, ротният му се изсмя и му каза да внимава повече; той добре знаеше що за стока е неговият Химелщос и като че ли одобри поражението му. Аз станах съвършен катерач по шкафчета, а и постепенно придобих голямо майсторство в клякането. Тръпки ни побиваха, щом само чуехме гласа му, но така или иначе не превихме врат пред тоя разбеснял се пощенски кон.

Един неделен ден в полевия лагер, когато Кроп и аз носехме на един прът пълните нужнични кофи през двора, край нас мина Химелщос, стегнат и лъснат за излизане в града, спря се и ни попита как ни харесва тази работа; тогава ние нарочно се препънахме и изляхме кофите върху краката му. Той побесня, но чашата наистина беше преляла.

— За това ще има карцер! — изкрещя той.

Кроп кипна.

— Преди това обаче ще има разследване, за да си кажем всичко — процеди той.

— Как смееете да разговаряте тъй с подофицер? — ревна Химелщос. — Да не сте полудели? Ще говорите, когато ви питат! Та какво сте щели да направите?

— Ще кажем всичко за господин подофицера! — отвърна Кроп, събрал пръсти по шева на панталона.

Химелщос усети накъде отива работата и си тръгна, без да каже дума. Преди да изчезне, все пак излая:

— Тъпкано ще ви го върна аз това!

Но с безпрекословната му власт бе вече свършено. Опитва се още веднъж да ни разиграе в разораните ниви със „Залегни!“ и „Стани, бегом марш!“ Вярно е, подчинявахме се на всяка заповед, защото заповедта си е заповед и трябва да бъде изпълнена. Но я изпълнявахме тъй отпуснато, че Химелщос изпадеше в отчаяние. Бавно подгъвахме коляно, след това се опирахме на ръцете и така нататък; междувременно, разярен, той бе дал вече друга команда. Преди ние да се изпотим, той пресипна.

Тогава вече ни остави на мира. Наистина все още продължаваше да ни нарича „кучи синове“, но в това прозвище се долавяше уважение.

Имаше доста много свестни подофицери, които бяха по-разумни; те дори бяха мнозинството. Но всеки се мъчеше преди всичко да запази колкото се може по-дълго топлото си местенце в тила, а това можеше да стане само ако държеше изкъсо новобранците.

Така ние получихме всяка възможна казармена шлифовка и често сме плакали от ярост. Някои се разболяха, Волф почина от белодробно възпаление. Но бихме станали смешни в собствените си очи, ако се оставехме да ни смачкат. Станахме груби, недоверчиви, безмилостни, отмъстителни, сурови — и това бе за наше добро, защото тъкмо тези качества ни липсваха. Ако ни бяха пратили в окопите без този период на обучение, повечето от нас сигурно щяха да полудеят. Но сега бяхме подготвени за онова, което ни очакваше.

Не се пречупихме, а се приспособихме; за това ни помогнаха и нашите двадесет години, които в други неща тъй много ни пречеха. Но най-важното беше, че у нас се пробуди едно крепко, практично чувство на задружност, което по-късно на бойното поле прерасна в най-доброто, което войната можа да роди: бойното другарство!

* * *

Седя до леглото на Кемерих. Той отпада все повече и повече. Около нас — голям шум и суетня. Пристигнал е санитарен влак и сега

пробират ранените, които могат да бъдат извозени в тила. Лекарят минава край леглото на Кемерих и дори не го поглежда.

— Следващия път, Франц — казвам аз.

Той се повдига на лакти върху възглавницата.

— Ампутирали са ми крака.

Значи вече знае. Кимам и отговарям:

— Радвай се, че се отърва с това.

Той мълчи.

Аз продължавам:

— Можеше да бъдат и двата крака, Франц. Вегелер загуби дясната си ръка. Това е много по-лошо. Пък и в къщи ще се върнеш.

Той ме поглежда в очите.

— Мислиш ли?

— Разбира се.

Той повтаря:

— Мислиш ли?

— Положително, Франц. Само трябва първо да се съвземеш от операцията.

Той ми прави знак с глава да се приближа. Навеждам се над него и ми прошепва:

— Аз не вярвам.

— Не говори глупости, Франц, след някой и друг ден сам ще се увериш. Какво пък толкова — един ампутиран крак! Тук закърпват къде по-страшни неща.

Той вдига едната си ръка.

— Я виж този пръст.

— Това е от операцията. Храни се добре и ще се оправиш. Добре ли ви хранят?

Той посочва едно канче, още наполовина пълно. Аз възкликвам възбудено:

— Но ти трябва да ядеш, Франц. Главното е храната. Че това тук е съвсем свястно.

Той маха с ръка. След малко проговаря.

— Някога исках да стана лесничей.

— Че ти и сега можеш — утешавам го. — Днес правят вече великолепни протези, с тях дори не усещаше, че ти липсва крак. Прикачват ги към мускулите. При ръчните протези можеш да си

движиш пръстите и да работиш, дори да пишеш. А освен това постоянно изнамират нови неща.

Той лежи известно време, без да проговори. Сетне казва:

— Можеш да занесеш ботушите ми на Мюлер.

Кимам и се мъча да измисля нещо ободрително, което да му кажа. Устните му са се заличили, устата е станала по-голяма, зъбите стърчат, сякаш са тебеширени. Плътта се топи, челото се издава по-остро напред, скулите изпъкват. Скелетът напирва навън. Очите вече хлътват. След няколко часа всичко ще е свършено.

Той не е първият, когото виждам в такова състояние; но ние двамата сме отраснали заедно, това все пак е друго нещо. Преписвал съм домашните съчинения от него. В училище идваше обикновено в кафяв костюм, протрит на ръкавите, с колан. Единствен от нас той умееше да прави голямата въртележка на лоста. Когато я правеше, косата му падаше като коприна върху лицето. Затова и Канторек се гордееше с него. Цигари Франц не можеше да понася. Кожата му беше много бяла, имаше у него нещо момичешко.

Поглеждам ботушите си. Те са големи и груби, панталоните са натъпкани в тях; изправиш ли се с тези широки кюнци, имаш вид на едър и силен мъж. Но когато отиваме да се къпем и се събличаме, изведнъж се виждаме пак със същите слабички крака и рамене. Тогава вече не сме войници, а почти юноши; човек не би повярвал, че можем да мъкнем тежките войнишки раници. Странно чувство изпитваме, когато сме голи — тогава сме цивилни и почти се чувствуваме като цивилни.

В банята Франц Кемерих изглеждаше дребен и слабичък като дете. Сега той лежи тук — защо? Би трябвало да докараме целия свят край това легло и да кажем: Това е Франц Кемерих, деветнадесет и половина годишен, той не иска да умре. Не го оставяйте да умре!

Мислите ми се забъркват. Въздухът, наситен с миризма на карбол и гной, задръства дробовете, някаква леплива каша, която задушаваша.

Смрачава се. Лицето на Кемерих избелява, той се надига от възглавницата и е толкова блед, че свети в здрача. Устата тихо се движи. Приближавам се до него. Той шепне:

— Ако намерите часовника ми, изпратете го в къщи.

Не възразявам нищо. Вече няма смисъл. Никой не може да го убеди. Иде ми да заплача от безпомощност. Това чело с хлътнали

слепоочия, тази уста, която е вече само челюст, острият нос! И дебелината ридяща жена в къщи, на която трябва да пиша. Да беше това писмо вече написано и изпратено!

Санитарите сноват наоколо с шишета и кофи. Един се приближава, хвърля изпитателен поглед към Кемерих и пак се отдалечава. Вижда се, че чака, навярно има нужда от леглото.

Присядам близо до Франц и му говоря, сякаш това би могло да го спаси:

— Може би ще те настанят в санаториума при Клостерберг, Франц, там между вилите. Тогава ще можеш да виждаш от прозореца цялото поле чак до двете дървета на хоризонта. Сега е най-хубавото време, житото зрее, а привечер под слънчевите лъчи нивите са като седефени. Ами тополовата алея край Клостербах, където ловяхме бодливки! Ти пак ще си направиш аквариум и ще отглеждаш рибки, ще можеш да излизаш, без никого да питаш, и на пиано ще можеш да свириш дори, когато поискаш.

Навеждам се над лицето му, което е в сянка. Той още диша, съвсем тихо. Лицето му е мокро — той плаче. Хубаво я свърших аз с глупавото си бръщолевене!

— Недей, Франц — обхващам рамото му с ръка и прилепям лице о неговото. — Искаш ли да поспиш малко?

Той не отговаря. Сълзите се стичат по бузите му. Бих искал да ги изтрия, но кърпата ми е много мръсна.

Минава час. Седя напрегнат и наблюдавам всяко движение на лицето му, да не би да иска да каже още нещо. Да можеше поне да отвори уста и да изкрещи! Но той само плаче извърнал глава встрани. Не говори за майка си, за братята и сестрите си, не казва нищо, сигурно всичко това е вече далеч зад него — сега е сам с краткия си деветнадесетгодишен живот и плаче, защото животът си отива от него.

Това е най-невъобразимата и най-тежката раздяла с живота, която съм виждал, макар че беше много страшно и с Тяден, як като мечка мъжага, който реवेशе за майка си и с нож в ръка, широко разтворил от ужас очи, не пускаше лекаря да се приближи до леглото, докато не издъхна.

Изведнъж Кемерих простенва и започва да хъхри.

Аз скачам, изтичвам навън и викам:

— Къде е лекарят? Къде е лекарят?

Виждам един с бяла престилка и го хващам.

— Елате бързо, иначе Франц Кемерих ще умре!

Той се отскубва от мен и пита един стоящ наблизо санитар:

— Какъв е случаят?

Онзи отговаря:

— Легло двадесет и шест, ампутирано бедро!

— Отде да знам кой е, днес съм ампутирал пет крака — сопва се лекарят, после ме избутва встрани, казва на санитаря: — Вижте какво има! — и се втурва към операционната.

Вървя редом със санитаря и се задъхвам от гняв. Той ме поглежда и казва:

— Операция след операция, от пет часа сутринта... истинска лудница, ти казвам, само днес са шестнадесет смъртни случая — твоят е седемнадесетият. Сигурно ще станат двадесет...

Прилошава ми — не мога повече. Не искам да ругая вече, няма смисъл, ще ми се да се свлека на пода и повече да не стана.

Заставаме до леглото на Кемерих. Той е мъртъв. Лицето е още мокро от сълзи. Очите са полуотворени, жълти като кокалени копчета.

Санитарят ме побутва в ребрата.

— Ще вземеш ли нещата му?

Кимам утвърдително. Той продължава:

— Трябва веднага да го изнесем, леглото ни е нужно. Навън лежат в коридора.

Прибирам вещите и откопчавам от Кемерих знака му за самоличност. Санитарят пита къде е войнишкият му билет. Няма го. Казвам, че сигурно е в канцеларията, и тръгвам. Зад мен прехвърлят вече Франц на едно платнище.

Пред вратата тъмнината и вятърът ми се струват като избавление. Вдишвам колкото мога дълбоко и като никога усещам въздуха тъй мек и топъл на лицето си. Изведнъж през главата ми пробягват мисли за момичета, за цъфтящи поляни, за бели облаци. Нозете ми в тежките ботуши крачат напред, вървя все по-бързо, тичам. Войници минават покрай мен, разговорите им ме вълнуват, без да ги разбирам. По земята протичат неведоми сили, които се вливат през подметките в мен. Нощта пращи като заредена с електричество, фронтът глухо тътне като барабанен концерт. Движенията ми са

плавни, чувствавам ставите си гъвкави и силни, пъхтя и пръхтя. Нощта е жива, аз съм жив. Усещам глад, по-силен от глада на стомаха.

Мюлер стои пред бараката и ме чака. Давам му ботушите. Влизаме вътре, за да ги пробва. Стават му точно...

Той рови в запасите си и ми подава парче салам. Има и горещ чай с ром.

III

Получаваме попълнение. Празните места се запълват и скоро всички сламеници в бараките са отново заети. Повечето са възрастни хора, но ни зачисляват и двадесет и пет души младоци от полевите новобрански лагери. Те са почти с една година по-млади от нас. Кроп ме побутва:

— Видя ли дечурлигата?

Аз кимам. Ние се пъчим като петли, сядаме да се бръснем на двора, пъхаме ръце в джобовете, оглеждаме новобранците от главата до петите и се чувствуваме кой знае колко стари войници.

Катчински се присъединява към нас. Минаваме през конюшните и се озоваваме при новодошлите от попълнението, на които тъкмо раздават газови маски и кафе. Кат запитва един от най-младите:

— Май отдавна не сте имали нещо свястно за лапане?

Момчето прави гримаса.

— Сутрин хляб от ряпа, на обед готвена ряпа, вечер котлети и салата от ряпа.

Катчински подсвирва с компетентен вид.

— Хляб от ряпа ли? Че вие сте имали късмет, вече го правят и от талаш. А ти какво ще кажеш за един черпак бобец, а?

Момчето поруменява.

— Няма защо да ме поднасяш.

Вместо отговор Катчински казва само:

— Вземи си котелката.

Тръгваме любопитни подир тях. Той ни завежда при една бака до неговия сламеник. Тя наистина е наполовина пълна с бял боб и говеждо. Катчински застава като генерал пред него и казва:

— Очи зорки, ръце дълги! Такава е паролата при прусаците.

Ние сме изумени. Аз питам:

— Дявол да те вземе, Кат, отде напипа това?

— Доматът беше доволен, че го отървах от манджата. Дадох му три парчета парашутна коприна срещу нея. А пък бобецът си го бива и

студен, нали?

Той сипва покровителствено една порция на младока и казва:

— Когато ми дойдеш следващия път с котелката, да носиш в лявата ръка една пура или стиска тютюн. Разбрано?

После се обръща към нас:

— Вие, разбира се, ще получите и така.

* * *

Катчински е незаменим, защото е човек с шесто чувство. Навсякъде се срещат такива хора, но отвън по нищо не им личи. Във всяка рота има по един-двама такива. Катчински е най-изпраксаният от всички, които познавам. По професия, мисля, е обуцар, но това няма никакво значение, защото той разбира от всичко. Добре е да си приятел с него. Ние с Кроп сме му приятели, също и Хайе Вестхус — донякъде. Но той е повече нещо като изпълнителен орган, защото работи под командата на Кат, когато се провежда акция, за която са нужни яки ръце. Затова пък получава облаги.

Попадаме например нощем в някое съвсем непознато селище, окаяно място, където веднага се вижда, че всичко е сринато до голи стени. За квартира ни дават една малка, тъмна фабрика, току-що приспособена за тази цел. Вътре има легла или по-скоро голи нарове, сковани от дървени летви, преплетени с тел.

Теленият плет е корав. Одејла за подлагане нямаме, защото нашите ни трябват за завиване. Платнището пък е много тънко.

Кат преценява положението и казва на Хайе Вестхус:

— Я ела с мен.

И двамата тръгват из съвсем непознатото селище. След половин час се връщат и мъкнат огромни наръчи слама. Кат намерил някаква конюшня и там открил сламата. Сега бихме могли да спим на топло, само стомасите ни да не стържеха тъй ужасно от глад.

Кроп запитва един артилерист, който е вече отдавна по тия места:

— Има ли някъде лавка тук?

Онзи се изсмива:

— Ама че го рече! Нищо няма тук. И кора хляб не можеш намери.

— Че никой ли не живее вече тук?

Онзи се изхрачва, после отговаря:

— А, има неколцина. Ама и те се увъртат около походните кухни и просят.

Лоша работа, значи. Ще трябва да стегнем още повече коланите и да чакаме до утре.

Виждам обаче, че Кат си слага фуражката, и го питам:

— Къде отиваш, Кат?

— Да поразуча положението — и се измъква навън.

Артилеристът се хили насмешливо.

— Поразучи, поразучи... Само гледай да не се спънеш някъде.

Ние си лягаме разочаровани и вече обмисляме дали да не наченем неприкосновения запас. Но ни се вижда твърде рисковано. Опитваме се да подремнем.

Кроп скъсва една цигара на две и ми дава половината. Тяден разказва за своето национално ястие — едър боб със сланина. Казва, че нищо не струвало, ако не му се сложи чубрика. Но най-важното е всичко да се вари заедно, в никакъв случай поотделно картофите, бобът и сланината. Някой изръмжава, че ще стрие самия Тяден на чубрика, ако не млъкне веднага. В голямото помещение се възцарява тишина. Само една-две свещи мъждукат, набучени в бутилки, и от време на време артилеристът се изхрачва.

Тъкмо сме позадремали, когато вратата широко се отваря и се появява Кат. Струва ми се, че сънувам: под мишница носи два хляба, а в ръката — окървавен чувал с конско месо.

Артилеристът изпуска лулата от устата си. Опипва хляба.

— Ама вярно, истински хляб! И още топъл.

Кат не казва повече нито дума. Намерил е хляб, всичко друго няма значение. Убеден съм, че ако го оставеха сам в пустинята, за един час само би стъкмил чудесна вечеря с фурми, печено и вино.

— Насечи дърва — нарежда той на Хайе.

После измъква изпод куртката си един тиган, а от джоба си изважда шепа сол и дори буца мас — за всичко е помислил. Хайе наклажда огън на вода. Пламъците запращяват в голото фабрично хале. Ние използваме от леглата.

Артилеристът се колебае. Не знае дали да каже нещо похвално, та дано и него го огрее. Но Катчински въобще не го вижда, все едно че там има само въздух. Тогава онзи се измъква навън, ругаейки.

Кат знае как се пече конско месо така, че да остане меко. Не се слага веднага в тигана, тогава става много кораво. Трябва преди това да се повари в малко вода. Ние налякваме в кръг с ножове в ръце и си натъпкваме стомасите.

Такъв е Кат. Ако за цяла година на някое място се появи нещо за ядене само за един час, тъкмо в този час, като че воден от просветление, той ще сложи фуражката си, ще излезе, ще отиде право там като с компас и ще го намери.

Той всичко намира: когато е студено — малки печки и дърва, сено и слама, маси, столове, но преди всичко — ядене. Истинска загадка, би рекъл човек, че го получава с магическа пръчка от въздуха. Най-блестящото му постижение бяха четири кутии консервирани омари. Вярно е, че бихме предпочели да е свинска мас.

* * *

Налягали сме на тревата откъм слънчевата страна на бараките. Мирише на катран, лято и спарени крака.

Кат седи до мен, защото обича да разговаря. Днес по обед упражнявахме цял час отдаване на чест, понеже Тяден поздравил небрежно някакъв майор. На Кат не му излиза от главата това.

— Помни ми думата — заявява той, — ще загубим войната, защото умеем да поздравяваме прекалено добре.

Кроп се приближава към нас на куц крак, бос, със запретнати крачоли. Слага изпраните си чорапи да съхнат на тревата. Кат поглежда към небето, изпуска някакъв силен звук и промърморва унесен:

— Всяко бобче шава, гласчето си издава.

Двамата започват да спорят. В същото време се обзалагат на бутилка бира за изхода от въздушния бой, който се води над главите ни.

Кат не отстъпва от едно свое убеждение, което като стар фронтовак пак изразява в рими:

— Поравно ядене, заплата равна, войната да е свършила отдавна.

Кроп обаче е човек мислещ. Той предлага обявяването на война да стане нещо като народно празненство с входни билети и музика, досущ като при борбите с бикове. Тогава министрите и генералите от двете страни ще излизат на арената по бански гащи, въоръжени с тояги, и ще се нахвърлят един върху друг. Който оцелее, неговата страна е победила. Така би било по-просто и по-хубаво, отколкото тук, на фронта, където се бият хора, нямащи нищо общо с кавгите на големите.

Това предложение допада на всички. После разговорът ни минава на казарменото обучение.

Тогава ми хрумва следната картина: Жарко пладне в казармения двор. Жегата тегне неподвижна над плаца. Казармите са мъртви. Всичко спи. Чуват се само барабанчици, които се упражняват — строили са се някъде и се упражняват, несръчно, монотонно, тъпо. Какво тризвучие само: обедна горещина, казармен двор и упражнения на барабани!

Прозорците на казармата зяят пусти и тъмни. На някои висят прострени дочени панталони. Поглеждаме с копнеж натам. Помещенията са прохладни...

О, вие тъмни, дъхащи на плесен казармени помещения с железни кревати, завивки на квадрати, войнишки шкафчета и столчета пред тях! Дори вие можете да бъдете предмет на възжелание: тук, на фронта, вие сте приказан отблясък от родината, вие, здания, напоени с миризма на престояло ядене, спящи хора, тютюнев дим и дрехи!

Катчински ги описва с най-пищни краски и много жестове. Какво не бихме дали да се върнем пак в тях! Защото по-далеч мислите ни не смеят да отидат...

Вие, часове по словесно обучение в ранни зори: „От какви части се състои пушка 98?“ — и следобедни часове по гимнастика: „Пианистите една крачка напред! На дя-сно, хо-дом марш! Явете се в кухнята за чистене на картофи!“

Унасяме се в сладостни възпоминания. Изведнъж Кроп прихва да се смее и казва:

— Прекачване в Лъоне!

Това беше любимата игра на нашия подофицер. Лъоне е междинна гара, на която се сменят влакове. За да не се объркат там

отпускарите, Химелщос упражняваше с нас прекачването от един влак в друг в спалното помещение. Трябваше да се научим, че в Лъоне прехвърлянето в другия влак става по един гаров подлез. Креватите представляваха подлеза и всеки заставаше от лявата им страна. При командата „Прекачване в Лъоне!“ всички се напъхваха светкавично под леглата и изпълзяваха от другата страна. Това упражнявахме часове наред...

Междувременно немският самолет е свален. Той полита като комета надолу и оставя подир себе си диря от дим. Това означава, че Кроп е загубил бутилка бира, и той унило преброява парите си.

— Като пощальон Химелщос сигурно е бил скромнен човечец — казвам аз, след като е преминало разочарованието на Алберт. — Как е станало така, че като подофицер е такъв душевадец?

При този въпрос Кроп отново се оживява.

— Станало е не само с Химелщос, има ги много, много като него. Дадат ли им нашивки или сабя, стават други хора, като че ли не хляб, а бетон са яли.

— Това прави униформата — изказвам предположение аз.

— Има нещо такова — казва Кат и се намества по-удобно за дълга реч. — Но причината е другаде. Научиш ли например някое куче да яде картофи и му дадеш след това парче месо, то пак ще се нахвърли на месото, защото това му е в природата. Същото е и с човека: дай му мъничко власт и той веднага се нахвърля на нея. То си идва от само себе си, защото човекът е преди всичко звяр и само отгоре, като филия с мас, е намазан с малко човещина. В това се състои военщината — винаги един да има власт над другия. Лошото е там, че всеки има прекалено много власт; подофицерът може да тормози редника до полудяване, лейтенантът — подофицера, капитанът — лейтенанта. И защото знае, че може, веднага свиква да го прави. Вземи най-простото нещо: връщаме се от учебния плац капнали като кучета. Дава се заповед: „Песен!“ Да, но от пеенето нищо не излиза, защото хората едва мъкнат пушките си. И ето че ротата прави кръгом и трябва още един час да води обучение. На връщане отново заповед: „Песен!“ и сега всички пеят както се полага. Какъв смисъл има всичко това? Ротният се заинатява и налага волята си, защото има нужната власт за това. Никой няма да го упрекне, напротив, ще кажат, че е стегнат командир. А това е само дребна работа, какви по-други неща има, с

които ти съдират кожата от гърба. Питам ви сега: какъвто ще да си в цивилния живот, в коя професия ще ти позволят такова нещо, без да ти разбият мутрата? Това го има само във войската! Ето така на всички им се замайват главите! И колкото по-малко важат като цивилни, толкова повече се замайват.

— Нали казват, че трябвало да има дисциплина — вметва с пренебрежителен тон Кроп.

— Причини — изръмжава Кат — винаги ще се намерят. Може и така да е. Но дисциплината не бива да се превръща в разиграване. Я иди го обясни на някой шлосер или ратай, или работник тук, обясни го на някоя пехотинка, те повечето са такива тук; той вижда само това, че го тормозят и че трябва да отиде на фронта, и му е съвсем ясно какво е нужно и какво не. Казвам ви, това, дето го издържа простият войник тук, на бойната линия, не е шега работа! Не е шега, ви казвам!

Всеки го признава, защото всеки знае, че само в окопите престава казарменият тормоз, но само на няколко километра зад фронта започва отново, па ако ще и да е с най-голямата безсмислица — отдаване на чест и парадна маршировка. Защото такъв е железният закон: войникът трябва винаги да бъде зает с нещо.

Но ето че се появява Тяден с алени петна по лицето. Толкова е възбуден, че заеква. Сияещ изрича на срички новината:

— Химелщос е тръгнал за насам. Изпратили са го на фронта.

* * *

Тяден има зъб на Химелщос, защото докато бяхме още в лагера, подофицерът го възпитаваше по свой особен начин. Тяден се напикава насън, нощем, просто има такова заболяване човекът. Химелщос пък твърдеше безпрекословно, че било само от мързел, и изнамери достойно за себе си средство да излекува Тяден от този порок.

Издири в съседната барака втори такъв, който се напикаваше нощем, по име Киндерфатер, и ги настани двамата с Тяден заедно. В бараките имаше обичайните двуетажни кревати с телени дъна. Химелщос нареди двамата така, че единият да получи горното легло, а другият — леглото под него. Долният, разбира се, се намираше в гадно положение. Затова пък на следващата вечер се сменяха, долният се

качваше горе, та да получи своето възмездие. Това Химелщос наричаше самовъзпитание.

Идеята беше отвратителна, макар и поначало логична. За жалост от нея нямаше никаква полза, защото самата предпоставка беше погрешна: и при двамата причината беше не мързел, а болест. В това можеше да се увери всеки само като видеше бледожълтия цвят на кожата им. Цялата история завърши с това, че винаги един от двамата спеше на пода и така лесно можеше да се простуди.

В това време и Хайе се е настанил до нас. Той ми смига и благоговейно потърква лапата си. Тогава ние заедно преживяхме най-хубавия ден във войнишкия си живот. Беше вечерта преди заминаването ни за фронта. Бяхме зачислени към един от полковете с големи номера, преди това обаче ни изпратиха в гарнизона да ни облекат, но не в новобранския разпределителен пункт, а в друга казарма. Рано на следващата сутрин трябваше да отпътуваме. Вечерта излязохме да си разчистим сметките с Химелщос — за това се бяхме зарекли още преди няколко седмици. Кроп дори си беше наумил, като свърши войната, да постъпи в пощите, та по-късно, когато Химелщос отново тръгне като раздавач, да стане негов началник. С най-голямо удоволствие си представяше как би го мачкал тогава. Ето това беше причината, поради която подофицерът не успя да ни превие: винаги живеехме с мисълта, че когато и да е той ще ни падне в ръцете, па ако ще и в края на войната.

Тогава обаче искахме да му теглим един хубав пердах. Какво можеха да ни направят, ако не ни познаеше, пък и без това рано сутринта щяхме да заминем.

Знаехме в коя кръчма се отбива всяка вечер. На излизане оттам за казармата трябваше да мине по една тъмна, незастроена уличка. Притаихме се да го чакаме зад купчина камъни. Аз носех със себе си чаршаф. Тръпнехме от очакване да видим дали ще бъде сам. Най-последно чухме стъпките му, познавахме ги отлично, тъй често ги бяхме чували сутрин, когато вратата широко се отваряше и той изкрещяваше: „Ставай!“

— Сам е! — пошепна Кроп.

— Сам! — Аз и Тяден пропъзяхме около купчината камъни.

Ето че проблесна токата на колана му. Химелщос, изглежда, си беше пийнал — тананикаше си. Без да подозира нищо, мина покрай

нас.

С лек скок се озовахме при него, метнахме чаршафа отзад на главата му и го дръпнахме надолу, така че той изведнъж застана като бял чувал и не можеше да вдигне ръцете си. Песента секна.

В следващия миг довтаса Хайе Вестхус. С разперени ръце той ни изблъска назад, само и само да бъде първият. С видимо удоволствие зае нужната поза, вдигна ръка като семафор и със своята длан като лопата стовари върху белия чувал един удар, който би могъл да убие вол.

Химелщос се преметна презглава, отхвърча на пет метра и започна да реве. И за това се бяхме погрижили — носехме със себе си възглавница. Хайе приклепна, сложи възглавницата на коленете си, сграбчи Химелщос там, където беше главата му, и я притисна върху възглавницата. Тутакси гласът заглъхна. От време на време Хайе му даваше да си поеме малко въздух, тогава хъхренето преминаваше в чудесен, пронизителен крясък, който веднага отново омекваше.

Сега Тяден разкопча презрамките на Химелщос и смъкна панталоните му, като държеше със зъби една тупалка. После се изправи и започна да налага жертвата.

Чудна картина беше: Химелщос на земята, над него наведен Хайе, притиснал главата му на коленете си, със сатанински ухилено лице и отворена от наслаждение уста, сетне потръпващите раирани долни гащи с кривите крачка, които при всеки удар правеха най-чудновати движения в смъкнатите панталони, а над тях, като дървосекач, неуморимият Тяден. Накрая трябваше просто да го избутаме насила, за да се вредим и ние.

Най-после Хайе изправи Химелщос на крака и в заключение устрои едно самостоятелно представление. Замахна с десницата си, сякаш се готвеше звезди да събира от небето, и зашлеви на Химелщос такава плесница, че той отново се търколи на земята. Сетне пак го изправи, нагласи си го на сгода и му стовари втори, чудесно прицелен удар с лявата ръка. Химелщос започна да вие и побягна на четири крака. Набразденият му на ивици пощальонски задник блестеше на лунната светлина.

Ние изчезнахме в галоп.

Хайе се обърна още веднъж назад и с тон на утолена злоба изрече донейде загадъчните думи:

— Отмъщението е като кървавица!

Всъщност Химелщос можеше да бъде доволен: неговата теория, че трябвало да се възпитаваме един друг, донесе плодове на собствения му гръб. Бяхме се оказали възприемчиви ученици на неговите методи.

Той никога не можа да научи кому дължи всичко това. Така или иначе, от цялата история му остана един чаршаф; когато след няколко часа отидохме да го потърсим на мястото, не го намерихме.

Тази именно вечер стана причина да заминем на другата сутрин доста ободрени. Затова и някакъв дядо с развяваща се брада разчувствуван ни нарече „героична младеж“.

IV

Трябва да отидем напред да издигаме заграждения. На смрачаване пристигат камионите. Накачваме се в тях. Вечерта е топла и здрачът е като покривало, под чиято закрила се чувствуваме добре. Той ни сближава: дори скъперникът Тяден ми подарява една цигара и ми дава огън да запаля.

Стоим прави, плътно притиснати един до друг; за сядане няма място. А и не сме свикнали на това. Най-после и Мюлер е в добро настроение — обул е новите си ботуши.

Моторите забръмчават, колите дрънчат и се тресат. Пътищата са разровени и осеяни с ями. Забранено е да се палят светлини, затова така се блъскаме в дупките, че малко остава да изхвърчим от колата. Това не ни тревожи особено. Какво пък толкова може да се случи? По-добре строшена ръка, отколкото продупчен корем, и не един си пожелава такъв добър случай да го пратят в къщи.

Покрай нас се нижат в дълга редица муниционните колони. Те бързат и постоянно ни задминават. Подвикваме им някоя и друга шега, те ни отговарят.

В мрака се появява някакъв зид от къща, която стърчи встрани от пътя. Изведнъж наострям слух. Лъжа ли се? Пак дочувам съвсем ясно — съскането на гъски. Поглеждам към Катчински — поглежда ме и той; разбираме се отведнъж.

— Кат, чувам там един кандидат за котелката...

Той кима.

— Ще стане, щом се върнем. Това място ми е познато.

Има си хас да не му е познато. Той положително е осведомен за всеки гъши крак на двадесет километра околоръст.

Колите навлизат в зоната на артилерията. Оръдейните ракли са замаскирани срещу самолети с храсти и клони, сякаш са украсени за някакъв военен празник на жътвата с беседки и зеленина. Тези беседки биха изглеждали приветливи и мирни, само обитателите им да не бяха топове.

Въздухът натежава от оръдеен пушек и мъгла. Барутният дим нагорчава на езика. Изстрелите така трещят, че колата потреперва; ехото се понася оглушително подир тях, всичко се олюлява. Лицата ни незабележимо се променят. Не сме тръгнали за окопите, само ще издигаме заграждения, но на всяко лице сега се чете: тук е фронтът, ние сме в неговата власт.

Това още не е страх. Който е идвал толкова често тук като нас, кожата му става дебела. Само младите новобранци се вълнуват. Кат ги поучава:

— Това беше тридесет и половина сантиметрово. Познава се по изстрела — веднага след това идва взривът.

Но глухият грохот на детонациите не достига до нас, а потъва в общия ромон на фронта. Кат се ослушва нататък:

— Тази нощ ще стане горещо.

Ослушваме се всички. Фронтът е неспокоен. Кроп казва:

— Томитата вече стрелят.

Изстрелите ясно се чуват. Това са английските батареи вдясно от нашия сектор. Започват един час по-рано. Когато бяхме ние тук, винаги започваха точно в десет.

— Какво ги е прихванало тия? — извиква Мюлер. — Часовниците им трябва да са напред.

— Ще стане горещо, ви казвам, усещам го по кокалите си. — Кат повдига рамене.

Край нас избумтяват три изстрела. Огненият лъч прорязва косо мъглата, оръдията бръмчат и ръмжат. Побиват ни тръпки и сме доволни, че утре рано заранта ще си бъдем отново в бараките.

Лицата ни не са по-бледи или по-червени от друг път, нито по-напрегнати или по-отпуснати, и все пак са някак други. Имаме чувството, че в кръвта ни е превключен контакт. Това не са приказки, а факт. Фронтът, съзнанието за неговата близост включва този контакт. В момента, когато засвирят първите снаряди, когато въздухът се разкъса под напора на изстрелите, в нашите жили, в нашите ръце и очи внезапно се появява едно притаено очакване, дебнене, едно по-напрегнато бодърствуване, особена гъвкавост на сетивата. Отведнъж тялото е в пълна готовност.

Често ми се струва, като че разтърсеният, вибриращ въздух прескача в нас на безшумни вълни или пък че самият фронт излъчва

електричество, което мобилизира непознати нервни центрове.

Всеки път е същото: заминаваме навъсени или бодри войници, после се появяват първите оръдейни лафети и всяка дума в нашите разговори има вече друг, променен звук.

Когато Кат стои пред бараките и каже: „Ще стане горещо!“ — това си е негово мнение и толкова; но каже ли го тук, тези думи придобиват остротата на щик, блеснал под сиянието на луната, те разсичат мисълта, стават по-близки и заговорват на подсъзнателното, което се е пробудило у нас, с някакъв неведом смисъл: „Ще стане горещо!“ Може би онзи наш най-съкровен и най-потаен живот потреперва и се вдига на самозащита.

За мен фронтът е като непроницаем водовъртеж. Още когато си далеч от центъра му, в спокойни води, усещаш смукателната му сила, която те увелича бавно, неотвратимо, без много съпротива.

Но от земята, от въздуха в нас се вливат защитни сили, най-много от земята. За никого земята не е това, което е за войника. Когато се притисне о нея, дълго, задъхано, когато зарови дълбоко в нея лице и крайници в смъртния си ужас от огъня, тогава тя е едничкият му приятел, негов брат, негова майка, той поверява своя страх и своите викове на нейното мълчание и закрила, тя ги поема и пак му дава сили за нови десет секунди бягане и живот, после пак го сграбчва — понякога завинаги.

Земя, земя, земя!...

Земя, с твоите гънки, ями и падини, в които можем да се хвърлим и да се скрием! Земя, ти ни даваше сред спазмите на ужаса, сред бликащото унищожение, сред смъртоносния рев на експлозиите могъщата опора на наново спечеления живот! Блуждаещата стихия на почти разпокъсаното битие протичаше през теб обратно в нашите ръце, и ние, спасените, се заравяхме в теб и в немия трепет на плахо щастие, че сме преживели и тази минута, впивахме устни в теб!

При първия вой на снарядите с част от нашето същество ние се връщаме светкавично с хиляди години назад. Инстинктът на животното се пробужда у нас, той ни води и закриля. Той не е съзнателен, той е много по-бърз, много по-сигурен, много по-непогрешим от съзнанието. Това не може да се обясни. Вървиш и не мислиш за нищо — изведнъж се виждаш залегнал в някакъв трап, а над тебе се пръскат осколките; но не си спомняш да си чул снаряда или

да ти е дошла мисълта да се хвърлиш по очи. Ако си разчитал на това, вече да си купчина разхвърляни мяса. Спасило те е другото, онова ясновидско обоняние у нас, което ни е хвърлило на земята и ни е спасило, без да знаем как. Ако не беше то, отдавна да не е останал жив човек от Фландрия до Вогезите.

Заминаваме като навъсени или бодри войници — стигаме до зоната, където започва фронтът, и вече сме хора-животни.

Навлизаме в проредяла гора. Отминаваме походните кухни. Оттатък гората слизаме от камионите. Те се връщат обратно. Утре преди зазоряване ще дойдат да ни вземат.

Мъгла и оръдеен дим се стелят над поляните до височината на гърдите. Отгоре свети луната. По пътя се ниже войска. Стоманените каски блещукат под бледото сияние на месеца. Глави и пушки стърчат над бялата мъгла — само поклащащи се глави, люлеещи се цеви.

Нататък пред нас мъглата свършва. Главите се превръщат във фигури; куртки, панталони и ботуши изплуват от мъглата като от млечно блато. Сливат се в колона. Колоната крачи право напред, фигурите се спояват в клин, не се различават вече отделни силуети, само един тъмен клин се врязва напред, някак странно попълван от изплуващите из мъглявото блато глави и пушки. Колона — не хора.

По един напречен път се придвижват леки полски оръдия и коли с боеприпаси. Гърбовете на конете лъщят на лунната светлина, движенията им са красиви, те отмятат глави, очите им просветват в тъмното. Оръдия и коли се плъзгат пред разлатия фон на лунния пейзаж, конниците със своите стоманени шлемове приличат на рицари от старо време; някак красиво и вълнуващо е това.

Вървим към пионерния парк. Някои от нас нарамват извити, заострени железни прътове, други провират гладки лостове през макари с бодлива тел и потегляме. Товарите са неудобни и тежки.

Теренът става все по-разоран. Отпред долитат до нас предупредителни викове: „Внимание, отляво дълбока яма от снаряд!“ — „Пази се, окоп!“

Очите ни се взират напрегнато, нозете и пръчките ни опипват почвата, преди да поемат тежестта на тялото. Изведнъж върволицата спира; някои се блъскат с лице в телените макари пред тях, чуват се ругатни.

Пътят ни е препречен от няколко разбити коли. Нова заповед: „Загаси цигарите и лулите!“ — Сигнали сме до самите окопи.

В това време се е смрачило съвсем. Обхождаме една горичка и току пред нас се изпречва фронтовият участък.

От единия до другия край на хоризонта виси треперливо, червеникаво сияние. То е в неспирно движение, прорязвано от пламъците на оръдейните гърла. Сигналните ракети политат нагоре като сребърни и червени топки, пръскат се и се сипят надолу в бели, зелени и червени звезди. Издигат се френски светлинни ракети, разтварят във въздуха копринени парашутчета и съвсем бавно се спускат към земята. Озаряват всичко като ден, сиянието им стига чак до нас, виждаме сенките си остро изрязани на земята. Цели минути се носят във въздуха, докато изгарят. Тутакси се извисяват нови, навред, а сред тях пак зелените, червените и сините.

— Сега загазихме! — казва Кат.

Оръдейната буря се засилва и преминава в слят, глух тътен, сетне отново се разпада на групи от взривове. Сухо пращят картечните залпове. Над нас въздухът е изпълнен със свистене, виене, свирене, съскане. Това са по-дребните мини; между тях обаче профучават с грохот в нощта големи снаряди, най-тежките, и падат далеч някъде зад нас. Те издават особен тръбен, дрезгав, далечен звук, сякаш от разгонени елени, и описват кривата си високо над воя и писъка на помалките.

Прожектори започват да шарят по черното небе. Плъзгат се по него като исполински, изтънели накрая линеали. Един се заковава на място и леко потреперва. Тутакси до него се озовава втори, кръстосват се, между тях е попаднало черно насекомо и се мъчи да избяга — самолет. Той загубва сигурност, заслепен, и вече се олюлява.

* * *

Забиваме железните пръти на равни разстояния в земята. По двама души държат една макара, другите размотават бодливата тел. Мръсна тел с дълги шипове, стърчащи нагъсто! Отвикнал съм да размотавам тел и си раздирам ръката.

След няколко часа свършваме. Но има още време, докато дойдат камионите. Повечето лягат на земята и заспиват. Опитвам се и аз. Но става много студено. Чувствува се, че сме близо до морето, постоянно се събуждаме от студ.

Най-после заспивам дълбоко. Изведнъж скачам като ужилен, не зная къде се намирам. Виждам звездите, виждам ракетите и за миг имам чувството, че съм заспал на някакво градинско увеселение. Не зная дали е сутрин или вечер, лежа в бледата люлка на здрача и очаквам да чуя тихи думи, които трябва да дойдат, тихи и сподавени — плача ли? Пипам очите си, всичко е тъй чудно — дете ли съм? Каdifеномека кожа — това трае само секунда, после разпознавам силуета на Катчински. Седи си спокойно старият войник и пуши лула, лула с похлупаче, то се знае. Щом забелязва, че съм буден, казва:

— Здравата се стресна! Беше само запалка на снаряд; профуча там някъде в храста.

Изправям се и сядам; чувствувам се странно самотен. Добре, че Кат е тук. Той поглежда замислен към фронта и казва:

— Много хубава илюминация, само да не беше толкова опасна!

Зад мен изтрещява попадение. Неколцина новобранци наскачват уплашени. След две-три минути отново се светва, по-близо отпреди. Кат изтърсва лулата си.

— Ще пердаши артилерията.

Още неизрекъл това, и се започва. Отдалечаваме се пълзешком, колкото можем по-бързо. Следващото попадение е вече между нас.

Разнасят се писъци. На хоризонта се издигат зелени ракети. Пръст хвърчи във въздуха, свистят осколки. Чуваме ги как плющят по земята дълго след като е стихнал грохотът от взривовете.

До нас лежи уплашен до смърт новобранец — русокоса глава. Захлупил е лице с ръцете си. Каската му се е отърколила настрани. Придърпвам я към себе си и понечвам да я нахлузя на главата му. Той поглежда нагоре, блъска каската и се сгушва като дете с глава под мишницата ми, плътно притиснат до гърдите ми. Слабичките рамена потръпват. Кемерих имаше такива рамене.

Оставям го на мира. Но за да има поне някаква полза от каската, закрепвам я на задника му, не за подигравка, а обмислено, защото това е най-високата точка. Макар месата там да са дебели, забие ли се

желязо в тях, ужасно боли. Освен това трябва да лежиш месеци по корем в лазарета и накрая сигурно ще ти остане някакво куцане.

Някъде здравата изтрещява. Между взривовете се чуват викове.

Най-после притихва. Огънят е преминал над нас и сега бие върху последните резервни окопи. Решаваме се да погледнем нагоре. Червени ракети трептят на небето. По всяка вероятност ще има атака.

При нас остава спокойно. Повдигам се и сядам, разтърсвам младока за раменете.

— Свърши, малкия, и този път отървахме кожата!

Той се оглежда объркан. Мъча се да го успокоя:

— Ще свикнеш, ще свикнеш!

Той вижда каската си и я слага на главата. Бавно идва на себе си. Изведнъж лицето му пламва аленочервено и добива смутено изражение. Предпазливо посяга с ръка назад и ме поглежда с мъка в очите. Веднага разбирам: канонадна треска. Не за това бях сложил каската точно там — но все пак го утешавам:

— Няма нищо срамно; какви по-важни хора от теб са напълвали гащите при първия огън. Върви хвърли някъде долните гащи. И толкоз...

* * *

Той се измъква. Става по-тихо, но някъде все още се чуват стенания.

— Какво е това, Алберт? — питам.

— Оттатък няколко колони са ударени с пряко попадение.

Воят продължава. Това не са хора, хора не могат да воят така.

— Ранени коне — казва Кат.

Никога не съм чувал коне да воят и едва мога да повярвам. Та това е самата болка на света, там живата твар вие от дива, страшна болка. Всички сме пребледнели. Детеринг се изправя:

— Мръсници, мъчителни такива! Защо не ги застреляте?

Той е селянин и разбира от коне. Това го засяга отблизо. И сякаш нарочно огънят сега почти замлъква. Воят на животните се чува още по-ясно. Вече не знаем откъде идва в този тъй тих сега, сребрист

пейзаж, той е невидим, прозрачен, навред между небето и земята и сякаш безмерно нараства. Детеринг крещи като побеснял:

— Застреляйте ги, гадове мръсни!

Ставаме и тръгваме да търсим мястото на този вой. Видим ли животните, по-лесно се издържа. Съзираме тъмна група санитарни носилки, огън и по-големи, черни маси, които се движат. Това са ранените и обгорени коне. Но не всички. Някои препускат по-надалеч из полето, строполяват се, пак се изправят и побягват. На един е разпран коремът, червата му са се проточили навън. Той се заплита в тях и пада, но пак става.

Детеринг вдига пушката си и се прицелва. Кат я отклонява настрани.

— Ти луд ли си...?

Детеринг трепери и хвърля пушката на земята.

Сядаме и запушваме ушите си. Но страшното хъхрене, виене, стенание прониква до нас, прониква навсякъде.

Всички можем да понасяме какво ли не. Но пред тази гледка ни избива пот. Искат ти се да скочиш и да избягаш, все едно къде, само да не чуваш повече този рев. При това не са хора, а коне. Трябва да са подивели от паника. Иначе конете умират почти винаги безгласно.

От тъмната купчина пак се отделят носилки. После отекват единични гърмежи. Черните маси потръпват и се снишават. Най-последно! Но това още не е краят. Хората не могат да се доближат до ранените животни, които препускат в безумния си ужас, събрали всичката си болка в зиналите муцуни. Една от фигурите коленичи, изстрел — един кон пада, — още един. Последният забива предните си крака в земята и се върти в кръг като въртележка, седнал се върти на запънатите си крака в кръг, навярно му е смазан гръбнакът. Войникът притичва и го застрелва. Бавно, смирено, животното се свлича на земята.

Снемаме ръце от ушите си. Смъртното хриптене е замлъкнало. Само един протяжен, замиращ стон се носи още във въздуха. И пак остават само ракетите, песента на снарядите и звездите — и това е почти непонятно!

Детеринг върви и ругае:

— Искам да знам какво са виновни те!

По-късно пак идва при нас. Гласът му трепери от възбуда и прозвучава едва ли не тържествено, когато изрича:

— Казвам ви, това е най-голямата гадост, дето и животни пращат на война!

* * *

Тръгваме назад. Време е да се върнем при нашите коли. Небето незабележимо е просветляло. Три часът сутринта. Вятърът е свеж и хладен, в предутринната дрезгавина лицата ни изглеждат сиви.

Промъкваме се опипом в колона по един през окопи и ями и пак навлизаме в пояса на мъглата. Катчински е нещо неспокоен, това е лош знак.

— Какво ти е, Кат? — пита Кроп.

— Да си бяхме вече у дома.

У дома — иска да каже в бараките.

— Още малко остава, Кат.

Вижда се, че е нервен.

— Знам ли, знам ли...

Стигаме до съобщителните траншеи и излизаме на ливадите. Появява се горичката; тук ни е позната всяка педя земя. Ето го и войнишкото гробище с могиликите и черните кръстове.

В същия миг зад нас се чува свирене, засилва се, бучи и изтрещява. Навеждаме се — сто метра пред нас избухва огнен облак.

При втори взрив в следващата минута цял къс гора се повдига бавно над върхарите, три, четири дървета политат нагоре и се разтрошават на парчета. Към нас вече съскат следващите снаряди като вентили на котли — ураганен огън.

— Прикривай се! — крещи някой. — Прикривай се!

Ливадите са равни, гората е много далеч и опасна — няма друго прикритие освен гробището и гробните могили. Спускаме се безредно в мрака натам и всеки мигновено се залепва като хрочка зад някой гроб.

Само миг и щеше да бъде късно. Тъмнината е като обезумяла. Всичко се тресе и бучи. Кълба, по-черни от нощта, се спускат с огромни гърбици към нас, над нас. Огънят на експлозиите озарява призрачно гробището.

Наникъде изход. При едно святкане на взрив се осмелявам да погледна към ливадите. Те са като разбунено море, от което бликат като фонтани пламъците на попаденията. Изключено е някой да може да мине оттам.

Гората изчезва — разломена, разхвърляна, разкъсана. Трябва да останем тук, в гробището.

Пред нас земята изригва. Валят буци пръст. Усещам удар. Ръкавът ми е разкъсан от осколка. Свивам юмрук — не чувствавам болка. Но това не ме успокоява, раните винаги почват да болят едва покъсно. Опипвам ръката. Издраскана е, но е здрава. В този миг нещо така издрънчава върху черепа ми, че съзнанието ми се замъглява. Стрелва ме светкавична мисъл: Само не припадай! — потъвам в черната каша и тутакси се изправям наново. Желязно парче е ударило каската ми; долетяло е толкова отдалеч, че не е могло да я пробие. Избърсвам калта от очите си. Пред мен е зейнала яма, зървам я неясно. Снарядите рядко падат втори път в същия кратер, затова искам да вляза в него. С един скок се изпружвам напред, плосък като риба върху морското дъно — пак свисти, търся прикритие, напипвам нещо отляво, притискам се о него, то е меко, поддава, простенвам, земята се разкъсва, въздушното налягане гърми в ушите ми, пропълзявам под мекото нещо — то е дърво, плат, прикритие, жалко прикритие срещу градушката от железни късове.

Отварям очи; пръстите ми стискат някакъв ръкав, ръка. Някой ранен ли? Изкрещявам му — никакъв отговор — мъртвец. Ръката ми опипва по-нагоре, късове дърво — и тогава се сецам, че лежим в гробището.

Но огънят е по-силен от всичко друго. Той заличава всяка мисъл, аз се заравям още по-дълбоко под ковчега, нека той ме запази, па ако ще и самата смърт да лежи в него.

Пред мен зее ямата. Вкопчвам се с очи в нея като с юмруци, трябва с един скок да се озова вътре — и тогава някой ме удря през лицето, една ръка сграбчва рамото ми — нима е оживял мъртвецът? — ръката ме разтърсва, обръщам глава, в мигновеното сияние зървам лицето на Катчински, той е отворил широко уста и нещо крещи, не чувам какво, раздруска ме, навежда се по-близо до мен; в миг на затишие гласът му достига до мен:

— Газ... Га-а-з! Предай нататък!

Придърпвам противогаза. Малко встрани от мен лежи някой. Вече не мисля за нищо друго освен за едно: той трябва да знае!

— Га-а-з... Га-а-з!

Викам, примъквам се към него, размахвам противогаза, той нищо не забелязва — още веднъж, още веднъж — той само се притиска о земята — новобранец е... оглеждам се отчаяно за Кат, той си е сложил маската — изваждам трескаво и аз моята, каската отхвърква настрани, маската залепва за лицето ми, стигам до лежащия, най-близко ми е противогазът му, вземам маската, нахлузвам я на главата му, той я хваща — оставям го — и с един скок се хвърлям в ямата.

Тъпият пукот на газовите гранати се смесва с трясъка на експлозивните снаряди. Помежду взривовете звънти камбана, гонгове, остро металическо дрънчене известява навред: Газ... газ... га-а-з!

Зад мен тупва нещо тежко, веднъж, дважд. Избърсвам запотените от дъха ми стъкла на маската. До мен са Кат, Кроп и още един. Четиримата лежим в тежко, очаквателно напрежение и дишаме колкото можем по-слабо.

Тези първи минути с маската са минути между живота и смъртта: достатъчно плътна ли е? Помня страшните картини от лазарета: обгазени войници, които дни наред се гърчат и бълват късове от изгорените си дробове.

Внимателно поемам въздух притиснал уста към филтъра. Газовият облак вече пъпли по земята и изпълва всички падени. Като разлато, мекотело животно се спуска над нашата яма и се намества в нея. Побутвам Кат: по-добре е да изпълзим навън и да залегнем горе, отколкото тук, където се събира най-много газ. Но не успяваме: започва втора огнена градушка. Като че вече не снарядите реват, а самата земя се е развихрила.

С трясък към нас връхлита нещо черно, стоварва се съвсем наблизко — изхвърлен във въздуха ковчег.

Виждам, че Кат нещо се движи и припълзявам до него. Ковчегът е затиснал ръката на четвъртия в нашата яма. Той се опитва с другата ръка да свали маската си. Кроп навреме се спуска, извива яко ръката му зад гърба и я държи така.

Кат и аз се залавяме да освободим строшената ръка. Похлупакът на ковчега е гнил и пропукал, лесно го откъртваме, изхвърляме

мъртвеца навън, той се свлича в ямата, после се опитваме да размърдаме самия сандък.

За щастие войникът изпада в безсъзнание и Алберт може да ни помогне. Вече не е нужно да пипаме много внимателно и напъваме всички сили, докато най-после, с едно напъване, отместваме ковчега с подложената под него лопата.

Станало е по-светло. Кат взема една дъсчица от капака, подлага я под смазаната ръка и всички увиваме нашите бинтове около нея. Повече засега не можем да направим.

Главата ми дрънчи и кънти в газовата маска; още малко ще се пръсне. Дробовете са изпънати до скъсване, те получават все същия горещ, изразходван вече въздух, жилите на слепоочията се издуват, струва ми се, че се задушavam...

Към нас се процежда пепелява светлина. Над гробището появява вятър. Повдигам се над ръба на ямата. В мръсния сумрак пред мен лежи откъснат крак, ботушът е съвсем здрав, за миг виждам всичко съвсем ясно. Но ето че на няколко метра се надига някой, избърсвам стъклата, те пак веднага се запотяват от напрегнатото дишане, вирам се — онзи там вече няма маска на лицето си.

Чакам секунда-две — той не пада, озърта се и прави няколко крачки; вятърът е разсеял газа, въздухът е чист... тогава и аз, едва дишайки, издърпвам маската от лицето си и падам на земята, въздухът като студена вода нахлува в мен, очите ще се изцъклят, вълната ме залива и угасява съзнанието.

* * *

Обстрелът е престанал. Обръщам се към ямата и давам знак на другите. Те се покатерват навън и смъкват маските си. Повдигаме ранения, един придържа превързаната му ръка. Така натоварени, бързо се отправяме назад.

Гробището е поле на опустошението. Навред се търкалят ковчези и трупове. Убили са ги още веднъж; но всеки от тях, който е бил разкъсан на парчета, е спасил някого от нас.

Оградата е срината, релсите на полевата теснолинейка оттатък са изскубнати и стърчат разкривени във въздуха. Пред нас лежи някой.

Спираме, само Кроп продължава с ранения напред.

Войникът на земята е новобранец. Хълбокът му е подгизнал в кръв; толкова е омаломощен, че посягам към манерката си, в която нося ром с чай. Кат задържа ръката ми и се навежда към него:

— Къде си ранен, друже?

Войничето само върти очи, няма сили да отговоря.

Внимателно разрязваме панталона. Той стене.

— Спокойно, спокойно, ей сега ще ти стане по-добре...

Ако е улучен в корема, не бива да пие нищо. Не е повръщал — това е добър признак. Разголваме хълбока му — целият е разкашкано месо и натрошени кости. Засегната е ябълката. Този момък вече никога няма да проходи.

Прекарвам навлажнения си пръст по слепоочието му и му давам да пийне една глътка. Очите му се съживяват. Едва сега забелязваме, че кърви и дясната му ръка.

Кат разгъва две превързочни пакетчета колкото се може по-нашироко, за да покрие някак раната. Търся парче плат, за да го увия хлабаво отгоре. Нищо нямаме вече, затова разцепвам панталона на ранения още по-надолу, та да използвам парче от гащите му за превръзка. Но той няма гащи. Вглеждам се по-внимателно: това е същата русокоса глава отпреди малко.

В това време Кат е измъкнал от джобовете на един убит още бинтове и внимателно ги залепваме на раната. Казвам на момчето, което не сваля очи от нас:

— Сега ще докараме носилка...

Тогавата то отваря уста и пошепва:

— Тук останете...

— Ей сега ще се върнем. Ще ти докараме носилка.

Не знам дали е разбрал; той скимти като дете подир нас:

— Не си отивайте...

Кат се оглежда и прошепва:

— Не е ли по-добре да взема просто револвера, за да свърши всичко?

Момчето едва ли ще издържи пренасянето и най-много да живее още няколко дни. А всичко досега не е нищо в сравнение с часовете, които му остават, докато умре. Сега е още зашеметен и не усеща нищо. След час ще се превърне в кървящ вързоп от нетърпими болки. Дните,

които му остават, ще бъдат само дни на свирепи, безумни мъки. А кому са нужни те...

Кимама утвърдително.

— Да, Кат, трябва с револвера...

— Давай — казва той и се спира.

Решен е, виждам го. Оглеждам се — но вече не сме сами. Пред нас се събира някаква групичка, от ямите и гробовете се подават глави.

Отиваме за носилка.

Кат поклаща глава.

— Такива хлапета — и повтаря: — Такива млади, невинни хлапета...

Нашите загуби са по-малки, отколкото би могло да се очаква: петима убити и осем ранени. Било е само кратка, ненадейна канонада. Двама от нашите убити лежат в един от разровените гробове; остава само да ги заринем.

Тръгваме назад. Мълчаливо се тътрим в нишка по един. Отнасяме ранените в санитарния пункт. Утрото е мрачно, болногледачите сноват с номера и листчета в ръка, ранените охкат. Започва да вали.

След час сме при нашите камиони и се накачваме. Сега има повече място.

Дъждът се засилва. Разгъваме платницата и ги опъваме над главите си. Дъждът барабани по тях. Отстрани се стичат вадички вода. Колите минават с плясък през локвите, а ние в полусън се люлеем насам-натам.

Двама души отпред държат дълги чаталести пръти. Те следят за телефонните жици, които висят толкова ниско напъряно над пътя, че могат да отнесат главите ни. Подхващат ги своевременно с чаталестите пръти и ги прехвърлят зад нас. Чуваме виковете им: „Внимание — жица!“ и в полусън подгъваме колене, после пак се изправяме.

Колите монотонно се клатушкат, монотонно отекват виковете, монотонно ръми дъждът. Ръми върху нашите глави и върху главите на мъртвите там, върху тялото на мъничкия новобранец с раната, която е преголяма за слабичкия му хълбок, ръми върху гроба на Кемерих, ръми върху нашите сърца.

Някъде избумтява снаряд. Ние се стряскаме, очите се взират напрегнато, ръцете са пак готови да прехвърлят тялото през капациите

на камиона в крайпътния ров.

Повече не се чува нищо. Само монотонният вик: „Внимание — жица!“ — ние подгъваме колене и пак се унасяме в полусън.

V

Досадна работа е да се убиват въшките една по една; когато ги имаш със стотици. Животинките са коравички и вечното цъкане с нокти става отегчително. Затова Тяден е закрепил с тел капачето от една кутия за вакса над запалена свещ. В това тиганче просто хвърляме въшките — те изпукват, и готово!

Насядали сме околоръст голи до кръста в топлия въздух, сложили сме ризите си на колене и ръцете ни усърдно работят. Хайе има особено изискан сорт въшки — с червен кръст на главата. Той твърди, че ги бил донесъл от лазарета в Турхаут; прихванал ги лично от старши щабния лекар. Намислил е да използва събиращата се бавно в тенекиеното капаче мас за мазане на ботуши и половин час се кикоти гръмко на собствената си шега.

Днес обаче няма голям успех; друго нещо ни занимава много повече.

Слухът е станал истина. Химелщос е тук. Вчера се появи, вече чухме добре познатия ни глас. В тила, казват, се попрестарал с няколко млади новобранци, без да знае, че между тях е и синът на областния директор. Това му изяло главата.

Тук ще има да се чуди и мае. Тяден от часове обмисля как би му отговарял. Хайе гледа замислено огромната си лапа и многозначително ми намига. Боят, който теглихме на Химелщос, беше върховното събитие в неговия живот; разправял ми е, че още го сънува понякога.

Кроп и Мюлер разговарят. Кроп единствен е успял да докопа пълна котелка с леща, навярно от пионерната кухня. Мюлер поглежда лакомо вътре, но се овладява и пита:

— Алберт, какво би направил, ако сега изведнъж настъпи мир?

— Няма да има никакъв мир! — отсича Алберт.

— Добре де, да речем само — упорствува Мюлер, — какво ще направиш?

— Ще си вдигна чукалата! — промърморва Кроп.

— Това ясно. А после?

— Ще се натряскам — казва Алберт.

— Не дрънкай глупости, сериозно те питам...

— И аз ти отговарям сериозно — отвръща Алберт. — Какво друго да направя?

Този въпрос интересува Кат. Той поисква от Кроп своя дял от лещата, получава го, сетне се замисля и накрая казва:

— Абе да се натряскаш, може, а после вземаш първия влак и право при майка си. Братче Алберт, мир е това...

Той рови в мушамения си портфейл, изважда една фотография и я показва гордо на всички.

— Ето я моята бабичка! — после я прибира и изругава: — Да опустее въшкавата му война...

— Твоята е лесна — казвам аз. — Имаш си син, жена.

— Така е — кима той. — Трябва да се погрижа да имат какво да ядат.

Всички се смеем.

— Няма да останат гладни, Кат, иначе тръгваш по реквизиции и толкоз.

Мюлер е гладен и още не се чувствава удовлетворен. Сега пък стресва Хайе Вестхус, потънал в мечти за побоища.

— А ти, Хайе, какво би направил, ако сега настъпи мир?

— Трябва да ти нашари дирника, задето си взел да дрънкаш за това тук — казвам аз. — Отде ти идват такива наум?

— Отде идва кравешко говно на покрива? — отговаря лаконично Мюлер и отново се обръща към Хайе Вестхус.

На Хайе му се струпва твърде много изведнъж. Той поклаща луничавото си лице:

— Искаш да кажеш, когато няма да има вече война?

— Правилно. Я виж как се досещаш.

— Тогава ще има пак женички, нали? — Хайе се облизва.

— Да, ще има.

— Майчице мила — казва Хайе и лицето му се разтапя, — веднага ще набарам някоя изпраксана такава, кухненска дебелана, разбираш ли, да има човек на какво да се хване, и бух с нея в леглото! Представи си само, истинско пухено легло с пружинен тюфлек, цяла седмица няма да обуя панталон.

Всичко мълчи. Картината е прекалено хубава. Чак тръпки ни полазват. Най-после Мьолер се решава да заговори и пита:

— А след това?

Мълчание. После Хайе казва малко усукано:

— Ако бях подофицер, щях да си остана на служба при прусаците докрай.

— Хайе, ти да не си мръднал? — казвам му.

Той кротко ми отговаря с въпрос:

— А ти вадил ли си някога торф? Да беше опитах само.

При тези думи изважда лъжицата от ботуша си гребва в котелката на Алберт.

— Не ще да е по-лошо от копаене на окопи в Шампан — възразявам аз.

Хайе дъвче и се хили:

— Ама трае по-дълго. И няма кръшкане.

— Ех и ти, Хайе, у дома все си е по-добре бе, братче.

— Абе, какво да ти кажа — отвърща той и с отворена уста потъва в размисъл.

По лицето му може да се прочете за какво мисли. За сиромашката колиба сред торфището, за изнурителния труд в степната жега от ранно утро до късна вечер, за мизерната надница, за мръсните ратайски дрехи...

— А при военните в мирно време нямаш никакви грижи — споделя той. — Всеки ден храната ти е храна, иначе дигаш патърдия, леглото ти е легло, всяка седмица чисто бельо като някой баровец, носиш си подофицерската служба, имаш си лъскави дрешки и дрънкулки — вечер си свободен човек и отиваш в кръчмата.

Хайе е неизмеримо горд с тази си идея. Просто се влюбва в нея.

— А изтърколят ли се дванадесетте годинки, получаваш си осигурителната книжка и ставаш селски стражар. По цял ден се шляеш нагоре-надолу.

Вече се изпотпява при мисълта за бъдещето.

— Представи си как ще те коткат само. Де коняче, де половинка винце. Със селския стражар всеки иска да е добре.

— Ти никога няма да станеш подофицер, Хайе — обажда се Кат.

Хайе го поглежда стъписан и замълчава. В ума му сега сигурно са светлите есенни вечери, неделните дни в полето, звънът на селските

камбани, следобедите и нощите с ратайкините, пържениците от елдово брашно с големи парчета сланина, безгрижните часове в кръчмата...

С толкова много фантазия Хайе не може току-така да се оправи, затова само измърморва ядосано:

— Ама и вие с вашите щурави въпроси!

После нахлузва ризата си през главата и закопчава куртката.

— А ти какво би направил, Тяден? — извиква Кроп.

Тяден си знае само едно.

— Ще гледам да не ми избяга Химелщос.

Най-голямото му желание навярно е да го затвори в кафез и всяка сутрин да го налага със сопа. На Кроп той казва замечтано:

— На твое място бих се помъчил да стана лейтенант. Тогава ще можеш така да го калайдисваш, че водата да възври в задника му.

— А ти, Детеринг? — продължава анкетата си Мюлер. Същински даскал с нескончаемите си въпроси.

Детеринг не е от приказливите. Но на тази тема има какво да каже. Заглежда се пред себе си и произнася само едно изречение:

— Тъкмо ще сваря да ида навреме за жътва.

Тежат му грижи. Жена му трябва сама да гледа стопанството. На всичко отгоре са му реквизирали още два коня. Всеки ден четете във вестниците, които идват, дали в неговия Олденбургски край не вали. Иначе сеното ще остане неприбрано.

В този миг се появява Химелщос. Идва право към нашата група. По лицето на Тяден избиват петна. Той се изпружва с целия си ръст на тревата и от възбуда затваря очи.

Химелщос е малко нещо нерешителен, забавя крачката си. Но все пак се приближава. Никой и не понечва да му стане на крака. Кроп го следи със заинтригуван поглед.

Ето го вече стои пред нас и чака. Тъй като никой не продумва, той пуска едно пробно:

— Е?

Минават няколко секунди; Химелщос явно не знае как да се държи. С най-голямо удоволствие би ни поразиграл в галоп. Но, изглежда, вече е научил, че фронтът не е казарма. Прави нов опит и се обръща вече не към всички, а към един; така се надява да получи полесно отговор. Кроп му е най-близо, затова удостоява него.

— Е, и вие ли сте тук?

Но Алберт не му е приятел и отговаря късо:

— Малко по-дълго от вас, струва ми се.

Рижите мустаци потреперват.

— Вие май вече не ме познавате, а?

Сега Тяден отваря очи.

— И още как!

Химелщос се извъръща към него:

— Я виж ти, това било Тяден!

Тяден повдига глава.

— А знаеш ли ти какво си?

Химелщос е като гръмнат.

— Че откога сме на ти? Още не сме се търкаляли заедно в канавките.

Той няма ни най-малко представа как да излезе от възникналото положение. Такава неприкрита враждебност не е очаквал. Но засега се пази; сигурно някой му е издрънкарал нелепицата за изстрели в гърба.

Когато чува за канавките, Тяден така се разярява, че дори става духовит.

— Не-е, там ти беше сам.

Сега кипва и Химелщос. Но Тяден бърза да го превари. Трябва да си каже каквото е намислил.

— Искаш да знаеш какво си, а? Едно мръсно куче, ей това си! Отдавна исках да ти го кажа.

Мечтаното от дълги месеци удовлетворение проблясва в светлите му свински очички, когато изрича „мръсно куче“.

Ето че се развихря и Химелщос:

— Какво искаш ти бре, помияр неден, въшкар мърляв? Станете и си сберете кокалите, когато с вас говори началник!

Тяден маха царствено с ръка.

— Свободно, Химелщос. Можете да си вървите.

Химелщос е олицетворение на погазения строеви устав. Дори кайзерът не би могъл да изглежда по-кръвно обиден. Той изревава:

— Тяден, заповядвам ви служебно: станете!

— И какво друго? — пита Тяден.

— Ще изпълните ли заповедта ми, или не?

Тяден отговаря невъзмутимо и приключва разговора с една класическа псувня. В същото време се обажда и задникът му.

Химелщос се обръща и си тръгва побеснял.

— Военен съд ще има за вас!

Виждаме го, че се изгубва по посока към ротната канцелария.

Хайе и Тяден реват от удоволствие. Хайе така яко се киска, че му се измята долната челюст и изведнъж остава безпомощен със зинала уста. Алберт трябва да му я намести с юмручен удар.

Кат се тревожи.

— Ако те доложи, става лошо.

— Мислиш ли, че ще го направи? — пита Тяден.

— Положително — казвам аз.

— Ще отнесеш най-малко пет дни строг арест — заявява Кат.

Това не стряска Тяден.

— Пет дни в дупката са пет дни почивка.

— Ами ако те пратят в пандиза? — иска да знае по-педантичният Мюлер.

— Тогава за туй време война за мене няма да има.

Тяден е роден под щастлива звезда. За него не съществуват грижи. Заедно с Хайе и Лер той се измъква, за да не го пипнат още в началото на скандала.

Мюлер още не е свършил. Пак се залавя с Кроп.

— Алберт, ако наистина се върнеш у дома, какво ще правиш?

Кроп е вече сит и затова по-сговорчив.

— Колко души всъщност ще останем тогава от класа?

Пресмятаме: от двадесет са убити седем, ранени четирима, един е в лудницата. Да се съберат най-много дванадесет души.

— Трима са лейтенанти — казва Мюлер. — Мислиш ли, че ще търпят тормоза на Канторек?

Не го вярваме; пък и ние не бихме му се оставили.

— Какво собствено знаеш ти за трите линии на действието във „Вилхелм Тел“? — си спомня изведнъж Кроп и гръмко се разсмива.

— Какви са били целите на Гьотингенския поетически съюз? — запитва и Мюлер, станал изведнъж много строг.

— Колко деца е имал Карл Смели? — отвръщам кротко аз.

— Нищо няма да излезе от вас, Боймер — изписква Мюлер.

— Кога е станала битката при Зама? — задава въпрос Кроп.

— На вас ви липсва чувство за нравствена отговорност, Кроп, седнете, три минус... — пресичам го аз.

— Кои държавни задачи е смятал Ликург за най-важни? — шепти Мюлер и уж намества пенснето си.

— Как е по-правилно да се каже: „Ние, германците, се боим само от бога и от нищо друго в света“. „Германците...?“ — подхвърлям като тема аз.

— Колко жители има Мелбърн? — изчуруликва Мюлер в отговор.

— Как искате да постигнете нещо в живота, като не знаете това? — питам възмутено Алберт.

— Какво разбирате под кохезия? — слага ми той капак отгоре.

От цялата тази книжнина не ни е останало много нещо. А и никаква полза нямаме от нея. Но никой в училище не ни научи как да палим цигара в дъжд и буря, как да разпалваме огън от мокро дърво... или че е по-добре да се мушне щикът в корема, защото между ребрата се заклещва.

Мюлер казва замислен:

— Каква полза? Нали после пак ще седнем на училищната скамейка!

Според мен това е изключено.

— Може би ще държим само извънреден изпит.

— И за него трябва подготовка. А като го издържиш, после какво? Да си студент не е много по-добре. Нямах ли пари, пак трябва да опъваш каиша.

— Малко по-добре е. Макар че и там ти пълнят главата с глупости.

Кроп дава израз на общото настроение:

— Как може да се гледа сериозно на тия неща, след като си бил тук, на фронта?

— Но все пак трябва да имаш някаква професия — възразява Мюлер, като че ли е самият Канторек.

Алберт си чисти ноктите с ножа. Изненадани сме от подобна префиненост. Но то е само защото е замислен. Той оставя ножа и заявява:

— Там е работата, я! Кат, Детеринг и Хайе ще се върнат на предишната си работа, защото и преди са я имали. Химелщос също. А ние не сме имали никаква работа. Как ще свикнем да работим нещо след това, дето сме го правили там — и той посочва към фронта.

— Най-добре е да си рентиер и да си живееш съвсем сам в някоя гора — казвам аз и тутакси се засрамвам от толкова много самомнителност.

— Но какво ще стане с нас, като се върнем? — отронва Мюлер и дори той е озадачен.

Кроп свива рамене.

— Знам ли? Веднъж да се върнем, после ще видим.

Всъщност всички сме безпомощни пред този въпрос.

— Че какво бихме могли да вършим ние? — питам аз.

— За нищо нямам желание — уморено отговаря Кроп. — Ако някой ден те убият, тогава какво? На мен въобще не ми се вярва, че ще се върнем.

— Като си помисля за това, Алберт — казвам след малко аз и се обръщам по гръб, — бих искал, като чуя думата мир, и той наистина настъпи, да направя нещо невъобразимо — ей това ми се върти в главата. Нещо, знаеш ли, дето да си струва всичката мръсотия, която сме изтърпели тук. Само че не мога да си представя какво да бъде то. Всичко, което ми се вижда възможно — цялата тая гонитба за професия, образование, заплата и тъй нататък, — просто ми се повдига от него, защото това открай време го е имало и е отвратително. Нищо не мога да измисля, Алберт — нищо.

Изведнъж всичко ми се вижда безнадеждно и отчайващо.

И Кроп разсъждава над това.

— Въобще ще бъде тежко за всички ни. Дали ония там, у дома, не се замислят понякога за тия неща? Две години да стреляш и да мяташ гранати — това не е чорап да го изуеш после...

Съгласни сме с едно — че всеки е на този хал, не само ние тук, а навсякъде, всички, които са в същото положение, кой повече, кой по-малко. Това е общата участ на нашето поколение.

Алберт го изразява:

— Войната ни поквари за всичко.

И е прав. Ние не сме вече никаква младеж. Не искаме вече да завюваме света. Ние сме бегълци. Бягаме от себе си, от собствения си живот. Бяхме осемнадесетгодишни и започнахме да обичаме света и живота: накараха ни да стреляме по тях. Първата избухнала граната попадна в нашите сърца. Ние сме откъснати от всякаква дейност, от

всякакво стремление, от всякакъв напредък. Вече не вярваме в тях, вярваме само във войната.

* * *

Канцеларията нещо се раздвижва. Химелщос, изглежда, ги е вдигнал на крак. Начело на колоната крачи дебелият фелдфебел. Странно нещо, всички щатни фелдфебели са дебели.

Подир него върви жадният за мъст Химелщос. Ботушите му лъщят на слънцето.

Ние се изправяме на крака. Фатмакът изпръхтява:

— Къде е Тяден?

Естествено никой не знае. Химелщос ни стрелка злобно с очи.

— Разбира се, че знаете. Само че не искате да кажете. Хайде, говорете!

Фелът се озърта с търсец поглед; от Тяден ни следа. Той взема друг курс:

— В срок от десет минути Тяден да се яви в канцеларията!

И си тръгва, Химелщос крачи по петите му.

— Нещо ми говори, че следващия път, като ни пратят да заграждаме, ще изтърва макара бодлива тел върху краката на Химелщос — изказва предположение Кроп.

— С него тепърва ще има да се забавляваме — смее се Мюлер.

Това е сега нашата амбиция — да надрънкаме на един пощаджия каквото ни е накупяло.

Отивам в бараката и предупреждавам Тяден да изчезва.

После сменяме мястото и пак се настаняваме, за да играем карти. Виж, това можем: да играем карти, да псуваме и да водим война. Не е много за нашите двадесет години — прекомерно много е за двадесет години.

След половин час Химелщос е отново при нас. Никой не му обръща внимание. Пита за Тяден. Ние повдигаме рамене.

— Нали трябваше да го търсите — настоява той.

— Кой да го търси? — пита Кроп.

— Ами че вие... ти, той...

— Моля ви да не ни говорите на ти — отвръща Кроп с тон на полковник.

Химелщос като че пада от облаците.

— Че кой ви говори на ти?

— Вие!

— Аз?

— Да.

В душата му ври. Той гледа Кроп изкосо, подозрително, защото не разбира какво иска да каже. По този пункт все пак не е много уверен в себе си и ни запитва по-меко:

— Не го ли намерихте?

Кроп се изтяга на тревата и казва:

— Вие били ли сте вече тук, на фронта?

— Това не е ваша работа — отсича Химелщос. — Отговаряйте на въпроса ми.

— Така да бъде — отвръща Кроп и се изправя. — Погледнете ей там, онези малки облачета. Това са шрапнели на противосамолетната. Там бяхме ние вчера. Петима убити, осем ранени. А беше шега работа. Когато идния път отидете и вие там, момчетата, преди да умрат, ще се строят пред вас, ще застанат мирно и ще кажат: „Разрешете да изляза от строя! Разрешете да хвърля топа!“ Само такива като вас чакаме тук.

После Кроп сяда отново, а Химелщос изчезва като комета.

— Три дни арест — изказва предположение Кат.

— Следващия път ще говоря аз — казвам на Алберт.

Но не се стига дотам. Затова пък вечерта на проверка се провежда следствие. В канцеларията седи нашият лейтенант Бертинк и ни вика един по един.

Аз също трябва да се явя като свидетел и обяснявам защо на Тяден му е прекипяло. Историята с нощните напикавания прави впечатление. Повикват Химелщос и аз повтарям показанията си.

— Вярно ли е това? — пита Бертинк подофициера.

Химелщос започва да го усуква, но когато и Кроп дава същите сведения, е принуден да си признае.

— Защо никой не е съобщил още тогава за това? — пита Бертинк.

Мълчим; като че не знае каква полза има да се оплакваш за такива дреболии във войската. Можеш ли въобще да се оплакваш при

военните? Той явно разбира това и първо калайдисва Химелщос, като му изяснява натъртено още веднъж, че фронтът не е казармен двор. После идва — с още по-енергичен тон — ред на Тяден, който получава една дълга проповед и три дни полустрог арест. На Кроп ротният налага един ден арест, като му смигва.

— Няма как — казва му той със съжаление. Разбран човек.

Полустрогият арест е дори приятен. Арестантското помещение е бивш кокошарник — двамата могат да приемат гости там. Уговаряме се да ги навестим. Строгия арест щяха да излежат в някой зимник. Порано ни завързваха и за дърво, но сега това е забранено. Понякога вече ни третираат и като хора.

Един час след като Тяден и Кроп се озовават зад телените решетки, ние се изтърсваме при тях. Тяден ни приветствува с кукуригане. Играем скат до късно през нощта. Печели Тяден, разбира се, глупакът му с глупак.

На тръгване Кат ме пита:

— Какво би казал да имаше сега печена гъска?

— Няма да е зле — давам мнение аз.

Качваме се на една кола от муниционния обоз. Пътуването струва две цигари. Кат е запомнил точно мястото. Оборът принадлежи на един полкови щаб. Решавам аз да отида за гъската, а Кат ме инструктира. Оборът е зад зида, вратата му е подпряна само с един кол.

Кат подлага ръцете си, аз стъпвам на тях и се прехвърлям през зида. През това време той остава да пази.

Няколко минути стоя неподвижен, за да привикнат очите ми към тъмнината. Различавам обора. Припъзлявам тихо, напипвам кола, отмествам го и отварям вратата.

В тъмното забелязвам две бели петна. Две гъски, работата е лоша; хвана ли едната, другата ще закръка. Значи трябва и двете — ако пипам бързо, ще успея.

С един скок се хвърлям върху тях. Хващам веднага едната, след миг и другата. Като бесен блъскам главите им о стената, за да ги зашеметя. Но сигурно не са ми достигнали силите. Гадините се дърпат, пляскат с крака и криле около себе си. Боря се мъжки, но по дяволите, отде се взе толкова сила в едни нищо и никакви гъски! Дърпат се така диво, че целият се олюлявам. Гадни са в мрака тия бели парцали, на

ръцете ми сякаш са израснали криле, почти ме е страх да не полетя към небето, като че са ми закачили два преградни балона на лапите.

Ето че започва и врявата: една от шиите успява да си поеме въздух и врещи като будилник. Докато се опомня, отвън нещо изтопурква, блъсва ме, просвам се на земята и чувам яростно ръмжене. Куче! Поглеждам встрани — то веднага се спуска да ме захапе за гушата. Тутакси замръзвам неподвижно и притискам брадата о яката си.

Кучето е булдог. След цяла вечност то отдръпва муцуната си и сядва до мен. При най-малкото мое движение ръмжи. Мисля напрегнато. Единственото, което мога да сторя, е да се докопам до малкия си револвер. На всяка цена трябва да се махна оттук, преди да дойдат хора. Протягам ръката си сантиметър по сантиметър.

Имам чувството, че минават часове. Едно малко помръдване и се чува опасното ръмжене; утихвам, после правя нов опит. Щом хващам револвера, ръката ми почва да трепери. Натискам я о земята и решавам какво да правя: ще вдигна револвера, ще стрелям, преди кучето да се е хвърлило върху мен, и беж да ме няма.

Бавно си поемам дъх и се успокоявам. После задържам въздуха в гърдите си, светкавично вдигам револвера — изстрел, булдогът отхвърча настрана, скимтейки, аз се спускам към вратата на обора и се претъркулвам през една от изтърваните гъски.

Настигам я в галоп, запращам я с един замах през зида и сам се покатервам нагоре. Още не съм се прехвърлил оттатък и ето че булдогът, съживил се отново, се спуска подир мен. Бързо се премятам през зида. На десет крачки от мен е Кат с гъската под мишница. Щом ме вижда, хукваме да бягаме.

Най-после можем да си поемем дъх. Гъската е мъртва, Кат за един миг я е довършил. Решаваме да я опечем веднага, за да не забележи никой нищо. Вземам от бараката баки и дърва и се промъкваме до един малък изоставен сайвант, който и друг път ни е служил за такава цел. Запушваме плътно единствения прозоречен отвор. Има нещо като огнище — върху две тухли е сложена желязна плоча. Наклаждаме огън.

Кат оскубва гъската и я приготвя. Перушината скътваме грижливо настрана. Ще си направим две малки възглавници с надпис: „Почивай кротко под барабания огън!“

Артилерийският огън на фронта бръмчи около нашето скривалище. Върху лицата ни трепкат светлини, по стените играят сенки. Понякога долита глух тътен, сайвантът потреперва. Самолетни бомби. По едно време чуваме задавени викове. Трябва да е улучена някоя барака.

Бръмчат самолети, засилва се тракането на картечниците. Но от нас не прониква никаква светлинка навън, която да ни издаде.

Седим един срещу друг, Кат и аз, двама войници с протрити куртки, които пекаат гъска посред нощ. Не говорим много, но сме изпълнени с по-нежна грижа един към друг, отколкото, мисля, могат да бъдат двама влюбени. Ние сме две човешки същества, две нищожни искрици живот, навън е нощта и обръчът на смъртта. Ние седим на ръба му, застрашени и заслонени, по ръцете ни капе мазнина, сърцата ни са близки едно на друго, а този час е като пространството: озарени от кротък огън, светлините и сенките на чувствата блуждаят насам-натам. Какво знае той за мен — какво зная аз за него, по-рано не бихме имали нито една обща мисъл — сега седим пред една гъска и усещаме пулса на живота си, и сме тъй близки един на друг, че не ни се говори за това.

За да се опече гъска, е нужно много време, дори когато е млада и тлъста. Затова двамата се редуваме пред огъня. Единият я полива, докато другият спи. Постепенно се разнася чудесна миризма.

Шумовете отвън се превръщат в стон, в сън, в който споменът не изчезва напълно. Виждам в просъница как Кат вдига и сваля лъжицата, обичам го, раменете му, ъгловатата му, приведена фигура — и в същото време виждам зад него гори и звезди, и един благ глас говори думи, които вселяват покой у мен, войника, който с големите си ботуши, с колана и торбата за хляб върви мъничък под високото небе по пътя, проточил се пред него, който бързо забравя и рядко е тъжен, и неспирно върви под необятното нощно небе.

Един мъничък войник и един благ глас, и ако някой поиска да го погали, той може би не би го разбрал — войникът с големите ботуши и засипаното сърце, който марширува, защото носи ботуши, и е забравил всичко освен маршируването. Няма ли там, на хоризонта, цветя и един толкова тих пейзаж, че на войника да му се доплаче? Няма ли там образи, които не е загубил, защото никога не ги е притежавал,

объркани, но все пак останали в миналото му? Не са ли там някъде неговите двадесет години?

Мокро ли е лицето ми и къде съм аз? Кат стои пред мен, грамадната му приведена сянка ме закриля като родина. Той говори нещо тихо, усмихва се и се връща при огъня.

После казва:

— Готово е.

— Да, Кат.

Разтърсвам се. В средата на помещението лъщи златистокафявото печено. Изваждаме сгъваемите вилици и джобните ножчета и всеки си отрязва по една кълка. Чупим от войнишкия хляб и топим в соса. Ядем бавно, дъвчем с наслада всеки залък.

— Сладко ли ти е, Кат?

— Много! А на тебе?

— И на мене, Кат.

Ние сме братя и си побутваме един на друг по-хубавите парчета. После аз запалвам цигара, а той пура. Останало е още много от печеното.

— Какво ще кажеш, Кат, да занесем по едно парче на Кроп и Тяден?

— Дадено — казва той.

Отрязваме една порция и грижливо я завиваме във вестник. Останалото искаме да отнесем в бараката; но Кат се засмива и казва само:

— Тяден.

Разбирам — трябва да вземем всичко. И тръгваме към кокошарника, за да събудим двамата. Преди това прибираме перушината.

Кроп и Тяден ни вземат за привидения. После челюстите им започват да щракат. Тяден е захапал едно крило, държи го с двете си ръце като устна хармоника и дъвче. Надига баката, изпива мазнината и млясва шумно:

— Никога няма да забравя това, дето го направихте.

Запътваме се към нашата барака. Над мен пак високото небе с пукващата се зора и аз крача под него, войник с големи ботуши и пълен стомах, мъничък войник в ранната утрин — но до мене, приведен и ъгловат, крачи Кат, моят другар.

Очертанията на бараката се приближават в здрача към нас като тъмен, хубав сън.

VI

Шушука се за предстояща офанзива. Изпращат ни на бойната линия два дни по-рано от друг път. Пътьом минаваме покрай едно разрушено училище. По дължината му се издига двойна висока стена от съвсем нови, бели, неполирани ковчези. Още миришат на смола, бор и гора. Най-малко са стотина.

— Добре са се подготвили за офанзивата, няма що — забелязва учуден Мюлер.

— За нас са — промърморва Детеринг.

— Не дрънкай глупости — сопва му се Кат.

— Ти бъди доволен, ако въобще ти дадат ковчег — хили се Тяден. — Каквато си ми скица, ще ти метнат едно платнище и толкоз!

И другите пускат шеги, тягостни шеги, какво друго да правим? Ковчезите действително са за нас. За такива неща организацията действа безупречно.

Навсякъде пред нас ври и клокочи. Първата нощ се опитваме да се ориентираме. Тъй като е доста тихо, дочуваме движението на транспорта зад противниковите линии, неспирно, чак до зазоряване. Кат казва, че не се изтеглят назад, а докарват войски — войски, боеприпаси, оръжия.

Английската артилерия е подсилена, това веднага се разбира. Вдясно от чифлика са разположени най-малко още четири нови двадесет и половина сантиметрови батареи, а зад отсечената топола са се окопали минохвъргачки. Освен това са докарали от ония малки френски зверчета с ударно запалване.

Настроението ни е потиснато. Два часа след като влизаме в укрытията, в окопите падат снаряди от нашата артилерия. Това е за трети път в продължение на четири седмици. Ако беше до прицелни грешки, никой не би казал нищо, но работата е там, че цевите са износени и ръсят чак до нашия участък, толкова несигурни са често пъти изстрелите. През тази нощ имаме двама ранени от такива попадения.

* * *

Фронтът е като клетка, в която трябва с опънати нерви да чакаш какво ще се случи. Лежим под мрежата на прелитащите снаряди и живеем в напрежение от неизвестното. Над нас блуждае случайността. Изфучи ли към мен снаряд, мога да залегна и да се свия, нищо повече; къде ще удари, не мога нито точно да зная, нито пък с нещо да му въздействам.

Именно тази случайност ни прави безразлични. Преди няколко месеца седях в един блиндаж и играех скат, след известно време станах и излязох да посетя познати в друг блиндаж. Като се върнах, от първия нямаше и помен; унищожен беше от пряко попадение. Върнах се във втория — тъкмо навреме, за да помогна при разриването му. Междувременно бил затрупан.

Оставам жив също тъй случайно, както можех да бъда улучен. В защитеното от бомби скривалище мога да бъда смазан на пихтия, а на открито поле да стоя десет часа невредим под барабанен огън. Всеки войник дължи живота си на хиляди случайности. И всеки войник вярва и се доверява на случайността.

* * *

Трябва добре да пазим хляба си. Плъховете много са се размножили напоследък, откакто окопите не са вече в ред. Детеринг твърди, че това било най-сигурният признак за скорошно сгорещяване.

Тукашните плъхове са особено противни, защото са много едри. Те са от рода на тъй наречените лешоядни плъхове. Имат отвратителни, зли, оголени муцуни и може да ти прилошее, като видиш дългите им голи опашки.

Изглежда, доста са изгладнели. Почти на всички ни са наяли хляба. Кроп го е завил плътно в платнището и го слага под главата си, но не може да заспи, защото плъховете бягат през лицето му и търсят хляба, Детеринг иска да ги надхитри: закрепя на потона тънка тел и на нея окачва вързопата с хляба си. Когато през нощта светва с фенерчето, вижда, че телта се люлее насам-натам, а тлъст плъх е яхнал хляба.

Най-после туряме край на тази история. Изрязваме внимателно наядените от гадините парчета хляб; за изхвърляне на всичкия хляб и дума не може да става, иначе утре няма да има какво да ядем. Изрязаните филии събираме на куп в средата на пода. Всеки изважда лопатата си и заляга, готов за бой. Детеринг, Кроп и Кат държат приготвени фенерчетата си.

След няколко минути чуваме първото скърцане и цвъркане. То се засилва, топуркат множество малки крачка. Фенерчетата светват и всички удряме един през друг върху черната купчина, която със съскане се разпръсва. Резултатът е добър. Изриваме избитите плъхове през окопа и пак залягаме в очакване.

Това ни се удава още няколко пъти. После, изглежда, животните усещат нещо или пък са подушили кръвта. Вече не се появяват. Въпреки това на другия ден останалите на пода парчета хляб са отнесени от тях.

В съседния участък те нападнали две големи котки и едно куче, умъртвили ги и ги изгризали.

На следващия ден ни раздават едамско сирене. Всеки получава почти по четвърт пита. Това донякъде е добре, защото едамското сирене е вкусно — но, от друга страна, е лошо, защото дебелите червени пити досега винаги са били за нас предвестник на тежки сражения. Подозренията ни се засилват и от това, че ни раздават и алкохол. Прием го, няма как, но не ни се услажда.

През деня стреляме по плъхове или се шляем нагоре-надолу. Припасите от патрони и ръчни гранати се увеличават. Щикове проверяваме сами. Работата е там, че някои са нарязани откъм тъпата страна като трион и ако ония отсреща пипнат някого с такъв щик, безмилостно му светяват маслото. В съседния участък нашите са намерили свои хора, на които с тези назъбени щикове били отрязани носовете и избодени очите. После им напълнили устата и носовете със стърготини и така ги задушили.

Някои от новобранците все още имат пушки с такива ножове; прибираме ги и им набавяме други.

Така или иначе, щикът вече е загубил доста от някогашното си значение. Понякога дори е на мода да се хвърляш в атака само с ръчни гранати и лопата. Изострената лопата е по-леко и по-универсално оръжие, можеш не само да мушкаш под брадата, но най-вече да удряш

с по-голяма сила; особено ако уллучиш другия между плещите и шията, лесно го разсичаш до гърдите. При удар щикът често се заклещва и трябва яко да натиснеш другия с крак в корема, за да го измъкнеш, а в това време като нищо може и сам нещо да отнесеш. Освен това щикът понякога се чупи.

През нощта пускат газ. Очакваме атаката и лежим с поставени маски, готови да ги смъкнем, щом се появи първата сянка.

Развиделява се, без нищо да се е случило. Само онзи неспирен, късащ нервите грохот на колела отвъд: ешелони, ешелони, камиони, камиони — какво ли се съсредоточава там? Нашата артилерия бие непрекъснато, но грохотът не спира, не спира...

Лицата ни са уморени, погледите ни се разминават безцелно.

— Така беше при Сома, а след това имаше седем дни и нощи барабанен огън — казва мрачно Кат.

Откакто сме тук, шегобийството му съвсем се е изпарило, а това е лош знак, защото Кат е стар фронтовак и има тънък нюх. Само Тяден се радва на големите дажди и на рома; казва дори, че така и ще дочакаме спокойно смяната и че нищо нямало да се случи.

Като че ли ще излезе прав. Дните отминават един след друг. Нощем седя в трапчето на слухонаблюдателния пост. Над мен се издигат и спускат светлинни ракети с парашутчета. Съсредоточен съм и напрегнат, сърцето ми тупти. Окото ми е все в часовника със светещия циферблат; стрелката не мърда. Сънят натежава на клепачите ми, раздвижвам пръстите на краката в ботушите си, за да не заспя. Нищо не се случва, докато идват да ме сменят — само грохотът на колите отгатък. Лека-полека се успокояваме и непрекъснато играем скат или на комар. Може би ще имаме късмет.

През деня по небето висят наблюдателни балони. Говори се, че отсреща щели да вкарат и срещу нас танкове и противопехотни самолети в боя. Тези неща обаче ни вълнуват по-малко, отколкото онова, дето се говори за новите огнехвъргачки.

* * *

Събуждаме се посред нощ. Земята бучи. Над нас бие масиран огън. Свиваме се в ъглите на блиндажа. Могат да се различат снаряди

от всички калибри.

Всеки потърсва нещата си и час по час ги попипва, за да се увери отново, че са до него. Скривалището се тресе, нощта се е превърнала в непрекъснат вой и святкане. При мигновените проблясвания се споглеждаме и с бледи лица и стиснати устни клатим глави.

Всеки усеща с цялото си същество как тежките снаряди разбиват бруствера, как разорават насипа и разкъсват най-горните бетонни блокове. Долавяме по-глухия, по-яростния бумтеж, напомнящ удар с лапа на свиреп хищник, когато попадението е в окопа. На сутринта някои новобранци са вече позеленели и повръщат. Още са много неопитни.

В траншеите бавно се процежда гадна сива светлина и блясъците на взривовете стават по-бледи. Вече е утро. В артилерийския огън сега се примесват и експлодиращи мини. Това е най-безумното сътресение, което може да си представи човек. Където се стовари мина, става масова гробница.

Новата смяна излиза навън, наблюдателите се завръщат в блиндажа, залитайки, опръскани с кал, треперещи. Един се тръшва мълчаливо в ъгъла и започва да яде, друг, който е попълващ запасняк, хлипа; въздушното налягане на експлозиите го е изхвърлило на два пъти през бруствера, но се е отървал само с нервна криза.

Новобранците поглеждат към него. Това е много заразително, трябва да внимаваме, защото някои устни почват вече да треперят. Добре е, че идва ден; може би атаката ще започне още преди обяд.

Огънят не отслабва, преминава и зад нас. Докъдето стига поглед, бликат фонтани от пръст и желязо. Явно бият върху много широк пояс.

Атака няма, но обстрелът продължава. Ние все повече оглушаваме. Почти никой вече не говори. Пък и не можем да се разберем.

Окопът ни е почти заринат. На много места той едва достига половин метър височина; целият е осеян с дупки, кратери и грамади пръст. Току пред нашия блиндаж се пръсва снаряд. Веднага става тъмно. Затрупани сме и трябва да се отринем. След един час входът е отново открит, а ние сме по-спокойни, защото сме имали какво да работим.

Ротният командир припълзва при нас и съобщава, че два блиндажа са унищожени. Новобранците се успокояват, като го виждат.

Той казва, че довечера ще се опитат да ни докарат храна.

Това звучи утешително. Никой не е помислял за ядене освен Тяден. Все пак от външния свят ще дойде нещо при нас — щом като ще докарват храна, мислят си новобранците, положението не е чак толкова лошо. Не ги разубеждаваме, знаем, че храната е също толкова важна, колкото и боеприпасите, и вече само затова трябва да я доставят.

Но не успяват. Втора група прави опит, и тя се връща. Накрая тръгва и Кат, но дори и той се прибира с празни ръце. Никой не може да премине, и кучешка опашка не може да се провре през този огън.

Стягаме още повече поясоците и три пъти по-дълго преживяме всеки залък. Но въпреки това не стига, стомасите ни ужасно стържат. Аз си скътвам една коричка хляб; средата изяждам, а кората пъхам в торбата и от време на време гриза от нея.

* * *

Нощта е непоносима. Не можем да спим, гледаме втренчено пред себе си и дремем. Тяден съжالياва, че сме прахосали наядените парчета хляб за плъховете. Спокойно сме можели да ги приберем. Сега всеки би ял от тях. Чувствуваме и липса на вода, но не толкова.

Призори, още докато е тъмно, настава суматоха. През входа се втурват цял рояк бягащи плъхове и почват да се катерят по стените. Джобните фенерчета осветяват бъркотията. Всички крещат, ругаят, удрят. Този изблик на ярост и отчаяние е отдушникът за дълги часове. Лицата са разкривени, ръцете удрят, животните квичат, трудно ни е да спрем, малко остава да се нахвърлим един върху друг.

Възбудата ни е изтощила. Лежим и пак чакаме. Истинско чудо е, че нашият блиндаж още не е понесъл загуби. Това е една от малкото дълбоки траншеи, каквито още има тук.

Вътре се вмъква някакъв подофицер; носи със себе си един хляб. Трима души все пак са успели през нощта да се промъкнат и да донесат малко припаси. Разправяли, че огънят бие с неотслабваща сила чак до артилерийските позиции. Цяла загадка било откъде ония отсреща вземат толкова много оръдия.

Трябва да чакаме, да чакаме. Към обед става това, което вече предвиждах. Един от новобранците получава нервен припадък. Отдавна го наблюдавах как неспокойно трака със зъби и току свива и разтваря юмруци. Тези подплашени, изцъклени очи ни са добре познати. През последните часове той само привидно се беше умирил.

Сега се изправя, крадешком се промъква през помещението, спира се за миг и после се стрелва към изхода. Аз му преграждам пътя и питам:

— Къде отиваш?

— Ей сега ще се върна — казва той и се опитва да мине покрай мен.

— Потрай малко, огънят вече намалява.

Той се ослушва и за миг погледът му се избистря. Сетне пак добива мътния блясък като на побесняло куче; мълчи и се опитва да ме избута настрана.

— Минутка, друже — извиквам аз.

Кат ни чува и тъкмо когато новобранецът ме блъсва, той го хваща и двамата успяваме да го задържим.

Веднага започва да буйствува.

— Оставете ме, пуснете ме навън, искам да изляза оттук!

Не чува нищо и удря с ръце наоколо, устата му е влажна и бълва думи, полузадавени, несмислени думи. Това е припадък на блиндажен страх — има чувството, че се задушават тук, и има само един порив: да се измъкне навън. Ако го оставим, ще хукне без прикритие из полето. Не е първият.

Тъй като е много буен и очите му вече се преобръщат, няма друг изход, освен да му теглим един бой, за да се усмири. Бързо и безжалостно го набиваме и засега успяваме да го накараме да седне спокойно. Другите са пребледнели при тази сцена; дано са се постреснали. Горките хлапета, този барабанен огън не е по силите им; от новобранския разпределителен пункт са попаднали направо в тежко сражение, от което и на стар войник биха побелели косите.

След тази история задушният въздух в скривалището още повече дразни нервите ни. Седим като в собствения си гроб и само чакаме да бъдем затрупани.

Внезапно ни връхлита страшен рев и святкане, блиндажът пращи по всичките си шевове под удара на попадение, за щастие леко, тъй

като бетонните греди устояват. Разнася се страхотен метален трясък, стените се люлеят, пушки, каски, пръст, кал и прах хвърчат във въздуха. Нахлува тежък серен дим. Ако вместо в якия блиндаж се намирахме в някой от леките заслони, каквито ги правят напоследък, никой да не е оживял.

Но пораженията и тъй не са малки. Новобранецът отпреди започва пак да буйствува и други двама се присъединяват към него. Единият се отскубва и побягва навън. С останалите двама е трудно да се оправим. Спускам се подир избягалия и вече си мисля дали да не стрелям в краката му; в този миг нещо изфучава, хвърлям се на земята и когато се надигам отново, окопната стена е покрита с горещи осколки, късове човешко месо и дрипи от униформа. Пропълзвам назад.

Първият, изглежда, наистина е полудял. Щом го пуснем, почва да си блъска главата о стената като овен. През нощта трябва да се опитаме да го препратим назад. Засега го връзваме така, че при атака да можем лесно да го развържем.

Кат предлага да играем на карти — какво да се прави, може би ще ни стане по-леко. Но нищо не излиза, при всеки по-близък взрив се заслушваме, бъркаме в броенето и не отговаряме на цвета с цвят. Оставяме играта. Седим като в оглушително звънтящ котел, върху който се сипят удари от всички страни.

Още една нощ. Вече сме затъпели от напрежение. Убийствено напрежение, което като с нащърбен нож стърже по гръбначния мозък. Краката вече отказват, ръцете треперят, тялото е като тънка кожа върху мъчително потискана лудост, върху готов да избухне, не удържим, безкраен вой. Вече нямаме плът и мускули не смеем да се погледнем един друг от страх да не се отприщи нещо страшно, невъобразимо. Само прехапваме устни — ще мине, всичко ще мине — може би ще ни се размине.

* * *

Отведнъж близките взривове престават. Огънят продължава, но се пренася назад, нашият окоп е свободен. Грабваме ръчните гранати, хвърляме ги пред блиндажа и изскачаме навън. Барабаният огън е

престанал, затова пък зад нас бие масиран преграден огън. Това е атака.

Никой не би повярвал, че в тази разорана пустош може да има още хора; но ето че сега отвред от окопите изскачат стоманени каски и петдесет метра пред нас вече заема позиция една картечница, която веднага започва да лае.

Телените заграждения са разкъсани, но все още задържат донякъде противника. Виждаме атакуващите как идват насам. Нашата артилерия бие. Картечници тракат, пушки пукат. Онези отсреща си проправят път към нас. Хайе и Кроп започват с ръчните гранати. Мятат ги колкото могат по-начесто, ние им ги подаваме с изтеглени предпазители. Хайе хвърля на шестдесет метра, Кроп — на петдесет, това е вече изпитано и е много важно. Тичайки, онези отсреща не могат да направят много нещо, преди да са се приближили на тридесет метра от нас.

Различаваме изкривените лица, плоските каски — французи са. Те стигат до остатъците от телената мрежа и се вижда, че са понесли загуби. Картечницата до нас покосява цяла редица; после почва да засича и те идват по-близо.

Виждам как един се натъква на рогатка^[1] и обръща нагоре лице. Тялото се прегъва, ръцете остават да висят, като че ли иска да се моли. После цялото тяло отхвърква настрани и върху телта остават да висят само ръцете, откъснати до лактите.

В момента, в който тръгваме назад, изпод земята пред нас се надигат три глави. Под една от каските тъмна остра брадичка и две очи, вторачени в мен. Вдигам ръка с гранатата, но не мога да хвърля срещу тези странни очи — в един безумен миг цялото сражение се завърта бясно като цирк около мен заедно с тези две очи, единствени неподвижни, после главата отсреща се размърдва, виждам ръка, движение — и ръчната ми граната влита право там.

Бягаме назад, хвърляме рогатки в окопите и пускаме зад нас възпламенени ръчни гранати, които прикриват с огън отстъплението ни. Откъм втората позиция вече стрелят картечниците.

Превърнали сме се в опасни зверове. Не се бием, браним се срещу унищожението. Не хвърляме гранати срещу хора — какво знаем в този миг за тях? — там, по петите ни с ръце и каски иде смъртта, за пръв път от три дни я виждаме лице в лице, за пръв път от три дни

можем да се борим с нея, обзела ни е безумна ярост, вече не лежим безпомощни върху ешафода, можем да унищожаваме и да убиваме, за да се спасим — за да се спасим и да отмъстим.

Приклякаме зад всеки ъгъл, зад всеки кол на телената мрежа и хвърляме пред нозете на настъпващите цели снопове експлозиви, преди да побегнем отново. Трясъкът на ръчните гранати влива сила в ръцете ни, в краката ни, бягаме присвити като котки, залени от вълната, която ни носи, която ни прави жестоки, прави ни крайпътни бандити, дяволи дори, тази вълна, която умножава десетократно силите ни в страха, яростта и жаждата за живот, която търси и ни дава спасение. Ако баща ти тичаше с онези отсреща, не би се подвоумил да запратиш граната в гърдите му!

Напускаме предните окопи. Окопи ли са още това? Те са разорани, унищожени — отделни отсеци от ровове, ями, свързани с ходници, кратерни гнезда, нищо повече. Но загубите на противника се увеличават. Не са очаквали такава съпротива.

Става пладне. Слънцето припича, потта люти в очите, обърсваме я с ръка, понякога има и кръв. Пред нас се изпречва първият що-годе запазен окоп. Той е заета подготвен за противоудар и ни приема. Нашата артилерия започва мощно да бие и прегражда пътя на атакуващите.

Редиците зад нас се спират. Не могат повече да напредват. Атаката е раздробена от нашата артилерия. Притаяваме дъх. Огънят се пренася сто метра напред и ние пак се спускаме обратно. Пред мен на един ефрейтор му откъсват главата. Той тича още няколко крачки, кръвта блика като водоскок от шията.

Не се стига до истински ръкопашен бой, ония отстъпват. Озоваваме се пак до останките от нашите окопи.

О, това връщане назад! Тъкмо си стигнал до укрепените резервни позиции, искаш да пролазиш в тях, да изчезнеш — и трябва пак да се обърнеш назад, и пак да се втурнеш в ужаса. Ако в този миг не бяхме автомати, щяхме да останем да лежим изтощени, безволеви. Но щурмът ни увлича наново напред, безволеви, и все пак безумно диви и побеснели, искаме да убиваме, защото ония там сега са наши смъртни врагове, техните пушки и гранати са насочени срещу нас — не ги ли унищожим ние, те ще унищожат нас!

Кафявата земя, разкъсаната, разораната кафява земя блести под слънчевите лъчи — тя е фонът на този тъп, несекващ автоматизъм, нашето пръхтене са скърцащите му пружини, устните ни са сухи, главите са по-замътени, отколкото след пианска нощ — тъй залитаме напред и в нашите разнищени, нарешетени души с мъчителна острота се впива образът на кафявата земя с яркото слънце и с гърчещите се и мъртви войници, които лежат наоколо, сякаш тъй трябва да бъде, и протягат ръце към краката ни и викат, когато ние ги прескачаме, устремени напред.

Загубили сме всякакво чувство един към друг, едва се познаваме, когато подгоненият поглед срещне образа на другия. Ние сме безчувствени мъртъвци, които по силата на някакъв трик, на опасна магия все още могат да тичат и да убиват.

Един млад французин изостава, настигахме го, той вдига ръце, в едната още държи револвер — не се знае дали иска да стреля, или да се предаде, — един удар на лопата разсича лицето му. Друг един вижда това и се опитва да избяга; в гърба му със съсък се забива нож. Той подскача и с разперени ръце, с широко зинала крещяща уста се олюлява и пада, а в гърба му се клати забитият щик. Трети захвърля пушката, свива се на земята, закрил очите си с ръце. Той остава назад с неколцина други пленници, за да пренасят ранени.

Изведнъж, увлечени от преследването, се озоваваме пред противниковите позиции.

Тъй близо сме подир отстъпващите, че успяваме почти едновременно с тях да стигнем там. Затова имаме и малко загуби. Лайва картечница, но я ликвидираме с една ръчна граната. Все пак тия няколко секунди са достатъчни, за да бъдат улучени в корема петима от нашите. Кат размазва с приклада лицето на един от останалите невредими картечари. Другите набождаме на щиковете, преди да са извадили ръчните си гранати. Сетне жадно изсмукваме водата от охладителя на картечницата.

Навред щракат ножици за бодлива тел, трополят дъски върху засеците, нахълтваме през тесните ровове в окопите. Хайе забива лопатата си в шията на едни грамаден французин и хвърля първата граната; залягаме за няколко секунди зад един бруствер и правата отсечка на окопа пред нас е вече празна. Косо през ъгъла изсвистява следващата граната и ни открива свободен път, тичешком мятаме в

блиндажите край нас заряди, земята се разтърсва, треци, дими, чуват се стенания, препъваме се о хлъзгави късове месо, аз падам в един разпорен корем, върху който се мъдри ново, чистичко офицерско кепе.

Боят спира. Връзката с противника е прекъсната. Понеже не можем да се задържим дълго тук, трябва да се изтеглим назад под прикритието на нашата артилерия. Едва разбрали това, нахлуваме светкавично в близките блиндажи, за да задигнем, преди да побегнем, каквито намерим консерви, най-вече кутии с говеждо месо и масло.

Завръщаме се благополучно. Засега онези отсреща не предприемат нова атака. Лежим задъхани повече от час, пухтим и си почиваме, преди някой да може да проговори. Така сме изстискани, че въпреки силния глад не помисляме за консервите. Едва след време заприличваме що-годе на хора.

Говеждите консерви отгатък са прочути по целия фронт. Понякога дори те са главната причина за изненадващи нападения от наша страна, защото продоволствието ни изобщо е лошо; постоянно гладуваме.

Задигнали сме всичко пет кутии. Добре се грижат онези за хората си, това е истински разкош за нас, гладуващите, дето нагъваме мармалад от моркови. Месо там имат в изобилие, само да посягаш и да вземаш. Освен това Хайе е докопал една тънка франзела и я е мушнал под ремъка си като лопата. На единия и край има малко кръв, но нищо от това — може да се изреже.

Щастие е, че сега можем добре да се нахраним; силите тепърва ще ни трябват. Да се наядеш до насита е също тъй ценно, както и доброто скривалище; затова и така ламтим за храна — тя може да ни спаси живота.

Тяден е плячкосал и две манерки с коняк. Сега обикалят от уста на уста.

* * *

Настъпва благословена вечер. Нощта иде, от кратерите, изровени от снарядите, се издигат мъгли. Сякаш ямите са изпълнени с призрачни тайни. Белите изпарения пълпят плахо, преди да изпълзят навън. После се проточват дълги ивици от яма до яма.

Хладно е. Аз съм на пост и се вирам в тъмнината. Отпаднал съм духом, както винаги след атака, и затова ми е тежко да бъда сам с мислите си. Всъщност не са истински мисли, а спомени, които сега ме спохождат в моята слабост и ме настройват тъй странно.

Светлинните ракети с парашутчета се издигат и виждам пред себе си картина — лятна вечер, стоя под колонадата на катедралата и гледам високите розови храсти, нацъфтели в църковната градинка, където погребват конниците. Наоколо стърчат каменните изображения на спирките по кръстния път. Няма никого; дълбока тишина обгръща този цъфтящ четириъгълник, слънцето е напекло големите сиви камъни, слагам ръка върху тях и усещам топлината. Над десния ъгъл на плочестия покрив в бледата, мека синева на вечерта се извисява зелената камбанария. Между озарените колонки на околоръстните галерии се спотайва хладен мрак, какъвто има само в църквите, аз стоя там и си мисля, че на двадесет години ще позная смущаващия трепет, който иде от жените.

Картината е смайващо близка, тя ме вълнува, преди да се разсее в сиянието на следващата ракета.

Хващам пушката си и я намествам по-удобно. Цевта е влажна, стискам я здраво в ръка и изтривам влагата с пръсти.

Сред ливадите зад нашия град край една рекичка се издигаше редица стари тополи. Виждаха се отдалеч и въпреки че растяха само от едната страна, наричаха ги тополовата алея. Още като деца имахме особена слабост към тях, те ни привличаха с необяснима сила, по цели дни прекарвахме там и слушахме тихото им шумолене. Седяхме под тях на брега на потока, потопили нозе в светлите, бързи струи. Чистият лъх на водата и песента на вятъра в тополите бяха завладели фантазията ни. Обичахме ги много и картината на тези дни още кара сърцето ми да тупти, преди тя да се разсее.

Странно е, че всички спомени, които ни навестяват, имат две особености. Те са винаги обгърнати в тишина, това е най-силното при тях, и дори когато в действителност тишината не е била тъй голяма, пак ги възприемаме така. Те са като безмълвни видения, които ми говорят с погледи и жестове, без думи и без глас — и това тяхно мълчание ме разтърсва тъй дълбоко, че трябва да попипам ръкава и пушката си, за да не се оставя на тази отмала, на това мамещо упоение,

в което тялото иска да се разтвори и кротко да се слее с тихите сили отвъд нещата.

А те са тъй тихи, защото всичко е тъй неразбираемо за нас. На фронта няма тишина и неговата власт се простира толкова надалеч, че никога не можем да се изтръгнем от нея. И в изтеглените назад пунктове, и в тилните квартири бученето и глухото боботене на огъня не излиза от ушите ни. Никога не сме толкова далеч, че вече да не го чуваме. Но тия дни беше непоносимо.

И тъкмо тишината е причина, задето образите от миналото будят не толкова желаниа, колкото тъга — една огромна, безпределна печал. Били са — и няма да бъдат никога вече. Отминали са, вече са един друм свят, който безвъзвратно си е отишъл за нас. В казармените дворове те будеха метежен, необуздан копнеж, тогава бяха още свързани с нас, ние им принадлежахме и те ни принадлежаха, макар и да бяхме разделени. Те изплуваха при войнишките песни, когато между утринната зора и тъмните силуети на гората отивахме на учение в полето, бяха като жарък спомен, който живееше в нас и се излъчваше от нас.

Но тук в окопите ние загубихме тоя спомен. Той не се надига вече в нас — ние сме мъртви, а той стои далеч на хоризонта, той е видение, загадъчно отражение, което ни преследва, от което се плашим и което обичаме без надежда. Той е силен, силен е и копнежът ни — но той е недостижим и ние знаем това. Споменът е също така напразен, както надеждата да станеш генерал.

Пък и дори да ни го върнеха този пейзаж на нашата младост, едва ли ще знаем какво да правим с него. Не могат да се съживят нежните и потайни сили, които се вливаха от него в нас. Ще бъдем сред него и ще бродим из него, ще си спомняме и ще го обичаме, и ще се вълнуваме от неговия образ. Но ще бъде същото, като че ли стоим замислени над фотографията на загинал другар; това наистина са неговите черти, неговото лице, и дните, прекарани заедно, получават измамен живот в нашата памет — но това не е самият той.

Вече няма да бъдем тъй свързани с него, както в миналото. Защото ни е привличало не съзнанието за неговата красота и настроение, а онова чувство на общение и братство с нещата и събитията в нашето битие, което ни отделяше от другите и правеше за нас донейде непонятен света на нашите родители — защото ние бяхме

някак винаги нежно отдадени нему и най-дребното нещо ни извеждаше винаги на пътя към безкрая. Може би това беше привилегия на нашата младост: още не знаехме граници и не допускахме някакъв край; живеехме с копнежа на кръвта и той ни сливаше с потока на нашите дни.

Днес бихме бродили из пейзажа на нашата младост като пътници. Ние сме обгорени от фактите, преценяваме различията като търговци и потребностите като касапи. Не сме безгрижни вече — а страхотно безразлични. Ще бъдем там — но ще има ли живот у нас?

Изоставени сме като деца, а имаме опита на старци, станали сме сурови, тъжни и повърхностни — струва ми се, че сме загубени.

* * *

Ръцете ми изстиват, по кожата ми лазят тръпки — нощта е топла. Само мъглата е хладна, зловеща мъгла, която обгръща мъртвите пред нас и изсмуква от тях последния спотаил се живот. Утре ще бъдат бледи и зелени, а кръвта им — съсирена и черна.

Светлинните ракети продължават да се издигат и да хвърлят безпощадната си светлина върху вкаменения пейзаж, осеян с кратери и облян от ледена светлина като луна. Кръвта под кожата ми впръсква страх и трепет в мислите ми. Те линеят и треперят, искат топлина и живот. Не могат да издържат без утеха и измама, заплитат се пред голия образ на отчаянието.

Чувам тракане на котелки и тутакси ме обзема неудържимо желание за топло ядене; то ще ме успокои. С мъка се насилвам да чакам, докато дойде смяната.

После слизам в блиндажа и намирам канче с булгур. Сготвен е с много мазнина и е вкусен; сърбам го бавно. Но седя мълчалив, въпреки че другите са се поободрили, защото огънят е затихнал.

Дните текат и всеки час е за нас нещо непонятно и съвсем естествено. Атаките се редуват с контраатаки по осеяното с ями поле между окопите бавно се трупат мъртвите. Обикновено успяваме да приберем ранените, които не лежат много надалеч. Някои обаче трябва да лежат дълго и ги чуваме как умират.

Едного търсим напразно цели два дни. Сигурно лежи по корем и не може да се обърне. Иначе не може да се обясни защо не го намираме; само когато някой вика с уста, залепена о земята, е трудно да се налучка посоката.

Трябва да е зле ударен — едно от ония лоши наранявания, които не са толкова тежки, че да омаломощят бързо тялото и да издъхнеш в полусвяст, нито толкова леки, че да можеш да търпиш болките с надежда за оздравяване. Кат смята, че му е разбит тазът и че е улучен в гръбнака. Гърдите му не били засегнати, защото иначе не би имал сили да вика. При друг вид нараняване щяхме да го видим, че се движи.

Гласът постепенно пресипва. Звучи така неопределено, че би могъл да идва отвсякъде. През първата нощ наши хора излизат на три пъти да го търсят. Но щом решат, че са открили посоката и запълзят натам, следващия път, когато се послушат, гласът се чува съвсем от друго място.

Чак до разсъмване търсим напразно. През деня обглеждаме терена с бинокли; нищо не можем да открием. На втория ден гласът става по-тих; личи, че устите и гърлото са пресъхнали.

Нашият ротен обещава извънреден отпуск с три дни, прибавка на оня, който го намери. Много е съблазнително, макар че и без това бихме сторили всичко, което е възможно — защото виковете са страшни. Дори Кат и Кроп излизат следобед още веднъж. На Алберт един изстрел отнася долната част на ухото. Напразно — и те се връщат без ранения.

При това се чува съвсем ясно какво вика той. Отначало крещеше само за помощ — през втората нощ трябва да е бил трескав, говори за жена си и децата си, често чуваме името Елизе. Днес само плаче. Вечерта гласът замира до слабо скимтене. Но през цялата нощ тихо стене. Чуваме го тъй отчетливо, защото вятърът духа към окопите ни. На сутринта, когато вече мислим, че отдавна е намерил покой, до ушите ни отново достига задавено хъркане.

Дните са горещи, а мъртвите лежат непогребани. Не можем да приберем всички, не знаем къде да ги денем. Ще ги погребат снарядите. На някои коремите се издуват като балони. Те съскат, оригват се и се движат. Газът къркори в тях.

Небето е синьо и безоблачно. Когато вятърът повее към нас, носи мирис на кръв, тежка и отвратително сладникава смрад от ямите,

сякаш смесица от хлороформ и разложение, от която ни прилошава и ни се повръща.

* * *

Нощите стават спокойни. Войниците тръгват на лов за направляващите медни гривни на снарядите и за копринените парашутчета от френските светлинни ракети. Защо толкова се търсят медните гривни, всъщност никой не знае. Колекционерите просто твърдят, че били ценни. Има хора, които помъкват толкова много със себе си, че крачат прегърбени под тежестта им, когато се изтеглят назад.

Хайе посочва поне една причина: иска да ги изпрати на годеницата си вместо ластици за чорапи. По този случай фризийците, разбира се, избухват в неудържим смях, удрят се по коленете — това се казва майтап, дявол да го вземе, тоя Хайе все ще изтърси някоя такава. Особено Тяден не може да дойде на себе си — държи в ръка най-голямата гривна и току я нахлузва на крака си, за да покаже колко много място ще остава свободно.

— Ама че крак трябва да има тая бе, Хайе, страшен крак — и мислите му се покатерват малко по-нагоре, — а пък какъв задник, като на слон!

Той е неизчерпаем на тази тема.

— С тая бих си поиграл на тупаница, пусто да остане...

Хайе сияе, задето годеницата му има такъв успех, и заявява самодоволно и кратко:

— Напета мома е!

Копринените парашутчета имат по-практично приложение. От три или четири става блуза, според гръдната обиколка. Кроп и аз ги употребяваме като носни кърпи. Другите ги пращат в къщи. Ако жените можеха да видят с какъв риск се събират често тия тънки парцали, здравата биха се уплашили.

Кат изненадва Тяден, че се опитва най-спокойно да изчука гривните от един неизбухнал снаряд. В ръцете на всеки друг снарядът би експлодирал — но Тяден както винаги има щастие.

Цял предобед две пеперудки си играят пред нашия окоп. Това са лимонки, по жълтите им крилца има червени точки. Отде са попаднали тук; надлъж и на шир няма нито едно растение, нито едно цвете. Почиват си върху зъбите на един череп. Безгрижни като тях са и птиците, които отдавна са свикнали с войната. Всяка сутрин между бойните линии във въздуха се издигат чучулиги. Преди една година дори ги наблюдавахме как мътят и после учеха малките си да летят.

В окопите вече няма плъхове. Сега са там напред — знаем защо. Угояват се; зърнем ли някой, веднага го гръмваме. Нощем пак се чува грохотът на колелата отсреща. През деня огънят е нормален, тъй че можем да пооправим окопите. Имаме си и развлечения, летците се грижат за това. Всеки ден многобройни въздушни боеве събират публика.

Срещу бойните самолети нямаме нищо против, но разузнавателните мразим като чумата; те докарват артилерийския огън над нас. Появят ли се, няколко минути след това започват да се сипят снаряди и шрапнели. За един ден загубваме единадесет души заради тях, между които и петима санитарии. Двама са така размазани, щото Тяден казва, че можело да се остържат с лъжица от стената на окопа и да се погребат в котелка. На друг един е откъсната долната половина на тялото с краката. Той се е опрял мъртъв на гърди в окопа, лицето му е лимоненожълто, сред брадата му още тлее цигара. Тлее, докато угасне със съсък на устните.

Временно полагаме мъртвите в една голяма яма от снаряд. Досега има три реда трупове един връз друг.

* * *

Внезапно започва отново барабанен огън. И ние пак седим напрегнато сковани в бездейно очакване.

Атака, контраатака, удар, контраудар — думи, само думи, но какво се крие зад тях! Загубваме много хора, особено новобранци. В нашия участък докарват подкрепления. Това е един от новите полкове, почти само млади хора от последните, току-що произведени набори. Не са минали никакво обучение, само теоретически са ги поупражнили, преди да ги пратят на фронта. Какво е ръчна граната

знаят, но, кажи-речи, нямат представа какво значи прикритие, най-вече нямат усет за тия неща. Една издатина на терена трябва да е поне половин метър висока, за да я забележат.

Въпреки че имаме въпиеша нужда от подкрепления, новобранците ни създават повече работа, отколкото да имаме полза от тях. В този район на тежки сражения те са безпомощни и гинат като мухи. Днешната позиционна война изисква познания и опит, трябва да имаш усет за терена, трябва да имаш ухо за снарядите, за техния шум и действие, трябва да можеш да предвидиш къде ще ударят, как се пръскат и как да се пазиш.

От всичко това младите войници, разбира се, почти нямат понятие. Унищожават ги, защото едва могат да различат шрапнел от снаряд. Огънят ги покосява, защото страхливо се вслушват в рева на безопасните големи снаряди, които падат далече назад, а не чуват тихото, съскащо свирене на плоско пръскащите се малки зверчета. Скупчват се като овце, вместо да се разпръсват във всички посоки, и дори ранените биват избивани като зайци от летците.

Бледите като ряпа лица, окаяно вкопчените пръсти, покъртителната храброст на тия бедни хлапета, които въпреки всичко вървят напред и атакуват — на тия добри, бедни хлапета, които са тъй наплашени, че не смеят да извикат високо, а с разкъсани гърди, кореми, ръце и крака тихичко хленчат за майките си и веднага млъкват, щом някой ги погледне!

Техните мъртви, едва наболи с мъх, изострени лица имат страшната безизразност на умрели деца.

Нещо задавя гърлото ти, като ги гледаш как скачат, тичат и падат. Искат ти се да ги напердашиш, задето са тъй глупави, да ги вземеш на ръце и да ги изнесеш оттук, където няма какво да търсят. Носят сивите си куртки и панталони, и ботуши, но на повечето униформите са много широки и висят халтаво, раменцата са твърде тесни, телата — твърде дребни; за тази детска мярка няма ушити униформи.

На един стар войник се падат от пет до десет новобранци.

Една неочаквана газова атака поражява мнозина от тях. Те дори не са и помисляли какво ги чака. Намираме цял блиндаж с посинели глави и черни устни. В една яма са снели прекалено рано маските си. Не знаели, че газът се задържа най-дълго на дъното; като видели другите горе без маски, свалили и те своите погълнали достатъчно, за

да си изгорят дробовете. Състоянието им е безнадеждно, гърчат се и бълват кръв и късове месо, докато умрат от задушаване.

* * *

В един отсек от окопа виждам внезапно Химелщос пред себе си. Скриваме се в един и същ блиндаж. Всички лежим със затаен дъх един до друг и чакаме началото на атаката.

Въпреки че съм много възбуден, като се спускам навън, една мисъл прорязва съзнанието ми: не виждам вече Химелщос. Бързо скачам обратно в блиндажа го намирам свит в ъгъла с леко одраскване, преструва се на ранен. Лицето му е като на бито куче. Има припадък от страх — нали и той е нов тук. Но аз побеснявам при мисълта, че младите са навън, а той — тук.

— Вън! — изсъсквам аз.

Той не се помръдва, устните и мустаците му треперят.

— Вън! — повтарям.

Той свива крака, прилепва се о стената и се зъби като куче.

Хващам го за ръката и се мъча да го изправа крака. Той изквичавя. Тогава нервите ми не издържат. Стисвам го за гушата, разтърсвам го като чувал, та главата му се мята насам-натам, и изкрещявам в лицето му:

— Излизай навън, гадино мръсна, куче краставо, душевадец, искаш да кръшкаш, а?

Той изцъкля поглед, аз блъскам главата му о стената.

— Говедо — ръгам го в ребрата, — свиня! — и го изтиквам навън с главата напред.

Край нас тъкмо минава нова вълна от нашите. С тях е и един лейтенант. Той ни вижда и вика:

— Напред, напред! Присъединявай се, присъединявай се!

И това, което не може да стори боят, сториха го тези думи. Химелщос чува началника, озърта се, като че разбуден от сън, и се втурва заедно с другите.

Тръгвам подир него и го гледам как скача. Това е пак стегнатият Химелщос от казармения двор, дори е изпреварил лейтенанта и е далеч напред.

* * *

Барабанен огън, преграден огън, прикриващ огън, мини, газ, танкове, картечници, ръчни гранати — думи, думи, но в тях крещи целият ужас на света.

Лицата ни са хванали кора, мислите ни са опустошени, смазани сме от умора — почне ли се атака, трябва да бием някои с юмруци, за да се разбудят и да тръгнат, — очите са възпалени, ръцете — изподрани, коленете кървят, лактите са подбити.

Седмици ли минават — месеци ли — години? Само дни. Виждаме как край нас времето чезне в пепелявите лица на умиращите, сърбаме храна, тичаме, хвърляме гранати, стреляме, убиваме, лежим наоколо, слаби сме и затъпели, и ни крепи само това, че има още по-слаби, по-затъпели, по-безпомощни от нас, които с широко отворени очи ни гледат като богове — богове, способни понякога да се изплъзнат от смъртта.

През кратките часове на отдых ги наставляваме.

— Ето, виждаш ли онова гърне, дето се клати във въздуха. Това е мина — идва насам! Лежи и не мърдай, ще мине отгоре. Но ако се движи ей така, бягай! Човек може да й избяга!

Изостряме слуха им за коварното бръмчене на малките гадини, което едва се долавя — те трябва да ги разпознават сред всеобщия трясък като жужене на муха; обясняваме им, че са по-опасни от големите, които се чуват още отдалеч. Показваме им как да се крият от самолети, как да се правят на мъртви, когато ги връхлети атака, как се възпламеняват ръчни гранати, та да експлодират половин секунда преди падането; поучаваме ги да залягат светкавично в ями пред ръчните гранати с ударно запалване, показваме им как с връзка гранати може да се очисти цял окоп, обясняваме им разликата във времето на възпламеняване между ръчните гранати на противника и нашите, приучаваме ги да разпознават звука на газовите снаряди и им показваме всички трикове, които могат да ги спасят от смъртта.

Те слушат и изпълняват — но почне ли отново боят, във възбудата си повечето пак правят тъкмо обратното.

Отнасят Хайе Вестхус с разкъсан гръб; при всяко вдишване белият му дроб пулсира през раната. Успявам да му стисна ръка.

— Свърши се тя, Паул! — простенва той и от болка захапва ръката си.

Виждаме живи хора без черепа, виждаме как тичат войници, на които са откъснати и двете ходила — тътрузят се по разръфаните кочани до най-близката яма; един ефрейтор пълзи почти цял километър на ръце и влачи раздробените си колена; друг отива към превързочния пункт и с ръце държи бликналите навън черва; виждаме хора без уста, без долна челюст, без лице; намираме едного, който е стиснал със зъби артерията на ръката си, за да не му изтече кръвта, слънцето изгрява, идва нощта, снарядите свирят, край на живота.

И все пак удържаме късчето разорана земя, където лежим, срещу надмощието на противника; отстъпени са само няколко метра. Ала на всеки метър се пада по един убит.

* * *

Сменяват ни. Колелата се търкалят под нас, стоим безчувствени и щом чуем вика „Внимание — жица!“ подгъваме колена. Беше лято, когато минахме оттук дърветата бяха още зелени, сега изглеждат вече есенни, нощта е сива и влажна. Колите спират, ние се смъкваме долу, безредна, пъстра купчина, остатък от много, много имена. Встрани, в тъмното, стоят хора и викат номерата на полкове, на ротни. И при всяко извикване се отделя купчинка, жалка, нищожна купчина мръсни, бледи войници — страшно малка купчинка и страшно малък остатък.

Ето, някой извиква номера на нашата рота. Това е, чуваме го, ротният командир, значи, отървал е кожата, ръката му е в превръзка. Отиваме при него и аз виждам Кат и Алберт, нареждаме се заедно, опираме се един на друг и се гледаме.

Още веднъж и още веднъж чуваме номера на нашата рота. Може още дълго да си вика, няма вече кой да го чуе от лазаретите и от снарядните ями.

Още веднъж:

— Втора рота, насам!

И после по-тихо:

— Няма ли друг от втора рота?

Млъква и гласът му е пресипнал, когато пак запитва:

— Това ли са всички?

После заповядва:

— Преброй се!

Утрото сивее, беше още лято, когато заминахме за фронта и бяхме сто и петдесет души. Сега зъзнем, есен е, листата шумолят, гласовете пърхат уморено:

— Първи... втори... трети... четвърти — и при тридесет и втория замлъкват. И настава дълго мълчание, докато най-последно гласът запитва:

— Още някой? — и чака, сетне казва тихо:

— На групи... — секва и едва смогва да завърши:

— Втора рота... — С... — С усилие: — Втора рога... напред, свободно ходом марш!

Една редица, една къса редица тръгва в утрото.

Тридесет и двама души.

[1] Рогатка или испански ездач — подвижно телено препятствие.
— Б.пр. ↑

VII

Този път ни изтеглят по-назад от обикновено, в един разпределителен пункт за новобранци, за да бъдем сформирвани наново. За попълване на нашата рота са нужни повече от сто души.

Засега се шляем нагоре-надолу, когато сме свободни от наряд. След два дни при нас идва Химелщос. Откакто беше в окопите, бабайтлъкът му се е изпарил. Той предлага да се помирим. Аз съм съгласен, защото с очите си видях как отнесе от бойното поле Хайе Вестхус, комуто бе разкъсан гърбът. Пък и освен това приказва разумно, затова нямаме нищо против да ни покани в лавката. Само Тяден е недоверчив и сдържан.

Но и той бива спечелен, когато Химелщос ни съобщава, че щял да замести готвача, който отивал в отпуск. Като доказателство веднага изважда килограм захар за нас и четвърт масло специално за Тяден. Дори урежда следващите три дни да бъдем командирвани в готварницата за белене на картофи и ряпа. Яденето, което ни поднася там, е безупречна офицерска разкладка.

Така в момента имаме отново двете неща, които правят войника щастлив: добро ядене и спокойствие. Малко е, като се размисли човек. Само допреди две-три години бихме се презирали за това. Сега сме почти доволни. Всичко е до навик — дори окопите.

Този навик е причината, дето наглед забравяме тъй бързо. До онзи ден бяхме още под огъня, днес правим глупости и скитаем наоколо, утре пак отиваме в окопите. Всъщност ние не забравяме нищо. Докато сме тук, на фронта, дните, преживени на бойната линия, потъват у нас като камъни, защото са премного тежки, за да можем веднага да мислим за тях. Ако правехме това, то би ни убило. Вече съм го забелязал: ужасът е поносим, докато се свиваш и не го гледаш в очите — почнеш ли да размишляваш върху него, убива.

Както ставаме зверове, щом отидем на предната линия, защото това е едничкото, което може да ни спаси, така също се превръщаме в повърхностни смешници и сънливци, когато сме в почивка. Иначе не

можем, принудени сме да бъдем такива. Ние искаме да живеем на всяка цена; затова не бива да се обременяваме с чувства, които може да са ефектни в мирно време, но тук са съвсем неуместни. Кемерих е мъртъв, Хайе Вестхус умира, тялото на Ханс Крамер е тъй разкъсано от пряко попадение, че в деня на второто пришествие ще видят голяма мъка да го сглобят, Мартенс е без крака. Майер е мъртъв, Маркс е мъртъв, Байер е мъртъв, Хемерлинг е мъртъв, сто и двадесет души лежат убити някъде, това е страшно, но какво ни засяга то — ние сме живи. Виж, ако можехме да ги спасим, тогава е друга работа, тогава бихме се хвърлили в огъня, па ако ще и сами да загинем — защото дяволски се заинатяваме, когато искаме! Не знаем много що страх — но ужасът от смъртта е друго нещо, той е чисто физически.

Ала нашите другари са мъртви, ние не можем да им помогнем, те вече са намерили покой — кой знае какво ни чака нас; затова ще лежим, ще спим, ще плюскаме колкото ни побират стомасите, ще прием и ще пушим, за да запълваме часовете. Животът е кратък.

* * *

Ужасът от фронта избледнява, щом му обърнем гръб, ние го сподавяме с вулгарни и люти шеги; умре ли някой, казваме, че си е запушил вече гъза, и така приказваме за всичко. Това ни спасява от полудяване; докато гледаме така на нещата, можем да се съпротивляваме.

Но ние не забравяме! Това, което пишат по вестниците за златния хумор на войниците, които си устройвали танцови забави, едва измъкнали се от барабанныя огън, е величайша глупост. Правим го не защото имаме хумор, а се залавяме за хумора, защото иначе сме свършени. Старата талига и без това няма да кара още дълго, от месец на месец хуморът се вгорчава все повече.

И знаем едно: всичко онова, което сега, докато сме на война, потъва като камък в нас, ще се пробуди отново след войната и тогава тепърва ще започне борбата на живот и смърт.

Дните, седмиците, годините, прекарани тук, ще се върнат още веднъж и тогава нашите убити другари ще се вдигнат и ще замаршируват с нас, главите ни ще са бистри, ще имаме цел, ще

маршируваме рамо до рамо с убитите другари, оставили зад себе си фронтните години — но срещу кого?

* * *

Тук, по тия места, имаше преди известно време фронтови театър. Върху един стобор още висят пъстри афиши за представленията. Кроп и аз стоим зяпнали пред тях. Трудно ни е да проумеем, че все още може да има такива неща по света. Изобразено е момиче със светла лятна рокля и червен лачен колан около кръста. С една ръка се е подпряло на перила, с другата държи сламена шапка. Носи бели чорапи и бели обувки, кокетни обувки с катарамии и високи токове. Зад него сияе синьото море с няколко бели вълни; встрани се очертава светъл залив. Момичето е наистина чудесно, е тънко носле, червени устни и дълги крака, невъобразимо чисто и спретнато, сигурно се къпе по два пъти на ден и никога няма кал под ноктите. Най-много някоя песъчинка от плажа.

До него стои мъж с бял панталон, синьо сако, моряшка фуражка, но той ни интересува къде-къде малко.

Момичето върху стобора е за нас истинско чудо. Съвсем бяхме забравили, че още съществуват такива неща, пък и сега едва вярваме на очите си. Във всеки случай от години не сме виждали такова нещо — дори нещо, което отдалеч да напомня тази жизнерадост, красота и щастие. Това е мирът, такъв ще да е той, долавяме възбудени ние.

— Погледни само какви леки обувки, с тях не можем да марширува и километър — казвам аз и веднага се засрамвам, защото е глупаво да се мисли за маршируване пред такава картина.

— Колко години й даваш? — пита Кроп.

Преценявам:

— Най-много двадесет и две, Алберт.

— Че тогава ще е по-голяма от нас. Няма повече от седемнадесет, ти казвам.

Тръпки ни полазват по кожата.

— Алберт, бива си я, нали?

Той кима.

— В къщи и аз имам бял панталон.

— Бял панталон, може — казвам, — ама такава момиче...

Поглеждаме се един друг. Няма какво много да се види — и на двамата същата избеляла, кърпена, мръсна униформа. Безнадеждна работа е да се сравняваме.

Затова изстъргваме младия мъж с белия панталон от стобора внимателно, за да не повредим момичето. Това все пак е нещо. Тогава Кроп предлага:

— Защо да не идем да се обезвъшлим.

Аз не съм много склонен, защото дрехите ще пострадат, а след два часа пак ще имаме въшки. Но след като отново се вглеждаме съсредоточено в картината, давам съгласието си. Отивам дори подалеч.

— Не можем ли да напипаме отнякъде и по една чиста риза...

Алберт си има свои съображения:

— По-добре партенки.

— Може и партенки. Да идем да потъргуваме.

Но ето че към нас се приближават Лер и Тяден; виждат афиша и приказките тутакси стават доста мръснички. В нашия клас Лер беше първият, който имаше връзка с момиче и ни разказваше пикантни подробности. Той се възхищава посвоему от картината, а Тяден гръмко му приглася.

Не че ни е противно. Който не говори мръсотии, не е войник, само че в момента не ни е до това, кривваме встрани и се отправяме към дезинфекционната станция с чувството, че отиваме в някой изискан магазин за мъжка мода.

* * *

Къщите, в които сме разквартирувани, са разположени до един канал. Оттатък канала има блата, обградени с тополови гори — оттатък канала има и жени.

Къщите откъм нашата страна са опразнени. Отвъд обаче се виждат сегиз-тогиз хора.

Вечер ходим да плуваме. Ето че покрай брега се задават три жени. Вървят бавно и не отвърщат погледи, макар че сме без бански гащета.

Лер им подвиква нещо. Те се смеят и се спират да ни гледат. Подхвърляме им на развален френски фрази, които ни идват наум, едно през друго, бързо, само да не си отидат. Не са кой знае какви изискани приказки, но отде да научим други.

Едната от жените е слаба и мургава. Когато се смее, зъбите ѝ блестят. Има бързи движения, полата ѝ се върти около краката. Въпреки че водата е студена, ние сме в чудесно настроение и се мъчим всячески да ги заинтригуваме, та да останат по-дълго. Опитваме някоя и друга шега, те ни отговарят, но не ги разбираме; само се смеем и им махаме. Тяден е по-съобразителен. Изтичва до къщата, донася един войнишки хляб и го държи високо в ръката си.

Това има голям успех. Те кимат и ни махат да отидем при тях. Но това не е разрешено. Забранено ни е да излизаме на отсрещния бряг. Навсякъде по мостовете има постове. Без открит лист и пиле не може да прехвъркне. Затова се опитваме да им обясним, доколкото можем на френски, да дойдат те при нас; но те клатят глава и сочат към мостовете. И тях не ги пускат на нашия бряг.

Обръщат се и бавно тръгват, нагоре по канала, все покрай брега. Ние плуваме успоредно с тях. След няколкостотин метра те се отбиват и посочват към една къща, която се губи сред дървета и храсти встрани. Лер ги пита там ли живеят.

Те се смеят — да, това е тяхната къща.

Извикваме им, че ще отидем при тях, когато постовете няма да могат да ни видят. През нощта. Още тази нощ.

Те вдигат ръце, слепват длани една о друга, слагат лицата си отгоре и затварят очи. Разбрали са ни. Слабата мургава прави няколко танцови стъпки. Друга пък, русокоса, изчуруликва:

— Brot — gut...

Ние разпалено им потвърждаваме, че ще донесем хляб. Също и други хубави неща — въртим очи и ги описваме с ръце. Лер насмалко да се удави, когато се опитваше да им представи нагледно „парче салам“. Ако трябваше, бихме им обещали цял склад хранителни продукти. Те си тръгват и често се обръщат назад. Ние се покатерваме на нашия бряг и ги следим с поглед дали наистина ще влязат в къщата, защото може и да лъжат. После се връщаме обратно, плувайки.

Без пропуск никой не може да мине по моста, затова решаваме през нощта просто да преплуваме оттатък. Обзела ни е страшна

възбуда, не можем да се успокоим. Не ни свърта на едно място и отиваме в лавката. Там тъкмо са получили бира и нещо като пунш.

Пием пунш и се надлъгваме с разкази за най-фантастични преживелици. Всеки охотно вярва на другия и чака с нетърпение да пусне някоя още по-бомбастична. Ръцете ни са неспокойни, пафкаме цигара след цигара, докато най-последно Кроп казва:

— Защо да не им занесем и малко цигари?

И скътваме цигарите във фуражките си.

Небето става зелено като неузряла ябълка. Четирима сме, а можем да отидем само трима; затова трябва да се отървем от Тяден — наливаме го с пунш, докато се напие. Когато се мръква, тръгваме към нашите къщи, Тяден върви в средата. Горим от нетърпение, обзети сме от приключенска треска. За мен е слабата мургава, всичко вече сме разпределили и уговорили.

Тяден се строполява върху един сламеник и захърква. По едно време отваря очи и ни се ухилва тъй лукаво, че се уплашваме да не би да се е преструвал и напразно да сме го черпили с пунш. После пак се гътва назад и продължава да спи.

Всеки от нас изважда по един цял войнишки хляб и го завива във вестник. Слагаме и цигарите вътре, освен това трите големи дажби лебервурст, които сме получили. Това вече се казва подарък.

Временно слагаме нещата в ботушите; ботуши трябва на всяка цена да вземем, за да не стъпим на отсрещния бряг върху тел или парчета стъкло. Тъй като преди това трябва да преплуваме реката, не можем да вземем никакви дрехи. Пък и тъмно е и не е далеч.

Тръгваме с ботушите в ръце. Гмуркаме се бързо във водата, излягаме се на гръб, плуваме и държим ботушите със съдържанието им над главите си.

Покатерваме се предпазливо на отсрещния бряг, изваждаме пакетите и обуваме ботушите. Нещата стискаме под мишница. И тъй, както сме голи, мокри, само по ботуши, потегляме тичешком. Намираме веднага къщата. Тя се тъмнее сред храсталака. Лер се препъва в един корен, пада и си одрасква лактите.

— Няма нищо — казва той весело.

На прозорците има капаци. Пропълзяваме около къщата и се опитваме да надзърнем през пролуките. Вече губим търпение. Изведнъж Кроп се разколебава:

— Ами ако вътре при тях е някой майор?

— Тогава ще си плюем на петите — хили се Лер. — Нека, ако иска, прочете номера на полка ми ей тук — и се плесва по задника.

Пътната врата е отворена. С ботушите вдигаме доста голям шум. Една врата се открява, през нея бликва светлина, една жена уплашено надава вик.

Ние шептим „пст, пст — camarade — bon ami“ — и вдигаме заклинателно пакетите нагоре.

Сега се появяват и другите две, вратата се разтваря широко и светлината ни озарява. Те ни познават и прихват и трите неудържимо да се смеят при вида ни. Превиват се и се завалят в рамката на вратата, толкова им е смешно. Как гъвкави са движенията им!

— Un moment!

Те изчезват в къщата и ни хвърлят отвътре по някой и друг парцал, с които криво-ляво се покриваме. Сега вече можем да влезем. В стаята гори малка лампа, топло е и дъха леко на парфюм. Развиваме пакетите и им ги даваме. Очите им светват, вижда се, че са гладни. После настъпва неловко мълчание. Лер сочи с ръка, че трябва да ядат. Настроението пак се оживява, те донасят чинии и ножове и се нахвърлят върху храната. Всяко късче лебервурст първо го вдигат възхитени високо пред себе си и после го слагат в устата.

Заливат ни с приказки — не разбираме много от езика им, но долавяме, че това са приятелски думи. А може би им изглеждаме твърде млади. Слабата мургава ме гали по косата и говори, както говорят всички францужойки:

— La guerre — grand malheur — pauvres gargons...^[1]

Задържам ръката ѝ в моята и слагам устни върху дланта ѝ. Пръстите ѝ обхващат лицето ми. Съвсем близо над мен са пламналите ѝ очи, нежната мургавина на кожата и червените устни. Устата произнася думи, които не разбирам. Не разбирам съвсем и очите, те казват повече, отколкото очаквахме, когато идвахме насам.

Наоколо има и други стаи. Като излизам, виждам Лер; хванал е русокосата и говори високо. Разбира ги той тези неща. А аз... аз съм като изгубен в нещо далечно, тихо и необуздано, и му се доверявам всецяло. Желанията ми са странна смесица от страст и отмала. Завива ми се свят, а няма нищо, за което да се заловя. Ботушите сме оставили пред вратата, вместо тях ни дадоха пантофи, и не е останало нищо,

което да ми възвърне сигурността и нахалството на войника — ни пушка, ни пояс, ни куртка, ни фуражка. Гмуркам се в неизвестното, да става каквото ще — защото въпреки всичко малко ме е страх.

Слабата мургава движи веждите си, когато се замисли, но те са спокойни, когато говори. Понякога и звукът не се превръща напълно в слово и заглъхва или недоизреченото трепти и отминава над мен — като дъга, траектория, комета. Какво съм знаел, какво зная аз за всичко това? Думите на чуждия език, от който почти нищо не разбирам, ме унасят в покой и в него стаята потъва кафява и полуосветена, а само лицето над мен живее и е ясно.

Колко многообразно може да бъде едно лице, само допреди час чуждо, а сега — готово за нежност, която не иде от него, а от нощта, от света и от кръвта, и те всички сякаш го озаряват заедно. Докоснати от това сияние, нещата наоколо се преобразяват, а моята собствена кожа ми вдъхва едва ли не страхопочитание, когато светлината на лампата я залива и хладната мургава ръка се плъзва по нея.

Колко различно е всичко това от войнишките публични домове, за които имаме разрешение и където трябва да се чака на дълга опашка. Не искам да мисля за тях; но те изникват неволно в съзнанието ми и ме обзема ужас, защото може би никога човек не смогва да се отърси от това.

В този миг усещам устните на слабата мургава и сам намирам към тях, затварям очи и искам с това да угася всичко — войната, ужасите, мръсотията, за да се пробудя млад и щастлив; спомням си образа на момичето от афиша и за миг имам чувството, че животът ми зависи от това, дали ще го спечеля. И още по-силно се притискам в обятията, които ме обгръщат, може би ще стане чудо...

* * *

После всички някак си се събираме отново заедно. Лер е много бодър. Сбогуваме се сърдечно и намъкваме ботушите. Нощният въздух охлажда горещите ни тела. Тополите стърчат огромни в мрака и шумят. Месецът е спрял на небето и във водата на канала. Не тичаме, вървим с големи крачки един до друг.

Лер казва:

— Струваше си това един войнишки хляб!

Аз не мога да се реша да заговоря: дори не чувствавам радост.

В това време чуваме стъпки и приклякаме зад един храст.

Стъпките приближават, минават съвсем близо край нас. Виждаме един гол войник по ботуши, също като нас, носи пакет под мишница и галопира припряно напред. Това е Тяден под пълна пара. Вече изчезва.

Ние се смеем. Утре ще има да ругае.

Незабелязани се прибираме при нашите сламеници.

* * *

Повикват ме в канцеларията. Ротният командир ми дава билет за отпуск и пътен билет и ми пожелава добър път. Поглеждам колко отпуск са ми дали. Седемнадесет дни — четиринадесет за отпуск, три за път. Това е малко и аз питам дали не може да получа пет дни за път. Бертинк посочва билета ми. Тогава едва виждам, че няма веднага да се върна на фронта. След отпуска трябва да се явя на курс в полевия лагер.

Другите ми завиждат. Кат ми дава полезни съвети как да се опитам да се наредя в тила:

— Ако си хитрец, ще се залостиш там и край.

Всъщност по ми се иска да можех да замина след седмица, защото дотогава ще бъдем още тук, а тук ми е добре.

То се знае, трябва да почерпя в лавката. Всички сме малко на градус. Става ми мъчно: шест седмици няма да ме има, това, разбира се, е страшен късмет, но какво ще бъде, когато се върна? Ще ги намеря ли пак всички тук? Хайе и Кемерих ги няма вече — кой ще бъде следващият?

Ние пием, аз ги гледам един подир друг. Албер седи до мен и пуши, той е весел, двамата винаги сме били заедно; насреща е приклепнал Кат с отпуснатите рамене, широките палци и спокойния глас, Мюлер с издадените напред зъби и лаещия смях, Тяден с мишите очи, Лер, който си пуска брада и има вид на четиридесетгодишен.

Над главите ни се носи гъст дим. Какво е войник без тютюн! Лавката е убежище, бирата е нещо повече от питие, тя означава, че можем спокойно да се изпружим и да се отпуснем. И ние го правим

както се следва, изпънали сме крака и невъзмутимо плюем по пода наоколо, като че ли така трябва да бъде. Как странно ти се вижда всичко, когато утре заминаваш в отпуск!

През нощта отиваме още веднъж отгатък канала. Почти ме е страх да кажа на слабата мургава, че заминавам и че когато се върна, сигурно ще бъдем някъде другаде — тоест вече няма да се видим. Но тя само кима и не проявява особено вълнение. Отначало не мога да проумея, после ми става ясно. Прав е Лер, ако тръгнах за фронта, пак щеше да има „rauvge garçon“, но отпускар — за това малко ги е грижа, то вече не е интересно. Да върви по дяволите с мрънкането и дърдоренето си! Вярваш в чудеса, после излиза, че всичко е било заради войнишкия хляб.

На другата сутрин, след като ме обезвъшляват, тръгвам за полевата теснолинейка. Алберт и Кат ме придружават. На спирката ни казват, че до заминаването има още няколко часа. Двамата трябва да се върнат за наряд. Сбогуваме се.

— Бъди здрав, Кат! Бъди здрав, Алберт!

Те си тръгват и ми махват още няколко пъти с ръка. Фигурките им се смаляват. Всяка тяхна крачка, всяко движение ми е близко и познато — бих ги познал още отдалеч! Сетне се изгубват.

Сядам на раницата и чакам.

Изведнъж ме обзема лудо нетърпение да замина вече.

* * *

Лежа по гари, реда се пред походни кухни, седя на дървени пейки — после постепенно пейзажът навън добива познат облик, изпълва сърцето ми със смут и тайнствено вълнение. Той се плъзга покрай вечерните прозорци — села, където сламените покриви са нахлупени ниско като фуражки над варосаните дървени къщи, житни нивя, които блестят като седеф под полегатите лъчи, овощни градини, плевни и стари липи.

Имената на гарите ми стават познати и карат сърцето ми да потръпва. Влакът трака и трополи; стоя на прозореца и се държа за рамката. Тези имена чертаят границите на моята младост.

Равни ливади, ниви, селски дворища — една самотна каруца се движи на фона ма небето по пътя, който минава успоредно на хоризонта. Преграда, пред която чакат селяни, махащи момичета, деца, които играят край железопътния насип, пътища, водещи към подето, гладки пътища — без артилерия.

Вечер е и ако влакът не тракаше, бих започнал да викам. Равнината се разгръща нашироко, срещу бледата синева в далечината се надигат очертанията на планински хребети. Разпознавам характерната линия на Долбенберг, назъбения гребен, който рязко се пречупва там, където свършва гората. Зад него трябва да се покаже градът.

И ето че златисточервена светлина се разлива върху света, влакът прогърмява през един завой и още един — и някак недействителни, разлюлени, тъмни се възправят там тополите, далече, една зад друга в дълга редица, изваяни от сенки, светлина и копнеж.

Полото се завъртва и отминава заедно с тях; влакът ги заобикаля, разстоянията между тях се смаляват, превръщат се в един блок и за миг виждам само една-единствена; после другите отново изпълзяват иззад най-предната и стоят още дълго сами срещу небето, додето ги закрийт първите къщи.

Железопътен надлез. Стоя на прозореца, не мога да се откъсна от него. Другите стягат нещата си за слизане. Мълвя сам на себе си името на улицата, която пресичаме — Бремер щрасе, Бремер щрасе...

Там долу има хора, колоездачи, коли, улицата е сива и подлезът е сив, но тя ме грабва, като че ли ми е майка.

После влакът спира, ето я гарата с глъчка, викове, надписи. Нарамвам раницата, стягам ремъците, вземам пушката и изтопурквам надолу по стъпалата.

На перона се оглеждам; не познавам никого от хората, които бързат насам-натам. Една сестра от Червения кръст ми предлага нещо за пиене. Отвърщам глава, тя ми се усмихва тъй глупаво, тъй проникната от съзнанието за собствената си важност: „Вижте ме, давам на един войник кафе.“ Казва ми „друже“ — само това ми липсваше.

А въвн пред гарата реката шуми досами улицата, пени се на бели струи от шлюзовете на Мелничарския мост. До моста се издига

четвъртитата стара кула, пред нея — голямата пъстра липа, а отзад е вечерното небе.

Тук сме седели често — колко време има оттогава? По този мост минавахме и вдъхвахме прохладния блатен мирис на застояла вода; навеждахме се над тихите струи отсам шлюза, където по мостовите подпори висяха треви и водорасли; а оттатък шлюза в горещите дни се радвахме на пръскащата бяла пяна и си дърдорехме за нашите учители.

Минавам по моста, гледам наляво и надясно; водата е все така пълна с водорасли и все така се спуска в светла дъга надолу; в зданието на кулата гладачките стоят както едно време, с голи ръце пред бялото пране, а топлината на ютиите струи из отворените прозорци. По тясната улица се гонят кучета, пред къщните врати стоят хора и ме сподирят с поглед, като минавам мръсен и натоварен.

В тази сладкарница ядахме сладолед и се учехме да пушим. На тази улица, която се плъзга край мен, ми е позната всяка къща, бакалницата, дрогерията, хлебопекарницата. И тогава се озоваваме пред кафявата врата с изтъркана дръжка, и ръката ми изведнъж натезава. Отварям; хладината някак странно ме пресреща и прави погледа ми несигурен.

Под ботушите ми изскърцва стълбата. Горест се хлопва врата, някой поглежда от перилата. Отворила се е вратата на кухнята, тъкмо пържат картофени тиганици там, цялата къща се е размирисала; да, днес е събота, а онази, дете се е навела отгоре, сигурно е сестра ми. За миг ме хваща срам и свеждам глава, после свалям каската и поглеждам натам. Да, това е по-голямата ми сестра.

— Паул — извиква тя, — Паул!

Аз кимам, раницата ми се удря о перилата, изведнъж пушката ми се струва много тежка.

Тя отваря бързо една врата и вика:

— Мамо, мамо, Паул си е дошъл!

Не мога да мръдна от мястото си. Мамо, мамо, Паул си е дошъл.

Облягам се на стената и хващам с две ръце каската и пушката. Стискам ги с всички сили, но не мога да направя нито крачка, стълбата се размива пред очите ми, удрям с приклада краката си и ядно стисвам зъби, но не мога да сторя нищо срещу тия думи, изречени от сестра ми, нищо не помага, насилвам се да се засмея и да кажа нещо, но не мога да отроня нито дума и тъй стоя на стълбата, нещастен, безпомощен;

нещо ме задавя страшно и не искам, а сълзите текат ли, текат по лицето ми.

Сестра ми се връща и пита:

— Какво ти е, Паул?

Тогава най-после се окопитвам и се изкачвам на площадката горе. Изправям пушката в един ъгъл, раницата оставям до стената и върху нея захлупвам каската. И поясока трябва да сваля с всичките му дрънкулки. После казвам ядосано:

— Ами че дай ми най-после една носна кърпичка!

Тя изважда от шкафа кърпичка и аз избърсвам лицето си. Над мен на стената виси стъклената кутия с пъстрите пеперуди, които съм събирал някога.

Ето че чувам гласа на майка ми, той идва откъм спалнята.

— Лежи ли? — питам сестра си.

— Болна е... — отвърща тя.

Влизам при нея, подавам ѝ ръка и казвам колкото мога по-спокойно:

— Ето ме и мен, мамо.

Тя лежи тихо в полумрака. После ме запитва плахо и чувствавам как ме опипва с поглед:

— Ранен ли си?

— Не, пуснаха ме в отпуск.

Майка ми е много бледна. Страх ме е да запаля лампата.

— На, лежа тук и плача — казва тя, — вместо да се радвам.

— Болна ли си, мамо? — питам аз.

— Днес ще постана малко — казва тя и се обръща към сестра ми, която трябва час по час да отскача до кухнята, за да не прегори яденето.

— Отвори и буркана с червените боровинки... нали ги обичаш? — пита ме тя.

— Да, мамо, отдавна не съм ял.

— Като че сме знаели, че ще си дойдеш — смее се сестра ми, — тъкмо твоето любимо ядене, картофени тиганици, и дори с червени боровинки.

— Пък и събота е — отвърщам аз.

— Седни при мен — казва майка ми.

Тя ме гледа. Ръцете и изглеждат бели, болнави и слабички до моите. Разменяме само няколко думи, благодарен съм ѝ, че не ме пита за нищо. Пък и какво да ѝ кажа: вече е станало всичко, което можеше да стане. Измъкнал съм се жив и здрав и седя до нея. А в кухнята е сестра ми, приготвя вечерята и дори си тананика.

— Милото ми момче — едва чуто казва майка ми.

Никога не сме били много нежни един към друг в семейството, това не е обичайно у бедни хора, които трябва много да работят и имат много грижи. Те и не го разбират така, не обичат да си повтарят често неща, които и без това знаят. Когато майка ми казва „мило момче“, то е все едно че някоя друга се разтапя от излияния. Съвсем сигурен съм, че бурканът с боровинките е едничкият от месеци насам и че тя го е пазила само за мен, както и вече поизпръхналите курабийки, които ми подава сега. Сигурно ги е намерила при някой сгоден случай и ги е скътала за мен.

Седя до леглото ѝ, а през прозореца искрят кафявите и златисти багри на кестените в градинката на ресторанта отсреща. Дишам дълбоко и бавно и си говоря: „Ти си у дома, ти си у дома.“ Но смущението не ме оставя, не мога още напълно да се отпусна. Ето майка ми, ето моята сестра, ето сандъчето с пеперудите и махагоновото пиано — но аз не съм още всецяло тук. От всичко това ме дели някакво було и една крачка.

Затова ставам, донасям раницата си при леглото и изваждам каквото съм донесъл: цяла пита едамско сирене, която ми намери Кат, два войнишки хляба, триста грама масло, две кутии лебервурст, половин кило мас и торбичка ориз.

— Сигурно имате нужда от тези неща.

Те кимат.

— Много ли сте зле с храната? — осведомявам се аз.

— Да, не се намира много нещо. А вие там имате ли достатъчно? Аз се усмихвам и посочвам донесените неща.

— Е, невинаги чак толкова, но караме я горе-долу.

Ерна изнася продуктите. Изведнъж майка ми ме сграбчва поривисто за ръката и пита, запъвайки се:

— Много ли е страшно там, Паул?

Майко, какво да ти отговоря на това? Няма да го разбереш и никога няма да го проумееш. Пък и никога не трябва да го разбереш.

Поклащам глава и казвам:

— Не, мамо, не е чак толкова лошо. Там сме много хора заедно, тогава не е тъй зле.

— Да, ама скоро беше тук Хайнрих Бредемайер и той разправяше, че там сега било страшно, с тия газове и какво ли не.

Това го казва майка ми. Тя казва: с тия газове и какво ли не. Тя не знае какво говори, само се страхува за мен. Нима трябва да й разкажа, че веднъж се натъкнахме на три противникови окопа с войници, застинали така, както са стояли, сякаш поразени от гръм? По брустверите, в блиндажите, където ги бе сварило, стояха или лежах с посинели лица, всички мъртви.

— Ех, мамо, какви ли не ги приказват — отвърщам аз. — Бредемайер само така си дрънка. Нали виждаш, жив и здрав съм...

В трепетната загриженост на майка ми намирам отново спокойствието си. Сега вече мога да тръгна из града, да говоря с хората и да им отговарям, без да ме е страх, че ще трябва ненадейно да се опра на някоя стена, защото светът се размеква като гума, а жилите ми стават трошливи като прахан.

Майка ми иска да стане, в това време аз отивам в кухнята при сестрата:

— Какво й е? — питам.

Тя повдига рамене:

— Няколко месеца вече как лежи, но не биваше да ти пишем. Идваха сума лекари. Един каза, че сигурно е рак.

* * *

Отивам в окръжното комендантство, за да се представя. Бавно крача по улиците. От време на време някой ме спира и ме заговаря. Не се застоявам дълго, защото не ми се приказва много.

На връщане от казармата чувам, че ме викат с висок глас. Обръщам се, все тъй потънал в мисли — насреща ми един майор. Сопва се грубо:

— Не знаете ли да отдавате чест?

— Извинете, господин майор — казвам смутен, — не ви видях.

Той повишава тон:

— А не можете ли да отговаряте както се следва?

Иде ми да го ударя през лицето, но се овладявам, иначе отпуската ми отива по дяволите, собирам кокалите и казвам:

— Виноват, господин майор, не ви видях.

— Друг път си отваряйте очите! — изръмжава той. — Как ви е името?

Рапортувам.

По червеното му тлъсто лице все още е изписано възмущение.

— Коя част?

Отговарям съгласно устава. Това все още не му стига.

— Къде сте разположени?

Сега вече ми прикипява и отговарям:

— Между Лангемарк и Бикшоте.

— Как? — пита той малко озадачен.

Обяснявам му, че преди един час съм си дошъл в отпуск, и вече мисля, че ще си тръгне по пътя. Но се лъжа. Той става дори още побесен:

— Какво, иска ви се и тук да въвеждате фронтови порядки, а? Няма да я бъде! Тук, слава богу, има ред!

И командува:

— Двадесет крачки назад, бегом марш!

В мен се надига глуха ярост. Но не мога да направя нищо, ще ме тикне веднага в ареста, стига да поиска. Затова се затичвам назад, тръгвам отново в такт, още от шест метра му отдавам стегнато чест и свалям ръката едва след като съм го отминал шест метра.

Той ме повиква отново при себе си и с дружески тон ми заявява, че и този път щял да прояви благосклонност наместо строгост. Аз благодаря по войнишки.

— Свободен сте! — командува той.

Врътвам се рязко кръгом и се отдалечавам.

Цялата вечер ми е развалена. Бързам да се прибера в къщи и захвърлям униформата в един ъгъл, и без това си бях наумил да го направя. После изваждам от шкафа цивилния си костюм и го обличам.

Чувствавам се съвсем непривично. Костюмът ми е доста окъсял и тесен, пораснал съм във войската. Яката и вратовръзката ми създават мъчнотии. Най-последно идва сестра ми и оправя възела. Колко е лек този костюм, имам чувството, че съм по долни гащи и риза.

Наблюдавам се в огледалото. Странно отражение. Един обгорял от слънцето, прекомерно израсъл конфирманд ме гледа учудено отсреща.

Майка ми е доволна, че се обличам цивилно; така съм й по-близък, по-мил. Баща ми обаче би предпочел да облека униформата и така да ме заведе при познатите си.

Но аз отказвам.

* * *

Хубаво е да седиш някъде спокойно, например в градинката на ресторанта под кестените, близо до кегелбана. Листата падат на масата и по земята, малко листа — първите. Пред мен стои чаша бира; пиенето го научихме при военните. Чашата е полупразна, значи остават ми още няколко хубави, хладни глътки, пък мога да си поръчам и втора, и трета, ако искам. Тук няма проверки, няма барабанен огън, децата на съдържателя играят на кегелбана, а кучето слага глава на коленете ми. Небето е синьо, сред листака на кестените стърчи зелената камбанария на църквата „Св. Маргарита“.

Хубаво е така и ми е приятно. С хората обаче не мога да се оправя. Майка ми е единствената, която не задава въпроси. С баща ми вече е съвсем друго. Той все иска да му разправам нещо за фронта, някои негови желаниа ми се виждат трогателни и глупави, чувствавам се някак чужд и вече не зная как да се държа с него. Най-приятно би му било непрекъснато да слуша. Разбирам, той не знае, че такова нещо не може да се разказва, а пък искам да му направя удоволствие; но за мен е опасно, когато разправам тия неща с думи, страх ме е, че се раздуват до чудовищни размери и вече не мога да ги овладеея. Къде бихме отишли ние, ако ни беше съвсем ясно какво собствена става там!

Затова се задоволявам да му разправам някоя и друга весела историйка. Той обаче ме пита дали съм участвувал в ръкопашен бой. Казвам „не“ и ставам да изляза.

Но с това не се оправя нищо. След като на улицата на няколко пъти се стряскам от скърцането на трамвая, защото ми напомня свиренето на връхлитащите снаряди, някой ме потупва по рамото.

Обръщам се — моят учител по немски, който веднага се нахвърля върху мен с обичайните въпроси.

— Е, как е там? Страшно, страшно, нали? Да, ужасно е, но няма как, трябва да устискаме. Пък и както чувам, там поне добре ви продоволствуват. Добре изглеждате, Паул, такъв заякнал. Тук естествено сме по-зле, така и трябва да бъде, винаги най-хубавото за нашите войници!

Той ме завлича на постоянната си маса в кръчмата. Всички ме посрещат тържествено, някакъв директор ми подава ръка и казва:

— Така, значи, от фронта идвате? Е, как е там духът? Отличен, отличен, нали?

Обяснявам, че на всеки му се иска да се прибере в къщи.

Той се киска гръмко:

— В това не се съмнявам! Но първо трябва добре да отупате френеца. Пушите ли? На, запалете една! Келнер, я донесете и на нашия млад воин една бира!

За съжаление приех пурата и трябва да остана. Всички се разтапят от доброжелателност, това не може да се отрече. Но все пак съм ядосан и смуча пурата колкото мога по-бързо. За да има поне какво да правя, изгълтвам бирата на един дъх. Веднага ми поръчват втора; хората знаят какво дължат на войника. Спорят по въпроса, кои земи трябвало да анексираме. Директорът с железния ланец на часовника иска най-много: цяла Белгия, каменовъглените райони на Франция и големи области от Русия. Привежда точни основания защо трябвало да имаме всичко това и не отстъпва, докато другите най-после не се съгласят с него. Сетне започва да обяснява къде трябвало да стане пробивът във Франция и мимоходом се обръща към мен:

— Ами че мръднете и вие малко напред с тази ваша позиционна война! Прогонете тия синковци там, тогава и мирът ще дойде.

Отговарям, че според нас пробивът е невъзможен. Ония отсреща разполагат с огромни резерви. Освен това войната е нещо по-различно от онова, което си мислят хората.

Той възразява самоуверено и ми доказва, че нищо не разбирам от тия неща.

— Така е от гледна точка на отделния човек — казва, — но тук става дума за цялото. А това вие не можете да прецените. Вие виждате само вашия си малък участък и затова нямате общ поглед. Вие

изпълнявате дълга си, рискувате живота си, това заслужава най-висока почит — всеки от вас би трябвало да получи железния кръст, — но преди всичко трябва да се пробие неприятелският фронт във Фландрия и оттам да се помете надолу.

Той се задъхва и си избърсва брадата.

— Да се помете от горе до долу. После право към Париж.

Бих искал да знам как си представя той това и наливам третата бира в себе си. Той веднага поръчва нова.

Но аз ставам да си ходя. Той ми пъха още няколко пури в джоба и ме освобождава с дружеско потупване по рамото.

— Всичко добро! Да се надяваме, че скоро ще чуем нещо прилично от вас.

* * *

Другояче си представях този отпуск. А и преди една година не беше тъй. Сигурно самият аз съм се променил през това време. Между днес и тогава е зинала бездна. Тогава още не познавах войната, разположени бяхме на по-тихи участъци. Днес забелязвам, че неусетно съм се изхабил. Тук вече не намирам място за себе си, този свят ми е чужд. Едни питат, други не питат и им личи, че се гордеят с това; често дори го казват с многозначително изражение, че не бивало да се говори за тия неща. Кой знае какво си въобразяват.

Най-добре ми е, когато съм сам, тогава никой не ме смущава. Защото те всички се въртят все около същото — колко зле им било и колко добре им било, един мисли така, друг иначе — и винаги бързо стигат до нещата, които съставляват собственото им съществуване. Сигурно и аз съм живял така по-рано, но сега вече не мога да се върна към този живот.

Всички приказват прекалено много. Имат си грижи, цели, желания, които аз не разбирам, както ги разбират те. Понякога седя с някого в градинката на ресторанта и се опитвам да му обясня, че до това всъщност се свежда всичко — да можеш да седиш тъй на спокойствие. Те естествено го разбират, признават го, сами смятат, че е така, но само на думи, само на думи, това е то — чувствуват го, но все някак наполовина, останалото им същество е при други неща, те са

така раздвоени, никой не го чувства с целия си мир; пък и аз не мога да обясня какво точно искам да кажа.

Като ги гледам така, в стаите им, в канцелариите, в професиите им, всичко това неудържимо привлича и мен, искам и аз да съм между тях и да забравя войната; но то и веднага ме отблъсква, толкова дребнаво и късогледо е. Как може да се запълни един живот с това, би трябвало то да се разруши, как е възможно да бъде така, когато на фронта сега осколките свирят над ямите, излитат сигнални ракети, ранените ги влачат на платнища, а другарите се свиват в окопите! — Това тук са други хора, хора, които не мога истински да разбера, на които завиждам и които презирам. Аз трябва да мисля за Кат, за Алберт, за Мюлер, за Тяден — какво ли правят те сега? Може би седят в лавката или плуват — скоро ще трябва пак да отидат напред.

* * *

В моята стая зад масата има едно кожено канапе. Настанявам се на него.

По стените са накачени с кабарчета много картини, които някога съм изрязвал от списания, сред тях пощенски картички и рисунки, които са ми харесвали. В ъгъла има малка желязна печка. На срещнатата стена е етажерката с моите книги.

В тази стая живях, преди да стана войник. Книгите купувах малко по малко с парите, които изкарвах от даване на уроци. Много от тях са взети на старо, всичките класици например, едното томче струваше марка и двадесет пфенига, в синя платнена подвързия. Купувах ги в пълни поредици, защото всички исках основно да изуча, при „избраните съчинения“ нямах много вяра на редакторите, че са подбрали най-доброто. Затова винаги купувах само „събрани съчинения“. Четях всичко с добросъвестно усърдие, но повечето не ми допадаха много. Толкова повече ценях другите книги, по-модерните, които естествено бяха и много по-скъпи. С някои от тях съм се сдобил по не съвсем честен начин, вземах ги назаем и не ги връщах, защото не можех да се разделя с тях.

Една лавица на етажерката е запълнена с учебниците ми. Те са по-лошо пазени и доста оръфани, има откъснати листа — известно е

защо. А долу са натрупани тетрадки, хартия и писма; рисунки и разни мои опити.

Искам да се пренеса мислено в тогавашното време. Та то е още в стаята, усещам го веднага, стените са го съхранили. Положил съм ръце върху облегалото на канапето, намествам се по-удобно и премятам кран връз крак. И седя така в ъгъла, приютен в прегръдките на канапето. Малкият прозорец е отворен, вижда се познатата картина на улицата със стърчащата камбанария в дъното. На масата са сложени няколко цветя. Перодръжки, моливи, една раковина за притискане на писмата, мастилницата — нищо не се е променило.

Така и ще бъде, ако имам щастие, когато войната свърши и се върна завинаги. Пак ще седя тук, ще гледам стаята и ще чакам.

Възбуден съм, но не искам, не бива. Искам отново да изпитам онова тихо въодушевление, чувството на силен, неотразим порив както някога, когато се приближавах към книгите си. Нека отново ме облъхне пламъкът на желанията, който се надигаше от пъстрите гръбчета на кориците, нека той разтопи тежкия, мъртъв оловен къс, който е легнал дълбоко в мен, и отново се пробуди нетърпението по бъдещето, окрилената радост пред света на мисълта — нека ми върне загубената готовност на моята младост.

Седя и чакам.

Идва ми наум, че трябва да ида при майката на Кемерих — бих могъл да навестя и Мителщет, той трябва да е в казармата. Поглеждам през прозореца: зад огряната от слънцето картина на улицата изплуват неясно и леко очертанията на хълмове, превръщат се в светъл есенен ден, аз седя край огъня и с Кат в Алберт ядем пържени картофи от паницата.

Но не искам да мисля за това, отмахвам го от себе си. Нека стаята ми заговори, нека тя ме поеме и понесе, искам да почувствувам и да чуя, че мястото ми е тук, за да зная, когато пак отида на фронта: войната потъва и се удавя, когато дойде вълната на завръщането, войната ще отmine, тя няма да ни разнищи, властта ѝ над нас е само външна!

Книгите стоят една до друга. Всички ги познавам и са спомням как съм ги подреждал. Моля ги с очи: говорете ми — приемоте ме при себе си, — приеми ме и ти, някогашен живот — ти, тъй безгрижен и красив, — приеми ме пак в себе си.

Чакам, чакам.

Минават и отминават образи, не се залавят за нищо — само сенки и спомени.

Нищо — нищо.

Неспокойството ми расте.

Изведнъж у мен се надига страхотно чувство на отчужденост. Не мога да намеря пътя назад, той е затворен за мен; колкото и да умолявам и да се напругам, нищо не трепва, седя тук безучастен и печален като осъден, и миналото отвърща лице от мен. В същото време ме е страх да го призовавам по-настойчиво, защото не зная какво още има да се случи. Аз съм войник, трябва да помня това.

Уморено ставам и поглеждам през прозореца. Вземам една книга и я прелиствам да прочета нещо. Но я оставям и вземам друга. Вътре има подчертани места. Търся, прелиствам, вземам нови книги. Вече цял куп лежи до мен. Други се трупат върху тях, все по-бързо — листове, тетрадки, писма.

Стоя безмълвен пред тях. Като пред съд.

Обезсърчен.

Думи, думи, думи — никоя не стига до мен.

Бавно връщам книгите по местата им.

Свършено е.

Тихо излизам от стаята.

* * *

Още не се предавам. В стаята си наистина не вливам вече, но се утешавам с това, че няколко дни не означават още край на всичко. След това — по-късно — ще имам години на разположение. Сега обаче отивам при Мителщет в казармата, сядаме в неговата стая — тоя въздух не го обичам, но съм свикнал с него.

Мителщет ме посреща с една новина, която тутакси ме наелектризира. Съобщава ми, че Канторек е мобилизиран като опълченец.

— Представи си само — казва той и измъква няколко хубави пури, — пристигам тук от лазарета и веднага попадам на него. Подава ми лапата си и изкрясква: „Я виж ти, Мителщет, как сте, как сте?“ Аз

го поглеждам отвисоко и отговарям: „Опълченец Канторек, службата си е служба, чашката си е чашка, това вие трябва най-добре да знаете. Застанете мирно, когато разговаряте с началство!“ — Да беше видял лицето му! Кръстоска от кисела краставица и неексплодирала граната. Плахо се опита още веднъж да интимничи. Скастрих го по-строго. Тогава той вкара в боя най-тежката си батарея и ми пошушна доверително: „Да ви ходатайствувам ли за извънредния изпит?“ Искаше да ми го припомни, разбираш ли. Тогава вече побеснях и аз също му припомних: „Опълченец Канторек, преди две години вие с вашите проповеди ни натирихме в окръжното комендантство да се запишем доброволци; между нас беше и Йозеф Бем, който не искаше да отиде. Той падна три месеца преди да му е дошъл редът да иде войник. Ако не бяхте вие, поне тия три месеца щеше да поживее. А сега: Свободен сте! Пак ще си поговорим.“ — Не ми беше трудно да уредя да ме зачислят в неговата рота. Първото, което направих, бе да го заведа в склада и да му стъкмя една хубава униформа. Ей сега ще го видиш.

Излизаме на двора. Ротата е строена. Мителщет дава свободно и започва прегледа.

Тогава виждам Канторек и прехапвам устни, за да не се разсмея. Той е облечен в нещо като редингот от избелял син плат. На гърба и на ръкавите му се мъдрят големи тъмни кръпки. Куртката сигурно е принадлежала на някой великан. Толкова по-къс обаче е протритият черен панталон, стигащ едва до средата на прасеца. Затова пък обувката са много широки, корави като желязо, прастари кундури с извити нагоре носове и с връзки отстриани. За компенсация фуражката е прекалено малка, някакво страшно омазнено, жалко шапче, кацнало на главата му. Общото впечатление е убийствено жалко.

Мителщет се спира пред него:

— Опълченец Канторек, така ли се лъскат копчета? Вие май никога няма да се научите. Незадоволително, Канторек, незадоволително...

Аз вия вътрешно от удоволствие. Точно така Канторек мъмреше Мителщет в училище, със същия тон: „Незадоволително, Мителщет, незадоволително...“

Мителщет продължава нотацията си:

— Я погледнете Бьотхер там, той е за пример, от него можете да се поучите.

Едва вярвам на очите си: и Бьотхер е тук. Бьогхер — портиерът на училището. И тъкмо той трябва да служи за пример! Канторек ме пронизва с поглед, сякаш ще ме изяде с парцалите. Аз само му се хиля безобидно в мутрата, като че въобще не го познавам.

Как идиотски изглежда с тази фуражчица и с униформата си! И от това човече някога се страхувахме като от дявола, когато царуваше на катедрата и ни заплашваше с молива си при неправилните френски глаголи, които по-сетне във Франция така и за нищо не ни послужиха. Няма и две години оттогава — и ето тук стои опълченецът Канторек, внезапно развенчан, с криви коленца и с ръце като дръжки на гърне, с лошо лъснати копчета и смехотворна стойка — един невъзможен войник. Просто не мога да го свържа със страшния образ на катедрата и наистина ми се ще да зная какво бих направил, ако пак дойдеше време тоя мухльо да ме запита мене, стария войник: „Боймер, спрегнете ми imparfait на глагола «aller»!“

Засега Мителщет ги кара да се упражняват в разгънат строй. При това той благосклонно определя Канторек за водач на групата.

За това си има особена причина. При тези упражнения груповият трябва да бъде винаги на двадесет крачки пред редицата; изкомандували се: „Кръгом, марш!“, веригата просто се обръща назад, но водачът, оказал се изведнъж на двадесет крачки зад хората си, трябва да изприпка в галоп обратно, за да заеме пак мястото си — двадесет крачки пред редицата. Това прави общо четиридесет крачки — бегом марш. Но тъкмо стигнал където трябва, следва нова заповед: „Кръгом марш!“ и той трябва светкавично да пробяга четиридесетте крачки в другата посока. По този начин групата без особени усилия прави само кръгом и няколко крачки, докато груповият се святка насам-натам като щур. Всичко това се разиграва по една от многото изпитани рецепти на Химелщос.

Канторек не може да очаква друго от Мителщет, защото в миналото веднъж стана причина той да мине в по-горен клас, и Мителщет би бил голям глупак, ако не използва този прекрасен случай, преди да отиде отново на фронта. Може би човек умира по-леко, когато военната служба поне веднъж му предложи такъв случай да си го върне тъпкано.

И тъй Канторек снове нагоре и надолу като подплашено диво свинче. След известно време Мителщет дава почивка и после започва тъй важното обучени в пълзене по земята. На колене и лакти, стиснал пушката по устав, Канторек повлича декоративната си фигура в пясъка съвсем близо край нас. Силно пъхти и неговото пъхтене е истинска музика в моите уши.

Мителщет го насърчава, утешавайки опълченеца Канторек с цитати от старши учителя Канторек:

— Опълченец Канторек, ние имаме щастието да живеем във велика епоха, сега всички трябва да стиснем зъби и да преодолеем изпитанието пред нас!

Канторек изплюва една мръсна треска, попаднал между зъбите му, и се облива в пот. Мителщет се навежда над него и настойчиво му внушава:

— И заради дреболии никога да не забравяме великото, опълченец Канторек!

Чудно ми е как Канторек още не се е пръснал с гръм и трясък, особено сега, когато идва часът по гимнастика; Мителщет чудесно го имитира, като го подхваща за дъното на панталона при превъртането на висилката, за да му помогне да изнесе стегнато брадичката си над лоста, и при това просто блика от премъдрости. Точно по същия начин го бе обработвал Канторек някога.

След това се разпределя нарядът за деня.

— Канторек и Бьотхер отиват за хляб! Вземете ръчната количка!

Няколко минути по-късно двойката потегля с количката. Канторек яростно е навел глава. Портиерът е горд, че са му дали лека работа.

Фабриката за хляб е на другия край на града. Двамата трябва, значи, да минат през целия град на отиване и на връщане.

— Това го правят от няколко дни — ухилва се Миелщет. — Някои хора вече редовно ги очакват.

— Знаменито — казвам аз, — но той още ли не се оплакал?

— Опита се! Нашият командир се смя като луд, като чу тази история. Той не може да търпи даскалите. Освен това аз си имам нещо с неговата дъщеря.

— Канторек ще ти провали изпита.

— Плюл съм му на изпита — казва невъзмутимо Мителщет. — Освен това оплакването му беше съвсем неоснователно, защото успях да докажа, че повечето пъти му е възлагана лека работа.

— Не можеш ли веднъж яката да го натиснеш? — питам аз.

— Не си струва, прекалено тъп е — отговаря с великодушно достойнство Мителщет.

* * *

Какво е отпускът? — Люшкане насам-натам, след което всичко ти се вижда много по-тежко. Още сега във всичко се примесва мисълта за раздялата. Майка ми ме гледа мълчаливо — тя брои дните, знам това; всяка сутрин е тъжна. Още един ден по-малко. Прибра някъде раницата, за да не ѝ напомня за заминаването ми.

Часовете минават бързо, когато се вдълбочиш в мисли. Сепвам се, ставам и излизам да придружа сестра си. Тя отива в кланицата, за да купи два-три килограма кокали. Това е голямо облекчение и хората от ранна сутрин се нареждат да чакат. На някои им прилошава.

Нямаме късмет. След като три часа се сменяме един друг със сестра ми, опашката се разтуря. Кокалите са се свършили.

Добре, че и тук получавам войнишката си дажба. От нея нося на майка си и така всички имаме малко по-силна храна.

Все по-тежки стават дните, все по-жални — очите на майка ми. Още четири дни. Трябва да ида при майката на Кемерих.

Това не може да се опише. Тази разтреперана, хълцаща жена, която ме разтърсва и крещи в лицето ми: „Защо ти си жив, а той е мъртъв?“, която ме залива със сълзи и вика: „Защо сте се родили въобще, деца, като...“, сгромолясва се на стола и плаче: „Кажки, видя ли го? Можеш ли поне да го видиш? Как умря той?“

Казвам ѝ, че куршумът го е улучил право в сърцето и веднага е паднал мъртъв. Тя ме гледа, съмнява се: „Лъжеш. Аз зная. Сърцето ми подсказва в какви мъки е умрял. Чух неговия глас, през нощта усетих неговия страх — кажи ми истината, искам да зная, трябва да зная.“

— Не — казвам аз, — бях при него. Той умря веднага.

Тя тихо ме умолява:

— Кажи ми, трябва да ми кажеш. Знам, искаш да ме утешиш, но не виждаш ли, че така ме мъчиш повече, отколкото ако кажеш истината? Не мога да понасям неизвестността, кажи ми как стана всичко, колкото и страшно да е. Все още е по-добре от онова, което иначе си мисля.

Никога няма да ѝ кажа, па ако ще на парчета да ме разкъса. Съчувствувам ѝ, но и ми се вижда малко глуповата. Нека се примири с това, Кемерих ще си остане мъртъв, все едно дали тя знае как е умрял, или не. Който е видял толкова много мъртви, не може да разбере такава голяма скръб за един-единствен. Казвам ѝ малко раздражено:

— Веднага умря. Не усети нищо. Лицето му беше съвсем спокойно.

Тя мълчи. После изрича бавно:

— Можеш ли да се закълнеш в това?

— Да.

— Във всичко, което ти е свято?

Боже мой, какво е вече свято за мен — тия неща бързо се променят у нас.

— Да, той умря веднага.

— Кажи, че вече жив няма да се върнеш, ако това не е истина!

— Да не се върна жив, ако той не издъхна веднага.

Какво ли още не бих поел върху себе си. Но тя като че ли ми вярва вече. Дълго охка и плаче. Трябва да ѝ разкажа как е станало всичко и измислям една история, в която сега и аз самият почти вярвам.

На тръгване тя ме целува и ми подарява една негова снимка. Той се е облегал с новобранската си униформа на кръгла маса, чиито крака са неодялани брезови клони. Отзад като върху кулиса е нарисувана гора. На масата — бирена чаша.

* * *

Последна вечер вкъщи. Всички са се умълчали. Лягам си рано, хващам възглавниците, притискам ги до себе си и заравям глава в тях. Кой знае дали някога пак ще легна в пухено легло!

Късно през нощта майка ми влиза в стаята. Мисли, че спя, а и аз се преструвам на заспал. Да разговаряме, да стоим будни заедно е твърде тежко.

Тя остава почти до разсъмване, въпреки че има болки и от време на време се превива. Най-после не издържам повече и се преструвам, че се събуждам.

— Върви да спиш, мамо, ще настинеш тук.

Тя казва:

— После мога да спя колкото искам.

Изправям се.

— Та аз не отивам веднага на фронта, мамо. Първо, трябва да изкарам четири седмици в полевия лагер. Оттам може и да прескоча някоя неделя насам.

Тя мълчи. После ме пита тихо:

— Много ли те е страх?

— Не, мамо.

— Исках да ти кажа и това: пази се от жените във Франция. Лоши са те там.

Ах, майко, майко! За теб съм още дете — защо не мога да сложа глава на скута ти и да заплача? Защо трябва винаги да съм по-силният, винаги да се владее, та и аз искам веднъж да поплача и да ме утешават, аз наистина не съм много повече от дете, в шкафа още висят късите ми момчешки панталонки — толкова малко време има оттогава, защо отмина то?

Казвам колкото мога по-спокойно:

— Където сме ние, мамо, няма никакви жени.

— И много се пази там, на фронта, Паул!

Ах, майко, майко! Защо не те взема в прегръдките си и тъй да умрем! Що за бедни псета сме ние!

— Да, мамо, ще се пазя.

— Ще се моля всеки ден за тебе, Паул.

Ах, майко, майко! Нека станем и си отидем оттук, да се върнем назад през годините, докато цялата тази мъка се махне от нас, да се върнем само при теб и при мен, майко!

— Може би ще ти дадат някоя служба, дето не е толкова опасна.

— Да, мамо, може и да ме пратят в кухнята, твърде възможно е.

— Пък не отказвай, ако ще другите да говорят...

— За това не ме е грижа, мамо...

Тя въздиша. Лицето ѝ е като бледо сияние в тъмнината.

— Сега върви да спиш, мамо.

Тя не отговаря. Ставам и я загръщам с моето одеяло. Тя се подпира на ръката ми, има болки. Така я завеждам оттатък. Оставам още малко при нея.

— А ти да оздравееш, мамо, докато се върна.

— Да, да, детето ми.

— И не ми пращайте нищо, мамо. Там имаме достатъчно за ядене. На вас ви е повече нужно тук.

Лежи бедничката ми в леглото, тя, която ме обича повече от всичко на света. Когато ставам да изляза, казва бързо:

— Приготвила съм ти още два чифта долни гащи. От хубава вълна. Ще ти държат топло. Не забравям да ги сложиш в раницата.

Ах, майко, зная колко висене и тичане, и просене ти е струвало да намериш тия два чифта гащи! Ах, майко, майко, как може да се проумее това, че трябва да си отида от теб, та кой друг има някакво право на мен освен само ти. Още седя тук и ти лежиш там имаме да си кажем толкова много неща, а не ще можем никога да си ги кажем.

— Лека нощ, мамо.

— Лека нощ, детето ми.

В стаята е тъмно. Чува се тежкото дишане на майка ми. Часовникът цъка. В прозорците духа вятър. Кестените шумят.

В коридора се препъвам о раницата, която вече приготвена, защото утре трябва да тръгна много рано.

Захапвам възглавниците, вкопчвам се с юмруци в железните пръти на кревата. По-добре да не бях си идвал. Там, на фронта, бях безразличен и често пъти без надежда — сега вече това няма да бъде възможно. Бях войник, а сега съм само горест за себе си, за майка си, за всичко, което е тъй безутешно и няма край.

Не биваше да си идвам в отпуск.

[1] Войната — голямо нещастие — бедни момчета (фр.). — Б.пр.

VIII

Бараките на полевия лагер още ми са познати. Тук Химелщос възпитаваше Тяден. Но иначе не познавам почти никого; всичко се е променило, както става винаги. Само някои от хората съм виждал бегло преди.

Службата си изпълнявам механично. Вечер съм почти винаги във войнишкия клуб, там има списания, които не чета; но има и едно пиано, на което обичам да свиря. Прислужват две жени, едната младичка.

Лагерът е опасан с висока телена ограда. Когато се връщаме късно от войнишкия клуб, трябва да имаме пропуски. Който се разбира с часовия, може да се мъкне и така.

С ротата правим учения в полето, между хвойнови храсти и брезови горички. Поносимо е, когато не искат нещо повече от нас. Тичаме, залягаме и от дишането ни крехките стебълца и цветчета се поклащат леко. Гледан толкова отблизо, светлият пясък е чист, сякаш направен в лаборатория от множество съвсем мънички камъчета. Изпитваш странно изкушение да заровиш ръка в него.

Но най-хубавото тук са горите с брези по краищата им. Те си менят всеки миг цвета. Сега стеблата им блестят в най-ярко бяло, а между тях ефирна и нежна се люлее пастелната зеленина на листата; в следващия миг всичко се променя в опаловосиньо, което сребристо се проточва от краищата и размива зеленото; но тук-там то тутакси потъмнява до черно, щом облак забули слънцето. И тази сянка се носи като призрак между сега бледите стебла и нататък в полето чак до хоризонта — в това време брезите вече изплуват като празнични знамена с бели върлини пред златисточервената жаравна на багрещите се листа.

Често тъй се унасям в тази игра на най-нежни светлини и прозирни сенки, че почти пропускам да чуя командите — когато си сам, започваш да съзерцаваш природата и да я обичаш. А тук не общувам с много хора, пък и не искам да общувам извън обичайните

рамки. Твърде малко се познаваме помежду си, за да правим друго, освен да побъбрим и вечер да поиграем на „седемнадесет и четири“ или на комар.

До нашите бараки е разположен големият руски военнопленнически лагер. Той е отделен наистина с телени прегради от нас, но пленниците все някак успяват да преминат оттам. Имат много смутен и напласан вид, при това повечето са едри, брадати мъже — затова приличат на бити, усмирени санбернарски кучета.

Вървят все около нашите бараки и тършуват из кофите за боклук. Трудно е да си представи човек какво намират в тях. Храната и при нас е оскъдна и най-вече лоша, дават ни репи, нарязани на шест и варени във вода, моркови — още кални; петнистите картофи са вече голямо лакомство, а най-голям деликатес е рядката оризова чорба, в която уж плават ситно нарязани жили от говеждо месо. Толкова ситно са нарязани, че въобще не се виждат.

Въпреки това, разбира се, всичко се изяжда. Ако се намери някой толкова богат, че да не облизва всичко до последната шушка, до него вече чакат десетина други, за да му го вземат от ръцете. Само остатъците, които не могат да се огреват с лъжица, се измиват и се изсипват в кофите за боклук. Там понякога попадат и обелки от ряпа, плесенявали кори хляб и всякакви боклуци.

Тази именно рядка, мътна, нечиста водица е целта, към която се стремят пленниците. Те жадно я изгребват от вонящите кофи и я отнасят под рубашките си.

Странно чувство е да видиш тъй близо нашите неприятели. Лицата им те карат да се замислиш — благи селски лица, широки чела, широки носове, широки устни, широки длани, вълниста коса. Би трябвало да ги използват за оране, за косене и за бране на ябълки. Изглеждат още по-добродушни от нашите фризийски селяни.

Тъжна картина е да гледаш, когато просят за малко храна. Всички са измършавели, защото им дават колкото да не умрат от глад. Самите ние вече отдавна не си дояждаме. Те боледуват от дизентерия, някои с уплашен поглед показват крадешком окървавените краища на ризите си. Гърбовете и вратовете им са изкривени, коленете — пречупени, очите гледат косо изотдолу, когато протегнат ръка и с малкото думи, които знаят, просят — просят с меките си, тихи басови гласове, които напомнят топли печки и родни къщи.

Има хора, които ги гощават с ритници, та те се завалят и падат на земята — но такива са малцина. Повечето не им правят нищо, само ги отминават. Случва се обаче толкова да ти додеят с окаяното си просене, че да кипнеш и да ги изриташ. Само да не гледаха така — колко мъка може да се таи в тия две мънички петънца, които могат и с пръст да се закрият — очите.

Вечер идват в бараките и търгуват. Разменят срещу хляб всичко, каквото имат. Понякога успяват, защото имат хубави ботуши, а нашите са лоши. Кожата на високите им ботуши е чудно мека, като юфт. Селските синове при нас, които получават от къщи мазнини могат да си позволят такава размяна. Цената на чифт ботуши е горе-долу два до три войнишки хляба или един хляб и малко кравайче метвурст.

Но почти всички руси отдавна са дали каквото са имали. Облечени са само с жалки парцали и се опитват да разменят малки дърворезби и предмети, които са изработили от осколки или от медни направляващи гривни от снаряди. От тези неща, разбира се, не може да се изкара кой знае колко, макар да са им стрували много труд — няколко резена хляб са достатъчна цена. Нашите селяни са жилави и хитри, когато се пазарят. Държат под носа на русина парчето хляб или суджук, докато той пребледнее от ламтеж и обърне очи, тогава всичко му е все едно. Нашите обаче завиват плячката си с всичката дребнава старателност, на която са способни, изваждат дебелите си джобни ножчета, отрязват бавно и грижливо за себе си комат хляб от своя запас и на всеки залък отхапват за награда по парче от твърдия хубав суджук. Дразня се, като ги гледам да се гощават така и ми иде да им стоваря нещо по дебелите кратуни. Рядко дават другиму нещо. Пък и малко се познават помежду си.

Често стоя на пост при русите. В тъмнината виждам как фигурите им се движат като болни щъркели, като големи птици. Приближават се досами мрежата и опират лица на нея, вкопчили пръсти в бримките. Често се скупчват един до друг и така вдишват жадно вятъра, който иде от полето и от горите.

Рядко говорят, и то само някоя и друга дума. Помежду си се отнасят по-човешки и бих казал, по-братски, отколкото ние тук. Но то е може би само защото се чувствуват по-нещастни от нас. При това войната е вече свършила за тях. Но да чакаш да те пипне дизентерията, и това не е живот.

Опълченците, които ги пазят, разправят, че отначало били поживи и събудени. Имали, както това винаги става, сношения помежду си и често се стигала до юмручни удари и вадене на ножове. Сега са съвсем затъпели и равнодушни; повечето дори не онанират вече, толкова са изнемощели, макар че иначе това е общ порок и дори го вършат по цели бараки заедно.

Стоят до мрежата, случва се някой да се отдръпне назад и тогава друг заема мястото му в редицата. Повечето са мълчаливи; само някои просят за угарка от изпушена цигара.

Гледам тъмните им силуети. Брадите им се развяват от вятъра. Не зная нищо за тях освен това, че са пленници, и тъкмо то така ме покъртва. Животът им е безименен и без вина; ако знаех повече за тях — как се казват, как живеят, какво очакват, какво ги измъчва, вълнението ми би имало някаква цел и би могло да се превърне в състрадание. Но сега долавям у тях само болката на живата твар, страшната мъка на живота и жестокосърдечието на хората.

Една заповед е направила от всички тези кротки същества наши врагове; друга заповед би могла да ги превърне в наши приятели. На някаква маса подписват към хартия неколцина души, които никой от нас не познава; и години наред нямаме по-висша цел от това, върху което в друго време тежи презрението на света и най-страшното му наказание. Кой би могъл още да прави разграничение между тези неща, като гледа тия кротки хора с детски лица и апостолски бради! Всеки подофицер и всеки учител са за новобранеца и за ученика по-зли врагове, отколкото те за нас. И въпреки това пак бихме стреляли по тях и те по нас, ако бяха свободни.

Изтръпвам: не бива да мисля повече за това. Този път води към гибел. Още не е дошло времето; но няма да загубя нишката на тая мисъл, ще я запазя, ще я спотая у себе си, докато свърши войната. Сърцето ми бие: това ли е целта, великото, неповторимото, за което съм мечтал в окопите, което търсех като изход и основание на живота след тази катастрофа на всичко човешко, това ли е задачата на нашия по-сетнешен живот, изкуплението за годините на ужаса?

Изваждам цигарите си, накъсвам всяка на две и ги раздавам на русите. Те се покланят и ги запалват. В няколко лица замъждяват червени точки. Те ме утешават; напомнят ми малки прозорчета на тъмни селски къщи, зад които стаите са като тихо убежище.

* * *

Дните текат. В една мъглива утрин пак погребват някакъв русин; сега умират почти всеки ден по неколцина. Случвам се тъкмо на пост, когато го заравят. Пленниците пеят хорал, пеят многогласово и то звучи така, като че не са вече гласове, а орган, свирещ някъде далеч в полето.

Погребението свършва бързо.

Вечерта те пак стоят до телената мрежа и вятърът духа от брезите към тях. Звездите са студени.

Вече познавам неколцина, които говорят доста сносно немски. Единият е музикант; разправя, че бил цигулар в Берлин. Като чува, че мога да свиря малко на пиано, донася цигулката си и започва да свири, другите сядат на земята и се облягат с гръб на мрежата. Той стои прав и свири; на лицето му се изписва оня унесен израз, какъвто имат цигуларите, когато притворят очи; после пак почва да люлее цигулката в ритъм и ми се усмихва.

Сигурно свири народни песни, защото другите тихо му пригласят. Те са като тъмни хълмове, които пеят из земните недра. Гласът на цигулката е като стройна девойка над тях, светъл и самотен. Гласовете спират, а цигулката остава — тъничка в нощта, сякаш зъзне; трябва да си съвсем близо до нея, в някоя стая би било по-добре — тук навън ти става тъжно, когато тя се лута сам-сама.

В неделя не ми дават отпуск, понеже вече съм използвал големия си отпуск. Затова последния неделен ден преди заминаването идват на свиждане баща ми и сестра ми. Целия ден седим във войнишкия клуб. Къде другаде да идем? В бараката не ни се ходи. По обед излизаме на разходка из полето.

Часовете мъчително се нижат; не знаем за какво да приказваме. Затова говорим за болестта на мама. Вече е сигурно, че е рак, постъпила е в болница и скоро ще я оперират. Лекарите дават надежда, че ще оздравее, но още не сме чували някой да е оздравял от рак.

— А къде е настанена? — питам.

— В болницата „Св. Луиза“ — казва баща ми.

— В кое отделение?

— Трето. Трябва да изчакаме да видим какво ще струва операцията. Тя сама поиска да бъде в третото. Каза, че там имало с какво да се развлича. Пък и по-евтино е.

— Тогава, значи, лежи с много други в една зала. Дано може да спи през нощта.

Баща ми поклаща глава. Лицето му е изнурено и цялото набраздено с бръчки. Майка ми боледува отдавна; въпреки че отиваше в болницата само когато биваше принудена, това винаги ни е струвало много пари и животът на баща ми всъщност премина с тези грижи.

— Да знаехме само колко ще струва операцията — казва той.

— Не попитахте ли?

— Не, не бива тъй направо — лекарят може да се разсърди, не бива, нали той ще оперира мама.

Да — мисля си с горчивина, — така е при нас, така е при тях, бедните хора. Не смеят да попитат за цената и предпочитат ужасно да се притесняват; другите обаче, които нямат нужда да питат, смятат за съвсем естествено да се спазарят предварително. А и на тях лекарят не би се разсърдил.

— Превръзките след това също са много скъпи — казва баща ми.

— Осигурителната каса не плаща ли нещо? — питам аз.

— Майка ти боледува вече много дълго време.

— Ами пари имате ли?

Той поклаща глава.

— Не, но аз мога пак да работя извънредни часове.

Зная: ще стои до среднощ на масата си и ще сгъва, подлепва и изрязва. Към осем вечерта ще хапне нещо от блудкавата, слаба храна, която получава с купони. После ще вземе един прах против главоболието си и ще продължи да работи.

За да го поободря, разказвам му някои историйки, които ми идват наум, войнишки вицове и други такива за генерали и фелдфебели, които по някакъв случай са били насадени на пачи яйца.

След това изпращам двамата до гарата. Дават ми един буркан мармалад и пакет картофени тиганици, които майка ми е приготвила за мен.

Сетне те заминават и аз се връщам назад.

Вечерта си намазвам мармалад върху тиганиците и ям. Но не ми се услажда. Затова излизам, за да занеса тиганиците на русите. Тогава

ми идва наум, че мама сама ги е пържила и че може би е имала болки, когато е стояла при горещата печка. Прибирам пакета в раницата си и вземам само две парченца за русите.

IX

Пътуваме няколко дни. На небето се появяват първите самолети. Минаваме покрай товарни ешелони. Оръдия, оръдия... Прехвърляме се на полевата теснолинейка. Разпитвам за моя полк. Никой не знае къде е разположен в момента. Пренощувам някъде, някъде получавам сутринта храна и няколко неопределени инструкции. И отново тръгвам на път с раницата и пушката.

Когато пристигам, не намирам вече никого от нашите в разрушеното селце. Научавам, че са ни сформирали в хвърчаща дивизия, която хвърляли навсякъде, където стане горещо. Това не ме настройва много весело. Разправят ми, че сме претърпели големи загуби. Разпитвам за Кат и Алберт. Никой не знае нищо за тях.

Продължавам да търся и да се лутам — то е някакво чудновато чувство. Една нощ и после още една станувам на полето като индианец. Сетне получавам точни сведения и следобед вече мога да се представя в канцеларията.

Фелдфебелът ме задържа тук. Ротата ще се върне след два дни, няма смисъл да ме пращат сега при тях.

— Как мина отпуската? — пита той. — Хубаво, а?

— Горедолу — отговарям.

— Да, да — въздиша той, — само да не трябваше човек да се връща отново. Това винаги ти разваля втората половина.

Шляя се нагоре-надолу, а на другата сутрин ротата се завръща — всички сиви, изкаляни, навъсени и унили. Скачам и се спускам сред тях, очите ми търсят, ето го Тяден, там пухти и Мюлер, ето ги Кат и Кроп. Пак нагласяме сламениците си един до друг. Чувствавам се някак виновен, като ги гледам, а няма причина. Преди да си легнем, изваждам останалото от картофените тиганици и мармалада, за да хапнат и те.

Двете най-горни тиганици са хванали мухъл, но още стават за ядене. Тях оставям за себе си, а по-запазените давам на Кат и Кроп.

Кат дъвче и пита:

— Сигурно са от майка ти?

Аз кимам.

— Хубаво — казва той, — познава се по вкуса.

Иде ми да заплача. Вече сам себе си не разбирам.

Но ще ми стане по-добре тук с Кат и Алберт, и другите. Тук ми е на мен мястото.

— Имал си късмет — шепне ми Кроп, преди да заспим, — говори се, че ще отидем в Русия.

В Русия. Че там вече няма война.

В далечината тътне фронтът. Стените на бараките дрънчат.

* * *

Голямо чистене и лъскане. Проверка след проверка. Оглеждат ни от всички страни. Което е скъсано, се заменя с ново. Успявам да докача една безукорна нова куртка, Кат, разбира се — цяла униформа. Пръска се слух, че щяло да има мир, ала другата мътва е по-правдоподобна: че ще ни прехвърлят в Русия. Но пък защо ни трябва по-добри дрехи за Русия? Накрая истината излиза наяве: кайзерът пристига на обиколка.

Затова са многото проверки и приготовления.

Цяла седмица имам чувството, че сме в новобранска казарма: толкова усилено работим и се обучаваме. Всички са сърдити и нервни, защото прекаленото чистене не ни е по вкуса, още по-малко — парадната маршировка. Тъкмо тези неща дразнят войника повече, отколкото самите окопи.

Най-после идва и този момент. Ние стоим мирно, появява се кайзерът. Любопитни сме да го видим как изглежда. Той крачи пред строените редици и да си кажа право, оставам малко разочарован: според портретите си го бях представял по-едър, по-внушителен, най-вече с някакъв гръмовен глас.

Той раздава железни кръстове и заговаря с тоя, с оня.

След това сядаме на приказки. Тяден забелязва учудено:

— Това е, значи, най-висшето началство, дето съществува. Пред тоя всеки трябва да стои мирно, изобщо всички! — Той се замисля: — Дори Хинденбург трябва да му стои мирно, а?

— Да — потвърждава Кат.

Тяден още не е свършил. Размишлява известно време, после запитва:

— А ако е някой крал, пак ли трябва да стои мирно пред кайзера?

Никой не знае точно, но не ни се вярва да е така. И двамата са толкова високопоставени, че при тях сигурно вече няма никакво стоене мирно.

— Какви щуротии ти идват на ума — казва Кат. — Важното е, че ти самият стоиш мирно.

Но Тяден е като хипнотизиран от тази мисъл. Суховатата му иначе фантазия сега се раздува като мехур.

— Чуйте какво ще ви кажа — оповестява той, — мен въобще не ми се побира в главата, че и кайзерът ходи в нужника като мен.

— Виж, за това можеш да заложиш главата си — смее се Кроп.

— На тоя нещо му е мръднала чивията — допълва Кат, — каква муха ти е бръмнала в главата, Тяден? Я сам върви по-скоро в нужника да ти се избистри главата, че да не дърдориш като пеленак.

Тяден излиза.

— Едно обаче искам все пак да зная — казва Алберт, — щеше ли да има война, ако кайзерът беше казал „не“?

— Сигурен съм в това — обаждам се аз, — той и без това, казват, отначало не бил искал.

— Да речем, че сам не е могъл да направи нищо, но ако двадесет-тридесет души в целия свят бяха казали „не“, тогава?

— Тогава, да — съгласявам се аз, — но там е работата, че тъкмо те са искали.

— Смешно е, като си помисли човек — продължава Кроп, — ние сме дошли тук да защитаваме нашето отечество. Но и французите са там отсреща, за да защитават отечеството си. Кой тогава е прав?

— Може би и едните, и другите — казвам аз, без сам да го вярвам.

— Е, добре — възразява Алберт и виждам, че иска да ме постави натясно, — ама нашите професори, пастори и вестници говорят, че само ние сме били прави, и дано да е така; но пък френските професори, пастори и вестници твърдят, че само те били прави. Какво излиза тогава?

— Това не знам — казвам аз, — знам само, че има война и всеки месец се намесват нови държави в нея.

Тяден отново се появява. Той още е възбуден и веднага се включва в разговора, като задава въпроса, как въобще се стига до война.

— Повечето пъти така, че една държава нанася тежка обида на друга — отговаря Алберт с известно чувство на превъзходство.

— Държава ли? Това не мога да го разбера. Една планина в Германия не може да обиди някоя планина във Франция. Или пък река, или гора, или нива.

— Ти наистина ли си толкова тъп или само се правиш на такъв? — сопва се Кроп. — Не искам да кажа това. Един народ обижда друг...

— Щом е тъй, аз нямам работа тук — отвърща Тяден, — аз не се чувствам обиден.

— И на теб да вземе да обяснява нещо човек! — казва ядосан Алберт. — За такъв селяндур като тебе въобще не става дума!

— Тогава, значи, мога спокойно да си отида в къщи — упорствува Тяден и всички се смеят.

— Абе, братче, говорим за народа като цяло, значи държавата — извиква Мюлер.

— Държавата, та държавата — Тяден хитро изплющява с пръсти, — селски стражари, полиция, данъци, това е то нашата държава. Ако ми говорите за нея, много благодаря.

— Тук си прав — казва Кат, — веднъж и ти да кажеш нещо вярно, Тяден; държава и отечество — това са наистина две различни неща.

— Да, но едното върви с другото — разсъждава Кроп. — Няма отечество без държава.

— Така е. Но не забравяй, че почти всички ние сме прости хора. А и във Франция повечето хора са работници, занаятчии или дребни чиновници. Защо му е на един френски шлосер или обуцар да ни напада? Не, това правят само правителствата. Никога не съм виждал французин, преди да дойде тук, и същото ще е с повечето французи. И тях ги питат толкова, колкото питат нас.

— Тогава защо въобще има война? — пита Тяден.

Кат свива рамене.

— Сигурно има хора, които извличат полза от войната.

— Е, ама аз не съм от тях — хили се Тяден.

— Нито ти, нито който и да било тук.

— А кой тогава? — упорствува Тяден. — Кайзерът също няма полза от нея. Че той си има всичко каквото му трябва.

— Това не казвай — възразява Кат. — Той досега не е имал война. А всеки по-голям кайзер има нужда поне от една война, иначе няма да стане прочут. Отвори само учебниците си и ще видиш.

— Те и генералите стават прочути на война — казва Детеринг.

— По-прочути и от кайзера — потвърждава Кат.

— Сигурно зад тях се крият други хора, които искат да спечелят от войната — промърморва Детеринг.

— Мисля, че то е по-скоро нещо като треска — каза Алберт. — Никой не го иска всъщност и изведнъж ти идва до главата. Ние не искахме войната, другите говорят същото и въпреки това половината свят се е натопил в нея.

— Ония отсреща обаче лъжат повече от нас — забелязвам аз. — Я си спомнете позивите у пленниците, в които пишеше, че сме ядели белгийски деца. Хора, дете пишат такива работи, трябва да ги бесят. Те са истинските виновници.

Мюлер се изправя.

— Във всеки случай по-добре войната да е тук, от колкото в Германия. Я погледнете тия разровени полета!

— Това е истина — съгласява се Тяден, — но още по-добре е да няма война.

И си излиза горд, задето най-последно ни е затворил устата на нас, школниците. Всъщност неговото мнение е твърде типично тук, постоянно го чуваш и не щеш да му възразиш нищо смислено, защото то изключва всякакви други съображения. Националното чувство на простия войник се свежда до това, че е на фронта. Но и с това се свършва, всичко друго преценява практически и от собствената си гледна точка.

Алберт се тръшва ядосан на тревата.

— Най-добре е да не говорим за тези дивотии.

— И да говорим, нищо няма да се промени — съгласява се Кат.

На всичко отгоре трябва да върнем почти всички нови неща, които ни раздадоха, и получаваме пак предишните си вехтории. Хубавите бяха само за парада.

* * *

Вместо към Русия отиваме пак на фронта. Пътят минаваме през една окаяна гора с разкъсани стволове и разорана земя. Тук-там зяят страшни ями.

— Дявол да го вземе, тук здравата са ударили — казвам на Кат.

— Минохвъргачки — отвръща той и посочва нагоре.

Сред клоните висят мъртъвци. Един гол войник е кацнал върху чаталест клон, каската му е още на главата, иначе няма дрехи на себе си. Само половината от него стои там горе, труп без крака.

— Какво е станало тук? — питам.

— Тоя са го изхлузили от дрехите — изръмжава Тяден.

Кат казва:

— Чудна работа, вече няколко пъти виждаме такова нещо. Като се стовари такава мина, наистина ти издърпва дрехите от гърба. Това е от въздушното налягане.

Поглеждам по-нататък. Наистина е така. Там висят само дрипи от униформа, другаде е залепнала кървава каша, която някога е била човешки крайници. Тук лежи труп, на който само на единия крак е останало парче от долните гащи, а на врата — яката на куртката. Иначе си е гол, дрехите висят на близкото дърво. Двете ръце ги няма, сякаш са отвинтени. Едната откривам двадесет крачки по-нататък в храсталака.

Мъртвият лежи ничком. Там, където са раните на ръцете, земята е почерняла от кръвта. Под нозете шумата е разхвърляна, сякаш човекът още е ритал с рака.

— Не е шега, Кат — казвам.

— И парче снаряд в корема също не е — отвръща той и свива рамене.

— Само не се размеквайте — додава Тяден.

Това не може да е станало много отдавна, кръвта е още прясна. Тъй като всички войници, които виждаме, са мъртви, не се задържаме повече, а съобщаваме за тях на следващия санитарен пункт. В края на краищата не е наше задължение да вършим работата на тия катъри с носилките.

* * *

Трябва да се изпрати патрул напред, за да разузнае докъде е още заета неприятелската позиция. Поради отпуска у мен е заседнало някакво особено чувство спрямо другите и затова сам пожелавам да отида. Уговаряме плана за действие, промъкваме се през телената мрежа, сетне се разделяме, за да пълзим поотделно напред. След малко попадам на една плитка яма и се хлъзвам в нея. Оттук се оглеждам.

Полето наоколо се обстрелва със среден картечен огън. Бият от всички страни, не много силно, но все пак достатъчно, за да не мога много-много да стърча.

Разтваря се парашутче на светлинна ракета. Теренът е като замръзнал под мъртвата светлина. Толкова по-непрогледна става след това тъмнината. В окопите неотдавна разправяха, че срещу нас имало чернокожи. Неприятно е, защото не се различават добре, пък и са много ловки като патрули. Странно нещо, но и те често пъти са също тъй непредпазливи — Кат и Кроп веднъж, по време на разузнаване, очистиха цял противников патрул от черни, защото от нетърпение да запушат, запалили по пътя цигари. Кат и Алберт трябвало само да се прицелват в тлеещите огънчета на цигарите.

Край мен изсвистява малък снаряд. Не съм чул приближаването му и страшно се уплашвам. В същия миг ме обзема безразсъден ужас. Тук съм сам и почти безпомощен в тъмнината — може би отдавна ме следят от някоя яма две други очи и гранатата е вече приготвена да ме разкъса на парчета. Опитвам се да се овладеея. Това не е първият ми патрул, нито е от най-опасните. Но е първият след отпуска ми, а освен това местността ми е още доста чужда.

Мъча се да си втълпя, че възбудата ми е нелепост, че в тъмното по всяка вероятност нищо не ме дебне, защото иначе нямаше да стрелят тъй ниско над земята.

Напразно. Мислите ми се гонят безредно в главата — чувам предупредителния глас на майка ми, виждам русите с веещите се бради, облегли се на мрежата, привижда ми се светлата, чудна картина на лавка с кресла, на едно кино във Валансиен, мъчително и страшно изпъква във въображението ми сивата, безчувствена цев на

пушка, която безгласно ме дебне и следва, накъдето и да завъртя глава; пот избива по цялото ми тяло.

Все още лежа в моя трап. Поглеждам часовника минали са само няколко минути. Челото ми е мокро, очните ми кухини са влажни, ръцете треперят, тихо пъшкам. Това е чисто и просто ужасен пристъп на страх, долнопробен кучешки страх да подам глава на вълн и да изпълзя напред.

Напрежението ми се размеква като каша в желанието да остана да лежа тук. Крайниците ми са залепнали за земята. Правя един напразен опит — не искат да се отделят. Притискам се в пръстта, не мога да вървя напред, решавам да остана да лежа тук.

Но тутакси ме залива отново вълната — вълна на срам, угризение и все пак на сигурност. Повдигам се, за да хвърля поглед наоколо. Очите ми горят, така напрегнато се вирам в тъмното. Светва ракета — отново залягам.

Боря се безсмислено, объркано със себе си, искам да изляза от ямата и пак се хлъзвам обратно, казвам си: „Трябва да излезеш, там са твоите другари, това не е някаква си глупава заповед“ и веднага след това: „Какво ме е грижа, имам само един живот за губене!“

Всичко е от този отпуск — мъча се ядно да се извинявам. Но сам не го вярвам, чувствавам ужасна отмала, надигам се бавно и протягам лакти напред, притеглям гърба след тях и вече лежа наполовина на ръба на ямата.

В този миг чувам шумове и се стрелвам назад. Въпреки грохота на артилерията подозрителните шумове се чуват ясно. Ослушвам се — шумът е зад мен. Това са наши хора, движат се в окопите. Сега долавям и сподавени гласове. Според тона може и да е Кат, дете говори там.

Изведнъж необикновена топлина се разлива в мен. Тези гласове, тези няколко тихи думи, тези стъпки в окопа зад мен ме изтръгват рязко от страшното усамотение на смъртния ужас, на който почти се бях поддал. Те са нещо повече от самия живот, тия гласове, повече от майчина ласка и от страха, те са най-могъщото и най-закрилящото, което има на света — гласовете на моите другари.

Вече не съм трепереща отломка живот, сам в тъмнината — аз принадлежа на тях и те ми принадлежат, всички изпитваме същия страх и живеем същия живот, ние сме свързани някак просто и

неразривно. Иска ми се да зароя лице в тях, в тия гласове, в тия откъслечни думи, които ме спасиха и ще ме крепят и занаяпред.

* * *

Внимателно изпълзвам от ямата и пролазвам напред. Пъпля на четири крака; напредвам добре, засичам посоката, оглеждам се и запомням блясъка на оръдейните изстрели, за да мога да се върна после назад. След това се опитвам да вляза във връзка с останалите.

Все още чувствавам страх, но това е страх разумен, напрегнато до краен предел внимание. Нощта е ветровита и при всяко святкане на оръдията пробягват сенки. Поради това виждам или прекалено много, или прекалено малко. Често се вцепенявам, но все без причина. Така стигам доста напред и след това в кръг се отправям за назад. Не можах да се свържа с другите. Всеки метър към нашия окоп ме изпълва с упование — но и ме кара още повече да бързам. Няма да е хубаво тъкмо накрая да ме пречукат.

Изведнъж ме пронизва нова уплаха. Вече не мога точно да налучкам посоката. Свличам се тихо в една яма и се опитвам да се ориентирам. Неведнъж се е случвало някой да скочи зарадван в окопа пред него и едва тогава да разбере, че е попаднал точно там, където не трябва.

След малко пак се вслушвам. Още не мога да открия верния път. Лабиринтът от ями ми се струва сега тъй необозрим, че от възбуда не зная вече на коя страна да се обърна. Може би пълзя успоредно на окопите, това може да продължи безкрайно. Затова пак криввам встрани.

Проклети ракети! Горят сякаш по цял час, при най-малкото движение около мене засвистяват куршуми.

Но няма как, трябва да изляза от ямата. На пресекулки се придвижвам напред, пъпля като рак и си раздирам ръцете в нащърбените осколки, остри като бръсначи. Понякога имам впечатлението, че небето на хоризонта леко просветлява, но може да е само илюзия. И постепенно си давам сметка, че вече пълзя за спасението на живота си.

Избухва снаряд. Веднага след него — още два. И адът започва. Внезапен артилерийски огън. Трещят картечници. Засега не ми остава друго, освен да лежа. Изглежда, че започва атака. Отвред излитат сигнални ракети. Неспирно.

Лежа превит в голяма яма, краката ми са във вода до корема. Ако започне атака, ще се потопя колкото мога във водата, без да се задуша, с лице в тинята. Ще се преструвам на убит.

Изведнъж чувам как огънят отскача назад. Мигновено се свличам във водата на дъното, каската отметната на тила, устата вдигната само колкото да мога да поемам въздух.

После се смръзвам — някъде се чува дрънчене, стъпки трополят все по-наблизо, — всичките ми нерви са свити в ледено кълбо. Стъпките изтопуркват над мен, първата редица отминава. В мен има само една разкъсваща мисъл: Какво ще правиш, ако някой скочи в твоята яма? Бързо измъквам малката кама, хващам я здраво и пак я натиквам с ръка в тинята. Ще я забия веднага, ако някой скочи в ямата — тази мисъл пулсира в челото ми, — веднага ще му прережа гръкляна, за да не може да вика, друг изход няма, той ще бъде също тъй уплашен като мен и в страха си двамата ще се нахвърлим един върху друг, аз трябва да бъда първият.

Започват да стрелят и нашите батареи. Наблизо до мен пада снаряд. Това ме подлудява — само това оставаше, да ме улучи наше оръдие; псувам и скърцам със зъби в калта — припадък на безсилна ярост, накрая мога само още да стена и да се моля.

Трясъкът на снарядите ме оглушава. Ако нашите контраатакуват, ще бъда освободен. Притискам глава о земята и се вслушвам в глухия тътен, сякаш експлозии в далечен рудник — после пак я вдигам, за да мога да чувам шумовете горе.

Картечниците тракат. Зная, че нашите телени заграждения са здрави и почти невредими; по част от тях е пуснат ток с високо напрежение. Пушечният огън е засилва. Те не могат да пробият и трябва да се оттеглят назад.

Свивам се пак на кълбо, напрегнат до краен предел. Отново се чува дрънченето и влаченето, тропотът на стъпки. Откъслечен пронизителен вик. Атаката е отбита.

* * *

Станало е малко по-светло. Покрай мен профучават стъпки. Първите. Отминават. След тях други. Тракането на картечниците се слива в непрекъсната верига. Тъкмо искам да се пообърна и нещо изтрополява, едно тяло изплясква тежко до мен в ямата, търкулва се и ме притисва отгоре...

Не мисля нищо, не решавам нищо — бясно забивам ножа и само усещам как тялото се сгърчва, след това омеква и се свлича като чувал. Когато идвам на себе си, ръката ми е лепкава и мокра.

Другият хъхри задавено. Струва ми се като че крещи, всяко вдишване е като вик, като гръм — но това е само биенето на кръвта в жилите ми. Искане ми се да му запуша устата, да я натъпча с пръст, да го промуша още веднъж, за да млъкне, защото ще ме издаде; но вече съм толкова изтрезнял и изведнъж така отмалял, че не мога повече да вдигна ръка срещу него.

Пропълзявам до най-далечния ъгъл на ямата и се свивам там, вторачил очи в него, стиснал ножа, готов, ако мръдне, пак да се хвърля върху него. Но той вече нищо не може да ми стори, разбирам това по хъркането му.

Виждам го неясно. Имам само едно желание — да се измъкна оттук. Ако това не стане скоро, ще се развидели прекалено много; и сега е трудно вече. Но като понечвам да вдигна глава, тутакси виждам, че е невъзможно. Картечният огън е тъй плътен, че ще ме надупчат на решето, преди още да съм направил един скок.

Опитвам още веднъж с каската и я вдигам нагоре, за да видя на каква височина минават изстрелите. Миг по-късно един куршум я избива от ръката ми. Огънят, значи, бие много ниско над земята. Не съм се отдалечил достатъчно от противниковата позиция и някой от техните стрелци веднага ще ми види сметката, ако се опитам да побягна.

Става все по-светло. Очаквам задъхан атака от нашите. Ръцете ми са бели на кокалчетата, тъй силно съм ги стиснал, тъй пламенно се моля огънят да спре и другарите да дойдат.

Минутите се точат една след друга. Вече не смея да погледна към тъмната фигура в ямата. Взирам се напрегнато встрани и чакам, чакам.

Снарядите свирят, кръстосани в стоманена мрежа, и не спират, не спират.

Тогава виждам окървавената си ръка и изведнъж ми се повдига. Вземам пръст и я натривам върху кожата, така ръката е поне накаляна и кръвта не се вижда.

Огънят не отслабва. Сега е еднакво силен и от двете страни. Нашите сигурно вече отдавна са ме отписали.

Светло, сиво утро. Хъркането продължава. Запушвам си ушите, но скоро сменям пръстите си, защото не чувам и другите шумове.

Отсреща фигурата се раздвижва. Изтръпвам и поглеждам неволно натам. Очите ми остават като залепени. Там лежи мъж с малки мустачки, главата клюмнала настрани, едната ръка полупревита, главата отпусната безсилно върху нея. Другата ръка лежи върху гърдите и е в кръв.

Той е мъртъв, говоря си, трябва да е мъртъв, вече не чувства нищо; само тялото му още хърка. Но главата се опитва да се надигне, охкането за миг се засилва, после челото пак се свлича върху ръката. Той не е мъртъв, умира, но не е мъртъв. Пропълзявам към него, спирам се, подпирам се на длани, влека се още малко, чакам — още малко, ужасен път от три метра, дълъг, страшен път. Най-после се озовавам при него.

Той отваря очи. Трябва да ме е чул и ме поглежда с израз на неопишваем ужас. Тялото е неподвижно, но очите са изпълнени с такъв огромен страх, щото за миг си помислям, че биха имали силата да повлекат тялото на стотици километри далеч оттук, с един само напън на погледа. Тялото е неподвижно, съвсем спокойно, не издава звук, хъркането е замлъкнало, но очите крещат, в тях е сбран целият живот в безсъвестен порив да избяга, в ужасен страх от смъртта — от мен.

Свивам се и се подпирам на лактите.

— Няма, няма — шепна.

Погледът ме следва. Не съм в състояние да направя и най-малкото движение, докато той не се махне от мен.

После ръката му се свлича бавно от гърдите, само малко, няколко сантиметра, но това движение ме освобождава от властната сила на очите. Навеждам се над него, поклащам глава и шепна:

— Няма, няма, няма — вдигам едната си ръка, за да му покажа, че искам да му помогна, и я прекарвам през челото му. При

приближаването на ръката очите са се свили конвулсивно, сега втрепеността изчезва, клепачите падат по-ниско, напрежението отслабва. Разкопчавам му яката и намествам главата по-удобно.

Устата е полуотворена, той се мъчи да изговаря думи. Устните са сухи. Манерката ми не е тук, не съм я взел със себе си. Но в тинята, долу в ямата, има вода. Смъквам се там, изваждам кърпата си, разгъвам я, натискам я надолу и с шепа загребвам от жълтеникавата вода, която блика през нея.

Той я поглъща. Донасям му още. Сетне разкопчавам куртката му, за да го превържа, ако може. Така или иначе, трябва да направя това, та ако онези отсреща ме пленят, да видят, че съм искал да му помогна, и да не ме застрелят. Той понечва да ме задържи, но ръката му е твърде немощна. Ризата е залепнала и не може да се издърпа настрани, закопчана е отзад. Не остава друго, освен да се разреже.

Търся ножа и го намирам. Но когато започвам да разрязвам ризата, очите се отварят още веднъж и отново в тях се появява оня вик и безумният израз, та трябва да ги натисна, да ги затворя, и шепна:

— Искам да ти помогна, камарад, camarade, camarade — наблягам на тази дума, за да я разбере.

Три рани са от ножа. Моите бинтове ги покриват, кръвта тече изпод тях, притискам ги по-силно, той изохква.

Това е всичко, което мога да направя. Сега ни остава само да чакаме, да чакаме.

* * *

Какви часове! Хъркането започва отново — колко бавно умира човек! Защото знам едно: той не може да бъде спасен. Опитвах се наистина да си внуша това, но към пладне тази увереност рухна, разнищена от неговите стенания. Ако не бях загубил револвера си при пълзенето, щях да го застрелям. Да го пробода с ножа — не мога.

По обед се унасям в полусън, на границата на мисълта. Гложди ме глад, почти ми се плаче, дете няма какво да ям, но не мога да се боря с това. На няколко пъти давам вода на умирация и сам пия от нея.

Това е първият човек, когото съм убил със собствените си ръце, когото мога да видя ясно, чиято смърт е мое дело. И Кат, и Кроп, и

Мюлер са виждали, когато са улучвали някого, с мнозина става така, особено в ръкопашен бой...

Но всяко негово вдишване оголва сърцето ми. Този умиращ е господар на часовете, той има невидим нож, с който ме пронизва — времето и моите мисли.

Много бих дал да можеше да остане жив. Тежко е да лежиш така и да трябва да гледаш и да слушаш.

Следобед към три часа той вече е мъртъв.

Поемам си дъх. Но само за кратко. Скоро мълчанието започва да ми тежи още по-непоносимо от стенанията. Искане ми се пак да чувам това хъркане, на хрипове, пресипнало, ту като тихо свирене, ту сетне пак дрезгаво и високо.

Безсмислено е всичко, което правя. Но трябва да се занимавам с нещо. Затова още веднъж нагласям мъртвеца да лежи по-удобно, макар че той вече нищо не чувства. Затварям му очите. Те са кафяви, косата му е черна, леко къдрава при слепоочията.

Под мустаците устните са пълни и меки, носът е малко гърбав, кожата — възмургава, вече не е тъй пепелявобледа както преди, докато беше жив. За миг лицето дори изглежда като на здрав човек — после бързо застива в една от онези чужди, мъртвешки маски, които често съм виждал и които всички си приличат.

Жена му сигурно мисли сега за него; тя не знае какво се е случило. Като го гледам, си мисля, че той често ѝ е пишел — тя ще получава още писма от него — утре, след седмица — може би някое залутало се писмо — след месец. Ще го чете и той ще и говори в него.

Състоянието ми се влошава все повече и повече, вече не съм господар на мислите си. Как ли изглежда жена му? Като онази, слабата мургава, оттатък канала? Не ми ли принадлежи тя? Може би сега тъкмо затова ми принадлежи. Да беше Канторек тук до мен! Ако майка ми можеше да ме види отнякъде. Мъртвият сигурно щеше да живее още тридесет години, ако аз бях запомнил по-добре пътя назад. Ако беше тичал два метра по-вляво, щеше да си седи сега в окопа отсреща и да пише ново писмо на жена си.

Но така не стигам доникъде — защото такава е съдбата на всички ни: ако Кемерих беше държал крака си десет сантиметра по-вдясно, ако Хайе се бе навел пет сантиметра по-напред...

Мълчанието се разраства. Аз говоря, трябва да говоря. Обръщам се към него и му казвам:

— Приятелю, аз не исках да те убия. Ако сега ти скочеше отново при мен, не бих го направил, стига и ти да си разумен. Но преди ти беше само някаква мисъл за мен, комбинация, която живееше в мозъка ми и предизвика моето решение — тази комбинация аз прободох с ножа. Едва сега виждам, че и ти си човек като мен. Аз мислех за твоите ръчни гранати, за твоя щик и твоето оръжие — сега виждам твоята жена, лицето ти и общото, което ни свързва. Прости ми, другарю! Ние винаги разбираме твърде късно. Но защо не ни повтарят постоянно, че вие сте също такива бедни псета като нас, че и вашите майки треперят като нашите, че всички изпитваме същия ужас пред смъртта, по същия начин умираме и също така ни боли. Прости ми, приятелю, как би могъл ти да бъдеш мой враг? Ако захвърлим тия оръжия и тази униформа, ти би могъл да ми бъдеш също такъв брат като Кат и Алберт. Вземи двадесет години от моя живот, друже, и стани — вземи повече, защото вече не зная за какво ми са те.

Тихо е, фронтът е почти спокоен, чува се само пушечен пукот. Куршумите бият плътно до земята, не стрелят безцелно, от всички страни се мерят точно. Не мога да изляза.

— Аз ще пиша на жена ти — казвам бързо на мъртвия, — ще ѝ пиша, нека научи от мен, ще ѝ кажа всичко, което казвам и на теб, тя не бива да страда, ще ѝ помогна, и на твоите родители, и на децата ти...

Униформата му е още полуразкопчана. Лесно намирам портфейла, но не се решавам да го отворя. В него е билетът с името му. Докато не зная името му, може би ще мога да го забравя, времето ще заличи тоя образ. Но името е като гвоздей, който ще се заби в мен и вече никога няма да може да се извади. Той има силата да извиква всичко отново в паметта, то винаги ще може да се връща и да се изправя пред мен.

Държа нерешително портфейла в ръката си. Той пада и сам се отваря. Разпиляват се няколко снимки и писма. Събирам ги и понечвам да ги прибера, но натискът, който тегне над мен, цялата тази неизвестност, гладът, опасността, часовете насаме с мъртвия са ме довели до отчаяние, искам да ускоря развързката, да засиля болката и

да ѝ сложа край, тъй както удряме нетърпимо болящата ни ръка о някое дърво, без да мислим какво ще стане.

Това са снимки на жена и на момиченце, малки любителски фотографии пред стена, обрасла с бръшлян. До тях има писма. Изваждам ги и се опитвам да чета. Почти нищо не разбирам, почеркът е нечетлив, пък и аз знам твърде малко френски. Но всяка дума, която успявам да разбера, се забива като изстрел в гърдите — като удар с нож в гърдите...

Главата ми гори. Но поне толкова мога да разбера, че не бива никога да пиша на тия хора, както си мислех преди. Невъзможно е. Поглеждам още веднъж снимката; не изглежда да са богати хора. Бих могъл да им пратя пари, без да посоча името си, когато почна да печеля по-късно. За тази мисъл се вкопчвам, поне е някаква малка опора. Този мъртвец е свързан с моя живот, затова трябва всичко да правя и всичко да обещавам, за да се спася; слепешката давам обет, че ще живея само за него и за неговото семейство — с влажни устни му говоря и го уверявам, а някъде дълбоко у мен се таи надеждата, че с това се изкупвам и може би все пак ще се измъкна оттук, — с хитрата уговорка, че по-късно човек винаги може пак да премисли нещата. Затова отварям билета и чета: Жерар Дювал, типограф.

Записвам адреса с молива на убития върху един плик и после изведнъж натиквам бързо всичко в куртката му.

Аз убих печатаря Жерар Дювал. Аз трябва да стана печатар, мисля си съвсем объркан, трябва да стана печатар, печатар...

* * *

Следобед съм по-спокоен. Страхът ми се е оказал неоснователен. Името не ме смущава вече. Пристъпът отминава.

— Приятелю — казвам на мъртвеца отгатък, но го казвам хладнокръвно, — днес ти, утре аз. Но ако се измъкна оттук, приятелю, ще се боря срещу онова, което унищожи и двама ни: на теб живота — а на мен...? И на мен живота. Обещавам ти, приятелю. Това не бива вече никога да се повтори.

Слънчевите лъчи падат косо. Замаян съм от изтощение и глад. Вчерашният ден ми е като мъгла, вече не се надявам да се измъкна

оттук. Унасям се в дрямка и дори не си давам сметка, че се свечерява. Здрачът иде. Сега ми се вижда бързо. Още един час. Ако беше лято — още три часа. Още един час.

Внезапно започвам да треперя да се случи нещо непредвидено. Вече не мисля за мъртвия, той ми е сега съвсем безразличен. С един тласък жаждата за живот бликва отново и пред нея избледнява всичко, в което съм се заричал. Само за да не ми се случи нещо лошо, бръщолевя механично:

— Ще изпълня всичко, всичко ще изпълня, каквото ти обещах — но още отсега зная, че нищо няма да направя.

Изведнъж ми идва наум, че собствените ми другари могат да стрелят по мен, когато допълзя до тях; нали те не знаят нищо. Ще почна да викам колкото може по-отдалеч, дано ме разберат. Дотогава ще лежа някъде пред окопа.

Първата звезда. Фронтът остава спокоен. Поемам дъх и от възбуда си говоря сам:

— Само без глупости сега, Паул — спокойствие, само спокойствие, Паул — и си спасен, Паул!

И това, че си говоря тъй на име, ме успокоява, сякаш ми говори някой друг и затова ми действа по-силно.

Мракът се сгъстява. Възбудата ми се уталожва, от предпазливост чакам да излетят първите ракети, после изпълзявам от ямата. Мъртвия вече съм забравил. Пред мен е начеващата нощ и бледо осветеното поле. Погледът ми се спира на една близка дупка; в момента, в който угасва светлината, се стрелвам натам, опипвам пътя по-нататък, прибъгвам до следващата, залягам в нея и пак изскачам.

Приближавам се. Под светлината на една ракета виждам, че зад телта нещо мърда, после застива, лега неподвижно. Следващия път виждам същото, сигурно са другари от нашия окоп. Но съм предпазлив, докато разпознава каските. Тогава извиквам.

Тутакси отеква в отговор моето име:

— Паул... Паул...

Извиквам повторно. Това са Кат и Алберт, които са излезли с платнище да ме търсят.

— Ранен ли си?

— Не, не...

Спускам се в окопа. Искам ядене и го погълтам наведнъж. Мюлер ми дава цигара. С няколко думи само разправам какво се е случило. Не е нещо ново; такива работи често стават. Особеното в цялата история е само нощната атака. Но Кат веднъж е лежал в Русия цели два дни зад руските линии, преди да успее да се промъкне назад.

За убития печатар не казвам нищо.

Но на другата сутрин вече не мога да се сдържа. Трябва да разкажа всичко на Кат и Алберт. И двамата ме успокояват.

— Няма смисъл да умуваш. Какво друго си могъл да сториш? Нали затова си жив!

Слушам ги и се чувствавам закрилен, тяхната близост ме утешава. Що за глупости дърдорех там в ямата!

— Я погледни натам — сочи Кат.

Зад бруствера стоят няколко стрелци. Насочили са пушки с визирни тръби и дебнейки, оглеждат противниковия участък отсреща. От време на време изтрещява изстрел.

Разнасят се викове.

— Улучи го! Видя ли как подскочи?

Сержант Йолрих се извърща гордо и си записва една точка. В днешния стрелкови отчет той води с три безспорно установени попадения.

— Какво ще кажеш? — пита Кат.

Аз само кимам.

— Ако кара все така, довечера ще му закачат още една шарена лентичка на петлика — казва Кроп.

— Или пък скоро ще го произведат старши подофицер — допълва Кат.

Споглеждаме се.

— Аз не бих го направил — казвам.

— Все пак — забеляза Кат — добре е, че го видя тъкмо сега.

Сержант Йолрих застава отново на бруствера. Цевта на пушката му се движи насам-натам.

— Та за твоята история няма какво повече да му мислиш — кима Алберт.

Аз вече и сам не мога да се разбера.

— Всичко е от това, че трябваше толкова дълго да лежа заедно с него — казвам.

Войната си е война, в края на краищата.
Пушката на Йолрих изпуква отривисто и сухо.

Х

Докопахме се до хубава служба. Осмина души трябва да охраняваме едно село, чиито жители са евакуирани, защото се намира под много силен обстрел.

Главната ни задача е да пазим хранителния склад, който още не е съвсем празен. За продоволствие ще се грижим сами от наличните запаси. Тъкмо работа за нас — Кат, Алберт, Мюлер, Тяден, Лер, Детеринг, цялото ни отделение е тук. Вярно, Хайе е мъртъв. Но все пак имаме голям късмет, защото всички други отделения са с къде-къде по-големи загуби от нас.

За блиндаж си избираме една бетонирана изба, до която отвън води стълба. Освен това входът е защитен и от допълнителен бетонен зид.

Развиваме оживена дейност. Ето пак сгоден случай да ни се поотпуснат не само краката, но и душите. А такива случаи ние не изтърваваме, защото положението ни е твърде окаяно, за да можем за дълго да се отдаваме на чувства. Това е възможно само докато още не е станало съвсем зле. А какво друго ни остава на нас, освен да бъдем делови? Тъй делови, че понякога ми причернява, когато за миг в главата ми пръкне някоя мисъл от миналото, от времето преди войната. Тя и не се задържа дълго.

Трябва да гледаме на положението си колкото може с по-леко сърце. За тази цел използваме всеки възможен повод и затова редом с ужаса, съвсем плътно до него, са нелепите шеги и глупостите. Другояче не можем, направо се вкопчваме в тях. И сега с пламенно усърдие се залавяме да си устроим някаква идилия — идилия на ядене и спане, разбира се.

Преди всичко застиламе квартирата с дюшеци, които довличаме от къщите наоколо. И войнишкият задник обича да седи на меко. Само в средата на помещението остава свободно място. Сетне си набавяме одеяла и пухеници — чудно меки. Всичко се намира в селото. Алберт и аз откриваме един разглобяем махагонов креват с балдахин от синя

коприна и дантела отгоре. Изпотяваме се като дяволи, докато го пренесем, но такова нещо не се изпуска, още повече че след някой ден снарядите сигурно ще го разбият на трески.

Кат и аз предприемаме малка патрулна обиколка из къщите. За кратко време събираме дузина яйца и килограм доста прясно масло. В някакъв салон изведнъж изтрещява нещо и една желязна печка профучава през стената и само на метър от нас излита през другата стена. Две дупки. Долята от отсрещната къща, където е паднал снаряд.

— Имахме късмет — ухилва се Кат и продължаваме да търсим.

Изведнъж наостряме уши и ускоряваме крачка. Миг след това се спираме като омагьосани. В малка кочина пред нас се боричкат две живи прасенца. Разтриваме очи и пак поглеждаме предпазливо: да, наистина са там. Попипваме ги — никакво съмнение, две истински малки прасета.

Чудесно ядене ще стане. На петдесетина крачки от нашия блиндаж стърчи малка къща, която е служила за офицерска квартира. В кухнята има огромно огнище с две скари, тигани, тенджери и котли. Всичко има, дори сума ситно нацепени дърва под един сайвант — истинска находка.

Още от сутринта двама души са по нивите да търсят картофи, моркови и зелен грах. Вече сме взискателни и консервите от склада не ни задоволяват, всичко трябва да е прясно. В килера се мъдрят вече два карфиола.

Прасетата са заклани, тази работа свърши Кат. Към печеното решаваме да приготвим картофени тиганици. Нямаме обаче ренде за картофите. Но и на това му намираме цаката — надупчваме с гвоздеи тенекиени капаци и рендетата са готови. Трима души си слагат дебели ръкавици, за да не си издерат пръстите, други двама белят картофите и работата спори.

Кат се занимава с прасенцата, морковите, граха и карфиола. С карфиола дори забърква някакъв бял сос. Аз пържа тиганиците, по четири наведнъж. След десет минути вече умея така да въртя тигана, че подхвърлям нагоре изпържените от едната страна тиганици преобръщам ги във въздуха и пак ги подхващам с тигана. Прасенцата се пекаат цели. Всички са се струпали около тях като край олтар.

В това време ни идват и гости, двама телеграфисти, и ние щедро ги поканваме на угощение. Те спят в дневната, където има пиано.

Единият свири, другият пее „На Везер“. Пее човекът с чувство, но със силен саксонски акцент. Въпреки това сме разчувствувани. По едно време забелязваме, че ни обстрелва артилерията. Наблюдателните балони са надушили дима от нашия комин и огънят се насочва върху нас. Бият ни с проклетите малки бризантни снаряди, които правят съвсем малки дупки, но се пръскат ниско и нашироко. Покрай нас непрекъснато пици и свири, но яденето не можем да оставим. Онези дяволи се упражняват в стрелба по нас. Няколко осколки изсвистяват горе през кухненския прозорец. С печеното сме вече готови, но пърженето на тиганиците става сега по-трудно. Попаденията идват толкова наблизко, че осколките все по-често плющят по стените на къщата и влитат през прозорците. Всеки път, като чуя приближаващо се свирене, приклякам с тигана и тиганиците и се свивам зад прозоречния зид. После веднага се изправям и продължавам пърженето.

Саксонците спират да свирят — една осколка е попаднала в пианото. Вече привършваме и ние и организираме оттеглянето. След следващия взрив двама души грабват тенджерите със зарзавата и пробягват пет десетте метра до блиндажа. Виждаме ги как изчезват в него.

Ново избухване. Всичко се снишава, после изтичват други двама с по една кана първокачествено кафе и преди следващия удар стигат в блиндажа.

Сега Кат и Кроп грабват самото съкровище: голямата тава с добре зачервените прасенца. Отново рев на снаряд, приклякване и двамата профучават през петдесетте метра открито пространство.

Аз допържвам последните четири тиганици: в това време два пъти се тръшкам на пода — но все пак това са четири тиганици повече, а те са любимото ми ястие.

После вземам тавата с високата камара тиганици и се свивам зад къщната врата. Един снаряд изсвистява, изтрещява и аз се понасям в галоп, притиснал с две ръце тавата о гърдите си. Тъкмо да стигна, чувам ново засилващо се свистене, подскачам като елен, заобикалям бетонния зид, осколките плющят о стената, отърколвам се по стълбата надолу, ожулвам си лактите, но не съм изтървал нито една тиганица, нито съм обърнал тавата.

Към два часа започваме да ядем. Продължаваме до шест. До шест и половина пием кафе — офицерско кафе от артелната, — пушим с него офицерски пури и цигари, пак от склада. Точно в шест и половина започваме вечерята. Към десет изхвърляме кокалите от прасенцата пред вратата. После има коняк и ром, също от благословения склад, и пак дълги, дебели пури красива лента по средата. Тяден заявява, че само едно ни липсвало: момичета от офицерски публичен дом.

Късно вечерта чуваме мяукане. Една малка сива котка седи на входа. Примамваме я и я нагостяваме. От това ни се отваря и на нас апетит. Още с пълни уста лягаме да спим.

Но през нощта става лошо. Всички сме яли твърде много тлъсто. Прясното месо от прасенце-сукалче разхлабва червата. В блиндажа започва неспирно влизане и излизане. По двама-трима души все клечат със смъкнати гащи навън и ругаят. Самият аз се разхождам девет пъти. Към четири часа след полунощ отбелязваме рекорд: всичките единадесет души, караул и гости, са клекнали навън.

Горящи къщи светят като факли в нощта. Към нас профучават снаряди и избухват. Муниционни колони летят по улицата. Хранителният склад е ударен в единия край. Като рой пчели се струпват там хора от оборите и грабят хляб въпреки пръскащите се край тях снаряди. Не ги закачаме. Ако се обадим, най-много да отнесем някой хубав пердах. Затова правим друго. Съобщаваме им, че ние сме охраната, и тъй като сме в течение на събитията, изваждаме консерви и ги разменяме срещу неща, които ни липсват. Какво пък толкова — скоро и без това всичко ще стане на пух и прах! За себе си вземаме от склада шоколад и го лапаме на цели блокчета. Кат казва, че за разслабен стомах е хубаво да се яде шоколад.

Почти две седмици минават така в ядене, пиене и шляене. Никой не нарушава спокойствието ни. Селото малко по малко се руши и чезне под артилерийския огън, а ние си живеем щастливо. Докато все още стои и част от хранителния склад, всичко ни е все едно и едничкото ни желание е да дочакаме тук края на войната.

Тяден е станал толкова изискан, че пуши пурите до половина. Надменно заявява, че така бил свикнал. Кат също е в много добро настроение. Сутрин първите му думи са: „Емил, донесете ми хайвер и кафе!“ Въобще при нас е удивително аристократично, всеки смята

другия за свой лакей, говори му на вие и му дава нареждания. „Кроп, нещо ме сърби под ходилото, махнете моля тая въшка там“ — и Лер протяга крака си като балерина, а Алберт го повлича за крака по стълбите нагоре.

— Тяден!

— Какво?

— Застанете както трябва, Тяден, и освен това не се казва „Какво?“, а „Заповядайте!“ — та така: Тяден!

А Тяден отново разиграва една сцена от „Гьоц фон Берлихинген“, сякаш цял живот само това е правил.

След още една седмица получаваме заповед да се върнем в частта. Край на блаженството. Два големи камиона ни вземат. Те са натоварени догоре с дъски. Но Алберт и аз сглобяваме на върха нашето легло с балдахина от синя коприна, дюшеците и дантелени покривки. Отзад при възглавниците има за всеки по една торба с деликатеси. От време на време ги попипваме — твърдия метвурст, кутиите с пастет, консервите и кутиите с пури — и сърцата ни ликуват. Всеки е помъкнал такава пълна торба със себе си.

Но освен това Кроп и аз спасихме и две червени плюшени кресла. Сложили сме ги в кревата и се изтягаме в тях като в театрална лежа. Над нас се издува коприненият балдахин. Всеки е захапал дълга пура и така отвисоко оглеждаме местността.

Между нас се мъдри един кафез за папагал, които намерихме за котката. Взели сме и нея, тя лежи вътре пред паничката с месо и мърка.

Камионите бавно пъплят по шосето. Ние пеем. Зад нас снарядите пръскат фонтани от пръст в напълно изоставеното вече село.

* * *

Няколко дни по-късно ни изпращат да опразним едно селище. По пътя ни срещат бягащите жители, които са изселени оттам. Те мъкнат своето имущество в каруци, детски колички и на гръб. Фигурите им са превити, по лицата се чете мъка, отчаяние, страх и примирение. Децата са увиснали на ръцете на майките; понякога по-големичко момиче води за ръка малките, които се клатушкат по пътя и все

поглеждат назад. Някои носят жалки кукли в ръце. Всички мълчат, когато минават край нас.

Ние още вървим в походна колона — французите няма да вземат да обстрелват село, в което има техни хора. Но само няколко минути по-късно въздухът захтиява, земята се разтърсва, отекват писъци — един снаряд е поразил края на колоната. Пръсваме се като пилци във всички посоки и залягаме, но в същия миг усещам как ме напуска напрежението, което при огън винаги несъзнателно ми е подсказвало какво да правя; със задушавач, ужасен страх в мен трепва мисълта: „Загубен си!“ — и в следващия миг нещо като удар с камшик ме парва по левия крак. Чувам, че Алберт изкрещява, той е до мен.

— Ставай, ставай, Алберт! — изревавам аз, защото лежим незащитени на открито поле.

Той се изправя, олюлявайки се, и започва да тича. Аз не се отделям от него. Трябва да прескочим един плет, по-висок от нас. Кроп се залавя за клоните, аз хващам крака му, той извиква, тласвам го и той се премята оттатък. С един скок се озовавам и аз при него и цопвам в блатото, което е непосредствено зад плета.

Лицата ни са целите в жабуняк и тиня, но прикритието е добро. Затова нагазваме навътре до шия. Изсвири ли снаряд, потапяме глави във водата.

След като правим това десетина пъти, ми додява. И Алберт простенва:

— Да се махаме оттук, иначе ще се гътна и ще е удавя.

— Къде си ударен? — питам.

— В коляното, мисля.

— Можеш ли да тичаш?

— Май мога...

— Тогава, давай!

Стигаме до крайпътната канавка и тичаме приведени по нея. Огънят ни следва по петите. Шосето води към един муниционен склад. Ако го вдигнат във въздуха, от нас няма да намерят и копче. Затова променяме плана и свиваме направо през полето.

Алберт започва да изостава.

— Ти бягай напред, ще те настигна — казва той и се тръшва на земята.

Аз го сграбчвам за ръката и го разтърсвам:

— Ставай, Алберт, легнеш ли, вече не можеш да продължиш. Хайде, аз ще те придържам.

Най-после стигаме до един малък блиндаж. Кроп се хвърля на земята и аз го превързвам. Раната е над самото коляно. После сам се оглеждам. Панталонът ми е окървавен, ръката също. Алберт намотава своите бинтове около раните. Той вече не може да движи крака си и двамата се чудим как въобще е могъл да се дотътри дотук. Това е направил само страхът; щяхме да бягаме дори с откъснати ходила — тъй, само по кочани.

Аз мога да пълзя по малко и повиквам една минаваща каруца, която ни взема. Колата е пълна с ранени. Има и един санитарен ефрейтор, който ни бие по една инжекция за тетанус в гърдите.

В полския лазарет успяваме да уредим да ни сложат на две съседни легла. Дават ни някаква рядка чорба, която изсърбваме жадно и презрително, защото сме свикнали на по-хубаво, но сме гладни.

— Сега вече у дома, Алберт — казвам аз.

— Дано — отвърща той. — Само да знаех какво ми има.

Болките стават по-силни. Превръзките горят като огън. Прием непрестанно вода — чаша подир чаша.

— Колко над коляното е раната ми? — пита Алберт.

— Най-малко десет сантиметра, Алберт — отговарям.

В действителност са може би три.

— Решил съм — казва след малко той, — ако ми отрежат някой кокал, да сложа край на живота си. Не искам да се влача като инвалид по света.

* * *

Така лежим, всеки с мислите си, и чакаме.

Вечерта ни отнасят в операционната. Изтръпнал от страх, бързо съобразявам какво да правя; известно е, че лекарите в полевите лазарети ампутират с лека ръка. При големия наплив от ранени това е по-лесно от сложните кърпежи. Сещам се за Кемерих. В никакъв случай няма да дам да ме упоят, дори ако трябва да разбия нечия глава.

Засега върви добре. Лекарят ровичка в раната, та ми причернява пред очите.

— Не се лигавете, де! — изругава той и продължава да човърка.

Инструментите проблясват в ярката светлина като зли зверчета. Болките са непоносими. Двама болногледачи ме държат за ръцете, успявам да се отскубна и тъкмо замахвам да цапардосам лекаря в очилата, но той се усеща и навреме отскача.

— Хлороформирайте го! — изкрещява разярен той.

Тогава се усмирявам.

— Извинете, господин докторе, ще стоя мирно, само не ме упоявайте.

— Е, добре — измрънква той и отново взема инструментите си.

Русокос момък, най-много тридесетгодишен, със саблени белези по лицето и с гадни златни очила. Забелязвам, че сега нарочно ме измъчва, човърка в раната и току ме поглежда над очилата. Ръцете ми са впити до премазване в дъските, по-скоро ще пукна, но няма да чуе гък от мен.

Извадил е едно желязно парче и ми го подхвърля. Изглежда доволен от държанието ми, защото сега ми поставя грижливо шината и казва:

— Утре си тръгвате за дома.

След това ме гипсират. Когато отново се събираме с Кроп, разправям му, че вероятно още утре ще пристигне санитарен влак.

— Трябва да поговорим със санитарния фелдфебел да ни сложат пак заедно, Алберт.

Успявам с няколко подходящи думи да бутна на фелдфебела две от моите пури с шарени етикети. Той ги помирисва и пита:

— Имаш ли още?

— Цяла шепа — отговарям, — и моят приятел тук — посочвам Кроп — също. Утре с удоволствие бихме ви ги подали двамата заедно от прозореца на санитарния влак.

Той, не ще и дума, разбира накъде бия, помирисва още веднъж пурите и казва:

— Дадено.

През нощта не можем да мигнем нито минутка. В нашата зала умират седем души. Един пее цял час хорали с висок, писклив тенор, преди да се задави от хрипове. Друг пък се е довякъл от леглото до прозореца и лежи там, сякаш е искал за последен път да погледне навън.

* * *

Носилките ни са вече на гарата. Чакаме влака. Вали, а гарата е без покрив. Одеята са тънки. Чакаме вече два часа.

Фелдфебелът ни наглежда като родна майка. Въпреки че ми е много зле, не забравям какво сме намислили. Тъй между другото показвам пакетчетата и давам една пура като аванс. За отплата фелдфебелът ме покрива с едно платнище.

— Слушай, Алберт — припомням си аз, — ами нашето легло с балдахина и котката...

— Ами креслата? — допълва той.

Да, креслата с червения плюш. Вечер седяхме кат князе в тях и се канехме по-късно да ги даваме под наем на час. По една цигара на час. Безгрижен живот щеше да бъде, а и хубава сделка.

— Алберт — сецам се пак, — ами торбите с лапането!

Наляга ни меланхолия. Хубава работа щяха да ни свършат те сега. Ако влакът беше заминал един ден по-късно, Кат сигурно щеше да ни намери и да ни ги донесе.

Проклетата съдба! В стомасите ни се бълника брашнена супа, рядка лазаретна помия, а в нашите торби има свинско печено в консерва. Но сме толкова слаби, че не бива повече да се вълнуваме.

Когато влакът влиза в гарата, носилките са подгизнали от вода. Фелдфебелът се погрижва да ни настани в един и същ вагон. Наоколо сноват сума сестри от Червения кръст. Слагат Кроп долу, а мен ме повдигат, за да се кача на горното легло.

— За бога, не! — изплъзва се внезапно от устата ми.

— Какво има? — пита сестрата.

Хвърлям още един поглед към леглото. То е застлано със снежнобели чаршафи, невъобразимо чисти чаршафи, по които дори още личат гънките от гладенето. А пък моята риза не е прана от шест седмици и е ужасно мръсна.

— Не може ли сам да се наместите? — пита загрижено сестрата.

— Мога — казвам целият облян в пот, — но първо махнете бельото.

— Ама защо?

Чувствувам се като свиня. Нима аз трябва да легна в него?

— Но ще го... — Още се колебая.

— Изцапате малко? — пита насърчително тя. — Няма нищо, ние пак ще го изперем.

— Не, не затова... — казвам възбуден.

Не съм дорасъл за такова културно настъпление.

— Щом вие сте лежали в окопите, можем и ние да изперем един чаршаф — продължава тя.

Поглеждам я, тя е такава крехка, младичка и нежна, свети от чистота, както всичко тук, просто не проумявам, че всичко това не е само за офицери, и се чувствавам неловко и дори някак застрашен.

Но жената е същински палач и не ме оставя, докато не си кажа всичко.

— Само дето... — спирам се, тя трябва да се досети най-последно какво имам предвид.

— Какво още?

— Ами въшките! — изревавам най-последно.

Тя се смее.

— Е, нека и те видят по-хубави дни.

Сега вече ми е все едно. Намъквам се в леглото и се завивам.

Една ръка опипва одеялото. Фелдфебелът. Прибира пурите и си отива.

След час забелязваме, че влакът се движи.

* * *

През нощта се събуждам. И Кроп се размърда. Влакът тихо се плъзга по релсите. Всичко е още тъй непонятно: легло, влак, пътуваме за дома. Прошепвам:

— Алберт!

— Да...

— Знаеш ли къде е тук нужникът?

— Май е вратата отсреща вдясно.

— Ще ида да видя.

Тъмно е, търся с ръка ръба на леглото и понечвам внимателно да се спусна долу. Но кракът ми не намира опора, подхлъзвам се, гипсираният крак не ме удържа и с трясък се стоварвам на пода.

— Да опустее дано! — казвам.

— Удари ли се? — пита Кроп.

— Това поне си чул — сопвам се, — как издрънча главата ми...

В края на вагона се отваря врата. Сестрата идва със светлина и ме вижда.

— Той падна от леглото...

Тя опипва пулса ми и слага ръка на челото ми.

— Но вие нямате температура.

— Нямам — съгласявам се аз.

— Да не сте сънували?

— Нещо такова — отговарям уклончиво.

Сега пак ще почне да ме разпитва. Тя ме гледа със светлите си очи, такава чистичка и нежна, как мога да кажа какво искам!

Помага ми отново да се кача горе. Сега се наредих! Щом си отиде, трябва веднага пак да се опитам да слеза. Ако беше някоя стара жена, по би могло, но тя е съвсем млада, най-много двадесет и пет, няма как, не мога да ѝ кажа.

Тогава Алберт ми идва на помощ, той не се стеснява, пък и в края на краищата не се отнася до него. Повиква сестрата. Тя се обръща:

— Сестро, той иска... — но ето че и Алберт засича и вече не знае как да се изрази безукорно и прилично.

Там, помежду си, назоваваме това с една-едничка дума, но тук, пред една такава дама — изведнъж обаче той се сеца за училищните години и завършва изрядно гладко:

— Той иска да отиде по нужда, сестро.

— А, така ли — казва сестрата, — че за това няма защо да слиза от леглото с гипсирания си крак. Каква точно? — обръща се тя към мен.

Аз съм уплашен до смърт от този нов обрат, защото нямам и понятие как тези неща се наричат професионално. Сестрата ми идва на помощ.

— Малка или голяма?

Какъв срам! Аз се изпотявам като маймуна и казвам:

— Е, само малка...

Получавам едно шише. След няколко часа вече не съм единственият, а на сутринта така сме свикнали, че никак не ни е срам

да си поискаме каквото ни трябва.

Влакът се движи бавно. Понякога спира и разтоварват умрелите. Спира често.

* * *

Алберт прави температура. Аз горе-долу се държа, имам болки, но по-лошото е, че под гипсовата превръзка навярно са останали още въшки. Ужасно ме сърби, а не мога да се почеша.

Дните минават в дрямка. Местностите се нижат тихо край прозорците. Третата нощ сме в Хербестал. Чувам от сестрата, че на следващата гара ще свалят Алберт заради високата температура.

— Докъде е влакът? — питам я.

— До Кьолн.

— Алберт, ще останем заедно — казвам аз, — ще видиш.

При следващата обиколка на сестрата вдишвам дълбоко и задържам въздуха, като го насочвам към главата. Лицето ми се подува и се зачервява. Тя се спира.

— Имате ли болки?

— Да — изпъшквам аз, — тъй изведнъж.

Тя ми дава термометър и отминава нататък. Трябва да не си чиракувал при Кат, за да не знаеш какво се прави в такива случаи. Тези войнишки термометри не са направени за изпраксани ветерани. Работата е само да се вдигне живачният стълб нагоре, сетне той си остава в тънката тръбичка и вече не слиза.

Пъхам термометъра под мишницата косо надолу и постоянно го почуквам с показалеца. След това го тръсвам няколко пъти нагоре. Така получавам 37,9 градуса. Това обаче не е достатъчно. Внимателно приближавам до него запалена кибритена клечка и готово — 38,7 градуса. Когато сестрата се връща, аз пъшкам, дишам на пресекулки, въртя се неспокойно и шептя:

— Не мога повече.

Тя ме записва на една бележка. Знам със сигурност, че само при крайна нужда ще снемат гипса.

Свалят ни двамата с Алберт.

* * *

Лежим в една католическа болница, в една и съща стая. Това е голям късмет, защото католическите болници са известни с доброто гледане и с доброто ядене. Лазаретът е напълнен от нашия влак до последното място, има и сума тежки случаи. Днес още няма да успеят да ни прегледат, защото лекарите тук са малко. По коридора сноват неспирно плоските болнични колички на гумени колела и все има някой върху тях. Отвратително положение — да лежиш тъй изпънат, — добре е само когато спиш.

Нощта е много неспокойна. Никой не може да спи. Едва на разсъмване се унасяме в дрямка. Когато се събуждам, вече е светло. Вратата е отворена и от коридора се чуват гласове. Събуждат се и другите. Един, който е от няколко дни тук, обяснява каква е работата:

— Тук горе се молят всяка сутрин в коридора. Сестрите му казват утринно моление. За да получите и вие вашия дял, държат вратите отворени.

Те положително ни мислят доброто, но нас ни болят и кокалите, и главите.

— Що за глупост — казвам аз, — тъкмо когато е позадрямал човек.

— Тук горе са настанени по-леките случаи, затова правят тъй — отвръща той.

Алберт стене. Аз побеснявам и извиквам:

— Тихо, вие там!

След минута се появява една сестра. С униформата си в бяло и черно тя прилича на хубав кафеник.

— Затворете най-после вратата, сестро — казва някой.

— Там се молят, затова вратата е отворена — отвръща тя.

— Да, ама ние искаме още да поспим...

— Да се молиш е по-добре, отколкото да спиш. — Тя стои и се усмихва невинно. — Пък и часът е вече седем.

Алберт пак изохква.

— Затворете вратата! — озъбвам се аз.

Тя е съвсем озадачена, такова нещо явно не може да проумее.

— Ами там се молят и за вас.

— Все едно! Затворете вратата!

Тя изчезва и оставя вратата отворена. Песнопението прозвучава отново. Разярен, извиквам:

— Ще броя до три! Ако дотогава не спрете, ще изхвърчи нещо!

— И от мен — обажда се друг.

Аз броя до пет. После вземам едно шише, прицелвам се и го запращам през вратата в коридора. То се пръсва на хиляди парчета. Пеенето спира. Появяват се цял рояк сестри и ни гълчат кротко.

— Затворете вратата! — крещим ние.

Те си отиват. Малката, която бе влязла одеве, излиза последна.

— Безбожници — изчуруликва тя, но затваря вратата.

Ние сме победили.

* * *

По обед идва лазаретният инспектор и здравата ни нахоква. Обещава ни затвор и дори нещо повече. Но лазаретният инспектор, досущ като интенданта по прехраната, макар да носи дълга сабя и пагони, си е всъщност обикновен чиновник, така че дори новобранецът не го взема много сериозно. Затова го оставяме да си говори. Какво толкова могат да ни направят?

— Кой хвърли шишето? — пита той.

Преди да се реша да кажа или не, някой се обажда:

— Аз!

Някакъв мъж с четинеста брада се изправя. Всички наострят уши да чуят защо той се обажда.

— Вие ли?

— Да. Ядосах се, задето ни будят без нужда, и си загубих ума, та не знаех какво върша.

Той говори, като че ли чете по книга.

— Как се казвате?

— Запасен войник Йозеф Хамахер.

Инспекторът си отива.

Всички са любопитни.

— Защо се обади? Нали не беше ти!

Той се ухилва.

— Какво от това. Аз имам „ловен билет“.

Тогава, разбира се, на всички ни става ясно. Който има „ловен билет“, може да прави каквото си иска.

— Да — разказва той, — бях ранен в главата и за това ми издадоха свидетелство, че на периоди съм невменяем. Оттогава се оправям чудесно. Никой не бива да ме дразни. Значи нищо не могат да ми направят. Онзи, там долу, има много да се ядосва. А се обадох, защото хвърлянето ми направи удоволствие. Ако утре отново отворят вратата, пак ще хвърляме.

Всички сме до немай-къде доволни. Щом Йозеф Хамахер е сред нас, можем вече всичко да си позволим.

После идват безшумните, плоски колички, за да ни вземат за преглед.

Превръзките са се слепили. Ние режем като на заколение.

* * *

В нашата стая лежат осем души. Най-тежко раненият е Петер, черна рошава глава — доста сложно попадение в белите дробове. На Франц Вехтер до него е раздробена ръката, отначало не изглежда много зле. Но третата нощ ни вика да позвъним, защото му се струва, че има кръвоизлив.

Аз звъня силно. Нощната сестра не идва. Снощи и отворихме доста много работа, понеже всички имаха нови превръзки и следователно — силни болки. Един моли така да му нагласят крака, друг — иначе, трети иска вода, на четвърти трябва да се оправи възглавницата — старата дебелана взе да мърмори сърдито и накрая затръшна вратата след себе си. Сега сигурно пак предполага нещо подобно и затова не идва.

Чакаме. Сетне Франц казва:

— Позвъни пак!

Аз звъня. Все още я няма. В нашето крило нощем има само една дежурна сестра, може точно сега да са я повикали в друга стая.

— Сигурен ли си, Франц, че кървиш? — питам аз. — Иначе пак ще ни трият сол на главата.

— Мокро е. Не може ли някой да запали лампата?

И това не можем. Електрическият ключ е до вратата, а никой не може да стане. Аз непрекъснато натискам звънеца, докато палецът ми изтръпва. Може би сестрата е задрямала. Имат твърде много работа и още през деня всички са преуморени. Отгоре на всичко и постоянното молене.

— Да хвърляме ли шишета? — пита Йозеф Хамахер с „ловния билет“.

— Това ще чуе по-малко и от звънеца.

Най-после вратата се отваря. Показва се старицата, кисела и сънена. Като вижда какво е състоянието на Франц, веднага се разтичва и вика:

— Защо никой не е казал по-рано?

— Ами че ние звънихме. Тук никой не може да стане на крака.

Франц е загубил много кръв и го превързват наново. Сутринта, когато виждаме лицето му, то е станало по-заострено и по-бледо, а снощи имаше почти здрав вид. Сега една сестра идва по-често при нас.

* * *

Понякога идват и спомагателни сестри от Червения кръст. Те са добри и мили, но и малко нещо непохватни. Когато те обръщат в леглото, често ти причиняват болка и така се изплашват, че още повече те заболява.

Монахините са по-опитни. Знаят как да те хванат, но ни се иска да са малко по-приветливи. Някои имат чувство за хумор и са направо знаменити. Кой не би сторил всичко за сестра Либертине, тази чудесна сестра, която повдига настроението на цялото крило само щом се зададе отдалеч. А като нея има и други няколко. За тях сме готови и през огън да минем. Наистина не можем да се оплачем, тук монахините се отнасят с нас като с цивилни. Като си помисля какво е в гарнизонните лазарети, ми настръхват косите.

Франц Вехтер повече не се съвзема. Един ден го изнасят от стаята и вече не се връща. Йозеф Хамахер знае как стои работата.

— Него вече няма да го видим. Откарали са го в смъртната стая.

— Каква смъртна стая? — пита Кроп.

— Е, такава, стая за умиращи...

— Какво е това?

— Една малка стая в края на нашето крило. Наближи ли някой да хвърли топа, откарват го там. Вътре има две легла. Навсякъде я наричат смъртната стая.

— Но защо правят това?

— Така им се отваря, по-малко работа после. По-удобно е, защото е до самия подемник за моргата. Може би го правят и за да не умират хората в залите, заради другите, де. Пък и по-добре могат да го наглеждат, когато е сам.

— Ами самият той?

Йозеф повдига рамене.

— Обикновено вече не забелязва много нещо.

— И всеки ли знае това?

— Който е от по-дълго време тук, знае, разбира се.

* * *

Следобед на леглото на Франц Вехтер идва нов болен. След няколко дни го изнасят и него от стаята. Йозеф прави многозначително движение с ръка. И други виждаме как ги внасят и после изнасят.

Понякога край леглата седят близки на ранените и плачат или говорят тихо и смутено. Една стара жена не иска да си отиде, но през нощта няма как да остане. На другата сутрин идва съвсем рано, но все пак не достатъчно рано; когато се отправя към леглото, вижда, че друг вече лежи там. Трябва да отиде в моргата. Ябълките, които е донесла, раздава на нас.

И на малкия Петер състоянието се влошава. Температурната му таблица изглежда ужасно и един ден при леглото му спира плоската количка.

— Къде ще ме карате? — пита той.

— В превързочната.

Вдигат го от леглото. Но сестрата прави грешка, че откача куртката му от закачалката и я мята върху количката, за да не трябва да се връща повторно. Петер веднага се досеща и се опитва да се отърколи от количката.

— Тук ще остана!

Насила го задържат. Той роптае тихичко с простреляните си дробове:

— Не искам в смъртната стая!

— Нали ти казваме, че отиваме в превързочната.

— Защо ви е тогава куртката ми? — Не може да говори повече.

Пресипнал, възбуден, едва шепне: — Тук да остана, тук да остана!

Не отговарят нищо и го изкарват навън. Пред вратата се опитва да се надигне. Черната му рошава глава трепери, очите му са пълни със сълзи.

— Аз пак ще се върна! Пак ще се върна!

Вратата се затваря. Всички сме развълнувани — но мълчим. Най-после Йозеф се обажда:

— Това го е казвал не един. Но влезеш ли вътре, вече няма връщане.

* * *

Оперират ме и два дни повръщам. Костите ми не били зараствали — казва болничният писар. На друг лък са зараснали накриво и трябва да му ги строшат наново. Човешка мъка!

Сред новодошлите в стаята има и двама млади войници с плоски ходила. При визитацията главният лекар ги открива и зарадван се спира.

— Ще ви оправим — говори той, — ще направим една малка операцияка и ще имате съвсем здрави крака. Запишете ги, сестро.

Когато си отива, Йозеф, който всичко знае, предупреждава момчетата:

— Не давайте да ви оперират! Това си е една научна приумица на стария. Нахвърля се на всекиго, който му падне под ръка. Ще ви оперира плоските ходила, а после ще останете и без тях; затова пък ще имате сакати крака и цял живот ще се влачите с патерици.

— Че какво можем да направим? — пита единият.

— Няма да се съгласявате! Дошли сте тук да ви лекуват раните, а не плоските ходила! Нали на фронта сте ходили с тях? Ето, виждате ли? Сега все още можете да ходите, но турне ли ви старият под ножа, оставате си инвалиди. Трябват му опитни зайчета, затова за него

войната е чудо време, както и за всички лекари. Я погледнете в отделението долу; там се мъкнат десетина души, дето все той ги е оперирал. Някои са тук от четиринайсата или петнайсата година, през цялото време. Нито един не ходи по-добре отпреди, а почти всички — по-зле, повечето с гипсови протези. Мине, не мине половин година и той ги хваща и им троши наново кокалите, и всеки път след това щяло всичко да се оправи. Отваряйте си очите, той не може да ви оперира, ако кажете „не“!

— Ах, братче — уморено казва единият, — по-добре краката, отколкото главата. Зная ли какво ме чака, като ме пратят пак на фронта? Да правят с мен каквото щат, само да се прибера в къщи. По-добре сагат, отколкото мъртъв.

Другият, млад човек като нас, не е съгласен. На следващата сутрин старият нарежда да свалят двамата долу и след дълги приказки и хокания успява да ги склони. Какво друго могат да сторят? Те са прости пехотинки, а той е важна птица. Връщат ги в стаята гипсирани и хлороформирани.

* * *

Алберт е зле. Вземат го от стаята и му ампутират крака. Отрязан е целият крак догоре. Сега вече почти не говори. Веднъж само каза, че щял да се застреля, ако би могъл да се добере до револвера си.

Пристига нов влак с ранени. В нашата стая докарват двама слепи. Единият е съвсем младичък музикант. Когато му дават храна, сестрите никога не носят нож със себе си; веднъж е успял да им грабне един от ръцете. Въпреки тези предпазни мерки ето че се случва нещо. Една вечер повикват от леглото му сестрата, която го храни, и тя оставя чинията с вилицата на неговата маса. Той протяга пипнешком ръка, грабва вилицата и я забива с все сила в гърдите си, където е сърцето, после взема една обувка и започва да удря бясно върху дръжката. Ние се развикваме за помощ и трима души едва успяват да му измъкнат вилицата. Тъпите ѝ шипове бяха вече дълбоко проникнали навътре. Цяла нощ той ругае по нас и никой не може да заспи. На сутринта започва да се гърчи и да крещи.

Отново се освобождават легла. Дни след дни минават в болки и страх, в стенания и предсмъртни хрипове. Не помагат вече и смъртните стаи, защото са много малко; нощем умират хора и в нашата зала. Смъртта изпреварва колебливостта на сестрите.

Един ден обаче вратата шумно се отваря, влиза плоската количка и в нея седи бледен, измършавял, изправен, тържествуващ, с настръхнала рошава черна глава Петер. Сестра Либертине, цялата сияеща, го закарва на старото му легло. Той се връща от смъртната стая. Отдавна вече го смятахме за умрял.

Петер се оглежда:

— Е, какво ще кажете?

Дори Йозеф трябва да признае, че такова нещо му се случва за пръв път.

* * *

Някои от нас вече могат да стават по малко. Дават и на мен патерици, за да куцукам насам-натам. Но малко ги използвам; не мога да понасям погледа на Алберт, когато минавам през стаята. Той винаги гледа подире ми с такива особени очи. Затова понякога се измъквам в коридора — там мога да се движа по-свободно.

В етажа под нас лежат ранени в стомаха и в гръбначния стълб, ранени в главата и с ампутирани два крака. Отдясно в нашето крило са хората с раздробени челюсти, отровените от газ, ранените в носа, ушите и врата; отляво — слепите и ранените в дробовете, в таза, в ставите, в бъбреците, в тестисите, в стомаха. Едва тук виждаш на колко места може да бъде поразен човек.

Двама души умират от тетанус. Кожата става пепелявобледа, крайниците се втвърдяват, накрая остават живи още дълго време само очите. На някои ранени простреляният крайник виси свободно на примка във въздуха; под раната поставят леген, в който да капе гнойта. На всеки два-три часа изпразват съда. Други лежат в екстензионна превръзка, с големи, дърпащи ги надолу тежести. Виждам рани в червата, постоянно пълни с изпражнения. Болничният писар ми показва рентгенови снимки на съвсем разтрошени тазобедрени стави, колена и рамене.

Човек не може да проумее как над тия разкъсани трупове може още да има човешки лица, в които животът продължава всекидневния си ход. И това е само един лазарет, само една болница — а има стотици хиляди в Германия, стотици хиляди във Франция, стотици хиляди в Русия. Колко безсмислено е всичко, което някога е било писано, вършено, мислено, щом това е възможно! Всичко трябва да е лъжа и празен шум, щом като културата на хилядолетията не е могла да попречи да се проливат тия реки от кръв, да съществуват тия зандани за изтезаване на стотици хиляди. Едва в лазарета разбираш какво е война.

Аз съм млад, само на двадесет години; но от живота не познавам нищо освен отчаяние, смърт, страх и това съжителство на най-нелепото безсмислие с преизподнята на страданието. Виждам, че хвърлят народите един срещу друг и те се избиват безсмислено, несвястно, нелепо, покорно, невинно. Виждам, че най-умните мозъци на света изнамират оръжия и думи, за да направят всичко това още по-изтънчено и по-дълготрайно. И заедно с мен го виждат всички хора на моята възраст, тук и от другата страна, в целия свят, заедно с мен го преживява цялото мое поколение. Какво ще правят нашите бащи, когато един ден се изправим, застанем пред тях и им поискаме сметка? Какво ще очакват те от нас, когато настъпи време без война? Години наред наше занимание е било да убиваме — то е първата ни професия в живота. Това, което знаем за живота, се свежда до смъртта. Какво още може да се случи след това? И какво ще стане с нас?

* * *

Най-възрастният в нашата стая е Левандовски. Той е четиридесетгодишен и лежи вече десет месеца в болницата с тежка рана в стомаха. Едва през последните седмици може да става и да куцука по малко, превит одве.

От няколко дни е в голяма възбуда. Жена му е писала от селцето в Полша, където живее, че е спестила достатъчно пари за път и скоро ще дойде да го навести.

Тя е на път и може всеки ден да пристигне. На Левандовски вече не му се яде, дори червеното зеле с пържена наденица дава на другите,

хапнал, не хапнал няколко залъка. Постоянно ходи с писмото из стаята, всички сме го чели вече по десет пъти, пощенските клейма са проверявани кой знае колко пъти, написаното едва се чете от мазни петна и следи от пръсти — и неизбежното става: Левандовски вдига температура и трябва отново да легне.

Той не е виждал жена си от две години. През това време му се е родило дете и тя ще го донесе със себе си. Но съвсем друго занимава мислите на Левандовски. Той се е надявал да получи разрешение да излезе навън, когато дойде жена му, защото е съвсем ясно: да се видят мъж и жена е хубаво наистина, но когато жена ти толкова дълго не е била при теб, иска ти се, ако може, и нещо друго.

Левандовски обсъжда по цели часове този въпрос с нас, защото във войниклъка за подобни неща тайни няма. Пък и никой не намира нещо особено в това. Онези от нас, които вече могат да излизат, са му казали за няколко чудесни кътчета в града, градинки или паркове, където никой не би го смущавал. Един дори знае някаква малка стая.

Но каква полза. Левандовски е на легло и е до немай-къде угрижен. Целият живот ще му опротивее, ако изпусне този случай. Ние го утешаваме и му обещаваме, че работата все някак ще се уреди.

На другия следобед пристига жена му — дребно, свитичко същество с боязливи, подвижни очички, наметнала нещо като черна мантия с къдрава якичка и панделка; бог знае от кого ѝ се е паднала в наследство.

Тя тихичко казва нещо и се спира смутена на вратата. Уплашена е, като ни вижда шестима мъже на крака.

— Е, Маря — казва Левандовски и преглъща застрашително с адамовата си ябълка, — можеш спокойно да влезеш, тия нищо няма да ти сторят...

Тя ни обикаля и на всекиго подава ръка. После развива детето, което в това време е нацапало пелените. Тя носи голяма чанта, бродирана с мъниста, изважда от нея чиста кърпа и чевръсто повива наново малкото. С това преминава първото ѝ смущение и двамата почват да си говорят.

Левандовски е много неспокоен и току ни поглежда крайно нещастен с големите си изпъкнали очи.

Моментът е сгоден, лекарският преглед е минал, най-много някоя сестра да надзърне в стаята. Затова един от нас излиза още веднъж

навън да разузнае. Връща се и кима с глава.

— Жив гъз няма. Хайде, кажи й, Йохан, и действуй!

Двамата се разговарят на своя език. Жената поглежда малко зачервена и смутена към нас. Ние се хилим добродушно и махаме пренебрежително с ръка — какво пък толкова! По дяволите всички предразсъдъци, те са създадени за по-други времена, тук лежи дърводелецът Йохан Левандовски, войник, превърнат в инвалид, при него е жена му, кой знае кога ще я види пак, човекът иска да я има, нека я има и толкоз.

Двама души застават пред вратата, за да пресрещат сестрите и да ги заприказват, ако случайно някоя мине насам. Ще стоят на пост горедолу четвърт част.

Левандовски може да лежи само на една страна, затова един му подлага няколко възглавници под гърба, на Алберт дават да държи детето, сетне ние се поизвъръщаме встрани, черната мантиля изчезва под завивката, а ние играем шумно скат и дърдорим на висок глас.

Всичко върви добре. Аз държа в ръката си страшно асо спатия с четворки. Тъй се захласваме в играта, че почти забравяме Левандовски. След известно време детето започва да хленчи, въпреки че Алберт отчаяно го люшка. Сетне нещо изскърцва и прошумява и като се обръщаме, тъй между другото, виждаме, че биберонът е вече в устата на малкото и то е отново в ръцете на майка си. Работата значи е наред.

Сега се чувствуваме като голямо семейство. Жената видимо се е поободрила, а Левандовски лежи изпотен и сияещ.

Той отваря бродираната чанта и изважда от нея хубави колбаси, взема ножа, сякаш е букет цветя, и нарязва месото на филии. С широк жест посочва към нас — и дребната, свита женица тръгва от човек на човек, усмихва ни се и ни раздава колбаса; сега направо изглежда хубавичка. Ние й казваме „майко“, а тя се радва и ни отупва възглавниците.

След няколко седмици започвам да ходя всяка сутрин в Зандеровия институт. Там притягат към уред крака ми и го раздвижват. Ръката отдавна е оздравяла.

От фронта пристигат нови ешелони с ранени. Превързките не са вече от платно, а от бяла крепова хартия. Превързочните материали не достигат там.

Ампутираният крак на Алберт заздравява добре, раната почти се е затворила. След няколко седмици ще го изпратят в станцията за протези. Той все още говори малко и е много по-сериозен отпреди. Често млъква посред разговора и се заглежда втренчено пред себе си. Ако не беше заедно с нас, отдавна да е сложил край на живота си. Сега обаче е прескочил най-лошото. Понякога ни гледа, като играем скат.

Дават ми отпуск за почивка.

Майка ми не иска да ме пусне вече. Тя толкова е отслабнала. Всичко е още по-зле, отколкото миналия път.

След това ме повикват от полка и отново заминавам на фронта.

Раздялата с моя приятел Кроп е тежка. Но във войската след време човек свиква и с това.

XI

Вече не броим седмиците. Беше зима, когато пристигнах, и при пръскането на снаряди замръзналите буци пръст бяха почти толкова опасни, колкото осколките. Сега дърветата са пак зелени. Дните на бойната линия се сменят с дните в бараките. Донякъде сме свикнали с това; войната е причина за смърт както ракът и туберкулозата, както грипът и дизентерията. Само че смъртните случаи са много повече, по-разнообразни и по-ужасни.

Мислите ни са като глина, мачкана от редуващите се дни — добри са, когато почиваме, и мъртви — когато лежим под огъня. Навън и в душите ни са опустошени поля.

Така е с всички, не само с нас — това, което е било по-рано, е без значение, пък и никой вече не го помни. Различията в образованието и възпитанието са почти заличени и едва-едва могат още да се доловят. Понякога те дават известни предимства при използването на едно или друго положение, но имат и своите лоши страни, защото събуждат задръжки, които тепърва трябва да се преодоляват. То е също като че сме били някога монети на различни държави, после са ни претопили и сега всички носим един и същ отпечатък. Ако някой иска да види разликата, трябва точно да провери материала. Ние сме войници и едва след това, по някакъв особен и свенлив начин — индивиди.

Ние сме голямо братство, в което странно се обединяват далечен отглас от другарството в народните песни, чувството за солидарност на затворници и отчаяната задръжност на осъдени на смърт — обединяват се в стъпало на живота, което сред опасността се издига над напрежението и пустотата на смъртта и се превръща в бегло вземане на спечелените часове, и в това няма нищо патетично. То е нещо и героично, и банално, ако искаме да го определим — но кого го интересува това?

То се проявява тогава, когато Тяден при вестта за неприятелска атака с бясна бързина изсърбва граховата си чорба със сланина, защото не знае дали след час ще бъде още жив. Дълго сме спорили дали това е

правилно, или не. Кат е против и казва, че трябва да сме готови и за куршум в стомаха, а при пълен стомах това е по-опасно, отколкото при празен.

Такива неща са проблеми за нас, те ни засягат отблизо и не може да бъде иначе. Тук, на границата със смъртта, животът протича по невъобразимо проста линия, той се свежда до най-необходимото, всичко друго остава в непробуден сън — това е нашата първобитност и нашето спасение. Ако бяхме по-диференцирани, отдавна да сме полудели, дезертирали или загинали. То е нещо като експедиция сред вечните ледове: всяка жизнена проява трябва да служи на съхранението на живота и по силата на желязна необходимост се съобразява с него. Всичко друго е прогонено, защото би прахосало излишни сили. Това е единственият начин да се спасим и аз често седя пред самия себе си като пред чужденец, когато в тихи часове загадъчното отражение на миналото като мътно огледало размива очертанятията на сегашното ми битие извън мен, и тогава се чудя как този неназовим фермент, който се нарича живот, се е нагодил към тази форма. Всички други изяви спят летаргичен сън, животът е само неспирно дебнене срещу заплахата на смъртта — той ни е направил мислещи животни, за да ни даде оръжието на инстинкта, притъпил е чувствата ни, за да не рухнем пред ужаса, който би ни връхлетял, ако разсъждавахме трезво и съзнателно, той е събудил у нас другарското чувство, за да избегнем бездната на самотата, дал ни е безразличието на дивака, за да долавяме въпреки всичко всеки проблясък на положителното и да го скътваме в запас срещу пристъпите на небитието. Така нашият живот е едно затворено и сурово съществуване върху най-външната повърхност и само от време на време някое събитие хвърля искра в него.

Това са онези опасни мигове, които ни сочат, че навеждането е само изкуствено, че то не е обикновено спокойствие, а най-мъчителен напън за спокойствие. Външно в живота си ние едва се различаваме от бушмените; но докато те винаги са такива, защото това е природата им и при тях напрежението на духовните сили води до развитие напред, при нас е обратното: нашите вътрешни сили са насочени не към понататъшно развитие, а към връщане назад. За бушмените това е волно и съвсем естествено състояние, ние обаче го заплащаме с цената на пределно напрежение и изкуствено приспособяване.

И нощем, събудени от някой сън, когато ни обладава и завладява магията на прииждащите видения, с ужас долавяме колко крехка е опората и границата, която ни дели от тъмнината — ние сме малки пламъчета, едва заслонени от вихъра на разрухата и безсмислието, в който мъждеем и понякога почти угасваме. Тогава глухият тътен на битката се затваря като обръч около нас, ние се свиваме в себе си и с широко отворени очи се вираме в нощта. Утеха ни е само дишането на спящите другари и така дочакваме утрото.

* * *

Всеки ден и час, всеки снаряд и всеки убит подяждат тази крехка опора и годините бързо я изтриват. Виждам как тя все повече се руши около мен. Ето например нелепата история с Детеринг.

Той беше един от онези, които се държат настрана от другите. Нещастие то му дойде от това, че видя в една градина цъфнало черешово дърво. Тъкмо се връщаме от бойната линия и при един завой на пътя близо до новата ни квартира това дърво изникна ненадейно в утринния здрач. Листа нямаше, но бе цялото като букет бели цветя.

Вечерта Детеринг се изгуби някъде. Най-последно се появи с няколко клончета черешов цвят в ръка. Взехме да го закачаме и го попитахме дали не смята да ходи на огледа за невеста. Той не отговори нищо и си легна. През нощта го чух, че шумоли, като че стяга нещата си. Усетих, че може да стане нещо лошо и отидох при него. Той се престори, сякаш нищо няма, а аз му казах:

— Не прави глупости, Детеринг.

— Ти пък какво... не мога да спя, затова...

— Защо ти са тия черешови клонки?

— Че не мога ли да си донеса няколко черешови клонки? — отговаря заинатено той и след малко додава: — У дома имам голяма градина с черешови дървета. Когато цъфтят, от тавана на плевнята се виждат като бял чаршаф, толкова са бели. Сега им е времето.

— Може би скоро ще те пуснат в отпуск. Пък и възможно е като селски стопанин да те откомандироваат.

Той кима, но личи, че мисълта му е другаде. Когато нещо разбунди духа на тия селяни, те придобиват странно изражение — някаква смесица от крава и тъгуващ бог, нещо полуглупаво и полувъзторжено. За да го отклоня от мислите му, поисквам му парче хляб. Той ми дава да си взема колкото желая. Това е подозрително, защото иначе е стиснат. Затова оставам буден. Не се случва нищо, на сутринта всичко е както обикновено.

Навярно е забелязал, че го наблюдавам. Така или иначе, на следващата сутрин изчезна. Забелязвам отсъствието му, но не казвам нищо, за да му дам време, може би ще успее да се промъкне. За Холандия вече успяха да се прехвърлят разни хора.

При проверката обаче забелязват отсъствието му. След една седмица научаваме, че е заловен от фронтната жандармерия — тия гадни военни полицаи. Тръгнал по посока към Германия — естествено съвсем безнадеждна работа, — пък и всичко е било замислено глупаво и детински. Всеки би се досетил по това, че бягството му е просто от носталгия и мигновено умопомрачение. Но какво ти разбират военните съдилища, които се намират на сто километра зад бойната линия? За Детеринг повече нищо не чухме.

* * *

Но и по друг начин се отрицва понякога това опасно, натрупано напрежение — като от прегрял парен котел. Тук е мястото да се разкаже как Бергер намери края си.

Отдавна вече нашите окопи са разрушени и сега имаме еластичен фронт, така че всъщност не водим истинска позиционна война. Когато преминат атака и контраатака, остава една разкъсана линия и се води ожесточена борба от яма до яма. Предната линия е пробита и навсякъде в снарядните кратери са се загнездели отделения, които продължават боя.

Ние лежим в една яма, встрани от нас има англичани, които прегазват фланга и се озовават зад нас. Обкръжени сме. Трудно е да се предадем, над нас се носи мъгла и дим, никой не би разбрал, че искаме да капитулираме, пък може би наистина не искаме, това ами не знаем в такъв момент. Чуваме как все повече ни приближават взривовете на

ръчните гранати. Нашата картечница бие по предния полукръг. Охлаждащата вода се изпарява, подаваме охладителите от ръка на ръка, всеки се изпикава в тях, пак имаме вода и можем да продължим огъня. Но зад нас трещи все по-близо. Още няколко минути и сме загубени.

В този миг съвсем наблизо затрепява втора картечница. Тя стърчи в съседната яма, Бергер я е намерил и ето че отзад започва контраатака, ние сме освободени и се свързваме с нашите.

Когато след това се прибираме в сравнително сносно укритие, един от носачите на храна разправя, че на няколкостотин крачки от нас лежало ранено военно куче.

— Къде? — пита Бергер.

Другият му обяснява. Бергер се спуска да прибере животното или да го застреля. Само преди половин година не би помислил за такова нещо и би запазил благоразумие. Опитваме се да го задържим. Но когато наистина тръгва, казваме само „Полудял!“ и го оставяме да върви, защото тези пристъпи на умопомрачение са опасни, ако не успееш веднага да събориш човека на земята и да го вържеш. А Бергер е метър и осемдесет висок, най-якият мъжага в цялата рота.

Той наистина е полудял, защото трябва да премине през огнената стена — но това е същата мълния, която отнякъде ни дебне всички нас, тя сега го е поразила и му е затъмнила разсъдък. При други става така, че започват да буйствуват или побягват нанякъде, имаше и един, който се мъчеше с ръце, крака и уста да се зарови в земята.

Вярно е, че хората често симулират с такива неща, но самото симулиране също е вече признак. Бергер, който искаше да застреля кучето, бе изнесен от огъня с прострелян таз, а един от хората, които отидоха да го докарат, бе ранен с куршум в прасеца.

* * *

Мюлер е убит. От съвсем близо му забиха в стомаха една сигнална ракета. Преживя още половин час в пълно съзнание и сред страхотни болки. Преди да издъхне, ми предаде портфейла си и ми завеща ботушите си — същите, които навремето бе наследил от

Кемерих. Аз ги нося, защото ми стават точно. След мен ще ги получи Тяден, обещах му ги.

Успяхме да погребем Мюлер, но сигурно няма дълго да лежи необезпокояван. Нашите линии се изтеглят назад. Отсреща има твърде много пресни английски, американски полкове. Има твърде много говежди консерви и бяло пшеничено брашно. И твърде много нови оръдия. И самолети, много самолети.

А ние сме измършавели и гладуваме. Храната ни е тъй лоша и примесена с толкова заместители, че се разболяваме от нея. Фабрикантите в Германия станаха богаташи, а нас червата ни се късат от дизентерия. Нужниците са постоянно пълни с клечащи хора — би трябвало на ония в тила да им се покажат пепелявите, жалки, покорни лица, сгърчени фигури, на които спазмите изстискват кръвта им и които едва намират сила с разкривени, треперещи от болка устни да се хилят един другиму: „Няма смисъл да си вдигаме гащите...“

Нашата артилерия е вече негодна — не достигат муниции, а цевите са така износени, че стрелят несигурно и ръсят снаряди чак при нас. Не ни достигат коне. Попълненията са малокръвни, слабовати момчета, които не могат да носят раница, но знаят да умират. С хиляди. Не разбират нищо от войната, вървят право напред и се оставят да ги покосяват. Един-единствен самолет изби на шега две роти от тях, току-що слезли от влака, без още да имат и понятие от прикритие.

— Германия сигурно скоро ще опустее — казва Кат.

Вече нямаме надежда, че някога ще дойде краят.

Въобще не мислим толкова надалеч. Един куршум и можеш да умреш; може да те ранят и тогава лазаретът следващата станция. Не те ли ампутират, рано или късно попадаш в ръцете на някои от ония щабни лекари с железен кръст за военна заслуга на петлика, които ти казват: „Какво, кракът бил малко скъсен ли? На фронта няма нужда да бягате, ако сте смелчага! Годен! Свободен сте!“

Кат разказва една от историите, които обикалят по целия фронт от Вогезите до Фландрия — за щабния лекар, който по време на преглед чете имената и когато човекът излезе напред, без да го погледне, отсича: „Годен! Войници ни трябва на фронта!“ Излиза пред него и един с дървен крак, щабният лекар казва: „Годен!“

— И тогава — повишава глас Кат — войникът му казва: „Дървен крак имам вече; но ако сега отида на фронта и някой снаряд ми отнесе главата, ще си поръчам дървена и ще стана щабен лекар.“

Всички сме дълбоко удовлетворени от този отговор.

Може да има и добри лекари и мнозина наистина са добри; но при стотиците прегледи всеки войник попада кога да е в лапите на един от многобройните тилови герои, които се стараят да превърнат в своя списък колкото се може повече „негодни“ в „годни“.

Има немалко такива истории, повечето от тях са още по-горчиви. Но те нямат нищо общо с метеж и поражение, те са честни и назовават нещата с истините им имена — защото във военщината има твърде много измама, несправедливост и низост. Малко ли е това, че въпреки всичко полк след полк се хвърлят във все по-безнадеждната битка и че атаките следват една подир друга при отстъпваща и разпадаща се бойна линия?

От предмет на подигравки танковете се превърнаха в тежко оръжие. Те идват бронирани в дълги редици и повече от всичко друго възплащават за нас ужаса на войната.

Оръдията, които ни обсипват с барабанен огън, ние не виждаме, нападащите редици на противника са хора като нас — но тези танкове са машини, техните вериги се въртят безкрайно като войната, те са самото унищожение, когато безчувствени влизат в снарядните ями и пак изпълзват от тях, неудържимо, флота от ревящи, огнедишащи бронирани чудовища, неуязвими стоманени зверове, които премазват мъртви и ранени — пред тях ние се свиваме в тънката си кожа, пред колосалния им напор нашите ръце стават като сламки, а ръчните ни гранати — кибритени клечки.

Снаряди, газови облаци и танкови флотилии — премазване, разкъсване, смърт.

Дизентерия, грип, тиф — гърчове, повръщане, изгаряне, смърт.

Окопи, лазарети, масови гробове — други възможности не съществуват.

* * *

При една атака пада убит ротният ни командир Бертинк. Той беше един от онези великолепни фронтови офицери, които при всяка опасна ситуация са на предна линия. Беше от години с нас, без да го ранят, трябваше най-после нещо да се случи. Седим в една яма и сме обкръжени. Заедно с барутния дим до нас достига воня на масло и петрол. Забелязваме двама души с огнехвъргачка, единият носи на гърба си сандъка, другият държи в ръце маркуча, от който струят пламъците. Ако дойдат толкова наблизко, че да могат да ни достигнат, свършено е с нас, защото тъкмо сега не можем да се изтеглим назад.

Откриваме огън по тях. Но те се приближават все повече и положението става лошо. Бертинк лежи с нас в ямата. Като забелязва, че не се целим точно, тъй като при силния огън трябва твърде много да се прикриваме, той взема една пушка, изпълзва от дупката и се прицелва лежешком на лакти. Стреля — в същия миг до него изплющява куршум; той е улучен. Но остава да лежи и продължава да се цели — веднъж сменя пушката, после пак я насочва; най-после изстрелът изпуква, Бертинк изтървава пушката, казва „Добре!“ и се свлича назад в ямата. Задният от двамата огнепръскачи е ранен, пада, маркучът се изплъзва от ръцете на другия, огънят пръска на всички страни и раненият пламва.

Бертинк е ударен в гърдите. След малко една осколка му отнася долната челюст. Същото парче има още достатъчно сила да разкъса бедрото на Лер. Лер изохква и забива ръце в земята, кръвта му бързо изтича, никой не може да му помогне. След няколко минути той се сгърчва като изпразнен маркуч. Каква полза от това, че в училище беше толкова добър математик?

* * *

Отминават месеците. Това лято на 1918 година е най-кървавото и най-тежкото. Като ангели в златно и синьо витаят непонятни дните над кръга на унищожението. Всеки знае, че губим войната. За това не се говори много, ние отстъпваме, вече няма да можем да атакуваме след тази голяма офанзива, нямаме вече хора и муниции.

И все пак походът продължава — умирането продължава.

Лятото на 1918 година... Никога животът в тоя си жалък образ не ни се е виждал по-желан от сега; червеният мак по поляните около нашите квартири, лъскавите буболечки по стръкчетата на тревите, топлите вечери в полутъмните, прохладни стаи, загадъчните черни дървета в здрача, звездите и ромонът на водата, сънищата и дългото спане — о, живот, живот, живот!

Лятото на 1918 година... Никога човек не е понасял безмълвно повече, отколкото в часа на тръгването за бойната линия. Носят се разюздани, влудяващи слухове за примирие и мир, те размътват сърцата и правят тръгването по-тежко откогато и да било!

Лятото на 1918 година... Никога животът в окопите не е бил по-горчив и по-страшен, отколкото сега, когато в часовете на огъня бледите лица лежат зарити в калта, а ръцете се вкопчват до болка в едно-едничко: „Не! Не! Не сега, в последната минута!“

Лятото на 1918 година... Вятър на надеждата, който полъхва над изгорените поля, луда треска на нетърпението, на разочарованието, най-болезнен страх от смъртта и невнятният въпрос: „Защо? Защо не сложа край? И защо не престават тия слухове за някакъв край?“

* * *

Тук има толкова много самолети и те са тъй уверени, че се впускат на лов по отделни хора като по зайци. На един немски самолет се падат най-често пет английски и американски. На един изгладнял, уморен немски войник в окопа се падат петима яки, свежи в противниковия. На един немски войнишки хляб се падат отсреща петдесет кутии консервирано месо. Ние не сме бити, защото като войници сме по-добри и по-опитни; но многократното надмощие просто ни смазва и ни помита.

* * *

Зад нас са няколко дъждовни седмици — сиво небе, сива, разкаляна земя, сива смърт. Тръгнем ли напред, влагата веднага прониква в шинелите и дрехите ни — и така си остава през цялото

време там. Въобще не изсъхваме. Който още има ботуши, ги омотава горе с чували от пясък, за да не влиза толкова бързо тинестата вода. Пушките се покриват с ръждива кора, униформите се покриват с кора, всичко тече и се разлага, подгизнала, влажна, мазна земна маса, в която се събират жълти локви със спирални кървави петна и в тях затъват бавно мъртви, ранени и оцелели.

Бурята вилнее над нас, градушката от осколки изтръгва из сивата и жълта маса пронизителните детски писъци на улучените, а в нощите разкъсаният живот стене и мъчително заглъхва в мълчание.

Ръцете ни са пръст, телата ни са глина, очите ни са дъждовни локви. Вече не знаем дали още живеем.

Сетне горещината като мекотело, влажна и задушна, нахлува в нашите дупки и в един такъв ден на късното лято, на отиване за храна, Кат се строполява на земята. Двамата сме сами. Превързвам раната му; изглежда, раздробен е пищялът на крака. Това е костно нараняване и Кат пъшка отчаяно:

— Сега ли?... Тъкмо сега ли трябваше...

Аз го утешавам.

— Кой знае още докога ще трае тази гадост? Ти все пак се отърва засега...

Раната започва силно да кърви. Не мога да го оставя, за да отида да потърся носилка. Пък и не знам никакъв санитарен пункт наблизо.

Кат не е много тежък; затова го вземам на гръб и тръгвам назад към превързочния пункт.

Два пъти спираме да почиваме. Носенето му причинява силни болки. Не говорим много. Разкопчал съм яката на куртката си и дишам тежко, облива ме пот, лицето ми е подпухнало от напрежение. Въпреки това настоявам да продължим, защото теренът е опасен.

— Да тръгваме ли, Кат?

— Май трябва, Паул.

— Хайде тогава!

Изправям го, той застава на здравия крак и се улавя за едно дърво. Подхващам внимателно ранения крак, Кат подскача и аз вземам под мишница и коляното на здравия крак.

Пътят ни става по-труден. Понякога към нас връхлита снаряд. Бързам колкото мога, понеже от раната на Кат капе кръв. От

взривовете не можем да се пазим добре, защото докато речем да се прикрием, те отминават.

Залягаме в една малка яма, за да изчакаме. Давам на Кат чай от манерката си. Изпушваме по една цигара.

— Да, да, Кат — казвам унило, — сега, щем не щем, ще трябва да се разделим.

Той мълчи и ме поглежда.

— Помниш ли, Кат, като реквизирахме гъската? И като ме измъкна от огъня, когато бях още зелен новобранец и за пръв път ме раниха? Тогава още плачех, Кат, три години има оттогава.

Той кима.

Страхът от самотата се надига в мен. Препратят ли Кат в тила, вече нямам приятел.

— Кат, трябва непременно да се видим, ако наистина дойде мирът, преди да се върнеш.

— Вярваш ли, че с тоя строшен кокал още веднъж ще ме пишат за годен? — пита горчиво той.

— Ти спокойно ще го излекуваш. Нали ставата е в ред. Може би пак ще можеш да се върнеш.

— Дай ми още една цигара — казва той.

— Може би по-късно ще предприемем нещо заедно, Кат.

Много ми е мъчно, не е възможно — Кат, моят приятел, Кат с отпуснатите рамене и редките, меки мустаци, когото познавам по-другояче, отколкото всеки друг човек, Кат, с когото съм делил тези години — не е възможно да не видя вече Кат.

— Дай ми адреса си в къщи, Кат, за всеки случай. Ето ти и моя, ще ти го запиша.

Пъхам бележката в джоба си. Колко изоставен се чувствавам вече, макар че той е още до мен. Да се прострелям ли набързо и аз в крака, та да остана заедно с него?

Изведнъж Кат изхриптява и става жълто-зелен.

— Да вървим — заеква той.

Аз скачам на крака, горя от желание да му помогна, повдигам го на гръб и започвам да тичам с дълга, бавна, протяжна крачка, за да не се люлее много кракът му.

Гърлото ми е пресъхнало, червени и черни кръгове играят пред очите ми, когато най-последно, стиснал зъби и безмилостно тътрещ се,

стигам до санитарния пункт.

Там коленете ми се подкосяват, но намирам сили да се килна на страната, на която е здравият крак на Кат. Краката и ръцете ми се тресат, едва намирам манерката си, за да си наквася устата. Но Кат е спасен.

След малко дочувам в неясния глъч от гласове, който отеква в ухото ми:

— Напразно си се трудил, друже — казва един санитар.

Поглеждам го в недоумение.

Той посочва Кат.

— Свършил е.

Не го разбирам.

— Ранен е в пищяла — казвам аз.

Санитарят се спира.

— И в пищяла също...

Обръщам се. Очите ми са все още мътни, отново ме е избила пот и се стича по клепачите ми. Избърсвам я и поглеждам към Кат. Той лежи неподвижен.

— В безсъзнание е — казвам бързо.

Санитарят тихо си подсвирва:

— Тия неща ги разбирам по-добре. Мъртъв е. Бас държа на каквото искаш.

Поклащам глава.

— Не може да бъде! Преди десет минути разговарях с него. Само е в безсъзнание.

Ръцете на Кат са топли, аз го хващам през раменете, за да го разтрия с малко чай. Тогава усещам нещо мокро на пръстите си. Когато ги дръпвам от главата му, виждам, че са в кръв. Санитарят отново изсвирва през зъби:

— Виждаш ли...

По пътя, без да забележа, парче от снаряд е ударило Кат в главата. Една малка дупка само — трябва да е била съвсем мъничка, заблудена осколка. Но то е било достатъчно, Кат е мъртъв.

Бавно се изправям.

— Ще вземеш ли билета и нещата му? — пита ме ефрейторът.

Кимам и той ми ги дава.

Санитарят е учуден.

— Да не сте нещо роднини?

Не, не сме роднини. Не, ние не сме роднини...

Вървя ли още? Имам ли още крака? Повдигам очи, оставям ги да шарят свободно и се въртя заедно с тях, един кръг, втори, после се спирам. Всичко си е както преди. Само запаснякът Станислав Катчински е мъртъв.

След това вече нищо не помня.

XII

Есен е. От старите войници не са останали вече много. Аз съм последният от седмината от нашия клас.

Всеки говори за мир и примирие. Всички чакат. Ако пак дойде разочарование, ще рухнат, надеждите са твърде силни, не могат току-така да се подавят, без да експлодират. Няма ли мир, ще има революция.

Дадоха ми две седмици почивка, защото погълнах малко газ. В една градинка седя по цял ден на слънце. Примирието ще дойде скоро, това го вярвам и аз сега. Тогава ще си тръгнем за дома.

Тук мислите ми засичат и не мръдват по-нататък. Онова, което властно ме влече и очаква там, са само чувства. То е жажда за живот, копнеж по родния дом, то е кръвта, шеметът на спасението. Но това не са цели.

Ако се бяхме завърнали през 1916-а, щяхме да развихрим истинска буря от горестта и силата на преживяното. А сега, когато се върнем, ще бъдем уморени, съсипани, изпепелени, без корен и без надежда. Вече не ще можем да си намерим място в тоя свят.

А и няма да ни разберат — преди нас израсна едно поколение, което наистина прекара годините тук заедно с нас, но то си има дом и занаят и сега ще се върне по старите си места, и ще забрави войната — а след нас израства поколение, каквото бяхме ние преди, и то ще бъде чуждо и ще ни изтика настрана. Ние сме излишни за самите себе си, ще растем наистина, едни ще се приспособят, други ще се примирят, а мнозина ще стоят безпомощни — годините ще се топят и накрая ще засипят всички ни.

А може пък и всичко това, дето го мисля, да е само меланхолия и потрес, които ще се разсеят, щом застана отново под тополите и се вслушам в шепота на листата им. Не е възможно да си е отишла онази мекота, която хвърляше в кипещ кръвта ни, онова несигурно, смущаващо, идващо, хилядите образи на бъдещето, мелодията от блянове и книги, опиянението и предусещането за жените, не е

възможно това да е загинало в барабанния огън, отчаянието и войнишките бардаци.

Дърветата тук светят пъстри и златисти, плодовете на скорушата червеняят сред листата, селските пътища се белеят към хоризонта, а лавките жужат като кошери от слухове за мир.

Ставам.

Сега съм много спокоен. Нека дойдат месеците и годините, те вече нищо не могат да ми вземат. Аз съм тъй сам и без надежда, че мога да ги посрещна без страх. Животът, който ме носеше през тези години, е още в моите ръце и очи. Дали съм го надмогнал, не зная. Но докато още го има, той ще си търси своя път, все едно дали онова, дето казва „аз“ в мене, иска, или не.

* * *

Той падна убит през октомври 1918 година, когато по целия фронт бе тъй тихо и спокойно, че военното комюнике се бе задоволило само с едно изречение: „На западния фронт — нищо ново за отбелязване.“

Бе паднал ничком и лежеше като заспал на земята. Когато го обърнаха по гръб, видяха, че не ще да се е мъчил много — лицето му имаше такова спокойно изражение, сякаш бе почти доволен, че е станало така.

ОБРАТНИЯТ ПЪТ

ВЪВЕДЕНИЕ

Останките от втори взвод лежат в разрушен от стрелбата окоп зад фронта и дремят.

— Ама че чудни снаряди... — обади се ненадейно Юп.

— Защо? — пита Фердинанд и се понадига.

— Ами чуй! — отговаря Юп.

Козоле слага ръка зад ухото си и се ослушва. Ние също наостряме слух в нощта. Ала не долавяме нищо освен глухия шум на артилерийския огън и острия писък на снарядите. Отдясно долита пукотът на картечниците, а от време на време и по някой вик. Но всичко това ни е познато от години, тъй че няма защо човек да си отваря специално устата.

Козоле поглежда скептично Юп.

— Точно сега престана — смутено се защитава Юп.

Козоле още веднъж го поглежда изпитателно, но тъй като Юп не се трогва, извързва се и само промърморва:

— Червата ти стържат в корема, туй са ти снарядите. По-добре да беше подремнал. — После отпъква пръстта, натъкмява си нещо като възглавница и внимателно се изтяга така, че ботушите му да не се хързулнат във водата. — Ех, братче, пък у дома си имам жена и двойно легло — избърборва Козоле със затворени очи.

— Може някой друг да лежи до нея — отвърща Юп от ъгъла си.

Козоле отваря едно око и го пронизва с поглед. Като че ли се наканва да стане, но само изръмжава:

— Само да е посмяла, рейнски бухал такъв! — И в следващия момент захърква.

Юп със знак ме повиква при себе си. Прескачам ботушите на Адолф Бетке и сядам до него. Той предпазливо поглежда към хъркащия и изрича язвително:

— И понятие си няма тоя от образование, казвам ти.

Преди войната Юп е бил писар при някакъв кьолнски адвокат. Макар вече три години да е войник, все още има чувствителна душа и

странно нещо, тук на фронта държи да го имат за образован човек. Какво точно значи това, сам естествено не знае, ала от всичко, което е слушал навремето, в главата му се е набила тъкмо думата „образование“ и той се е вкопчил за нея като удавник за сламка. Тук всеки си има по нещо: един — жена си, друг — търговията, трети — ботушите, Валентин Лаер — ракията си, а Тяден — желанието още веднъж да се налапа с боб и сланина.

А пък Козоле още като чуе думата „образование“ и се дразни. Някак си я свързва с представата за колосана яка и това му стига. Дори и сега тя му действа. Без да спре хъркането, казва лаконично:

— Долна писарска душица.

Юп с примирение и достойнство клати глава. Известно време мълчаливо седим плътно един до друг, за да се топлим. Нощта е влажна и студена, носят се облаци, а навремени превалява. Тогава вземаме платницата, на които сме се настанили, и ги намятаме върху главите си.

На хоризонта проблясват пламъчетата на оръдейните дула. Струва ни се, че там не е толкова студено, тъй уютно изглежда. Като пъстри и сребристи цветя излитат ракетите над артилерийската заря. Голяма и червена, луната плува в мъгливия въздух над развалините на чифлика.

— Вярваш ли, че ще се върнем в къщи — прошепва Юп.

Свивам рамене.

— Е, така разправят...

Юп шумно въздъхва.

— Топла стая, канапе, а вечерта да поизлезеш на разходка... Можеш ли да си го представиш все още?

— По време на последния отпуск си премерих цивилните дрехи — казвам замислено, — но много са ми отеснели, ще трябва да си купя нови. — Колко чудновато звучи тук всичко това: цивилни дрехи, канапе, вечер... Странни мисли се надигат в нас — също като черното кафе, когато мирише силно на ръждясали баки, задавя ни и го повръщаме още парещо.

Юп унесено си чопли носа.

— Божке, витрини... и кафенета... и жени...

— Ех, човече, най-напред гледай да се измъкнеш от тая гадост — казвам и духам студените си ръце.

— Прав си. — Юп придърпва платницето върху хилавите си прегърбени рамене. — Какво ще правиш, като се махнеш оттук?

Засмивам се.

— Аз ли? Май ще трябва пак да тръгна на училище. Аз, Вили и Алберт, дори и Лудвиг ей там. — Посочвам назад, където един от нашите лежи пред разрушен блиндаж, завит с два шинела.

— По дяволите! Няма да го направите, нали? — казва Юп.

— Знам ли. Май ще трябва — отговарям и се вбесявам, без да зная защо.

* * *

Човекът под шинелите се размърдва. Показва се бледо, слабо лице и от него долита лек стон. Там лежи моят съученик лейтенант Лудвиг Брайер, нашият взводен. От седмици има кървава диария, несъмнено дизентерия, обаче не иска да се върне в лазарета. Предпочита да стои тук при нас, тъй като всички чакаме да настъпи мирът, тогава ще можем да го вземем със себе си. Лазаретите са препълнени, не се грижат добре за болните, а сложат ли те в такова легло, веднага се усещаш по-близо до смъртта. Хората наоколо мрат, това действа заразително, когато си сам сред тях, и докато се обърнеш, си отиваш. Макс Вайл, нашият санитар, изнамери на Брайер нещо като течен гипс и той го плюска, та червата му да се циментират и да заякнат. Въпреки това по трийсетина пъти на ден си сваля гащите.

Ето и сега му се ходи по нужда. Помагам му да свие зад ъгъла и той кляка.

Юп ми маха.

— Чуваш ли, ей ги пак!

— Кое?

— Снарядите отпреди.

Козоле се размърдва и се прозява. Сетне става, многозначително поглежда тежкия си пестник, след това с крайчеца на окото си към Юп и заявява:

— Човече, ако и сега ни разиграваш, ще ти строша кокалите от бой.

Ослушваме се. Съскането и свистенето на снарядите, описващи невидими дъги, се прекъсва от особен, дрезгав и протяжен звук, който е тъй странен и непривичен, че тръпки ме побиват.

— Газови снаряди! — виква Вили Хомайер и скача.

Ето че всички се събуждат и напрегнато наострят слух.

Веслинг сочи във въздуха:

— Ей ги там! Диви гъски!

На фона на мрачните сиви облаци се носи по-тъмна черта, клин. Върхът му се насочва към луната, прорязва червения ѝ диск, ясно се виждат черните сенки — ъгъл, образуван от множество криле, цяло ято с кресливи, странни, диви викове, което чезне, в далечината.

— Отиват си — изръмжава Вили. — По дяволите, да можехме и ние да духнем така! Две крила и фюуу!

Хайнрих Веслинг гледа подир гъските.

— Зима иде — отронва бавно той. Хайнрих е селянин, знае ги тия неща.

Лудвиг Брайер, изнурен и тъжен, се обляга на насипа и промърморва:

— За пръв път виждам диви гъски.

Но най-много от всички из един път се оживява Козоле. Той кара Веслинг още веднъж да му обясни набързо всичко и най-вече разпитва дали дивите гъски са големи колкото домашните.

— Горедолу — отговаря Веслинг.

— Майко мила! — Челюстите на Козоле се разтреперват от вълнение. — Значи сега във въздуха летят петнайсет-двайсет порции печено за чудо и приказ!

Току над главите ни отново зашумяват криле, отново хрипливият гърлен вик се забива в черепите ни като клюн на ястреб, а плясъкът на крилете се слива с отлитащите крясъци и с поривите на усилващия се вятър в неудържима, устремна представа за свобода и живот.

Изтрепява изстрел. Козоле сваля кримката и усърдно се вира в небето. Прицелил се е в центъра на клина. До него е застанал Тяден, готов да се спусне като ловджийско куче, ако някоя гъска падне. Ала орлякът си отлита цял-целеничък.

— Жалко — обажда се Адолф Бетке, — това щеше да е първият разумен изстрел в тая въшлива война.

Козоле разочаровано запокитва пушката.

— Да имах някой друг патрон със сачми!

После потъва в меланхолия и блянове какво би станало тогава и неволно дъвче.

— Точно така — казва Юп, който го наблюдава. — С ябълково пюре и пържени картофи, а?

Козоле го поглежда злобно.

— Свивай си устата, писарска душице!

— Трябваше да станеш летец — хили се Юп. — Сега щеше да ги изловиш с мрежа.

— Гадняр! — заключава Козоле и отново се тръшва да спи.

Пък и това е най-доброто. Дъждът се усилва. Сядаме гърбом един към друг и се намятаме с платницата. Като тъмна купчина пръст клечим в нашия окоп. Пръст, униформи и частица живот под тях.

* * *

Събужда ме остър шепот.

— Ставай! Ставай!

— Какво има? — питам в просъница.

— Працат ни на предната линия — изръмжава Козоле и си събира нещата.

— Но нали оттам идваме — казвам учуден.

— Ама че глупости — чувам как ругае Веслинг. — Та нали войната свърши.

— Хайде, ставай!

Самият Хел, ротният командир, ни подканва да тръгваме. Хел нетърпеливо притичва през окопа. Лудвиг Брайер вече е на крака.

— Няма как, трябва да вървим — казва той покорно и взема няколко ръчни гранати.

Адолф Бетке го поглежда.

— Да беше останал тук, Лудвиг. С твоята дизентерия не можеш да се придвижиш напред...

Брайер клати глава.

Поясоците скърцат, пушките потракват, внезапно блудкавата миризма на кръв отново намира от земята. Надявахме се, че завинаги сме се изплъзнали от нея, защото мисълта за мир се бе извисила пред

нас като ракета и макар все още да не ѝ вярвахме и да не я проумявахме, самата надежда вече ни бе достатъчна и броевите минути, за които ни обходи слухът, ни промениха повече, отколкото двайсетте изминали месеца. Досега една година война се бе наслоявала върху предишната, една година безнадеждност се бе прибавяла към по-раншната и когато пресмятахме, удивлението, че е минало вече толкова време или че е минало само толкова време, бе почти еднакво. Сега обаче, откакто стана известно, че мирът може да настъпи всеки момент, всеки час тежи хилядократно повече, всяка минута ни се струва едва ли не по-мъчителна и дълга от цялата война.

Вятърът мяучи около останките от брустверите, а облаците бързо се носят пред луната. Светлина и мрак се сменят непрекъснато. Крачим в плътна колона, група сенки, жалкият втори взвод, изтребен почти до крак с изключение на неколцина — та и цялата рота надали е колкото нормален взвод, — ала тези останки са минали през ситото. Имаме дори трима стари войници още от четиринайсета: Бетке, Веслинг и Козоле, които са наясно с всичко и сегиз-тогиз разправят за първите месеци на маневрената война, сякаш е било по времето на древните германци.

На позицията всеки си търси свое ъгълче, своя дупка. Засега нищо особено. Сигнални ракети, картечница, плъхове. С добре прицелен ритник Вили вдига един и с удар на лопата го разполовява във въздуха.

Раздават се откъслечни изстрели. Отдясно се долавя далечният шум от експлодиращи ръчни гранати.

— Дано тук остане спокойно — обажда се Веслиш.

— То остава и сега да те цапардосат по тиквата — клати глава Вили.

— Който няма късмет, ще си счупи пръста и като си чопли носа — измърморва Валентин.

Лудвиг лежи на платнище. Наистина можеше да остане отзад. Макс Вайл му дава няколко хапчета. Валентин го увещава да пийне ракия. Ледерхозе се опитва да разкаже някаква пиперлива мръсотия. Никой не го слуша. Налягали сме наоколо. Времето продължава своя ход.

Отведнъж се стряскам и вдигам глава. Забелязвам, че и Бетке вече е скочил. Дори Тяден се оживява. Дългогодишният инстинкт

сигнализира за нещо, никой още не знае какво, но положително има нещо необичайно. Предпазливо протягаме шии и се заслушваме, очите ни са станали на тесни цепки, за да проникнат през дрезгавината. Всички са будни, у всеки сетивата са напрегнати до краен предел, мускулите — готови да посрещнат неизвестното, приближаващото, което може да бъде само опасност. Тихо проскърцват ръчните гранати, с които Вили, най-добрият ни бомбохвъргач, се промъква напред. Останалите сме се прилепили о земята като котки. До себе си съзирам Лудвиг Брайер. В напрегнатото му изражение няма и следа от болестта. Същото хладно, убийствено лице както на всички тук — лицето на окопа. Безумното напрежение го е смразило, толкова неимоверно е внушението, получено от подсъзнанието, дълго преди сетивата ни да го възприемат.

Мъглата се полюшва и се носи от вятъра. И внезапно усещам кое е вцепенило всички ни във върховна тревога. Настъпила е тишина. Пълна тишина.

Няма вече картечници, няма стрелба, нито попадения; няма свистене на снаряди, нищо, абсолютно нищо, няма гърмежи, няма викове. Чисто и просто е тихо, съвсем тихо.

Споглеждаме се, не можем да проумеем. За пръв път, откакто сме на война, е толкова тихо. Неспокойно душим, за да разберем какво означава това. Дали към нас не пълзи газ? Но вятърът е обратен, ще го отвее. Дали не се готви атака? Но нали тогава тишината ще я издаде предварително. Какво става? Гранатата в ръката ми е мокра, изпотил съм се от възбуда. Нервите ми ще се скъсат. Пет минути. Десет минути.

— Ето вече четвърт час! — възкликва Валентин Лаер.

Гласът му ехти глухо, като че идва от гроб. И все още нищо не се случва, няма атака, няма внезапно изскачащи тъмни сенки.

Пръстите се отпускат и се свиват още по-силно. Това е нетърпимо! Дотолкова сме свикнали с шумотевицата на фронта, та сега, когато тя из един път вече не тегне над нас, имаме чувството, че ще се пръснем, ще литнем като балони.

— Братлета, трайте си, та това е мирът — казва внезапно Вили и думите му ни действуват като бомбен взрив.

Лицата се отпускат, движенията стават безцелни и несигурни. Мир ли? Споглеждаме се недоверчиво. Мир? Изтървавам гранатата.

Лудвиг бавно ляга на платнището си. Мир? Очите на Бетке са такива, сякаш лицето му ей сега ще се разпадне. Мир? Веслинг стои неподвижно като дърво, а когато извърща лице към нас, изглежда, като че ли ей сега ще си тръгне за дома.

Отведнъж — ние почти не сме забелязали това в шемета от възбудата си — тишината свършва, отново глухо тътнат оръдия и ето че отдалеч като кълвач затраква картечница. Успокояваме се, едва ли не се радваме, че пак чуваме добре познатите ни звуци на смъртта.

* * *

Целия ден ни оставят на спокойствие. През нощта трябва да се изтеглим малко назад както често досега. Обаче ония отгатык не само ни следват, ами и нападат. Докато се обърнем, настига ни масиран огън. Зад гърба ни в здрача бушуват червени фонтани. При нас все още е спокойно. Вили и Тяден случайно намират месна консерва и тутакси я излапват. Останалите лежат и чакат. Дългите месеци са ги изпепелили, те са почти равнодушни, щом като не трябва да се отбраняват. Ротният припълъзява в нашата яма.

— Имате ли всичко необходимо? — пита той през шума.

— Няма достатъчно боеприпаси! — изкрещява Бетке.

Хел свива рамене и му подава цигара през рамо.

Бетке кимва, без да се обърне.

— Ще трябва някак си да се справите! — провиква се Хел и прибъгва към следващата яма.

Знае, че ще се справим. Всеки от тези стари войници би могъл да бъде не по-лош ротен командир от него.

Стъмва се. Попадаме под обстрела. Прикритието не е достатъчно. С ръце и лопати изравяме дупки за главите си. Така лежим плътно притиснати един до друг; Алберт Троске и Адолф Бетке са до мен. На двайсет метра от нас изпердашва снаряд. Щом дочуваме свистенето на тая гадина, широко отваряме уста, за да си запазим тъпанчетата, но и така сме полуоглушели, пръст и кал ни пръскат в очите, а проклетият барутен и сернист дим ни дере гърлата. Пада дъжд от осколки. Сигурно някой е улучен, тъй като в ямата ни заедно с

нажежен къс от снаряд влетява и откъсната ръка, току покрай главата на Бетке.

Хел скача при нас. Пламъците на взривовете осветяват тебеширенобялото му от ярост лице под каската.

— Брант — задъхва се той. — Пряко попадение, нищо не остана от него.

И отново пукот, грохот, рев, дъжд от кал и желязо, въздухът гърми, земята тътне. Сетне завесата се вдига, отдръпва се, в същия миг хората се изправят — обгорени, почернели от пръстта, с гранати в ръце, нащрек и готови за бой.

— Бавно отстъпвай! — вика Хел.

Атаката е вляво. Води се битка за наша огнева точка. Картечницата лае. Проблясват мълниите на ръчните гранати. Внезапно картечницата замлъква — засечка. Тутакси нападат огневата точка откъм фланга. Броени минути и ще я отрежат. Хел вижда това.

— По дяволите! — вика той и прескача насипа. — Напред!

Едновременно с думите му натам политат и боеприпаси. Вили, Бетке и Хел мигом залягат на един хвърлей и мятат гранати, ето че Хел отново скача, в такива моменти той полудява, превръща се в същински сатана. Но тримата успяват, онези в ямата се окуражават, картечницата пак залайва, връзката е осъществена и ние вкупом се спускаме назад към бетонния блок. Всичко се развива тъй бързо, че американците изобщо не забелязват кога се опразва огневата точка. Мълниите все още проблясват в изоставените ями.

Огънят утихва. Страх ме е за Лудвиг. Ала той е тук. След малко допълзвява до нас.

— А Веслинг?

— Какво е станало с Веслинг? Къде е Веслинг? — Викът внезапно се издига сред глухия екот на далекобойните оръдия: — Веслинг!... Веслинг...

Изниква Хел.

— Какво има?

— Веслинг липсва.

Тяден е лежал до него при отстъплението, но после го загубил от погледа си.

— Къде? — пита Хел.

Тяден посочва.

— Дявол да го вземе!

Козоле поглежда Бетке. Бетке — Козоле. И двамата знаят, че това може да е последното ни сражение. Обаче не се колебаят нито миг.

— Все едно — изръмжава Бетке.

— Хайде — изсумтява Козоле.

И изчезват в мрака. Хел изскача от укритието и хуква подире им.

Лудвиг подготвя всичко за незабавно настъпление, ако тримата бъдат нападнати. Засега е тихо. Но изведнъж светват мълнии на експлодиращи ръчни гранати. Сред тях изкънтят револверни изстрели. Тутакси изскачаме от ямата, Лудвиг е пръв — но ето че изникват потните лица на Бетке и Козоле, които влачат някого на платнище.

Хел? На платнището стене Веслинг. А Хел? Задържа ги, той е стрелял; в следващия миг Хел се връща.

— Пречуках цялата банда в ямата — провиква се той. — А двама от тях с револвера. — После се вторачва във Веслинг. — Е, какво има?

Веслинг не отговаря. Коремът му е разкашкан като месо в касапница. Не се вижда колко дълбока е раната. Криво-ляво я превързваме. Веслинг стене, иска вода, но не му даваме. Ранените в корема не бива да пият. Сетне поисква одеяла. Зъзне, загубил е много кръв.

Куриерът донася заповед да продължим отстъплението. Вземаме Веслинг на платнище, през което сме проврели пушки, докато намерим носилка. Предпазливо, опипом вървим един зад друг. Полека-лека се развиделява. Сребриста мъгла в храсталака. Напускаме зоната на сражението. Вече си мислим, че всичко е отминало, когато с тихо жужене ни настига снаряд и се взривява с трясък. Лудвиг Брайер мълчаливо си навива ръкава. Ранен е в ръката. Вайл го превързва.

Връщаме се обратно. Обратно.

Въздухът е мек като вино. Сякаш не е ноември, а март. Небето е бледосиньо и ясно. В крайпътните локви се оглежда слънцето. Вървим по тополова алея. Дърветата са от двете страни на шосето, високи, и непокътнати, само тук-там липсва по някое. Тази местност е била в тила, затова не е тъй опустошена както километрите преди нея, които изоставяхме ден след ден, метър след метър. Слънцето озарява кафявото платнище, а докато крачим по жълтите алеи, капещите листа

безспир се носят над него, някои падат вътре. Лазаретът е пълен. Доста от ранените лежат пред вратата. Засега оставяме и Веслинг вън.

Група ранени в ръцете с бели превръзки се строят за тръгване. Лазаретът вече се разтурва. Някакъв лекар тича нагоре-надолу и преглежда новопристигналите. Нарезда веднага да внесат вътре мъж, чийто крак виси изметнат в колянната става. Веслинг само го превързват и го оставят вън.

Той се опомня от унеса си и поглежда подир лекаря.

— Защо си отива?

— Пак ще дойде — казвам.

— Но мен трябва да ме внесат, нали трябва да ме оперират. — Отведнъж той е обзет от страшно вълнение и опипва превръзката. — Та това трябва веднага да се зашие.

Опитваме се да го успокоим. Целият е позеленял и изпотен от страх.

— Адолф, догони го, кажи му да дойде.

Бетке се колебае миг. Ала не може да постъпи другояче под погледа на Веслинг, макар да знае, че е безполезно. Виждам, че говори с лекаря. Веслинг го изпраща с очи, докдето може, ужасно е да го гледаш как се мъчи да извърне глава.

Бетке се връща така, че Веслинг да не го зърне, клати глава, показва един пръст и устата му беззвучно изговаря:

— Един час...

Придаваме на лицата си бодро изражение. Но кой ти може да измами умиращ селянин! Още щом Бетке му казва, че щели да го оперират по-късно, че раната първо трябвало да позаздравее, на Веслинг всичко му е ясно. Помълчава миг, сетне изпъшква тихо:

— Да, ето ви всички, здрави и читави... и ще се върнете у дома... пък аз... четири години и такова нещо... четири години и такова нещо...

— Ей сега ще те приемат в лазарета, Хайнрих — утешава го Бетке.

Веслинг махва с ръка.

— Недей.

От този момент нататък почти не проговаря. Дори не настоява да го внесат вътре, а иска да остане на двора. Лазаретът е кацнал на малък склон. Отгук се вижда алеята, по която дойдохме. Тя е пъстра и

златиста. Земята тук лежи притихнала и мека, виждат се даже ниви — малки, кафяви, разкопани правоъгълници, досами лазарета. Когато вятърът отвява миризмата на кръв и гной, вдъхваме тръпчивия аромат на пръстта. Далнината е синя и всичко е тъй мирно, защото погледът не стига до фронта. Фронтът е отдясно.

Веслинг е притихнал. Оглежда всичко много внимателно. Очите му са съсредоточени и ясни. Селянин е и на него природата му е по-близка и понятна, отколкото на нас. Знае, че след малко ще си отиде. Затова нищо не иска да пропусне и не сваля поглед от земята. С всяка изминала минута все повече пребледнява. Накрая помръдва и прошепва:

— Ернст...

Навеждам се към устните му.

— Извади ми нещата — изрича той.

— Има още време, Хайнрих...

— Не, не. Хайде.

Слагам всичко пред него. Протрития мушамен портфейл, ножа, часовника, парите — полека-лека човек опознава вещите на другите. В отделна преградка на портфейла е снимката на жена му.

— Покажи ми я — казва той.

Изваждам снимката и я държа така, че да я види. Чисто мургаво лице. Веслинг я разглежда.

— И всичко туй вече няма да го видя — прошепва той след някое време и устните му се разтреперват. После извързва глава и казва: — Вземи. — Не зная какво иска да каже, но не ми се разпитва повече и пъхам снимката в джоба си. — Това й го занеси... — Веслинг поглежда към останалите вещи. Кимвам. — И й кажи... — Той се вторачва в мен със странно разширени очи, измърморва нещо, поклаща глава и простенва. Трескаво се мъча да доловя още някоя дума, но той само хъхри, изпъва тяло, диша все по-тежко и бавно, с паузи, на пресекулки, след това си поема много дълбоко дъх и изпъшква. Внезапно очите му сякаш ослепяват и Веслинг свършва.

* * *

На другата сутрин за последен път лежим на предната линия. Кажи-речи, вече няма стрелба. Войната е свършила. След час ще си тръгнем. Ето че никога повече няма да се върнем тук. Отидем ли си, отиваме си завинаги.

Разрушаваме каквото може да се разруши. Не е много. Някой друг блиндаж. Сетне идва заповедта за отстъпление.

Странен миг. Стоим един до друг и гледаме напред. Ефирни облачета мъгла се стелят над земята. Ясно се различават линиите на бомбените ями и окопите. Наистина това са последните линии, понеже тук е резервна позиция, но и тя е в огневия участък. Колко пъти сме тръгвали напред през този съобщителен ров, колко пъти сме се връщали по-малко на брой. Сив се простира отпреде ни еднообразният пейзаж — в далечината останките от горичката, няколко дънера, развалините на селото, сред тях висок самотен зид, който знае как запазен.

— Да — казва замислено Бетке, — четири години проседяхме тук...

— Дявол да го вземе, така е — кимва Козоле. — А сега всичко чисто и просто свърши.

— Ех, братлета! — Вили Хомайер се обляга на бруствера. — Чудна работа, нали...

Стоим и се вираме напред. Чифликът, останките от гората, височините, линиите на хоризонта — всичко това бе страшен свят и тежък живот. А сега ей така ще остане зад гърба ни, поемем ли напред, с всяка измината крачка ще потъва зад нас и подир час ще се загуби, като че ли никога не е съществувало. Кой ли може да го проумее!

Ето ни — стоим и би трябвало да се смеем, да режем от радост, а пък ни се повдига, сякаш сме изплюскали метла и всеки момент ще повърнем.

Никой не казва нещо смислено. Лудвиг Брайер уморено се е облегнал на окопната стена и вдига ръка, като че отсреща има човек, на който иска да махне.

Появява се Хел.

— Май не можете да се разделите, а? Да, сега започва мръсотията.

Ледерхозе го поглежда озадачен.

— Та нали настъпи мир.

— Да де, тъкмо това е мръсотията — казва Хел и отминава с такава физиономия, все едно че майка му е умряла.

— На тоя му липсва „Pour le mérite“^[1] — обяснява Ледерхозе.

— Я си затъкни устата — срязва го Алберт Троске.

— Е, хайде — обажда се Бетке, но и той не помръдва.

— Тук лежат доста от нашите — казва Лудвиг.

— Да — Брант, Мюлер, Кат, Хайе, Боймер, Бертинк...

— Зандкул, Майндерс, двамата Тербрюген, Хута, Бернхард...

— Братле, престани...

Мнозина от нашите лежат тук, ала досега не сме чувствували нещата така. Та нали бяхме заедно, те в земята, и ние в земята, разделени само от няколко шепи пръст. Те просто ни бяха поизпреварили, понеже с всеки изминал ден ние намалявахме, а те се увеличаваха и често пъти не знаехме дали вече не се числим към тях. А понякога снарядите отново ги вдигаха при нас — високо запратени разпадащи се кости, остатъци от униформи, разложени, мокри, вече землисти глави, които под барабанныя огън пак се връщаха в боя от своите засипани блиндажи. Не изпитвахме ужас; бяхме твърде близо до тях. Но сега ние се връщаме в живота, а те трябва да останат тук.

Лудвиг, чийто братовчед е паднал в този участък, се изсеква с ръка и се обръща. Бавно го следваме, ала се спираме още няколко пъти и поглеждаме назад. И пак стоим притихнали и внезапно усещаме, че онова отпред, този пъкъл на ужаса, това разкъсано парче земя, осеяно с ями, е проникнало в сърцата ни, че то — по дяволите, да не звучеше тъй глупаво и да не ни бе дошло до гуша от него — че то едва ли не ни е станало близко като някаква мъчителна, страшна родина и че мястото ни е тук.

Замислено клатим глави — но дали онова, което остава тук, са погубените години, дали онези, които лежат там, са другарите, дали това е цялата злочестина, покриваща земята?... Такава мъка се е загнездила в душите ни, че ни иде да се разциврим.

Сетне потегляме.

[1] „За заслуги“ (фр.) — пруски орден. — Б.пр. ↑

ПЪРВА ЧАСТ

Шосетата минават през гори и поля, селата се гушат в пепелявата светлина, дърветата шумолят, листата капят ли, капят.

А по шосетата, крачка след крачка, в избелели мръсни униформи се нижат сивите колони. Четинестите лица под стоманените каски са слаби и изпити от глад и лишения, измършавели и стопени до черти, белязани от ужас, храброст и смърт. Мълчаливо се нижат те, както вече са вървели по толкова шосета, седели в толкова товарни вагони, клечали в толкова блиндажи, лежали в толкова ями: без много приказки — така се нижат и сега по това шосе към родината и мира. Без много приказки.

Брадати старци и слабички ненавършили два̀сет години младежи, другари без никаква разлика. Редом с тях — лейтенантите, полудеца, ала техни водачи в многобройни нощни битки и атаки. А зад тях — армията на загиналите. Така се изнизват те, крачка по крачка, болни, полумъртви от глад, без боеприпаси, в оредели роти, с очи, които все още не проумяват, че са се спасили от преизподнята — по обратния път към живота.

I

Ротата крачи бавно; уморени сме, пък и сред нас има ранени. Ето защо групата ни полека-лека изостава. Местността е хълмиста и когато шосето възлиза, от едната страна се вижда остатъкът от нашите изтеглящи се войски, а от другата — плътните, безкрайни вериги, които ни следват. Това са американци. Като широка река колоните им се провират напред между редиците дървета, а над тях пробягва неспокойното блещукане на оръжията. Околоврът са притихналите поля, а върхарите в есенна премяна стърчат сериозни и безучастни над напирещата стихия.

Пренощувахме в едно малко селце. Зад къщите, в които спяхме, тече поток, обрасъл с върби. По брега му се точи тясна пътека. Вървим по нея един подир друг, в дълга колона. Козоле е пръв. Волф, ротното куче, подтичва редом с него и души торбата му с хляб.

Ненадейно на кръстопътя, където пътеката излиза на главното шосе, Фердинанд отскача назад.

— Внимание!

В следващия миг вдигаме пушки и се разпръсваме. Козоле е залегнал в канавката, готов за стрелба, Юп и Троске се озъртат, снишени зад бъзов храст, Вили Хомайер издърпва гранатите от поясока си, дори ранените са готови за бой.

По шосето се задават американци. Те се смеят и бърлят помежду си. Това е челният отряд, който ни е настигнал.

Единствен Адолф Бетке е останал на крака. Той спокойно напуска прикритието и излиза на шосето. Козоле се изправя. Ние, останалите, също се опомняме и объркани и смутени си оправяме поясоците и ремъците на пушките — та нали от няколко дни вече няма война.

Американците се стъписват, като ни виждат. Разговорът им секва. Приближават се бавно. Ние се оттегляме към някакъв хамбар, за да си прикрием тила, и изчакваме. Ранените вземаме в средата. След минута мълчание върлинест американец се отделя от групата и ни махва.

— Здравей, камарад!

Адолф Бетке също вдига ръка.

— Камарад!

Напрежението отслабва. Американците идват до нас. Миг покъсно ни обкръжават. Досега сме ги виждали тъй отблизо само пленени или мъртви.

Странен момент. Мълчаливо ги оглеждаме. Оградили са ни в полукръг, само високи, яки мъже, веднага им личи, че са се хранили до насита. Всичките са млади — нито един от тях не е горе-долу на годините на Адолф Бетке или на Фердинанд Козоле, а те далеч не са най-възрастните сред нас. Но и нито един не е на годините на Алберт Троске или Карл Брьогер, а те пък не са най-младите сред нас.

Носят нови униформи и нови шинели; обувката им са непромокаеми и по мярка; оръжието им е добро, а джобовете — пълни с боеприпаси. Всички са свежи и непохабени.

В сравнение с тях хора сме същинска банда разбойници. Униформите ни са избелели от калта на годините, от дъждовете на Аргоните, от варовика на Шампан, от блатата на Фландрия; шинелите — прокъсани от осколки и шрапнели, закърпени с груби бодове, вкоравени от глина, а тук-там и от кръв; ботушите — разкривени, оръжието — очукано, боеприпасите — почти на привършване; всички сме еднакво кални, еднакво подивели, еднакво уморени. Войната е преминала през нас като парен валяк.

* * *

Пристигат нови и нови части. Наоколо е пълно с любопитни. Ние все още стоим в ъгъла, скупчени около нашите ранени — не защото се боим, а защото сме едно цяло. Американците се побутват и сочат старите ни овехтели вещи. Един предлага на Брайер парче бял хляб, но той не го взема, макар в очите му да се чете глад.

Внезапно някой със сподавено възклицание показва превръзките на нашите ранени. Те са от крепова хартия, омотани с канап. Всички поглеждат натам, после се отдръпват и си зашепнат. На приветливите им лица се изписва съчувствие, тъй като виждат, че нямаме дори марля.

Мъжът, който одева ни подвикна, слага ръка на рамото на Бетке.
— Германци добри войник — казва той. — Смели войник...
Останалите усърдно кимат.

Не отговаряме, понеже в момента нямаме сили да отговорим. Последните седмици здравата ни съсипаха. Безспирно ни хвърляха в огъня и нахалост губехме хора; но ние не разпитвахме много-много, а вършехме всичко, както го бяхме вършили през цялото време, и накрая от двеста души ротата ни се стопи на трийсет и двама. Така се и измъкнахме, без да се замисляме и без да чувствуваме друго, освен че сме изпълнили онова, което ни е било възложено.

Сега обаче, под съчувствените погледи на американците, проумяваме колко безсмислено е било накрая всичко. Видът на техните безкрайни, прекрасно въоръжени колони ни показва срещу какво отчайващо надмощие от хора и техника сме устояли.

Прехапваме устни и се споглеждаме. Бетке си издърпва рамото изпод ръката на американеца, Козоле се взира пред себе си, Лудвиг Брайер вдига глава — стисваме по-здраво пушките, мускулите ни се изопват, погледите стават по-сурови и не се свеждат, отново виждаме местността, от която идем, лицата ни се сковават от вълнение и като гореща вълна през нас още веднъж преминава всичко, което сме извършили, което сме изстрадали, всичко, което сме оставили зад гърба си.

Не знаем какво става с нас, но ако в този миг се изплъзне една остра дума, тя ще ни стегне, щем не щем ще се втурнем напред и ще изригнем диви и задъхани, полудели и погубени и ще се бием — въпреки всичко ще се бием...

* * *

Набит сержант със сгорещено лице се провира към нас. Той залива Козоле, който е най-близо до него, с порой немски думи. Фердинанд се стряска изненадан.

— Ама той говори досущ като нас — обръща се той удивен към Бетке. — Какво ще речеш, а?

Мъжът говори дори по-добре и по-гладко от Козоле. Разправя, че преди войната бил в Дрезден и там имал много приятели.

— В Дрезден ли? — пита Козоле още по-стъписан. — И аз съм бил две години там...

Сержантът се усмихва, сякаш това е някакво отличие. Назовава улицата, където е живял.

— Няма и пет минути път от нас — заявява вече развълнуван Козоле. — Че как тъй не сме се срещнали? Случайно да познавате вдовицата Пол, на ъгъла на Йоханисгасе? Една такава дебелана с черни коси? Хазяйката ми.

Сержантът не познава вдовицата, затова пък е близък с финансовия инспектор Цандер, за когото на свой ред Козоле не може да се сети. Обаче и двамата си спомнят за Елба и за двореца и се гледат със сияещи очи, все едно са стари приятели. Фердинанд тупва сержанта по рамото.

— Ех, братле, пердаши немски като нищо, пък бил и в Дрезден! Кажй, човече, за какво я водихме тая война двамата?

Сержантът се смее, и той не знае. Изважда пакетче цигари и го подава на Козоле. Той бързо го грабва, защото за хубава цигара всеки от нас и душа ще даде. Нашите са само от букова шума и сено, и то в най-добрия случай. Валентин Лаер твърди, че обикновено ги правели от морска трева и изсушен конски тор, а Валентин е познавач.

Козоле с наслада изпуска дима. Ние жадно душим. Лаер пребледнява. Ноздрите му потръпват.

— Дай да дръпна веднъж — примолва се той на Фердинанд.

Ала докато вземе цигарата, друг американец му протяга пакет тютюн „Вирджиния“. Валентин го поглежда недоверчиво. Сетне взема пакета и го помирисва. Лицето му се озарява от блаженство. Колебливо връща тютюна. Обаче американецът махва с ръка и настойчиво сочи кокардата на Валентиновата фуражка, която се подава от торбата му.

Валентин не го разбира.

— Ииска да замени тютюна за кокардата — обяснява сержантът от Дрезден.

Това Лаер съвсем не го разбира. Първокачествен тютюн за тенекиена кокарда, тоя трябва да е чалнат. Валентин не би отстъпил пакетчето, дори на часа да го направеха подофицер или лейтенант. Предлага на американеца цялата фуражка и с треперещи ръце жадно си натъпква първата лула.

Сега вече проумяваме каква е работата: американците искат да разменят. Личи си, че воюват отскоро, все още събират сувенири: пагони, кокарди, токи, ордени, войнишки копчета. А ние пък се сдобиваме със сапун, цигари, шоколад и консерви. За кучето искат да ни дадат и шепа пари отгоре, но каквото и да ни предлагат, Волф си остава при нас.

И на ранените им провървя. Някакъв американец с толкова злато в устата, че ченето му лъщи като калайджийница, поисква парчета от кървави превръзки, за да докаже в къщи, че действително са били хартиени. За тях предлага първокачествени бисквити, а най-важното — и куп превръзки. Грижливо и предоволно намества парцалчетата в портфейла си, най-вече това на Лудвиг Брайер, нали е с лейтенантска кръв! Накара Лудвиг да напише върху него с молив селото, името и частта си, та да може всеки в Америка да види, че няма шашма. Отначало Лудвиг се опъваше, но Вайл го предума, понеже имаме крещяща нужда от хубави превръзки. А и бисквитите направо са спасение за неговата дизентерия.

Най-големия удар обаче прави Артур Ледерхозе. Той домъква сандък с ордени, който е намерил в изоставена канцелария. Един американец, досущ смачкан като него, със същото лимоненожълто лице, иска да получи целия сандък наведнъж. Но Ледерхозе, присвил очи, само го измерва с дълъг, пренебрежителен поглед. Американецът, също така несмутим и привидно безобиден, издържа на погледа. Отведнъж двамата си заприличват като братя. Над войната и смъртта тук неочаквано изниква нещо, устояло на всичко: търговският дух.

Противникът на Ледерхозе скоро разбира, че нищо няма да постигне, защото Артур не можеш го изигра: за него търговията на дребно е къде по-изгодна. Ледерхозе разменя, докато сандъкът се изпразни. До него лека-полека се натрупва камара от разни неща, даже масло, коприна, яйца и бельо, тъй че накрая Ледерхозе заприличва на дюкян за колониални стоки, стъпил на два криви крака.

* * *

Потегляме. Американците подвикват подире ни и ни махат. Най-неуморен е сержантът. Дори Козоле се трогва, доколкото това е

възможно за стар войник. Изсумтява няколко звука за сбогом и махва; обаче жестът му изглежда по-скоро заканителен. После се обръща към Бетке.

— Напълно свестни момчета, а?

Адолф кимва. Мълчаливо продължаваме пътя си. Фердинанд се оклюмва. Размишлява. Не му се случва често, но пипне ли го, заинатява се и дълго си блъска главата. Сержантът от Дрезден не му излиза от ума. Хората по селата ни изпращат с втренчени погледи. В един кантон на прозореца има цветя. Жена с налети гърди кърми дете. Облечена е в синя рокля. Кучета лаят по нас. Волф им отвърща. На пътя петел покрива кокошка. Пушим, без да мислим.

* * *

Крачим, крачим. Зоната на полевите лазарети. Зоната на интендантските служби. Голям парк с чинари. Под дърветата — носилки и ранени. Листата капят и ги покриват с пурпур и злато.

Лазарет за обгазени. Тежки случаи, които не могат да се евакуират. Сини, восъчни, зелени лица, безжизнени очи, разядени от киселината, хъркащи, задушаваци се смъртници. Всички искат да се махнат оттук, боят се да не попаднат в плен. Сякаш не е все едно къде ще умрат.

Опитваме се да ги утешим, като им казваме, че и американците ще ги хранят по-добре. Ала те не ни изслушват, а неспирно викат да ги вземем с нас.

Виковете им са ужасяващи. Бледите лица изглеждат тъй нереални в кристалния въздух тук на открито. Но най-страшни са брадите. Те като че ли са отделени от лицата, твърди, своенравни, избуяли около челюстите като чер гъбен налеп, който се разраства, колкото по отпадат болните.

Някои от тежко ранените като деца протягат мършавите си посивели ръце.

— Вземете ме с вас, другари — умоляват ни те. — Вземете ме с вас, другари!

В очните им кухни вече се спотайват дълбоки, чужди сенки, от които зениците се мъчат да изплуват като удавници. Други са

притихнали, следват ни само с погледи, докъдето могат.

Полека-лека виковете заглъхват. Шосетата бавно остават зад гърба ни. Мъкнем сума багаж, понеже все пак трябва да занесем нещо у дома. От небето са надвиснали облаци. Следобед слънцето се показва и брезите, останали почти без листа, се оглеждат в дъждовните локви на пътя. Лека синкава омара се е вплела в клоните.

Крача с раница на рамо, навел глава и гледам в бистрите дъждовни локви край шосето отражението на светлите копринени дървета; и в това случайно огледало то е по-ярко отколкото в действителност. Обрамчено от кафява земя, там лежат късче небе, дървета, дълбочина и ведрина, и аз внезапно изтръпвам. За пръв път от доста време отново чувствавам, че нещо е красиво, че ей това тук просто е красиво, красиво и чисто, това отражение в локвата пред мен — и от този трепет сърцето ми ще изскочи, за миг всичко изчезва и за пръв път усещам мира, виждам мира, изцяло възприемам мира. Отслабва натискът, който досега не ме е пускал от клещите си, нещо непознато, ново литва; гайка, бяла чайка, мир, трепетен хоризонт, трепетно очакване, първи поглед, предчувствие, надежда, нещо набъбва, иде: мир.

Стряскам се и се озъртам; отзад на носилки лежат мои другари и все още викат. Мирът е настъпил, а те въпреки това трябва да умрат. А аз треперя от радост и не се срамувам. Колко е странно...

Може би и затова постоянно избухват войни, защото човек никога не може да почувствува изцяло колко страда другият.

II

Следобеда сме насядали в двора на една пивоварна. Ротният старши лейтенант Хел излиза от канцеларията на фабриката и ни свиква. Пристигнала е заповед да се изберат доверени лица измежду войниците. Това ни учудва. Досега не е имало такова нещо.

В същия миг на двора се появява Макс Вайл. Размахва вестник и се провиква:

— В Берлин има революция!

Хел се обръща.

— Врели-некипели! — казва рязко той. — В Берлин има размирици.

Но Вайл още не е свършил.

Кайзерът е избягал в Холандия.

Думите му ни разсъхват. Вайл трябва да е полудял. Хел почервениява като рак и крясва:

„Проклет лъжец!“

Вайл му подава вестника. Хел го смачква и вперва разярен поглед във Вайл. Не може да го понася, защото Вайл е евреин, спокоен младеж, който все си кротува и си чете книги. А Хел е луда глава.

— Пълни глупости! — изръмжава той и изяжда Вайл с очи.

Макс разкопчава куртката си и изважда още едно извънредно издание. Хел му хвърля поглед, нахъсва го на парченца и се прибира в квартирата си.

Макс съединява листчетата и ни прочита новините. Ние седим като пияни кокошки. Никой нищо не разбира.

— Уж искал да избегне гражданска война — казва Вайл.

— Идиотщина! — възкликва Козоле. — Ами ако и ние бяхме рекли така навремето? По дяволите, затуй ли издеяхме всичко.

— Юп, я ме оципи да не би да сънувам — обажда се Бетке и клати глава.

Юп потвърждава, че Бетке не сънува.

— Е, тогава сигурно е вярно — продължава Бетке — и все пак главата ми не го побира. Да го беше сторил някой от нас, щяха да го

изправят до стената.

— По-добре да не мисля за Веслинг и Шрьодер — казва Козоле и свива юмруци, — че ще се пръсна. Хлапето Шрьодер, вчерашно дете, лежеше размазан, а оня, за когото загина, е офейкал... Трижди проклет да бъде! — Той ритва с токове една бирена бъчва.

Вили Хомайер махва с ръка.

— Дайте да говорим за нещо друго — предаде той. — За мен тоя човек вече не съществува.

Вайл разяснява, че в различни полкове били създадени войнишки съвети. Офицерите вече не били началници. На мнозина им откъснали пагоните.

Той предлага и ние да образуваме войнишки съвет. Ала почти не намира отклик. Вече нищо не искаме да образуваме. Искаме да си идем у дома. А дотам ще стигнем и така.

Накрая избираме три доверени лица: Адолф Бетке, Макс Вайл и Лудвиг Брайер.

Вайл настоява Лудвиг да си свали пагоните.

— Ти да не си нещо... — казва Лудвиг уморен и се почуква по челото.

Бетке изтиква Вайл и казва лаконично:

— Лудвиг е наш.

Брайер дойде в ротата като доброволец и там стана лейтенант. Говори на ти не само с нас, с Троске, Хомайер, Брьогер и с мен — което е напълно естествено, тъй като сме му съученици, — а и с по-старите войници, ако наблизко няма друг офицер. Това се оценява високо от всички.

— Ами Хел? — упорствува Вайл.

Това е по-разбираемо. Хел често е предизвиквал Вайл, нищо чудно, че сега той иска да си изживее триумфа. На нас ни е все едно. Е, истина е, че Хел си беше лют, но пък се хвърляше в атака като Блюхер^[1] и винаги бе най-отпред. А войникът ги забелязва тия неща.

— Щом искаш, питай го — казва Бетке.

— Ама си вземи и превързочно пакетче! — подвиква подире му Тяден.

Само че всичко се развива другояче. Хел излиза от канцеларията тъкмо когато Вайл понечва да влезе. В ръката си държи някакви книжа и ги показва на Вайл.

— Вярно е — обръща се той към Макс.

Вайл заговорва. Щом стига до пагоните, Хел прави рязко движение. Вече си мислим, че патърдията ей сега ще започне, но за наша изненада ротният казва само:

— Имате право.

Сетне се обръща към Лудвиг и слага ръка на рамото му.

— Вие, Брайер, май няма да ме разберете, а? Редническа униформа, ето кое е важно сега. Останалото свърши.

Никой от нас не продумва. Това вече не е Хел, когото познаваме, който нощем патрулираше само с бастун и когото куршум не го ловеше: човекът пред нас едва се държи на краката си и едва говори.

Късно вечерта, когато вече спя, ме буди шепот:

— Ти бълнуваш — чувам гласа на Козоле.

— Факт — заявява Вили. — Ела и ти да видиш.

Двамата се надигат и излизат на двора. Тръгвам подире им. В канцеларията свети, вижда се какво става вътре. Хел седи на масата. Куртката му лежи пред него. Пагоните ги няма. Облякъл е редническа униформа. Подпрял е глава с ръце и — но това е просто невероятно... Правя още една крачка — Хел, Хел плаче!

— Ама че работа — прошепва Тяден.

— Да се махаме! — казва Козоле и сритва Тяден. Поразени се промъкваме обратно.

На заранта дочуваме, че някакъв майор от съседния полк се застрелял, като научил за бягството на кайзера.

Задава се Хел. Лицето му е сиво и недоспало. С тих глас дава необходимите нареждания. После си тръгва. Всички се чувствуваме отвратително. Последното, което имахме, ни е отнето. Ето че загубихме почва под нозете си.

— Направо все едно са ме предали — казва навъсен Козоле.

Взводът, който се строява и потегля на път, е съвсем различен от вчерашния. Погубена рота, изоставена армия. Шанцовите инструменти потракват на всяка крачка — монотонна мелодия: напразно... напразно...

Единствен Ледерхозе е весел като дрозд. Продава консерви и захар от американските си запаси.

На следващата вечер достигахме Германия. Сега, когато край нас вече не се говори на френски, полека-лека започваме наистина да

вярваме, че е настъпил мир. През цялото време тайно в себе си очаквахме заповед: „Кръгом, връщай се в окопите!“, тъй като войникът е недоверчив към доброто и е по-хубаво от самото начало да очаква противното. Ала сега постепенно ни обзема лека треска.

Влизаме в голямо село. Над улицата висят няколко увехнали гирлянда. Навярно оттук са минавали толкова войски, че вече не си струва да се подготви нещо по-специално за последните. Затова ще трябва да се задоволим с избелялото „Добре дошли!“ на наквасените от дъжда плакати, небрежно обрамчени с хартиени дъбови листа. Хората едва вдигат очи, когато минаваме покрай тях, дотолкова са свикнали. За нас обаче пристигането тук е нещо ново и сме зажаждали за някоя друга любезна дума или поглед, макар да твърдим, че не ни е еня. Поне момичетата да се бяха наредили да ни махат. Тяден и Юп току се опитват да повикат някоя, но без успех. По всяка вероятност сме твърде мръсни. Най-накрая и двамата се отказват.

Само децата ни съпровождат. Улавят ни за ръка и подтичват редом с нас. Раздаваме им шоколад — колкото можем да заделим, понеже една част естествено ще трябва да занесем в къщи.

Адолф Бетке е взел на ръце малко момиченце. То подръпва мустаците му като юзди и се смее колкото му глас държи, защото Адолф прави гримаси. Ръчиците го пляскат по лицето. Той улавя едната и ми показва колко е мъничка. Детето се разплаква, когато Адолф спира да си криви лицето. Той се опитва да го успокои, но то се разплаква още по-силно и Адолф се принуждава да го пусне на земята.

— Както личи, станали сме същи плашила за децата — измърморва Козоле.

— Страх ги е от истинската окопна муцуна, вижда им се зловецца — обяснява Вили.

— Миришем на кръв, от това е — казва Лудвиг Брайер.

— Е, май ще трябва да се изкъпем — обажда се Юп. — Тогава на момичетата може и да им се прииска.

— Да, ако зависеше само от къпането — отговаря замислено Лудвиг.

Начумерени продължаваме пътя си. Другояче си представяхме завръщането в родината. След годините на фронта си мислехме, че ще ни очакват, а сега виждаме, че тук всеки е зает със себе си както преди. Животът не е спирал и продължава своя ход така, сякаш ние вече сме

излишни. Разбира се, това село не е цялата Германия, но все пак ни задавя гняв, докосват ни сянка и странно предчувствие.

Талиги трополят покрай нас, каруцари подвикват, някои хора вдигат за миг очи и пак хукват подир своите мисли и грижи. Часовникът бие от камбанарията, а влажният вятър като куче сумти над главите ни. Само една старица с дълги панделки на бонето си неуморно обхожда редиците ни и с плах глас разпитва за някой си Ерхард Шмит.

Разквартируват ни в голям хамбар. Но въпреки дългия преход на никого не му се спи. Тръгваме по пивниците.

Там е доста оживено. Има мътно вино, тазгодишно, и чудесно на вкус. Здравата ни удря в краката. Толкова по-приятно ни е да си седим. Кълба тютюнев дим се носят из ниското помещение, а виното ухае на земя и слънце. Изваждаме си консервите, режем месото и го слагаме върху дебели филии, забучваме ножовете до нас в широките дървени маси и ядем. Петролната лампа сияе като майка над всички ни.

Вечер светът е по-красив. Не в окопите естествено, а в мирна обстановка. Днес следобед влязохме в селото гневни, но сега се развеселяваме. Малкият оркестър, който свири в ъгъла, мигом се попълва от наши хора. Сред нас има не само пианисти и виртуози на устна хармоника, а дори и един баварец с басова цитра. Към тях се присъединява и Вили Хомайер, който см измайсторява някакъв дяволски инструмент и с гръм и трясък блъска два капака от казани вместо чинели, тимпани и бончук.

Ала най-непривичното, което ни замайва главите по-силно от виното, са момичетата. Те са по-различни отколкото следобед, засмени и достъпни. Или тия са други? Момичета не сме виждали отдавна.

Отначало сме настървени, но и свити, много-много не се престащаваме, защото на фронта сме забравили как да се държим с тях. Но ето че Фердинанд Козоле се завърта във валс с една снажна дяволица с мощна гръд — същински бруствер, който му служи за опора, и останалите го следват.

Сладкото тежко вино приятно звъни в главата, момичетата вихрено прелитат покрай нас, музиката свири, а в ъгъла сме насядали около Адолф Бетке.

— Ех, момчета — казва той, — утре или вдругиден сме си у дома. Момчета, момчета, жена ми... Десет месеца минаха...

Надвесвам се над масата и заговарям с Валентин Лаер, който следи момичетата с хладен и пренебрежителен поглед. До него седи някаква блондинка, обаче той почти не ѝ обръща внимание. Докато се навеждам, нещо в куртката ми опира в ръба на масата. Попипвам го. Часовникът на Хайнрих Веслинг. Колко отдавна бе това...

Юп е докопал най-дебелата дама. Танцува с нея превит като питанка. Грамадната му лапа се е разположила върху мощния задник на момичето и свири на пиано по него. Влажната ѝ уста се смее в лицето му и той все повече се разпалва. Накрая заситня към вратата за двора и изчезва.

Подир няколко минути излизам да си потърся закътано ъгълче, но в най-близкото вече стои потен подофицер с някакво момиче. Разтакавам се из градината и тъкмо се каня да почна, когато зад гърба ми нещо здравата изтрещява. Обръщам се и съглеждам Юп и дебеланата търкулнати на земята. Срутили са се заедно с градинската маса. Щом ме съзира, дебеланата изпръхтява и ми се изплезва. Юп фучи. На бърза ръка изчезвам зад храстите и настъпвам нечия ръка. Дяволска нощ...

— Сляп ли си бе, говедо? — изревава басов глас.

— Откъде да зная, че лежиш тук, теле такава? — отвърщам ядосано и най-сетне откривам спокойно кътче.

Хладен ветрец, приятен след пушека вътре, тъмни стрехи, беседки, тишина и кроткото шуртене, докато пикая. Алберт се появява и застава до мен. Луната лети. Изпускаме сребърни струйки.

— Ернст, братче, хубаво, а? — продумва Алберт.

Кимвам. Известно време гледаме луната.

— Свърши тая дивотия, а, Алберт?

— По дяволите, да, Ернст...

Зад нас нещо скърца и пука. От хрусталака момичета надават високи, а после внезапно сподавени възклицания. Нощта е като буря, заредена с наелектризирани частици изригващ живот, които диво и трескаво се възпламеняват една от друга.

Някой простенва в градината. Отвърща му кикот. От тавана на плевнята слизат сенки. Двамина са застанали на стълбата. Сякаш побеснял, мъжът е заровил глава в полите на момичето и мънка нещо. Тя се смее с хриплив глас, който ни дращи по нервите като четка.

Тръпки полазват по гърба ми. Колко близки са едното и другото: вчера и днес, смъртта и животът.

От тъмната градина се задава Тяден. Облян е в пот, но лицето му сияе.

— Момчета, сега отново разбирам, че съм жив — казва той и си закопчава куртката.

Заобикаляме къщата и се натъкваме на Вили Хомайер. Наклал е голям огън на нивата и е хвърлил в него няколко шепи плячкосани картофи. Кротко и мечтателно си седи сам-самичък пред огъня и чака картофите да се изпекат. До себе си е сложил американски консерви с котлети. Кучето клечи до него и го гледа в ръцете.

Треперливият пламък хвърля бакърени отблясъци върху червената му коса. От долните ливади се вдига мъгла. Звездите искрят. Присядаме до Вили и вадим картофите от огъня. Кожицата им е овъглена, но вътрешността е златистожълта и уханна. С две ръце грабим котлети, впиваме зъби в тях и въртим глави, сякаш свирим на устна хармоника. Пийваме и ракия от алуминиевите си канчета.

Колко ни се услаждат картофите! Не се ли завърта светът? Къде сме? Не седим ли пак на нивата край Торлокстен, след като цял ден сме изравяли картофи от миризливата пръст, няма ли зад нас червенобузи момичета в избелели сини поли и с кошници в ръце? О, огънове на юношеството! Белезникави талази се носеха над полето, огньовете пращяха, но иначе бе тихо, картофите бяха последното нещо, всичко друго бе вече събрано — останали са само земята, ясният въздух, лютивият бял и любим дим, последната есен. Лютивият дим, лютивата миризма на есента, огънят на юношеството... Талазите плуват, плуват и отплуват лицата на другарите, ние сме на път, войната е свършила, всичко удивително се прелива — огньовете се появяват отново, а с тях и есента, и животът.

— Ех, Вили, Вили...

— Страхотно, а? — вдига той очи, а шепите му са пълни с месо и картофи.

Ех ти, овньо, та аз си мислех за съвсем друго нещо.

Огънят е изгорял. Вили си обърсва ръцете в панталона и си сгъва ножа. В селото лаят кучета. Иначе е тихо. Няма вече снаряди. Няма го дрънченето на муниционните колони. Няма го дори и предпазливото

поскърцване на санитарните коли. Нощ, в която умират много по-малко хора, отколкото когато да е през последните години.

Връщаме се в кръчмата. Но там вече не е толкова весело. Валентин си е съблякъл куртката и прави стойки на ръце. Момичетата ръкопляскат, обаче Валентин не се радва. Начумерен казва на Козоле:

— Някога бях добър артист, Фердинанд. А това тук не го бива даже за панаир. Цялото умение ми се изпари от костите. Изпълнението ми на висилка, какъв номер беше навремето! Пък сега имам ревматизъм...

— Е, ти се благодари, че кокалите ти са цели-целенички! — възкликва Козоле и тропва с юмрук по мазата. — Музика! Вили!

Хомайер с готовност почва да удря тимпаните и бончука. Отново настъпва оживление. Питам Юп как е било с дебеланата. Той надменно махва с ръка, все едно я отблъсква от себе си.

— Я виж ти! — казвам слисан. — Много бързо ти мина.

Юп прави гримаса.

— Мислех си, че ме обича, разбираш ли? Пък тя никаквицата след това ми поиска пари. А и така си ударих коляното в тая дяволска маса, че едва ходя.

Лудвиг Брайер седи притихнал и блед на масата. Всъщност той отдавна трябваше да си легне, но не иска. Ръката му заздравява, а и дизентерията му поотминава. Ала той е все така затворен и мрачен.

— Лудвиг — казва Тяден с натезжал език, — що не идеш и ти в градината, туй е лек за всичко...

Лудвиг клати глава и внезапно пребледнява. Присядам до него.

— Нима изобщо не се радваш, че се прибиращ у дома? — питам го.

Той става и излиза. Не го разбирам вече. По-късно откривам сам-самичък вън. Не го разпитвам. Мълчаливо се връщаме в кръчмата.

На вратата се натъкваме на Ледерхозе, който тъкмо се кани да изчезне с дебеланата. Юп се захилва злорадо:

— Тоя ще има да се чуди.

— Ами, тя ще се чуди — отвръща Вили. — Да не мислиш, че Артур ще й даде и грош?

Виното се лее по масата, лампата пуши, а полите на момичетата се развяват. Топла умора полъхва зад челото ми, всичко придобива меки очертания както понякога сигналните ракети в мъглата, главата

ми бавно се обронва на плота... Нощта, мека и чудесна, бучи като бърз влак, поел към родината: скоро ще си бъдем у дома.

[1] Гебхарт Леберехт фон Блюхер (1742–1819) — пруски генерал-фелдмаршал. — Б.пр. ↑

III

За последен път сме строени в казармения двор. Някои от ротата живеят наблизко, тях ги уволняват. Останалите, ще трябва да се придвижват поотделно. Железопътният транспорт е толкова нередовен, че е невъзможно да ни превозят в пакет. Налага се да се разделим.

Просторният сив двор е твърде голям за нас. Поне го мете ноемврийският вятър с блудкава миризма на сбогуване и смърт. Стоим между лавката и караулното, повече място не ни е необходимо. Голямото пусто пространство околоръст събужда печални спомени. Невидими там са застанали многобройните колони на мъртвите.

Хел обхожда ротата. Ала с него безшумно се движи призрачната върволица на неговите предшественици. Най-близко, с шуртяща от гърлото кръв, с откъсната брадичка и тъжни очи, е Бертинк, година и половина ротен командир, учител, женен, с четири деца; до него с почерняло лице е Мьолер, деветнайсетгодишен, отровен с газ три дни след като пое ротата, следва Редекер, току-що дипломиран лесовъд, две седмици по-късно набит в земята от пряко попадение; после — вече поизбледнял, по-далечен — Бютнер, капитан, при атака покосен от картечен куршум в сърцето; а за тях като сенки, почти безименни, тъй далечни, останалите — седмина ротни командири за две години. И повече от петстотин войници. Трийсет и двама стоят в казармения двор.

Хел се опитва да каже няколко думи за сбогом. Ала нищо не се получава и той се принуждава да спре. Никакви думи на този свят не биха могли да надделеят над този самотен пуст казармен двор с малобройните редици на оцелелите, които, занемели и зъзнеци в своите шинели и ботуши, стоят тук и мислят за другарите си.

Хел минава от човек на човек и подава ръка всекому. Щом стига до Макс Вайл, процежда през стиснати устни:

— Ето че започва вашето време, Вайл...

— То няма да е толкова кърваво — отговаря спокойно Макс.

— Нито толкова героично — възразява Хел.

— Това не е най-важното в живота — казва Вайл.

— Но най-хубавото — отвръща Хел. — А кое тогава?

Вайл се колебае миг. Сетне изрича:

— Нещо, което днес звучи не на място, господин старши лейтенант: доброта и обич. И в тях има героизъм.

— Не — отговаря припряно Хел, сякаш дълго е размишлявал над това, и смръщва чело, — в тях има само мъчение, а това е съвсем различно. Героизмът започва в мига, в който разумът се възбуди: щом презрем живота. Той е свързан с безразсъдството, с опиянението, с риска, запомнете. Но не и с търсенето на смисъл. Смисълът, това е вашият свят. „Защо, за какво, поради какво?“ — който задава такива въпроси, нищо не знае за героизма...

Хел говори така разпалено, все едно иска да убеди сам себе си. Хлътналото му лице се оживява. За ден-два се е озлобил и е остарял с няколко години. Но също тъй бързо се е променил и Вайл. Всякога е бил незабележим човек, когото никой така и не разбираше. А сега внезапно изпъкна и се държи все по-уверено. Никой не би предположил, че може да говори така. Колкото повече нервничи Хел, толкова по-спокоен е Вайл. Тихо, но твърдо той заявява:

— За героизма на малцината злочестината на милиони е твърде висока цена.

Хел свива рамене.

— Твърде висока цена... смисъл... плащам... Такива са вашите думи. Ще видим докъде ще стигнете с тях.

Вайл поглежда редническата униформа, която Хел все още носи.

— А вие докъде стигнахте с вашите?

Хел се изчервява.

— До един спомен — казва рязко той. — Поне до един спомен за неща, които не се купуват с пари.

Известно време Вайл мълчи.

— До един спомен — повтаря той и се заглежда в пустия казармен двор и нашите къси редици. — Да, но и до страшна отговорност.

Почти нищо не разбираме от разговора. Ние зъзнем и приказките според нас са излишни. С приказки няма да промениш света.

* * *

Редиците се раздвижват. Започва сбогуването. Съседът ми Мюлер си намества раницата на раменете и стисва пакета с храна под мишница. Сетне ми подава ръка.

— Е, всичко хубаво, Ернст...

— Всичко хубаво, Феликс...

Мюлер се спира при Вили, при Алберт, при Козоле...

Приближава се Герхард Пол, ротният певец, който по време на поход пееше най-високите тенорови партии, щом мелодията се извиеше нагоре. През останалото време си почиваше, за да събере достатъчно за двугласните пасажи. Мургавото му лице с брада е разчувствувано; току-що се е сбогувал с Карл Брьогер, с когото е изиграл безброй партии скат, и му е тежко.

— Довиждане, Ернст...

— Довиждане, Герхард...

И той си тръгва.

Ведекампф ми подава ръка. Той сковаваше кръстовете за загиналите.

— Жалко, Ернст — казва Ведекампф, — тъй и успех да стегна един и за теб. Твоят щеше да е да е от махагон. Бях запазил един хубав капак от пиано.

— Което не е станало, може да стане — отвърщам. — Допра ли дотам, ще ти пиша картичка.

Той се засмива.

— Дръж се, момче, войната още не е свършила.

После закретва с кривото си рамо.

Първата група вече изчезва зад портала на казармата. Шефлер, Фасбендер, дребният Луке и Август Бекман са сред тях. Следват ги и други. Обзема ни вълнение. Най-напред ще трябва да свикнем с мисълта, че си отиват завинаги. Досега ротата я напускаха само по три причини: смърт, раняване и откомандиране. А ето че се прибавя и четвърта: мирът.

Странно нещо: дотолкова сме свикнали с ямите и окопите, че внезапно ни изпълва недоверие към тишината на местността, в която ей сега ще навлезем — като че ли тишината е само претекст да ни примамят в тайно миниран район...

И ето натам отиват те, нашите другари, непредпазливи, сами, без пушки, без ръчни гранати. Искане ни се да хукнем подире им, да ги

върнем и да им подвикнем: „Къде сте тръгнали, какво ще правите там тъй сами, та вашето място е тук, сред нас, ние трябва да станем заедно, как ще живеем иначе...“

В главата ми сякаш се върти воденично колело: твърде дълго съм бил войник.

Ноемврийският вятър свири над пустия казармен двор. Все повече наши другари си отиват. Още малко и всеки от нас пак ще бъде сам.

* * *

Остатъкът от ротата има един и същ път за дома. Разполагаме се на перона, за да хванем някой влак. Перонът е същински военен лагер — сандъци, кутии, раници и платнища. За седем часа минават два влака. Орляци хора са увиснали като гроздове по вратите. Следобед завземаме място близо до релсите. Вечерта сме най-отпред, на най-добрата позиция. Спим прави.

Първият влак идва по пладне на другия ден. Товарна композиция със слепи коне. Извъртените им очни ябълки са целите в синкави кървясали жилки. Конете стоят съвсем кротко, с източени шии и само в потръпващите им ноздри се таи живот.

Следобед съобщават, че днес няма да има повече влакове. Никой не си тръгва. Войникът не вярва на съобщенията. И наистина идва още един. От пръв поглед си личи, че е подходящ за нас. Да е пълен най-много до половина.

Перонът прокънтява от тътренето на партакешите и мощния щурм на колоните, които изскачат от чакалните и се сплитат в диво кълбо с чакащите на перона.

Влакът бавно се приближава. Един прозорец е отворен. Подхвърляме Алберт Троске, най-лекия от нас, и той като маймуна се покатерва вътре. В следващия миг на вратите увисват хора. Повечето прозорци са затворени. Ето че някои вече се трошат под прикладите на ония, които искат да пътуват на всяка цена, макар с издрани ръце и крака. Одеяла политат над строшените стъкла и хората вземат влака на абордаж.

Композицията спира. Алберт е притичал по коридорите и смъква прозореца пред нас. Тяден и кучето влитат първи, Бетке и Козоле с помощта на Вили — подире им. Тримата тутакси се спущат към вратите в коридора, за да блокират купето от двете страни. Следват партакешите едновременно с Лудвиг и Ледерхозе, после Валентин, аз и Карл Брьогер, а накрая, след като усилено е пуснал в ход лакти и юмруци, Вили.

— Всички ли са вътре? — крясва Козоле от коридора, където хората яко напират.

— Всички! — изревава Вили.

Бетке, Козоле и Тяден като куршуми се стрелват към местата си и потокът от войници се излива в купетата, покатерва се по багажните мрежи и запълва всеки сантиметър.

Превземат и локомотива. По буферите вече са сядали хора. Покривите на вагоните са претъпкани. Машинистът крещи:

— Слизайте, ще си счупите главите!

— Затъкни си устата, ще внимаваме! — прозвучава в отговор.

В нужника седят петима. Задникът на едного виси от прозореца.

Влакът потегля. Неколцина не са се хванали както трябва и падат. Двама биват прегазени. Измъкват ги изпод колелата и тозчас други скачат във влака. Стъпалата са пълни с народ. Блъсканицата продължава и в движение.

Един се държи за вратата. Тя се отваря и той увисва във въздуха. Вили се надвесва, сграбчва го за яката и го изтегля вътре.

През нощта нашият вагон претърпява първите загуби. Влакът е минал през нисък тунел. Неколцина от покрива са смазани и пометени долу. Другите са забелязали опасността, но отгоре е нямало как да спрат влака. Оня на прозореца в нужника също е заспал и е паднал.

И останалите вагони са претърпели загуби. Ето защо снабдяват покривите с опорни трупчета, въжета и забучени щикове. Освен това се поставя пост, който да предупреждава при опасност.

Ние спим, спим прави, легнали, седнали, клекнали, свити върху раници и пакети, спим. Влакът потраква. Къщи, дървета, градини, махащи хора; демонстрации, червени знамена, патрули по гарите, врява, извънредни издания, революция... Първо ще си отспим, другото — после. Едва сега усещаме колко сме се уморили през всичкото това време.

* * *

Свечерява се. Мъждука газениче. Влакът се движи едва-едва. Често спира заради повреди в локомотива.

Раниците се полюшват. Лулите димят. Кучето кротко спи на коленете ми. Адолф Бетке се премества до мен и го гали по козината.

— Да, Ернст, ето че скоро и ние ще се разделим — казва той след известно време.

Кимвам. Странно е, но изобщо не мога да си представя как ще живея без него — без будните очи и спокойния му глас. Адолф ни обучи двамата с Алберт, когато дойдохме на фронта като неопитни новобранци, и мисля, че ако не беше той, надали щях да остана жив.

— Трябва да се срещаме — казвам. — Често, Адолф.

Ток от ботуш ме цапва по лицето. Над нас в багажната мрежа седи Тяден и усърдно си брои парите — направо от гарата се гласи да иде в публичен дом. За да се настрои отсега, обменя опит с неколцина пешаци. Никой не възприема разговора като свинщина — в него и дума не се споменава за войната, дори само заради това се заслушваме.

Някакъв пионер без два пръста на ръката гордо разправя, че жена му родила седмаче, което въпреки това тежало три кила. Ледерхозе го взема на подбив — такова нещо било невъзможно. Пионерът не разбира. На пръсти брои месеците между отпуска си и раждането.

— Седем — казва той. — Няма грешка.

Ледерхозе хлъцва и присмехулно изкривява лимоненожълтото си лице.

— Ами тогава някой друг ти е свършил работата.

Пионерът се вторачва в него.

— Какви... какви ги говориш? — заеква той.

— Е, че то си е ясно — гъгне Артур и се протяга.

Пионера го избива пот. Пак започва да брои. Устните му треперят. Брадат дебелак, водачът на обоза, се превива от смях до прозореца.

— Ех, говедо, тъпоумно говедо такова...

Бетке се изправя.

— Свивай си устата, дебелак!

— Че защо? — пита брадатият.

— Защото ти казвам да си свиваш устата — отвърща Бетке. — И ти също, Артур.

Пионерът е пребледнял.

— Ами сега какво да правя? — пита той безпомощно и се държи за рамката на прозореца.

— Абе човек трябва да се ожени чак когато децата му вземат да печелят — казва замислено Юп. — Тогава не може да му се случи такова нещо.

Навън се плъзга вечерта. Горите като тъмни стада крави лежат на хоризонта, полята се белеят в бледата светлина, която пада от прозорците на влака. Ето че ни остават само два часа до дома. Бетке се надига и си стяга раницата. Той живее в едно село на няколко спирки от града и трябва да слезе по-рано.

Влакът спира. Адолф ни подава ръка. Слиза като спънат на малкия перон и се озърта с поглед, който за секунда попива цялата околност както изсъхнало поле — дъжда. Сетне отново се обръща към нас. Но вече нищо не чува. Лудвиг Брайер е застанал на прозореца, макар че има болки.

— Е, хайде, бягай, Адолф — казва той. — Жена ти чака...

Бетке вдига очи към нас и клати глава.

— Не е толкоз спешно, Лудвиг.

Личи си, че силно го тегли към полето, обаче Адолф си е Адолф — до последния миг остава с нас. Ала щом влакът потегля, рязко се обръща и тръгва с широки крачки.

— Скоро ще те навестим! — бързо извиквам подире му.

Виждаме го как върви през полята. Още дълго ни маха. Покрай прозореца се носят кълбета пушек от локомотива. В далечината се забелязват червеникави светлини.

Влакът прави широк завой. Ето че Адолф съвсем се смаява, превръща се в точка, дребен човечец, сам-самичък в голямата тъмна равнина, над която могъщ, буреносно светъл, на хоризонта преливащ в сернистожълто се е надвесил нощният небосвод. Не зная, защото няма нищо общо с Адолф, — но тази картина ме покъртва: как на фона на огромното небе един човек върви през ширналите се поля, сам в нощта.

После дърветата напират напред със сгъстяващия е мрак и скоро не остава нищо друго освен движението, небето и горите.

* * *

В купето става шумно. Тук вътре има ъгли, ръбове, миризма, топлина, пространство и граници — тук има загорели, обветрени лица със светещи петна на очите, тук вони на пръст, пот, кръв и униформи — а навън с трополенето на влака светът препуска покрай нас към неизвестното и се губи от погледа все по-далеч, светът на окопите и ямите, на тъмнината и ужаса, ето че от него остава само вихрушката зад прозорците, която никога вече не ще ни сграбчи.

Някой запява. Други подхващат песента. Скоро запяват всички, цялото купе, и съседното купе, целият вагон, целият влак. Пеем все по-силно, по-мощно, челата се зачервяват, жилите набъбват, пеем всички войнишки песни, които знаем, прави и загледани един в друг, очите блестят, колелата отбиват ритъма, а ние пеем ли, пеем...

Притиснат съм между Лудвиг и Козоле и усещам топлината им през куртката си. Раздвижвам ръце, завъртам глава, мускулите се напрягат, някакъв трепет се надига от коленете към стомаха ми, потръпва в кожата ми като газирана лимонада, прескача в белите гробове, в очите, и купето се замъглява пред погледа ми, всичко в мен бучи като телеграфен стълб в буря, хиляди жици звънят, хиляди пътища се откриват; бавно слагам ръка върху десницата на Лудвиг и ми се струва, че ще я изгоря със своята — ала когато той вдига очи, уморен и блед както винаги, нямам сили да изтръгна от гърлото си нито звук за онова, което става в мен, и само питам, запъвайки се:

— Намира ли ти се една цигара, Лудвиг?

Той ми дава. Влакът лети, а ние все така пеем. Полека-лека обаче в песните ни се намесва тътнеж, по-дълбок от тракането на колелата, а в една от паузите се разнася мощен трясък, който дълго отеква над равнината. Облаците са се сгъстили и бурята се спуща към нас. Мълниите припламват като близък оръдеен огън. Козоле гледа през прозореца и клати глава.

— Момчета, буря по това време — измърморва той и се навежда навън. Внезапно се провиква трескаво: — Бързо! Бързо! Ето го!

Скупчваме се около него. В сиянието на мълниите тънките остри кули на града пронизват небето на хоризонта. При всеки гръм те потъват в мрак, но при всяка светкавица се приближават все повече.

Очите ни горят от възбуда. Като гигантско дърво отведнъж между нас, над нас, в нас израства очакването.

Козоле посяга към багажа си.

— Ех, братлета, къде ли ще седим след година? — казва той и се разкършва.

— На задниците си — нервно заявява Юп.

Ала никой не се засмива. Градът ни е връхлетял и ни привлича към себе си. Ето го там, едва ли не дишащ в светлината на стихията, приближава като необятна вълна, а ние пътуваме към него, цял влак войници, връщащи се от небитието, цял влак неимоверно очакване, все по-близо и по-близо, носим се право към него, зидовете се устремяват срещу ни, още миг и ще се сблъскаме, мълниите летят, гръмотевиците ехтят — но ето че от двете страни на вагона с шум и викове се разпенва гарата, пороен дъжд се излива от небета рампата блести от водата и ние безпаметни се гмурваме в суматохата.

С мен от вагона скача и кучето. То се притиска в мен и двамата притичваме под дъжда надолу по стълбите.

ВТОРА ЧАСТ

I

Като кофа вода, плисната на паважа, се разпръсваме пред гарата. С бойна крачка Козоле заедно с Брьогер и Троске поемат надолу по Хайнрихщрасе. Със същата бързина аз и Лудвиг свиваме към Банхофсалее. Ледерхозе, без да се сбогува, като стрела профучава покрай нас с подвижния си вехтошарски дюкян. Тяден припряно кара Вили още веднъж да му опише най-прекия път за публичния дом. Само Юп и Валентин не бързат. Никой не ги очаква, затова на първо време се помъкват към чакалнята да се поогледат за храна. По-късно ще идат в казармата.

От дърветата на Банхофсалее се отронват капки; облаците се носят ниско и бързо. Насреща ни се задават неколцина войници от най-младия набор. На ръкавите си носят червени ленти.

— Долу пагоните! — изкрещява единият и се спуска към Лудвиг.

— Я си затъкни устата, новобранец такъв! — казвам и го избутвам встрани.

Другите напират зад гърба му и ни обкръжават. Лудвиг спокойно поглежда първия и отминава. Оня се отдръпва. Но в следващия миг изникват двама моряци и се нахвърлят върху Лудвиг.

— Свине, не виждате ли, че е ранен? — изревавам и захвърлям раницата, за да си освободя ръцете. Обаче Лудвиг вече лежи на земята и е, кажи-речи, беззащитен с простреляната си ръка. Моряците дърпат униформата му и го тъпчат.

— Това е лейтенант! — врясва женски глас. — Претрепете го тоя кръволок!

Докато му помогна, удар в лицето едва не ме поваля.

— Сатанинско изчадие! — изпъшквам аз и с все сила забивам ботуш в корема на нападателя. Той изохква и рухва. Тутакси други трима налитат върху мен. Кучето скача на врата на единия, обаче останалите ме събарят на земята.

— Светлината гаси, ножовете вади! — крещи жената.

Между газещите ме нозе съзирам как Лудвиг със здравата си ръка души единия от моряците, когото е успял да повали с удар под

коленете.

Лудвиг не го пуска, въпреки че другите здравата са го награбили. В този момент някой ме халосва по главата с поясък, а друг ме ритва в зъбите. Наистина Волф тозчас го захапва за коляното, но ние не можем да се вдигнем, те непрекъснато ни свалят с удари искат да ни смажат на пихтия. Разярен се мъча да докопам револвера, обаче в същия миг единият от нападателите се строполява възник на паважа. Втори трясък — втори в несвяст, веднага след него трети: това е работа само на Вили.

Втурнал се е насам в галоп, раницата е захвърлил по пътя и ето че сега вилнее край нас. Двама по двама ги сграбчва за вратовете и им чука главите една в друга. Те тутакси припадат, защото освирепее ли, Вили се превръща в жив ковашки чук. Освобождаваме се и аз скачам, но останалите офейкват. Успявам само да фрасна с раницата едного в кръста и се погрижвам за Лудвиг.

Вили вече ги е подгонил. Видял е, че моряците удряха Лудвиг. Единият, посинял и стенещ, лежи в канавката, ръмжащото куче се е надвесило над него, а подир втория тича Вили с развяна коса — същинска огненочервен ураган.

Превръзката на Лудвиг е стъпкана. От раната блика кръв. Лицето му е изплескано, челото — натъртено от ритник. Той се избърсва и бавно става.

— Много ли си изпати? — питам го.

Мъртвешки блед, Лудвиг клати глава.

През това време Вили е пипнал моряка и го домъква като чувал.

— Мръсни свине — процежда той, — цялата война си седяхте на чист въздух по корабите и не чухте нито един изстрел, а сега сте седнали да си отварят ченетата и да нападате фронтоваци! Ще ви науча аз вас! На колене, тилов рогач такъв! Помоли го за прошка!

После блъсва моряка на земята пред Лудвиг с толкова свиреп вид, че направо да те дострашее.

— Ще те заколя! — фучи Вили. — На парченца ще те накъсам! На колене!

Морякът хленчи.

— Остави, Вили — казва Лудвиг и си вдига багажа.

— Какво? — пита Вили изумен. — Да не си мръднал? След като ти тъпкаха ранената ръка?

Но Лудвиг вече отминава.

— Пусни го да си върви...

За миг Вили се вторачва смаян в Лудвиг, сетне поклаща глава и пуска моряка.

— Е добре, върви си! — Ала не може да се стърпи и в секундата, в която морякът хуква, му забива такъв ритник, че оня два пъти се премята във въздуха.

* * *

Продължаваме пътя си. Вили ругае, защото така си излива яда, когато е разярен. Лудвиг обаче мълчи.

Внезапно виждаме, че иззад ъгъла на Бирщрасе срещу нас отново настъпва отрядът на избягалите. Довели са подкрепление. Вили си сваля кримката.

— Зареди и сложи предпазителя — казва той и присвива очи.

Лудвиг си изважда револвера, аз също се подготвям за стрелба. Дотук цялата история беше обикновено сбиване, но сега става сериозно. Второ нападение няма да допуснем.

Разпределяме се на три крачки разстояние, за да не сме удобна мишена, и минаваме в настъпление. Кучето тутакси разбира какво става. С ръмжене се снишава в канавката, от фронта е научено да се промъква напред под прикритие.

— Наближим ли на двайсет метра, стреляме! — виква заплашително Вили.

Тълпата пред нас е обзета от безпокойство. Ние продължаваме напред. Срещу нас се насочват пушки. Вили щраква предпазителя и сваля от поясока ръчна граната, неприкосновения си запас.

— Броя до три...

В същия миг от отряда се отделя възрастен мъж в подофицерска униформа, но без нашивки! Той излиза напред и се провиква:

— Другари ли сме, или не?

Вили първо си поема дъх, толкова е слисан.

— Дявол да го вземе, това вас трябва да ви питаме, пълзльовци такива! — отвръща той възмутен. — Кой пръв нападна ранени?

Подофицерът се стъписва.

— Вие ли направихте това? — пита той хората си.

— Не искаше да си свали пагоните — обажда се един от тълпата. Подофицерът ядосано махва с ръка. После пак се обръща към нас.

— Не е трябвало да го вършат, другари. Но вие, изглежда, дори не знаете какво става тук. Всъщност откъде идвате?

— От фронта, откъде другаде — изпръхтява Вили.

— А къде отивате?

— Там, където сте си седели през цялата война: в къщи.

— Другарю! — Мъжът вдига празния си ръкав. — Това не съм го загубил в къщи.

— Още по-зле — заявява невъзмутимо Вили. — Тогава би трябвало да се засрамиш, че си в компанията на такива набедени войници.

Подофицерът се приближава.

— Има революция — казва той спокойно. — И който не е с нас, е против нас.

Вили се засмива.

— Хубава революция, с твоята дружинка за късане на пагони! Ако само това желаете... — И той презрително се изплюва.

— Не! — казва едноръкият и бързо се приближава към Вили. — Желаям нещо повече! Край на войната, край на подстрекателствата! Край на убийствата! Искаме отново да станем хора, а не военни машини!

Вили отпуска гранатата.

— Няма що, екстра начало — казва той и посочва стъпканата превръзка. После с няколко скока се озовава до отряда. — Беж да ви няма по домовете ви, сукалчета такива! — изревава той на отстъпващата тълпа. — Хора искате да ставате, а? Та вие дори не сте войници! Като ви гледа човек как държите пушките, да го дострашее, че ще си счупите ръцете!

Шайката се разотива. Вили се връща и се изтъпанчва пред подофицера.

— Тъй, а сега ще ти кажа нещо! И на нас цялата тая мръсотия ни е дошла до гуша. Че трябва да се сложи край, това е ясно! Но не по този начин! Ако ще правим нещо, ще го вършим по собствена воля, но да ни командуват, няма да позволим! А сега си отвори очите, ама по-

широчко! — С два замаха Вили си откъсва пагоните. — Правя го, защото аз искам, а не защото на вас ви се иска! Това си е моя работа. Но този тук — той посочва Лудвиг — е нашият лейтенант и пагоните му ще си останат на мястото, и тежко на оня, който гъкне.

Едноръкият кимва. По лицето му се чете вълнение.

— Нали и аз съм бил на фронта, братко — изговаря той с усилие, — та зная какво е. Ето — и възбудено си показва чукана, — двайсета пехотна дивизия, Вердюн!

— И ние бяхме там — отговаря лаконично Вили. — Е, със здраве...

После нарамва раницата и кримката. Поемаме нататък. А когато Лудвиг минава покрай подофицера с червената лента, онзи неочаквано вдига ръка към фуражката си и ние разбираме какво иска да ни каже: козирува не на униформата и на войната, а на другаря фронтовак.

* * *

Вили живее най-близо. Трогнат, той маха на малката къщурка.

— Здравсти, стара колибке! Дойде време запаснякът да си откъхне.

Искаме да се сбогуваме, но Вили не дава.

— Първо ще изпратим Лудвиг — заявява той войнствено. — Картофената салата и опияванията на майка ми няма да избягат.

По пътя спираме и се поизчистваме, та родителите ни да не забележат, че току-що сме се били. Избърсвам лицето на Лудвиг и така омотаваме бинта, че да прикрием изцапаните с кръв места, инак майка му като нищо може да се изплаши. И без друго после ще трябва да иде до лазарета за нова превръзка.

Стигаме до тях без произшествие. Лудвиг изглежда все така съкрушен.

— Не го вземай присърце — казвам и му подавам ръка.

Вили слага лапата си на рамото му.

— На всеки може да се случи, старче. Да не беше ранен, да си ги направил на кайма.

Лудвиг ни кимва и влиза в двора. Следим дали ще успее да изкачи стълбите. Вече е почти горе, когато на Вили внезапно му

хрумва нещо.

— Другия път ритай, Лудвиг! — провиква се той заканително подире му. — Само ги ритай! За нищо на света не позволявай да те доближат! — И удовлетворен хлопва пътната врата.

— Ще ми се да разбере какво му е от няколко седмици насам — казвам.

— Всичко ще е от дизентерията — отвръща Вили, — защото Лудвиг иначе... Помниш ли как видя сметката на танка при Биксхоте? Сам-самичък! Не беше толкова просто, драги мой. — После нарамва раницата. — Е, всичко хубаво, Ернст. А сега да видим как е живяло семейство Хомайер през последната половин година. Един час умиление, толкова слагам, и ще почнат да ме възпитават. Майка ми — ех, какъв фелдфебел щеше да излезе от нея! Златно сърце има старата, ама в гранитна броня!

Продължавам сам и светът отведнъж се променя. Ушите ми шумят, сякаш под паважа тече река, и аз нищо не виждам и не чувам, докато не стигам до нашата къща. Бавно изкачвам стълбите. Над вратата е закрепен надпис: „Добре дошъл“, отстрани е затыкнат букет цветя. Видели са ме да идвам и ето ги всички: майка ми най-отпред на площадката, баща ми, сестрите... Зад тях се вижда дневната, подредената трапеза. Всичко е празнично.

— Защо са тия щуротии? — казвам. — Цветята и всичко останало... За какво? Не е толкова важно... Защо плачеш, майко? Нали се върнах, а и войната свърши... Няма защо да плачеш...

И едва тогава усещам, че сам гълтам солени сълзи...

II

Хапнахме картофени тиганици с яйца и салам — каква чудесна вечеря! Кажиречи, две години минаха откак за последен път съм виждал яйца, да не говорим за картофени тиганици!

Сити и доволни сме насядали около голямата маса в дневната и прием кафе от жълди със захарин. Лампата гори, канарчето чурулика, дори печката е топла, а Волф се е излегнал под масата и спи. Толкова е хубаво, че няма накъде повече.

— Е, разкажи ни къде ходи, какво преживя, Ернст — казва баща ми.

— Какво съм преживял ли? — отвърщам и се замислям. — Всъщност нищо не съм преживял. Нали все воювахме, какво да преживея.

Колкото и да си блъскам главата, нищо свястно не ми идва наум. За фронтовите неща с цивилни не можеш да разговаряш, а аз нищо друго не познавам.

— Сигурно вие сте преживели много повече — казвам извинително.

Да, така е. Сестрите ми разправят как са набавили на черна борса продуктите за днешната вечеря. На два пъти стражарите им прибрали всичко на гарата. На третия път зашили яйцата в палтата си, салама пъхнали в блузите, а картофите скрили в джобове под полите. Така се промъкнали през проверката.

Слушам ги някак разсеяно. Пораснали са, откакто се видяхме за последен път. А може би тогава не обръщах толкова внимание, ето защо сега това още повече ми се набива в очите. Илзе сигурно е прехвърлила седемнайсетте. Как минава времето...

— Знаеш ли, че областният съветник Плайстер умря? — пита баща ми.

Клатя глава.

— И кога?

— През юли, около двайсети...

Чайникът върху печката запява. Играя си с ресните на покривката. Значи през юли, мисля си, през юли... Тогава през последните дни от месеца загубихме трийсет и шест души, но надали мога да назова и три имена, толкова хора си отидоха след това.

— А от какво умря? — питам позамаян от непривичната топлина в стаята. — От снаряд или от куршум?

— Но, Ернст — отвръща баща ми озадачен, — а той изобщо не е бил войник. Умря от пневмония.

— А, вярно — казвам и се намествам на стола. — И такива неща стават.

Те продължават да разправят новините от последния ми отпуск насам. Гладни жени едва не претрепали от бой месаря на ъгъла. Веднъж, в края на август, раздали на всяко семейство по цял фунт риба. Откраднали кучето на доктор Кнот и вероятно го сварили на сапун. Госпожица Ментруп родила. Картофите пак поскъпнали. Говорело се, че другата седмица в кланицата щели да пуснат кокали. Втората дъщеря на леля Грете се омъжила миналия месец, и то за ротмистър...

Навън дъждът почуква по стъклата. Сгушвам глава в раменете си. Колко е странно, че отново седя тук. Странно е, че съм у дома...

Сестра ми млъква.

— Но ти изобщо не слушаш, Ернст — казва учудено тя.

— А не, слушам — уверявам я и мигом се съвземам. — За ротмистър, разбира се, за ротмистър се е омъжила.

— Да, представи си какъв късмет — продължава разпалено сестра ми. — А пък цялото й лице е в лунички. Е, какво ще кажеш?

Какво да кажа: ако шрапнел улучи ротмистъра в главата, и той ще свърши също като другите.

Те говорят, но аз не мога да си събера мислите все ми се изплъзват.

Ставам и поглеждам през прозореца. На въжето висят няколко чифта долни гащи. Сивкави, те се поклащат лениво в здрача. Мъглявината блещука в неясния сумрак и внезапно, призрачна и далечна, зад нея се възправя друга картина: поклащащо се бельо, самотна устна хармоника привечер, поход в дрезгавината... И трупове на негри в бледосини шинели, с разпукани устни и кървясали очи: газ. За миг картината е съвсем ясна, ала след това се разлюлява и изчезва,

гащите се поклащат, мъглявината пак се появява и аз отново усещам зад гърба си стаята с моите родители, топлината закрилата на стените. Всичко това е минало, мисля си облекчен, и бързо се извърщам.

— Но защо си тъй напрегнат, Ернст? — пита баща ми. — И четвърт час не си се заседял на едно място.

— Може да е преуморен — обажда се майка ми.

— Не — отговарям пообъркан и се замислям, — не е това. Но ми се струва, че вече не мога да седя дълго на стол. На фронта нямахме столове, търкаляхме се където ни падне. Просто съм отвикнал.

— Чудна работа — казва баща ми. Свивам рамене. Майка ми се усмихва.

— Ходи ли вече в стаята си? — пита тя.

— Още не — отвръщам и се запътвам за там.

Сърцето ми се разтуптява, когато отварям вратата и в мрака вдъхвам миризмата на книгите. Трескаво светвам лампата. Сетне се озъртам.

— Всичко е както си беше — казва сестра ми зад мен.

— Да, да — отговарям, за да се отърва от нея, понеже ми се иска да остана сам.

Но ето че и другите вече идват. Застават на прага ме гледат насърчително. Сядам в креслото и слагам ръце на писалището. Колко е гладко и прохладно. Да, всичко е както си беше. Ето дори и преспапието от кафяв мрамор, което ми подари Карл Фогт. Стои си на мястото до компаса и мастилницата. А Карл Фогт падна при Кемел.

— Не ти ли харесва вече стаята? — пита сестра ми.

— Харесва ми — изричам колебливо, — обаче е толкова малка... Баща ми се смее.

— И по-рано си беше същата.

— Така е — признавам, — но ми изглеждаше много по-просторна...

— Дълго време не си бил тук, Ернст — казва майка ми.

Кимвам.

— Още не съм застлала леглото — продължава тя, — тъй че не гледай насам.

Посягам към джоба на куртката си. На раздяла Адолф Бетке ми подари пакетче пури. Изпитвам нужда да изпуша една. Всичко около

мен е толкова неустойчиво, сякаш ми се вие свят. Дълго вдишвам дима и чувствавам, че ми става по-добре.

— Пури ли пушиш? — пита баща ми с изненада и едва ли не с укор.

Удивен го поглеждам.

— Разбира се — отвърщам, — на фронта те влизаха в дажбата. Всеки ден ни се полагаха по три-четири. Искаш ли една?

Баща ми си взема, клатейки глава.

— По-рано изобщо не пушеше.

— Да, по-рано... — казвам и неволно се усмихвам, загдето прави такъв въпрос от това. По-рано естествено не бих го сторил. Но страхът от по-възрастните изчезна в окопите. Там всички бяхме равни.

Крадешком си поглеждам часовника. Едва от няколко часа съм тук, а сякаш са минали седмици, откакто не съм виждал Вили и Лудвиг. Иде ми веднага да изтичам при тях, понеже все още не мога да си представя, че завинаги ще остана в семейството си, все още имам чувството, че утре, вдругиден, все някога пак ще маршируваме рамо до рамо, ругаещи, покорни, ала неотлъчно заедно...

Накрая ставам и си вземам шинела от коридора.

— Няма ли да останеш тази вечер с нас? — пита майка ми.

— Трябва да се представя в комендантството — отвърщам, защото другото тя няма да го разбере.

Майка ме изпраща до стълбите.

— Почакай — казва тя, — тъмно е. Да ти светна...

Спирам се изненадан. Да ми светне? За няколко стъпала? Боже господи, през колко тинести ями, през колко разровени военни пътища трябваше да се промъквам години наред, нощем, без светлина и под масиран огън, а сега — да ми светнат за някакво си стълбище? Ех, майко! Ала изчаквам търпеливо, докато тя дойде с лампата и ми светне, а ми се струва, че ме погалва в тъмнината.

— Бъди предпазлив, Ернст, да не ти се случи нещо навън — подвиква майка подире ми.

— Но какво ще ми се случи тук, майко, нали съм в родината, нали настъпи мир? — казвам с усмивка и вдигам поглед към нея.

Тя се надвесва над перилата. Абажурът хвърля златист отблясък върху дребното ѝ набраздено от бръчки лице. Зад нея в коридора нереални се мяркат светлина и сенки. И внезапно нещо в мен се

залюлява, обхваща ме странно умиление, едва ли не болка — сякаш на света няма нищо друго освен това лице, сякаш отново съм дете, на което трябва да светят на стълбището, хлапе, на което може да му се случи нещо на улицата, а всичко останало между вчера и днес са само видения и сън...

По ето че токата на поясока ми улавя яркия отблясък на светлината от лампата. Секундата отлита, не съм вече дете, нося униформа. Бързо се затичвам надолу, вземам по три стъпала наведнъж и блъсвам входната врата, зажаднял да ида при другарите си.

* * *

Първо отивам у Алберт Троске. Майка му е с разплакани очи, обаче днес това си е в реда на нещата и не означава нищо лошо. Но и Алберт не прилича на себе си, свил се е на масата като бито куче. До него седи по-големият му брат. Отдавна не съм го виждал и знам само, че е лежал в лазарета. Напълнял е, бузите му са червени.

— Здравей, Ханс, ето те отново здрав — казвам весело. — Как е? На два крака си е най-добре, а?

Той измърморва нещо неразбираемо. Госпожа Троске преглъща и излиза от стаята. Алберт ми прави знак с очи. Недоумявам и се озъртам. Едва сега забелязвам до стола на Ханс патерици.

— Още ли не си се оправил? — питам.

— А, не — отговаря той, — миналата седмица ме изписаха от лазарета.

Сетне посяга към патериците, подпира се и с два маха се прехвърля до печката. И двете му ходила липсват. На дясното има желязна протеза, а на лявото — изкуствено стъпало с обувка.

Досрамява ме от глупавите ми приказки.

— Не знаех, Ханс.

Той кимва. Ходилата му измръзнали в Карпатите, после получил гангрена и в края на краищата се наложило да ги ампутират.

— Слава богу, че са само ходилата! — Госпожа Троске е донесла възглавница и я пъха под протезите. — Не се бой, Ханс, ще се оправим, пак ще се научиш да вървиш. — Тя присяда до него и му погали ръцете.

— Да — обаждам се, за да кажа нещо. — Поне краката ти нагоре са цели.

— И това ми стига — отговаря той.

Подавам му цигара. Какво да направиш в такива моменти — всичко излиза грубо, колкото и да са добри намеренията ти. Наистина подхващам разговор за едно-друго, с усилие и паузи, ала щом един от двама ни, Алберт или аз, стане и се разтърпче нагоре-надолу, забелязваме как Ханс ни гледа в краката с потъмнял, измъчен поглед и как очите на майка му също се насочват натам — все към краката ни... нагоре-надолу... вие имате крака, а аз не...

Засега той надали е в състояние да мисли за друго, а майка му изцяло е погълната от грижите по него. Не вижда, че Алберт страда от това. За тия няколко часа съвсем се е умърлушил.

— Ей, трябва да се представим в комендантството — обръщам се към него и му подсказвам предлог да излезе.

— Да — казва той припряно.

Навън въздъхваме с облекчение. Вечерните светлини меко се оглеждат в мокрия асфалт. Фенерите примигват от вятъра. Алберт се визира пред себе си.

— Та аз с нищо не мога да помогна, Ернст — казва той на пресекулки, — но като седна с тях и ги гледам, него и майка ми, все ми се струва, че съм виновен, и ме досрамява, че краката ми са цели. Направо се чувствавам подлец, задето съм здрав и читав. Поне да ме бяха простреляли в ръката както Лудвиг, нямаше да ги дразня толкова...

Опитвам се да го утеша. Ала той гледа встрани. Думите ми не го убеждават, но поне на мен ми олеква. Но нали така е винаги, когато утешаваш.

* * *

Отиваме у Вили. В стаята му е пълен хаос. Леглото е разглобено и изправено на стената. Налага се да го удължат, понеже през войната Вили толкова е израсъл, че не се побира в него. Наоколо се търкалят дъски, чукове и триони. На един стол лъщи грамадна купа с картофена

салата. Него самия го няма. Майка му разправя, че от един час бил в пералнята да изтърка от себе си цялата мръсотия. Чакаме го.

Госпожа Хомайер е коленичила пред раницата на Вили и рови в нея. Клати глава и изважда някакви мръсни парцали, които навремето са били чифт чорапи.

— Дупка до дупка — мърмори тя и укорително поглежда мен и Алберт.

— Военна стока — казвам и свивам рамене.

— Военна стока значи, а? — отвръща ядосано тя. — Всезнайковци такива! От най-хубавата вълна бяха! Осем дни съм тичала, докато ги изнамеря. А сега са за боклука. Пък нови никъде няма. — И кахърно оглежда остатъците. — Война, не война, все сте имали време веднъж седмично да си сменяте чорапите. Четири чифта взе със себе си последния път. Само два връща. И то в такъв вид! — Тя пъха пръсти в дупките.

Тъкмо се каня да защитя Вили, ето че той с тържествуващ и мощен рев нахълтва в стаята.

— Това се казва късмет! Кандидат за тенджерата! Ще вечеряме пиле фрикасе!

В ръката си като знаме държи тлъст петел. Златистозелените пера на опашката му проблясват, гребенът сияе пурпурен, на клюна висят няколко капки кръв, въпреки че съм ял, устата ми се напълва със слюнка.

Вили блажено размахва петела. Госпожа Хомайер се изправя и надава вой:

— Вили! Откъде си го взел?

Вили гордо разправя, че току-що го съгледал зад хамбара, уловил го и го заклал, всичко това за две минути. После потупва майка си по гърба.

— На фронта се научихме. Вили неслучайно беше заместник кашавар.

Тя го поглежда тъй, сякаш е глътнал бомба. Сетне повиква мъжа си и сломена изстенва:

— Оскар, виж, заклал е петела за разплод на Биндинг!

— От къде на къде пък на Биндинг? — пита Вили.

— Та петелът е на съседа ни Биндинг! На млекаря! О, боже, как можа да го направиш!

Госпожа Хомайер се отпуска на един стол.

— Че няма да изпусна такова печено, я — казва учуден Вили. — Ами то си е в кръвта ми.

Госпожа Хомайер не може да се успокои.

— Ще става каквото ще става! Тоя Биндинг е такъв кибритлия!

— Ама ти за какъв ме имаш? — пита Вили, обиден не на шега. — Да не мислиш, че ме е видяла и една жива душа? Да не съм новак! Този е точно десетият петел, който докопвам. Юбилеен! Ще си го изядем преспокойно, Биндинг и хабер си няма. — И разнежен подрусва петела. — Само гледай да си вкусен! Да го сварим или да го опечем?

— Да не си въобразяваш, че ще хапна и парченце от него? — вика госпожа Хомайер вън от себе си. — Веднага да му го върнеш!

— Да не съм луд — заявява Вили.

— Но ти си го откраднал — проплаква тя отчаяна.

— Откраднал ли? — Вили избухва в смях. — И таз добра! Аз го реквизирах! Набавих си го! Намерих го! Бил съм го откраднал! Като прибереш пари, тогава можеш да говориш за кражба, но не и като пипнеш нещо за лапане. В такъв случай ние с теб, Ернст, доста сме крали, а?

— Така си е — казвам. — Петелът сам ти е паднал в ръцете, Вили. Също като оня, на командира на втора батарея в Стадън. Помниш ли как тогава приготви от него пиле фрикасе за цялата рота? Едно към едно — една кокошка на един кон.

Вили се захилва поласкан и попипва плочата на готварската печка.

— Студена — казва той разочарован и се обръща към майка си. — Да не би да нямате и въглища?

Госпожа Хомайер е онемяла от притеснение. Успява само да поклати глава. Вили я успокоява с жест.

— Утре ще набавим и въглища. Засега може да използваме този стар стол, и без друго е разклатен и за нищо не става.

Госпожа Хомайер отново поглежда изумена сина си. После му изтръгва от ръцете първо стола, сетне петела и се запътва към млекаря Биндинг.

Вили е искрено възмутен.

— „И ето тръгва той и песента замлъква“ — унило рецитира той.
— Разбираш ли нещо, Ернст?

Това, че не можем да използваме стола, макар на фронта веднъж да изгорихме цяло пиано, за да сварим един шарен кон, от немай-къде го разбирам. И че тук, у дома вече не бива да се поддаваме на неволния трепет на ръцете, въпреки че на фронта лапачката беше въпрос на късмет, а не на морал, това, да речем, също го проумявам. Но да се върне петелът, който и без друго си е мъртъв, когато дори новобранец знае, че това ще доведе до излишни разправии, според мен си е чиста идиотщина.

— Ако това стане мода, ще си умрем от глад, трай си — заявява съкрушен Вили. — Да си бяхме само свои, след половин час щяхме да имаме най-хубавото фрикасе. Щях да направя и бял сос.

Погледът му блуждае между печката и вратата.

— Най-добре да изчезваме — предлагам аз, — че тук става напечено.

Но ето че госпожа Хомайер се връща.

— Нямахте го в къщи — казва тя запъхтяна и появява да продължи развълнувано, обаче вижда, че Вили се е облякъл. Това я кара да забрави всичко останало. — Ще излизаш ли?

— Малко на патрул, мамо — казва той през смях.

Тя се разплаква. Вили смутено я потупва по рамото.

— Нали ще се върна. Занапред винаги ще се връщаме. Твърде често, трай си...

* * *

Рамо до рамо, пъхнали ръце в джобовете, вървим с широки крачки по Шлосщрасе.

— Няма ли да вземем Лудвиг? — питам аз.

Вили клати глава.

— Нека по-добре да си поспи. По-полезно е за него.

В града е неспокойно. По улиците профучават камиони с моряци. Развяват се червени знамена.

Пред кметството стоварват и раздават купища позиви. Хората ги грабят от ръцете на моряците и жадно ги четат. Очите им блестят.

Порив на вятъра подхваща една пачка и прокламациите се извиват нагоре като ято бели гълъби. После се закачат в голите клони на дърветата, увисват по тях и шумолят.

— Другари — обажда се до нас старец във войнишки шинел, — другари, сега ще настъпят по-добри времена. — Устните му треперят.

— Дявол да го вземе, тук май става нещо — казвам.

Ускоряваме крачка. Колкото по приближаваме катедралата, толкова по-голяма е навалицата. Площадът е пълен с народ. На стълбището пред театъра е застанал войник и държи реч. Тебеширенобялата светлина на карбидна лампа играе по лицето му. Не можем да разберем какво точно говори, тъй като поривистият вятър от време на време профучава над площада и всеки път довява от катедралата талази от музика от орган, в които тънкият отсечен глас, кажи-речи, потъва.

Тревожно, пълно с неизвестност напрежение тегне над площада. Тълпата е образувала стена. Почти всички са войници. Мнозина са с жените си. На мълчаливите затворени лица е изписано същото изражение както на бойното поле, когато изпод стоманените каски са наблюдавали врага. Ала сега в погледите им внезапно прочитам и друго: предчувствие за бъдещето, неуловимо очакване на нов живот.

От театъра долитат викове. Отговаря им глухо бучене.

— Момчета, ей сега ще се започне! — въодушевено възкликва Вили.

Вдигат се ръце. През тълпата преминава трепет. Редиците се раздвижват. Оформят се колони. Чуват се възгласи:

— Напред, другари!

Като мощно дихание маршовата стъпка отеква по паважа. Без колебание се вливаме в редиците.

Вдясно от нас крачи артилерист. Пред нас — пионер. Групи се присъединяват към други. Познаваме малцина. Въпреки това тутакси се сближаваме. На войниците не им е нужно да знаят нещо един за друг. Те са другари, това стига.

— Ото, хайде с нас! — подвиква пионерът отпред на едного, който е застанал отстрани. Оня се колебае. Жена му е с него. Тя пъха ръка под мишницата му и го поглежда. Той се усмихва смутено.

— По-късно, Франц.

Вили прави гримаса.

— Намесят ли се фустите, истинското другарство скоро отива по дяволите, само си трайте!

— Глупости! — отвръща пионерът и му подава цигара. — Жените са половината живот. Само че всичко с времето си.

Неволно тръгваме в крак. Но тук маршируваме по-различно отпреди. Паважът тътне и над колоните като мълния литва дива, задъхана надежда: сякаш пътят ни води право към света на свободата и справедливостта.

* * *

Ала само след няколкостотин метра шествието се заковава на място. Спираме пред къщата на кмета. Неколцина работници заблъскват по пътната врата. Никой не се обажда, но зад затворените прозорци за миг се мярва бледо женско лице. Блъскането се усилва и към прозореца полита камък. Подир него втори. Строшените стъкла със звън падат в градината пред къщата.

Ето че кметът се появява на балкона на първия етаж. Насреща му се понасят подвиквания. Той се опитва да ни уверява в нещо, никой обаче не го слуша.

— Хайде! Тръгвай с нас! — изкрещява някой.

Кметът свива рамене и кимва. Минути по-късно закрачва начело на шествието.

Следващият, когото измъкваме от къщи, е началникът на службата по прехраната. После идва ред на един паникьосан плешивец, за когото разправят, че въртял черна борса с масло. Някакъв си търговец на жито не успяваме да докопаме — своевременно си е плюл на петите, като ни чул, че идваме.

Шествието поема към дворцовия площад и се струпва пред входа на околийското комендантство. Един войник изтичва нагоре по стълбите и влиза. Ние чакаме. Всички прозорци са осветени.

Най-сетне вратата отново се отваря. Протягаме шии. Излиза мъж с папка в ръка. Изважда някакви листове и с отмерен глас зачита написаното. Напрегнато се вслушваме. Вили е сложил ръце зад големите си уши. Тъй като с една глава стърчи над останалите, по-ясно чува фразите и ги повтаря. Ала думите ромонят покрай ушите ни.

Звучат и отзвучават, но не ни засягат, не ни увличат, нито разтърсват, а просто си ромонят ли, ромонят.

Обзема ни безпокойство. Това не го разбираме. Свикнали сме да действуваме. Та нали има революция! Нали нещо трябва да се случи! А мъжът там горе говори ли, говори. Приканва ни към спокойствие и благоразумие. Пък никой още не е проявил неблагоразумие.

Най-после мъжът се оттегля.

— Кой беше тоя? — питам разочарован.

Артилеристът до нас е осведомен за всичко.

— Председателят на работническо-войнишкия съвет. По-рано май е бил зъболекар.

— Аха — измърморва Вили и недоволно върти рижата си глава. — Ама че глупости! Мислех, че отиваме веднага на гарата и оттам — направо в Берлин.

Сред тълпата се разнасят възгласи, които се предават от уста на уста. Кметът да говори! Изтикват го нагоре по стълбите.

Със спокоен глас той заявява, че внимателно щял да проучи всичко. До него сковани са застанали черноборсаджиите. И двамата се обливат в пот от страх. А абсолютно нищо не им се случва. Е, навикват ги, но всеки се пази да вдигне ръка срещу тях.

— Какво пък — казва Вили, — поне кметът е куражлия.

— А, той си е свикнал — обажда се артилеристът. — През ден-два го измъкват от къщи...

Поглеждаме го учудени.

— Често ли стават такива неща? — пита Алберт.

Артилеристът кимва.

— От фронта непрекъснато се връщат нови части, които си въобразяват, че трябва да сложат всичко в ред. Е, с това си и остава...

— Братче, това не го разбирам — казва Алберт.

— И аз — заявява артилеристът и яко се прозява. — Е, сбогом, отивам си в бълхарника. Това е по-разумно.

И други го следват. Площадът видимо се опразва. В момента говори втори делегат. Той също приканва към спокойствие. Ръководителите щели да се погрижат за всичко. Вече се били заловили за работа. Сетне посочва осветените прозорци. Най-добре да сме се приберели в къщи.

— По дяволите, това ли е всичко? — питам ядосано.

Струва ни се, че едва ли не сме станали за смях, задето сме тръгнали с другите. Какво толкова очаквахме?

— Гадост — казва разочарован Вили.

Свиваме рамене и се помъкваме по улицата.

* * *

Известно време се шляем нагоре-надолу, после се разделяме. Изпращам Алберт до дома му и поемам към къщи. Ала ме обзема странно чувство: сега, когато другарите ми не са с мен, всичко наоколо леко се залюлява и започва да губи реалност. Допреди миг то бе естествено и стабилно, а сега внезапно се отделя и е тъй изумително, ново и непривично, че, кажи-речи, не зная дали не сънувам. Тук ли съм? Действително ли съм отново тук, у дома?

Ето ги къщите, каменни и безопасни, с гладки белеещи се покриви, никъде не зяят дупки и пукнатини от снаряди, непокътнати стърчат зидовете в синята нощ, тъмни се връзват силуетите на балконите и фронтоните, нищо не е разядено от зъбите на войната, стъклата на прозорците са здрави, а зад светлите облаци на пердетата живее приглушен свят, по-различен от света на смъртта, в който дълго време бях като у дома си.

Спирам се пред къща, чиито долни прозорци са осветени. Оттам звучи тиха музика. Завесите са наполовина спуснати. Мога да погледна вътре.

Някаква жена седи зад пианото и свири. Сама е. Единствено светлината на висока лампа пада върху белите нотни листове. Останалата част на стаята чезне в пъстър полумрак. Канапе и няколко кресла водят мирно съществуване. В едното се е излегнало куче и спи.

Взирам се като омагьосан в тази картина. Едва когато жената става и с безшумна, плавна походка се запътва към масата, мигом се отдръпвам. Сърцето ми се разтуптява. В дивата светлина на сигналните ракети и под развалините на разрушените от стрелбата фронтови селища бях почти забравил, че всичко това съществува: този отделен от улицата, затворен зад стените мир на килимите, на топлината и жените. Искане ми се да отворя входната врата и да вляза в стаята, искане ми се да се сгуша в креслото, да протегна ръце към

топлината и тя да ме облее, иска ми се да говоря и кротките очи на жената да стопят цялото мое сурово, бурно минало и да го оставят зад гърба ми, иска ми се да го отхвърля от себе си като мръсна дреха...

Светлината в стаята угасва. Отминавам. Ала нощта отведнъж се изпълва с глухи викове и неясни гласове, изпълва се с картини от миналото, с въпроси и отговори.

Излизам далеч извън града. Спирам се на върха на Клостерберг. Сребрист лежи долу градът. Луната се оглежда в реката. Кулите се реят в мрака, цари непостижима тишина.

Известно време постоявам там, после поемам обратно, отново към улиците и домовете. Опипом изкачвам стълбите в къщи. Родителите ми вече спят. Чувам дишането им — лекото на майка ми и по-хрипливото на баща ми — и ме досрамява, че се връщам толкова късно. Паля лампата в стаята си. В ъгъла е леглото, застлано с бели чаршафи, в единия край завивката е отметната. Сядам на него и още няколко минути оставам така замислен. Сетне усещам умора. Механично се изтягам и понечвам да дръпна завивката отгоре си. Но внезапно пак сядам, защото съвсем забравих да се съблека. Нали на фронта все спяхме с дрехи. Бавно свличам униформата и слагам ботушите в ъгъла. В долния край на леглото забелязвам мъжка нощница. Едва се сецам какво е това. Слагам я. И отведнъж, докато гол и треперещ от студ я навличам, ме овладява някакво чувство, опипвам завивките и се заравям в тях, притискам ги о себе си и потъвам във възглавниците, в съня, отново в живота, и усещам само това и нищо друго: аз съм тук — да, аз съм тук!

III

Алберт и аз седим до прозореца в кафене „Майер“. Пред нас на кръглата мраморна маса стоят две чаши изстинало кафе. От три часа сме тук, но още не сме се решили да изпием горчивата мътилка. Пък от фронта сме свикнали на всичко. Обаче това кафе не може да е нищо друго освен отвара от въглища.

Заети са само три маси. На едната черноборсаджийи водят преговори за вагон хранителни продукти; на другата седи съпружеска двойка и чете вестници; на третата ние сме разположили хъшлашките си задници върху червените плюшени канапета.

Пердетата са мръсни, келнерката се прозява, въздухът е спарен и изобщо тук май не е кой знае колко интересно, за нас обаче е пълно с интересни неща. Наместили сме се удобно, имаме безкрайно много време, оркестърът свири, а ние зяпаме през прозореца. Отдавна не сме имали тази възможност.

Затова се и заседяваме доста дълго, докато тримата музиканти най-сетне си прибират инструментите, а келнерката ядосано почва да кръжи все по-близо около масата. Тогава плащаме и излизаме в мрака. Прекрасно е да се скиташ от витрина на витрина, да нямаш грижа за нищо и да си свободен човек.

На Щубенщрасе се спираме.

— Хайде да наминем към Бекер — казвам.

— Действително — съгласява се Алберт. — Да наминем. Има да се чуди.

В магазина на Бекер прекарахме част от юношеските си години. Там можеше да се купи всичко, каквото човек пожелае: тетрадки, принадлежности за рисуване, мрежи за пеперуди, аквариуми, колекции от пощенски марки, антикварни книги и брошури с решенията на алгебрични задачи. При Бекер седяхме с часове, там пушихме скришом и уреждахме първите си тайни срещи с девойчетата от прогимназията. Той ни беше най-довереният приятел.

Влизаме. Неколцина ученици в ъглите мигом потулват цигарите в шепи. Усмивваме се и се поизпъчваме. Идва продавачката и запитва

какво желаем.

— Искаме да говорим лично с господин Бекер — казвам аз.

Продавачката се колебае.

— А не мога ли аз да ви услужа?

— Не, госпожице — отвърщам, — не можете. Съобщете на господин Бекер за нас.

Тя излиза. Споглеждаме се и доволни от идеята си, пъхаме ръце в джобовете. Ех, че глъчка ще се вдигне след малко!

Дочува се познатото ни звънче на вратата за кантората. Влиза Бекер, дребен, побелял и сбръчкан — какъвто си беше. За момент примигва, после ни познава.

— Я виж ти, Биркхолц и Троске — казва той. — И вие ли се върнахте?

— Да — отговаряме припряно и си мислим, че ей сега ще се започне.

— Е, чудесно! Какво да бъде? — пита Бекер. — Цигари ли?

Сащисваме се. Всъщност нямахме намерение да купуваме нищо, това и през ум не ни беше минало.

— Да, десет цигари — казвам най-накрая.

Бекер ни ги подава.

— Е, хайде, до скоро! — И с тези думи се потътря обратно. За миг оставаме неподвижни. — Да не забравихте нещо? — провиква се той от тясното стълбище.

— Не, не — отговаряме ние и си тръгваме.

— Е, Алберт — казвам вън, — тоя, изглежда, си помисли, че просто се разхождаме, а?

Алберт отегчено махва с ръка.

— Цивилна камила...

* * *

Продължаваме да се шляем. Късно вечерта Вили се присъединява към нас и заедно отиваме в казармата.

По пътя Вили внезапно отскача встрани. Аз също се изплашвам. Добре познатият писък на снаряд прорязва въздуха над нас. Но подир

миг се споглеждаме сконфузено и се размиваме. Просто е изскърцал трамвай.

Юп и Валентин киснат някак самотно в голямо пусто помещение. Тяден изобщо не се е прибирал. Още е в публичния дом. Двамата ни посрещат с радост, защото ще можем да му ударим един скат.

Откакто не сме се виждали, Юп е успял да стане член на войнишкия съвет. Чисто и просто се е самоиздигнал на тая длъжност и ще остане в съвета, понеже в казармата цари такава бъркотия, че никой нищо не знае. Така поне засега се е подсигурил, защото цивилната му служба е хвъркнала. Кьолнският адвокат му писал, че новата помощничка превъзходно усвоила работата и му излизала по-евтино, а на фронта Юп положително бил поизостанал от изискванията в канцеларията. Искрено съжалявал, времената били сурови. Най-добри пожелания за бъдещето.

— Хубавичко се насадих — казва меланхолично Юп. — През всичките години имах само едно желание: да се махна от прусаците, пък сега се радвам, че мога да остана при тях. Е, тъй или иначе, все зле. Обявявам осемнайсет.

Вили има бомба карти.

— Двайсет — отговарям вместо него. — А ти, Валентин?

Той свива рамене.

— Двайсет и четири.

На четирийсет Юп е пас. В същия миг се появява Карл Брьогер.

— Прииска ми се да хвърля едно око как сте — казва той.

— И ни потърси тук, а? — подхилва се Вили и се разполага по-удобно. — Да, както и да го въртиш, казармата си остава истинската родина на войника. Четирийсет и едно!

— Четирийсет и шест — изпръхтява предизвикателно Валентин.

— Четирийсет и осем — отвръща гръмогласно Вили.

По дяволите, голям анонс стана. Примъкваме се по-близо. Вили блажено се обляга на стената на шкафа и ни показва бомбастичен „гранд“. Обаче Валентин се захилва застрашително, в лапата си държи карти за още по-силен „нул“.

Колко уютно е тук в помещението. На масата примигва остатък от свещ. Смътно се белеят леглата в полумрака. Лапаме големи

парчета сирене, което е изнамерил Юп. Той набучва порциите на щика си и ни ги раздава.

— Петдесет! — вилнее Валентин.

В същия миг вратата зейва и нахълтва Тяден.

— Зе... Зе... — заеква той и от вълнение ужасно се разхълцва.

Развеждаме го с вдигнати ръце из стаята.

— Да не би курвите да са ти обрали парите? — пита съчувствено

Вили.

Тяден клати глава.

— Зе... Зе...

— Мирно! — командува Вили.

Тяден се сепва. Хълцането му минава.

— Зелих, открих Зелих! — ликува той.

— Братче! — изревава Вили. — Ако лъжеш, ще те хвърля от прозореца!

Зелих ни беше ротен фелдфебел, гадина първа степен. Два месеца преди революцията за съжаление го преместиха, тъй че досега не успяхме да му хванем следите. Тяден ни разправя, че Зелих бил съдържател на кръчмата „Крал Вилхелм“ и имал превъзходна бира.

— Напред! — виквам аз и всички се втурваме навън.

— Без Фердинанд не тръгваме — обажда се Вили. — Той трябва да си разчисти сметките със Зелих заради Шрьодер.

* * *

Свирим и вдигаме шум пред къщата на Козоле дотогава, докато той с кисела физиономия не се показва на прозореца по риза.

— Какво ви прихваща посред нощ? — изръмжава Козоле. — Да не сте забравили, че съм женен?

— Има време за това! — крещи Вили. — Слез бързо, открихме Зелих!

Фердинанд се оживява.

— Наистина ли? — пита той.

— Наистина! — изграква Тяден.

— Добре, идвам — отговаря Фердинанд. — Ама тежко ви, ако сте ме изменили...

Пет минути по-късно вече е долу и слуша разказа ни. После се понасяме като хали.

Когато свиваме по Хакенщрасе, Вили във вълнението си събаря някакъв мъж на земята.

— Носорог! — изревава падналият подире му.

Вили мигом се връща и заплашително се изтъпанчва пред него.

— Пардон, казахте ли нещо? — пита той и козирува.

Мъжът се привдига и поглежда нагоре към Вили.

— А не, нищо — отговаря той навъсен.

— За ваш късмет — казва Вили, — защото за ругатни ви липсва нужното телосложение.

Пресичаме градинка и спираме пред кръчмата „Крал Вилхелм“. Фирмата ѝ току-що е преобоядисана. Сега тя се казва „Еделвайс“. Вили улавя дръжката на вратата.

— Момент! — Козоле му дръпва лапата. — Вили — казва той заклинателно, — стигне ли се до пердах, ще го пердаша аз! Мъжка дума?

— Дадено! — потвърждава Вили и с тласък отваря вратата.

* * *

Връхлитат ни шум, пушек и светлина. Звънят чаши. От музикалния автомат гърми маршът от „Веселата вдовица“. Крановете на тезгяха блестят. Вихрушка от мехове се носи над умивалника, където две момичета плакнат пенестите чаши. Около тях се навъртат куп мъжаги. Ехтят вицове. Водата се лее. Лицата се отразяват разкривени. Артилерист поръчва ракия за всички и улавя едното момиче за задника.

— Ей, Лина, това се казва стока отпреди войната! — изревава възхитено той.

Пробиваме си път.

— Действително, ето го там — обажда се Вили. Със запретнати ръкави и разкопчана риза, потен, мокър червен врат, съдържателят точи бира зад тезгяха. Кафяви и златисти струи се стичат изпод дебелиите му ръце в чашите. В този миг той вдига поглед. Широка усмивка плъзва по лицето му.

— Добър вечер! И вие ли сте тук? Каква да бъде, светла или тъмна?

— Светла, господин фелдфебел! — отвръща нахакано Тяден.

Съдържателят ни преброява с поглед.

— Седем — казва Вили.

— Седем — повтаря Зелих, а очите му са приковани във Фердинанд. — Шестима и Козоле, ей богу.

Фердинанд се промъква до тезгяха и опира юмрука си в ръба му.

— Я кажи, Зелих, имаш ли и ром?

Съдържателят се суети зад никелираните си кранове.

— Разбира се, че имам.

Козоле го поглежда изпод вежди.

— Ти май обичаш да го къркаш, а? Съдържателят пълни с коняк цяла редица чаши.

— Разбира се, че обичам.

— А да помниш кога за последен път си къркал ром?

— Не...

— Аз пък помня! — изревава Козоле, застанал пред тезгяха като бик пред жив плет. — Познато ли ти е името Шрьодер?

— Шрьодеровци много — отговаря небрежно съдържателят.

Търпението на Козоле се изчерпва. Вече се готви да скочи върху Зелих, когато Вили го сграбчва и го буца на един стол.

— Първо да пийнем! Седем светли — обръща се той към тезгяха.

Козоле мълчи. Сядаме около една маса. Съдържателят лично ни поднася халбите.

— Наздраве — казва той.

— Наздраве — отговаря Тяден и всички отпиваме. После Тяден се обляга назад. — Е, какво ви казах?

Фердинанд гледа подир съдържателя, който отново се запътва към тезгяха.

— Ех, братлета, само като се сетя — скръцва той със зъби — как тоя пръч вонеше на ром, когато погребвахме Шрьодер... — И млъква.

— Само да не се размекнем — казва Тяден.

* * *

Ала думите на Козоле сякаш дръпнаха завеса, което през цялото време тихо се бе развявала и полюлявала; внезапно пивницата като че ли се изпълва със сива призрачна пустота. Очертанията на прозорците се разливат, сенки се възправят от цепнатините на дюшемето и споменът на талази се понася през опушено помещение.

Козоле и Зелих не се понасяха открай време. Но смъртни врагове станаха едва през август осемнайсета. Тогава лежахме в разрушен от стрелбата окоп зад фронта и цяла нощ трябваше да копаем общ гроб. Не можехме да ровим много дълбоко, защото скоро изби подпочвена вода. Накрая вече работехме в гъста кал.

Бетке, Веслинг и Козоле подравняваха стените. Останалите събирахме трупове в подлежащата местност и ги полагахме в дълга редица, докато гробът бъде готов. Алберт Троске, подофицерът на нашата група, им прибираще знаците за самоличност и войнишките билети, доколкото имаха такива.

Някои от трупове бяха вече с почернели, нагнили лица, защото през влажните месеци се разлагаха бързо. Затова пък не воняха толкова силно както лете. Някои бяха мокри и набъбнали от водата като сунгери. Едного открихме проснат на земята с протегнати ръце. Щом го вдигнахме, видяхме, че под парцалите от униформата няма почти нищо, толкова беше разкъсан. Знака за самоличност също го нямаше. Най-накрая по една от кръпките на панталона познахме ефрейтор Глазер. Беше много лек, тъй като липсваше едва ли не половината от тялото му. Откъснатите ръце, крака или глави, които намирахме, събирахме на отделно платнище. Когато донесохме Глазер, Бетке каза:

— Стига толкоз. Няма място за повече. Домъкнахме няколко чувала с вар. Юп я разсипа с плоска лопата по дъното на трапа. Скоро след това се появи Макс Вайл, който бе донесъл кръстове от тила. За всеобщо учудване от мрака изникна и Зелих. Разбрахме, че имал поръчение да прочете молитва, понеже в момента наблизо нямаше свещеник, а двамата ни офицери бяха болни. Зелих беше в лошо настроение, тъй като не можеше да гледа кръв, макар да бе дебелокож. Пък и страдаше от кокоша слепота и нощем почти нищо не виждаше. Всичко туй толкова го изнервяше, че не забеляза ръба на трапа и падна вътре. Тяден избухна в смях и подвикна с приглушен глас:

— Засипвай, засипвай!

Случи се така, че тъкмо Козоле работеше на това място в трапа. Зелих се стовари право върху главата му — близо сто кила живо тегло. Фердинанд забълва убийствени ругатни. Сетне позна фелдфебела, ама като стара пушка не си затвори устата, понеже все пак вече бе 1918-а. Фатмакът се привдигна, съзря отпреде си своя стар противник Козоле, избухна и му се разкреця. И Фердинанд му се разкреця. Бетке, който също бе долу, се опита да ги разтърве. Но фелдфебелът направо плюеше от ярост, а Козоле — с чувството, че с него постъпват крайно несправедливо — не му оставаше дължен. Ето че и Вили скочи долу, за да подкрепи Козоле. От трапа се разнасяше як рев.

— Млъкнете — внезапно каза някой.

При все че гласът бе тих, шумът тутакси престана. Запъхтян, Зелих се изкатери от трапа. Униформата му беше побеляла от варта и той приличаше на херувимче със захарна глазура. Козоле и Бетке също се качиха горе.

До трапа, подпрян на бастуна си, стоеше Лудвиг Брайер. Досега, покрит с два шинела, той бе лежал пред блиндажа, тъй като бе получил първия си тежък пристъп на дизентерия.

— Какво става? — попита той. Тримата едновременно понечиха да дадат някакво обяснение. Лудвиг уморено махна с ръка. — И без друго е все едно...

Фатмакът твърдеше, че Козоле го бил блъснал в гърдите. Козоле наново кипна от обвинението.

— Млъкнете — повтори Лудвиг. Всички притихнаха. — Алберт, събра ли всички знаци за самоличност? — попита той след това.

— Да — отговори Троске и додаде полугласно, та Козоле да не го чуе: — И Шрьодер е сред тях.

Двамата се погледнаха за миг, сетне Лудвиг каза:

— Значи, все пак не са го пленили. Къде е?

Алберт го поведе покрай редицата. Брьогер и аз ги последвахме, понеже Шрьодер ни беше съученик. Троске се спря пред труп, чиято глава бе покрита с чувал. Брайер се наведе, но Алберт го дръпна.

— Не го откривай, Лудвиг — помоли той.

Брайер се извърна.

— Трябва, Алберт — каза той спокойно. — Трябва.

Горната половина на тялото бе неузнаваема. Беше сплескано като писия. Лицето бе плоско като дъска, в която черна разкривена дупка с

венец от зъби загатваше за устата. Брайер мълчаливо го зави.

— Той знае ли? — попита Лудвиг и погледна към работещия Козоле.

Алберт поклати глава.

— Ще трябва някак си да отпратим фатмака — каза той, — инак ще стане бяла.

Шрьодер беше приятел на Фердинанд. Вярно, ние не я разбирахме тази дружба, защото той бе крехък и болнав, същинско дете, и пълна противоположност на Фердинанд, но Козоле го бе закрилял като родна майка.

Зад нас някой изсумтя. Зелих беше тръгнал подире ни и сега стоеше опулил очи.

— Такова нещо досега не бях виждал — запелтечи той. — Как ли се е случило?

Никой не отговори — всъщност Шрьодер още преди осем дни трябваше да замине в отпуск, обаче Зелих му попречи, тъй като не можеше да ги понася с Козоле. А ето че сега Шрьодер бе мъртъв.

Тръгнахме си, защото в този момент не можехме да гледаме фатмака. Лудвиг отново се пъкна под шинелите. Само Алберт остана. Зелих се взираше в трупа. Луната се подаде иззад облак и го освети. Надвесил над трапа дебелилото си туловище, фелдфебелът гледане землистите лица долу, в които бе застинал неуловимият израз на ужас и се бе превърнал в едва ли не крещящо безмълвие.

Алберт каза студено:

— Най-добре ще е да прочетете една молитва и да си идете.

Фелдфебелът си избърса челото.

— Не мога — измънка той.

Беше го обзел фронтовият ужас. Познавахме това състояние: седмици наред не изпитваш нищо и внезапно при някой непредвиден случай, ужасът те сразява. С позеленяло лице Зелих се заклати обратно.

— Тоя си е мислил, че тук ще ни черпят с бонбони — каза сухо Тяден.

Дъждът се усили и ние загубихме търпение. Фатмакът не се връщаше. Най-накрая измъкнахме Лудвиг Брайер изпод шинелите му. С тих глас той прочете „Отче наш“.

Започнахме да спускаме трупите в гроба. Вайл ми помагаше да ги подхващам. Забелязах, че целият се тресе. Почти беззвучно шепнеше:

— Вие ще бъдете отмъстени.

Погледнах го удивен.

— Ама какво ти е? — попитах. — Нали не ти е за пръв път. Ще има доста да отмъщаваш.

Вайл млъкна.

След като положихме първите редове, дойдоха Валентин и Юп, помъкнали платнище.

— Тоя още е жив — каза Юп и разгърна платнището.

Козоле хвърли поглед върху ранения.

— Но не му остава много — рече той. — Можем да го изчакаме.

Мъжът на платнището хъркаше на пресекулки. При всяко вдишване по брадичката му се стичаше кръв.

— Да го отнесем ли? — попита Юп.

— В такъв случай ще умре веднага — каза Алберт и посочи кръвта.

Наместихме ранения на една страна. Макс Вайл остана да се грижи за него, а ние продължихме работа. Сега ми помагаше Валентин. Спуснахме Главер в гроба.

— Ех, братче, горката му жена... — измърмори Валентин.

— Внимавай, следващият е Шрьодер! — подвикна Юп на ония в трапа и плъзна платнището надолу.

— Затъкни си устата! — изсъска Брьогер.

Козоле още държеше трупа в ръцете си.

— Кой? — попита той недоумяващ.

— Шрьодер — отвърна Юп, който мислеше, че Фердинанд вече знае.

— Какви ги дрънкаш, тъпоглавецо, та той е в плен! — кресна разярен Козоле.

— Вярно е, Фердинанд — рече Алберт Троске, който бе застанал до него.

Затаихме дъх. Без нито една дума Козоле отново ни подаде трупа и се изкатери горе. После го освети с джобното си фенерче. Наведе се съвсем ниско над останките от лицето и затърси познатите черти.

— Слава богу, че фатмакът си отиде — прошепва Карл.

Вцепенени чакахме следващата секунда. Козоле се изправи.

— Дайте лопатата — каза той лаконично.

Подадох му я. Очаквахме, че кръв ще се лее. Ала Козоле започна да копае. Направи на Шрьодер отделен гроб и никого не допусна до себе си. Сам го положи в гроба. За Зелих не се сещаше, толкова бе смазан.

На разсъмване двата гроба бяха готови. Междувременно раненият беше умрял и го сложихме при другите. Отгпкахме земята и забихме кръстовете. Козоле написа с химически молив името на Шрьодер върху един все още свободен кръст и окачи на него стоманена каска.

Лудвиг дойде още веднъж. Свалихме каски. Той прочете за втори път „Отче наш“. Алберт стоеше блед зад него. Беше седял на един чин с Шрьодер. Най-зле обаче изглеждаше Козоле — лицето му беше цялото посивяло и посърнало. Не проронваше нито дума.

Постояхме така още известно време. Дъждът си валеше. После дойдоха носачите. Седнахме да ядем.

На заранта фатмакът неочаквано се изкатери от близкия блиндаж. Мислехме, че отдавна си е тръгнал. От километри вонеше на ром и едва сега се накани да се върне в тила. Щом го съгледа, Козоле изрева. За щастие Вили беше наблизко. Тутакси се хвърли върху Фердинанд и го задържа. Но се наложи четирима души да напрегнем все сили, за да не се отскубне и да не души фелдфебела. Чак след час Фердинанд се вразуми и разбра, че ще се погуби, ако хукне подир фатмака. Ала пред гроба на Шрьодер той се закле, че ще си разчисти сметките със Зелих.

* * *

А сега Зелих стои зад тезгяха, Козоле седи на пет метра от него и двамата вече не са войници.

От автомата за трети път прогърмява маршът от „Веселата вдовица“.

— Кръчмарю, още по една ракия! — провиква се Тяден с искрящи свински очички.

— Веднага — отговаря Зелих и донася чашите. — Наздраве, другари!

Козоле го поглежда изпод свъсените си вежди.

— Ти не си ни другар — изсумтява той. Зелих пъха бутилката под мишницата си.

— Е, добре, не съм — отговаря той и се връща на тезгяха.

Валентин гаврътва ракията.

— Пийни, Фердинанд, само тук е истината — каза той.

Вили поръчва още по една. Тяден вече се е понакъркал.

— Е, Зелих, стари ротни паяко — дере се той, — няма вече арест, а? Пийни едно с нас! — И така прасна по рамото бившия си фелдфебел, че оня се задавя. За такова нещо преди година щяха да го изпратят на военен съд или в лудница.

Козоле мести поглед от тезгяха към чашата си и обратно към тезгяха, а оттам — към угодливия дебелак до крановете за бира. После клати глава.

— Та това е съвсем друг човек, Ернст — казва ми той.

И аз си мисля същото. Не мога да позная Зелих. Дотолкова се бе сраснал с униформата и тефтера си, че надали можех да си го представя по риза, камо ли като кръчмар. А ето че сега си взема чаша и позволява на Тяден, който по-рано бе за него въшка, да му говори на ти и да го тупа по рамото. Дявол да го вземе, как се е преобърнал светът!

Вили насърчително сръгва Козоле в ребрата.

— Е?

— Не зная, Вили — казва смутено Фердинанд. — Да му разбия ли мутрата, или не? Другояче си ги мислех нещата. Погледни само какви метани ни прави тоя мазник. Чак ти се отщява да се занимаваш с него.

Тяден поръчва ли, поръчва. Доставя му адско удоволствие да наблюдава как фелдфебелът търчи насам-натам заради него.

Зелих също е вързал кънките. Главата му на булдог пламти, отчасти от алкохола, отчасти от радост заради оборота.

— Хайде да се сдобрим — предлага той. — Черпя всички с ром и сключваме мир.

— Какво? — изрича Козоле и се изправя.

— Ром. Останало ми е едно шише в долапа — казва простодушно Зелих и тръгва за бутилката.

Козоле седи като треснат в главата и се вторачва подире му.

— Той вече нищо не си спомня, Фердинанд — допуска Вили. — Инак нямаше да рискува.

Зелих се връща и налива. Козоле му изсъсква в лицето:

— Мигар не помниш как се накърка с ром от страх? Що не станеш нощен пазач в моргата, а?

Зелих примирително махва с ръка.

— Толкова отдавна беше — казва той, — че все едно никога не е било.

Фердинанд отново млъква. Веднъж Зелих да отговореше остро, тутакси щеше да стане патърдия. Ала тази непривична отстъпчивост слисва Козоле и го прави нерешителен.

Тяден души, пък и ние вирваме носове. Ромът е хубав.

Козоле лисва чашата си.

— Не искам да ме черпят.

— Братче! — възкликва Тяден. — Че защо не го даде на мен! — И с пръсти се опитва да спаси каквото може. Не е много.

Пивницата полека-лека се опразва.

— За днес приключихме! — провиква се Зелих и спуща ролетките.

Ние ставаме.

— Е, Фердинанд? — питам го.

Той клати глава. Все още се бори със себе си. Това вече не е истинският Зелих, той келнер там.

Съдържателят ни отваря вратата.

— Довиждане, господа, приятна почивка.

— „Господа“ — киска се Тяден, — „господа“! Преди казваше „свине“...

Козоле е прекрачил прага, но случайно хвърля поглед към пода и вижда краката на Зелих, пъхнати в познатите ни гамаши. А и панталонът му е с кантове и военна кройка. Отгоре — кръчмар, отдолу обаче — все още фелдфебел. Това решава нещата.

Из един път Козоле се обръща. Зелих отстъпва назад. Козоле тръгва към него.

— Я си отвори ушите! — изръмжава той. — Шрьодер! Шрьодер! Нали го познаваш, куче проклето? На ти заради Шрьодер! Поздрав от общия гроб!

И Фердинанд го удря. Кръчмарят се олюлява, скача зад тезгяха и грабва дървен чук. Улучва Козоле в рамото и в лицето. Но Фердинанд изобщо не се пази, толкова е освирепял. Спипва Зелих, така му блъсва главата в тезгяха, че всичко издрънчава, и пуска крановете.

— Хайде, къркай, буре с ром такава! Да ти приседне, да се удавиш дано в гнусната си помпя! — скърца Козоле със зъби.

Бирата шурва във врата на Зелих и през ризата потича в панталона му, който скоро се издува като балон. Той реве от ярост, понеже в днешно време трудно се намира такава хубава бира. Ето че успява да се метне нагоре, хваща една чаша и отдолу я забива в брадичката на Козоле.

— Грешка — обажда се Вили, който с интерес следи боя от прага. — Трябваше да го блъсне с глава, а после да му подсече коленете.

Никой от нас не се намесва. Това си е работа на Козоле. Дори да го пребият, не бива да му помагаме. Ние сме тук само за да възпрем другите, ако решат да подкрепят Зелих. Но желаещи няма, тъй като Тяден с три думи им обясни цялата история.

Лицето на Фердинанд се облива в кръв, сега той наистина се разярява и набързо вижда сметката на Зелих. С удар в гръкляна го поваля, претъркулва се през тялото му и няколко пъти му прасва главата в пода, докато оня примре.

Сетне си тръгваме. Бяла като платно, Лина стои пред хъхреция си господар.

— Най-добре ще е да го откарате в болница — подвиква Вили през рамо. — Ще полежи две-три седмици. Нищо страшно няма!

Навън Козоле се усмихва волно като дете, защото Шрьодер вече е отмъстен.

— Хубав пердах падна — казва той и си избърсва кръвта. После ни подава ръка. — Тъй, а сега да бягам по-скоро при жена си, инак ще вземе да си помисли, че съм се забъркал в истински тупаник.

* * *

Разделяме се на пазарния площад. Юп и Валентин поемат към казармата. Ботушите им тропат по осветения от луната паваж.

— Иде ми да тръгна с тях — ненадейно казва Алберт.

— Разбирам те — потвърждава Вили, но умът му май още е в петела. — Някак дребнави са хората тук, а?

Кимвам.

— Май скоро пак ще трябва да тръгнем на училище...

Спираме и се захилваме. Тяден направо не може да се освести от удоволствие при тази мисъл. След малко през смях хуква подир Валентин и Юп.

Вили се чеше по главата.

— Да не мислите, че ония ще ни се зарадват? Вече не сме от най-удобните...

— Като герои, по възможност по-далеч оттук, сигурно щяхме да сме им по-приятни — казва Карл.

— С нетърпение го очаквам тоя театър — заявява Вили. — Такива, каквито сме сега: закалени в стоманена баня... — После приповдига крак и пуска мощна, свистяща пръдня. — Трийсет и половина сантиметрово оръдие — констатира той удовлетворен.

IV

При разпускането на ротата оръжието задържахме у себе си. Наредиха ни да го предадем по местожителство. И ето ни сега в казармата, където предаваме пушките си. Същевременно получаваме уволнителното си възнаграждение: по петдесет марки и по петнайсет марки за пътни. Освен това ни се полагат по един шинел, чифт обуца, бельо и по една униформа.

Изкатерваме се до таванския етаж да си получим партакешите. Фатмакът от вещевия склад небрежно махва с ръка:

— Изберете си там по нещо.

Вили извършва бегъл обход и души окачените дрехи.

— Виж какво — казва той бащински, — тия номера ги пробутвай на новобранците. Че тия партакеша са от времето на Ноевия ковчег. Я ни покажи нови!

— Нямам — отвърща навъсено склададжията.

— Тъй — казва Вили и го разглежда известно време. Сетне тържествуващо вади алуминиева табакера. — Пушиш ли?

Оня клати плешивата си глава.

— Е, тогава дъвчеш тютюн, а? — Вили бърка в джоба на куртката си.

— Не...

— Добре, тогава поне къркаш, нали? — Вили е помислил за всичко и попипва издутината на гърдите си.

— И това не — флегматично провлачва фантето от склада.

— Тогава не ми остава нищо друго, освен да ти ударя един-два в мутрата — заявява приветливо Вили. — Няма да мръднем отгук без нови-новенички форми.

За късмет в същия момент влиза Юп. Като войнишки депутат той сега е голяма клечка. Юп намига на склададжията.

— Тия са ми земляци, Хайнрих. Стари пехотинки. Я им покажи салона!

Фатмакът се развеселява.

— Що не казахте веднага!

Влизаме с него в задната стая. Там са окачени новите дрехи. Мигом захвърляме старите си дрипи и се преобличаме. Вили заявява, че му трябвали два шинела, при прусаците бил развил анемия. Фантето се колебае. Юп го прихваща под мишница, дръпва го в ъгъла и подхваща разговор за продоволствени пари. Когато се връщат при нас, фатмакът се е успокоил. С половин око оглежда Тяден и Вили, които чувствително са надебелели.

— Е, какво пък — измърморва той, — все ми е тая. Някои изобщо не си прибират дрипите. Имат си бол кинти. Важното е да ми излезе ведомостта.

Разписваме се, че сме получили всичко.

— Преди малко не спомена ли нещо за пушене? — обръща се фатмакът към Вили.

Слисан, Вили се захилва и изважда табакерата.

— И за тютюн за дъвчене? — продължава оня.

Вили бърка в джоба на куртката си.

— Ама поне не къркаш, нали? — осведомява се той.

— Къркам — казва спокойно фатмакът. — Даже лекарят ми го е предписал. Щото и аз съм анемичен. Остави тук бутилчето.

— Момент! — Вили му дръпва яка глътка, за да спаси поне малко. После подава на смаяния бълхар от склада шишето, което допреди секунда беше пълно. Сега е останало до половината.

* * *

Юп ни изпраща до портала.

— Знаете ли кой дойде тук? — пита той. — Макс Вайл! Във войнишкия съвет е!

— Там му е мястото — заявява Козоле. — Топло местенце за чудо и приказ, а?

— Донейде — отговаря Юп. — Засега с Валентин ще се задържим на служба. Ако имате нужда от нещо, безплатни билети или друго, аз съм при гювеча.

— Я дай един — казвам. — Така тия дни ще мога да навестя Адолф.

Юп изважда кочан и откъсва билета.

— Попълни си го сам. Естествено ще пътуваш втора класа.

— Готово.

Навън Вили си разкопчава шинела. Отдолу има втори.

— По-добре аз да го прибера, отколкото после да го продадат на черно — казва той непринудено. — Прусациите спокойно могат да ми го отпуснат заради половин дузината осколки, дето са в мен.

Вървим по главната улица. Козоле разправя, че следобед щял да си поправи гълъбарника. Преди войната е развъждал пощенски гълъби и черно-бели преметачи. Отново иска да се заеме с това. На фронта все си мечтаеше за гълъбите.

— А иначе, Фердинанд? — питам го.

— Ще потърся работа — казва той лаконично. — Нали съм женен, братче. Ще запретна ръкави!

Откъм църквата „Св. Мария“ внезапно изтрещяват няколко изстрела. Надаваме ухо.

— Армейски револвери и пушка 98 — заявява компетентно Вили. — Според мен два револвера.

— Е, и какво от това — засмива се Тяден и си размахва обувката. — Все пак е дяволски спокойно в сравнение с Фландрия.

Вили се спира пред магазин за мъжка мода. На витрината е изложен костюм от хартия и копривни влакна. Но костюмът малко го интересува. Очарован, той съзерцава серията избелели модни плакати, които са накачени отзад. Развълнуван посочва портрета на елегантен господин с козя брадичка, потънал във вечен разговор с някакъв ловец.

— Знаете ли какво е това?

— Кремъклийка — казва Козоле, като има предвид Вили явно се влюбва в идеята си. Ала Карл му охлажда ентузиазма.

— А раиран панталон имаш ли? — пита той пренебрежително.

Вили се стъписва за миг.

— Ще тафя от гардероба на стария — решава той. — Че и бялата му сватбена жилетка, ще видите как ще изглежда тогава Вили! — Сияещ от щастие той спира очи върху всеки от нас. — По дяволите, момчета, сега ще си поживеем, а?

* * *

Прибирам се у дома и давам половината пари на майка си.

— Лудвиг Брайер е тук — казва тя. — Чака в стаята ти.

— Та той бил лейтенант — добавя баща ми.

— Да — отвърщам. — Ти не знаеше ли?

Лудвиг има по-свеж вид. Дизентерията му минава.

Посрещаме ме с усмивка.

— Искан да взема някои книги от теб, Ернст.

— Избери си, които желаеш, Лудвиг.

— Нима не ти трябват? — пита той.

Клатя глава.

— Засега не. Вчера се опитах да почета. Чудна работа, не мога да си събера мислите. След някоя друга страница се отплесвам към нещо друго. Все едно съм ударен в главата. Искан ли романи?

— Не — отговаря той и си избира няколко книги.

Поглеждам заглавията.

— Толкова трудни неща? За какво ти са, Лудвиг?

Той се усмихва смутено. Сетне изрича колебливо:

— На фронта през главата ми минаваха толкова мисли, Ернст, и все не можех да ги свържа. Сега обаче, когато всичко мина, ми се иска да узная куп неща: какво става с хората, разбираш ли, как можа да се случи това и как се стига дотам. Има много въпроси. Също и у нас самите. Та по-рано другояче си представяхме живота. Искан ми се да узная много, неща, Ернст...

Посочвам книгите.

— Смяташ ли, че ще откриеш отговора в тях?

— Във всеки случай ще се опитам. Сега чета от сутрин до вечер.

Скоро Лудвиг си тръгва. Замислен оставам на мястото си. А какво съм свършил аз през това време? Засрамен посягам към една книга. Но не след дълго я отпускам и се заглеждам през прозореца. Така мога да седя с часове и да се вирам в пустотата. По-рано бе друго, тогава винаги знаех какво да върша.

Майка ми влиза в стаята.

— Ернст, нали довечера ще идеш у чичо си Карл?

— Да, от мен да мине — отвърщам недоволен.

— Той често ни изпращаше продукти — изрича предпазливо тя.

Кимвам. Навън зад прозореца се здрачава. В клоните на кестена са увиснали сини сенки. Извърщам се.

— Майко, през лятото често ли ходехте край канала с тополите?
— питам припряно. — Сигурно е било красиво...

— Не, Ернст, цяла година не сме ходили.

— Но защо, майко? — питам учуден. — Та по-рано всяка неделя бяхте там.

— Спряхме разходките — отвърща тихо тя, — толкова огладнявахме от тях. А нали нямахме нищо за ядене.

— А, така ли... — провлачвам аз. — Но чичо Карл е имал достатъчно, нали?

— Той често ни изпращаше по нещо, Ернст.

Внезапно ме обзема лека тъга.

— За какво всъщност беше всичко това, майко? — продумвам.

Тя ме погалва по ръката.

— Все за нещо е било, Ернст. Господ Бог навярно знае.

* * *

Чичо Карл е най-знатният ни роднина. Има вила и през войната е бил главен ковчежник.

Волф ме съпровожда дотам, ала трябва да остане вън, понеже леля ми не обича кучета. Звъня.

Отваря мъж във фрак. Сащисан поздравявам. После ми идва наум, че това сигурно е лакеят. През войниклъка съвсем съм ги забравил тия неща.

Мъжът ме оглежда, все едно е цивилен подполковник. Усмиввам се, но усмивката ми остава без отговор. Когато си събличам шинела, вдига ръка, сякаш за да ми помогне.

— Е — казвам, за да спечеля благоразположението му, — като стар редник все някак ще се справя и сам. — С тези думи провесвам дрипелите си на една закачалка.

Той обаче мълчаливо сваля дрехите и с високомерно изражение ги окачва на съседната закачалка. Ахмак, мисля си и продължавам по коридора. Чичо Карл ме пресреща с дрънчащи шпори. Поздравява ме снизходително, тъй като съм от редническото съсловие.

Учуден оглеждам бляскавата му парадна униформа.

— Днес да нямате конско печено? — питам в желанието си да се пошегувам.

— От къде на къде? — пита той озадачен.

— Защото си сложил шпори за вечеря — отвръщам през смях.

Той ми мята сърдит поглед. Изглежда, без да искам, съм го засегнал по болното място. Тия канцеларски плъхове в армията често си умират за саби и шпори.

Додето му обясня, че не съм искал да го обидя, наперена пристига леля ми. Тя е все така плоска като дъска за гладене, а черните ѝ очички блестят както навремето, досущ лъснати медни копчета. Докато ме залива с водопад от думи, острият ѝ поглед непрекъснато шари във всички посоки.

Малко съм зашеметен. Премного хора, мисля ся, премного дами, а най-вече премного светлина. На фронта в най-добрия случай имахме по една петролна лампа. А тези полилеи тук са неумолими като съдия-изпълнител. Не можеш се скри от тях. Притеснено се почесвам по гърба.

— Но какво правиш? — пита леля ми и спира насред изречението.

— Май ще е някоя въшка, която ми се е изплъзнала — казвам. — Толкова много ги имахме, че ще трябва поне седмица, докато се отървем от всички...

Изплашена, леля ми отстъпва назад.

— Не се бой — успокоявам я, — тя не скача. Въшките не са бълхи.

— За бога!

Тя слага пръст на устата си и прави такава физиономия, сякаш съм изтърсил кой знае каква мръсотия. Но такива са те: изискват от нас да бъдем герои, ама за въшките не щат и да знаят.

Трябва да се ръкувам с куп народ, от което почвам да се потя. Хората тук са съвсем различни от нас, фронтоваците. Струва ми се, че в сравнение с тях съм тронав като танк. Държат се така, все едно са изложени на витрина, и разговарят, все едно са в театъра. Предпазливо се опитвам да си скрия ръцете, защото окопната кал се е вгнездила в тях като отрова. Крадешком ги бърша в панталона си, въпреки това те все се оказват влажни тъкмо когато трябва да ги подам на дама.

Мотая се насам-натам и попадам в група, където думата е взел някакъв финансов съветник.

— Помислете си — горещи се той, — седлар! Седлар — президент на републиката! Само си представете картинката: галаприем в двореца и седлар, който дава аудиенции. Да си умреш от смях! — От вълнение го напушва кашлица. — А какво ще кажете вие, млади боецо? — възкликва съветникът и ме шляпва по рамото.

Досега не съм се замислял за това. Смутено свивам рамене.

— Може и да разбира нещо...

За миг съветникът се вторачва в мен. После се разтърсва от смях.

— Много добре! — изграква той. — Може и да разбира нещо! Не, драги мой, това си е вродено! Седлар! А защо не и шивач или обуцар?

И отново се обръща към другите. Брътвежите му ме ядосват, неприятно ми става, че говори така отвисоко за обуцарите. Те бяха не по-лоши войници от издигнатите хора. И Адолф Бетке е обуцар, пък разбираше от война повече от някои майори. При нас се ценеше човекът, а не професията. Недоверчиво оглеждам съветника. Сега се разсипва от цитати и навярно е черпил образованието с лъжици, но стане ли нужда някой да ме измъкне от огъня, по-скоро бих разчитал на Адолф Бетке.

Доволен съм, когато най-сетне сядаме на масата. До мен е момиче с боа от лебедови пера около врата! Харесва ми, ала не зная как да я заговоря. Като войници приказвахме малко, още по-малко пък с дами. Другите си бърбят оживено. Мъча се да следя разговора, та да имам и аз някаква полза.

Начело на масата е седнал финансовият съветник, който тъкмо заявява, че ако бяхме издържали още два месеца, щяхме да спечелим войната. Едва не ми прилошава от тия глупости, защото всеки войник знае, че просто нямахме повече боеприпаси и хора. Някаква дама срещу него разказва за загиналия си мъж и тъй се надува, като че тя е загинала, а не той. По-надолу говорят за акции и за условията на мирния договор и естествено всички те познават нещата по-добре от хората, дето това им е работата. Мъж с гърбав нос с такова лицемерно съчувствие разправя някаква историйка за жената на свой приятел, че ми иде да му запратя чаша в човката заради зле прикритото злорадство.

Главата ми съвсем се замайва от брътвежите и скоро вече нямам сили да следя разговора. Момичето с боата подигравателно ме пита дали не съм онемял за фронта.

— Не — отговарям и си мисля: да бяха тук Козоле и Тяден, хубавичко щяха да се посмеят на тирадите, които дрънкате и с които дори се гордеете. Но все пак малко ме гложди, че с уместна забележка не мога да изкажа мнението си за тях.

Слава богу, в същия момент на масата се появяват хрупкави котлети. Подушвам ги. Истински свински котлети, изпържени в истинска мазнина. Видът им не кара да преглътна всичко. Докопвам си солидно парче и започвам да дъвча с наслада. Месото е превъзходно на вкус. От безкрайно много време насам не съм ял пресни котлети. За последен път беше във Фландрия — бяхме уловили две прасенца и една чудесна лятна вечер ги оглозгахме до костите. Тогава Катчински още беше жив, ех, Кат, и Хайе Вестхус, това бяха юначаги, а не като тия тук... Подпирам се с ръце на масата и забравям за всичко наоколо, толкова близо ги виждам пред себе си. Животинките бяха много крехки, бяхме изпържили и картофени тиганици... И Лер бе там, и Паул Боймер, да, Паул... Не чувам и не виждам вече нищо, изцяло се унасям в спомени...

Сепва ме нечие кискане. На масата е настъпила тишина. Леля Лина изглежда като бутилка сярна киселина. Момичето до мен сподавя смеха си. Всички се взират в мен.

Отведнъж ме избива пот. Седя си аз както навремето във Фландрия, облакътен в захлас, с кокал в лапата, с омазнени пръсти и гриза остатъка от котлетата другите се хранят прилично с нож и вилица.

Червен като божур се вторачвам пред себе си и оставям кокала. Как можах да се унеса тъй? Но чисто и просто съм отвикнал да ям другояче, на фронта ядохме все така, най-много да имахме лъжица или вилица, но никога чиния.

Внезапно срамът ми се примесва с ярост. Ярост към чичо Карл, който с подчертано висок глас подема разговор за военния заем; ярост към всичките тия господа, които толкова се перчат с умните си приказки; ярост към целия този свят, който тъй естествено си живурка със своите дреболии, сякаш никога не ги е имало чудовищните години, през които знаехме само едно: смърт или живот, и нищо друго.

Мълчаливо и заинатено се тъпча колкото мога, та поне да се наям до насита. При първия удобен случай се измъквам.

На гардероба стои лакеят във фрак. Грабвам си нещата и изсъсквам:

— Теб трябваше да те пъхнат в окопите, лъскава маймуно! Теб и цялата банда тук!

После затръшвам вратата.

Волф ме е чакал пред къщата и се хвърля към мен.

— Хайде, Волф — казвам и внезапно осъзнавам, че ме е озлобил не инцидентът с котлета, а този застоял, самодоволен дух отпреди войната, който все още се пъчи тук и си придава важности. — Хайде, Волф — повтарям, — това не са хора за нас! С всеки английски Томи, с всеки французин в окопите ще се разберем по-добре. Хайде да идем при нашите другари! Там е по-хубаво, макар да лапат с ръце и да се оригват! Хайде!

И ние хукваме, кучето и аз, тичаме с все сила, по-бързо и по-бързо, аз се задъхвам, Волф лае, тичаме като полудели, с искрящи очи... Ако ще всичко да иде по дяволите, ние сме живи, нали, Волф, живи сме!

V

Лудвиг Брайер, Алберт Троске и аз сме се запътили за училище. Занятията ще се подновят. Ние учехме в педагогическото и не сме държали изпит. Участниците във войната от гимназията бяха по-добре. Мнозина от тях са държали изпит, преди да идат войници или през отпуските си. А пък останалите, които не са го сторили, също като нас трябва да се върнат в клас. Карл Брьогер е от тях.

Минаваме покрай катедралата. Зелените медни плоски на камбанариите са свалени и заменени със сива покривна мушама. Камбанариите изглеждат мухлясали и проядени, затова и църквата, кажи-речи, наподобява фабрика. Медните плочки са били претопени за гранати.

— Дядо господ това не го е и сънувал — казва Алберт.

От западната страна на катедралата, в една крива уличка се намира двуетажното педагогическо училище. Косо насреща му е гимназията. Зад нея — реката и насипът с липите. Преди да идем войници, тези сгради ограждаха нашия свят. По-късно ги заместеха окопите. Сега сме отново тук. Ала това вече не е нашият свят. Окопите излязоха по-силни.

Пред гимназията срещаме другаря си от детските игри Георг Рае. Той беше лейтенант и ротен командир, но през отпуските е къркал и е безделничел и не е помислял за матурата. Ето защо сега ще трябва да се върне в седми гимназиален, който вече е повтарял две години.

— Георг — питам го, — вярно ли е, че на фронта си станал цар на латинския?

Георг се смее и крачи с щъркеловите си крака към гимназията.

— Гледай да не докачиш някоя двойка по поведение — подвиква ми той.

През последната половин година той беше летец. Свалил е четирима англичани, но не ми се вярва, че още може да докаже Питагоровата теорема.

Продължаваме към педагогическото. Уличката гъмжи от униформи. Изникват лица, които почти сме забравили, имена, които от

години не сме чували. Към нас куцука Ханс Валдорф, когото през ноември седемнайсета измъкнахме от фронтната линия с раздробено коляно. Ампутираха му крака до бедрото, сега носи тежка протеза с шарнири, която здравата тропа на всяка крачка. Появява се Курт Лайполд и засмян се представя:

— Гьоц фон Берлихинген с желязната ръка.

Дясната му ръка е изкуствена. После от ъгъла на вратата се задава един и изгъргорва:

— Мен май не можете да ме познаете, а?

Вглеждам се в лицето му, доколкото то изобщо е лице. Челото се пресича от широк червен белег, който стига до лявото око. Месото така е зараснало, че окото е хлътнало и едва се вижда. Но то поне е невредимо. Дясното око е неподвижно, стъклено. Носа го няма, мястото му покрива черна превръзка. Белегът, който излиза изпод нея, на два пъти разцепва устата. Тя е безформено удебелена и зараснала накриво, оттам и неясният говор. Зъбите са изкуствени. Вижда се скобата. Нерешително гледам това лице. Гъргорещият глас изрича:

— Паул Радемахер.

Сега го познавам. Та това е неговият сив раиран костюм.

— Здравсти, Паул, как е?

— Нали виждаш — мъчи се да изкриви устни в усмивка той. — Два удара с лопата. Че и това в добавка — и вдига ръката си, на която липсват три пръста. Тъжно примигва единственото му око. Другото, неподвижно и безучастно, гледа напред. — Поне да знаех дали ще мога да стана даскал. Говора ми хич го няма. Ти как ме разбираш?

— Добре — отговарям. — Всичко ще се оправи. Сигурно ще те оперират още веднъж.

Той вдига рамене и замълчава. Не личи да се навива кой знае колко. Ако бе възможно, досега да са го сторили вече.

Вили се присъединява към нас и ни разказва последните новини. Узнаваме, че Боргман все пак е починал от раната в белия дроб. Прихванал и скоротечна туберкулоза. Хенце се застрелял, като разбрал, че раната в гръбнака ще го прикове към инвалиден стол. Понятно е: той бе най-добрият ни футболист. Майер паднал убит през септември, Лихтенфелд — през юни. Лихтенфелд бе само два дни на фронта.

Внезапно се втрещяваме. Пред нас се изпречва дребна хилава фигурка.

— Вестерхолт, ти ли си? — невярващ пита Вили.

— Аз я, мухоморка такава! — отговаря оня.

Вили е слисан.

— Мислех те за убит.

— Още не съм — преспокойно отвърща Вестерхолт.

— Но нали прочетох във вестника.

— Ами сгресли са — подхилва се дребосъкът.

— На нищо вече не можеш да вярваш — клати глава Вили. — Мислех, че червеите отдавна са те изяли.

— След теб, Вили — самодоволно отговаря Вестерхолт. — Първо ще дойде твоят ред. Рижите не живеят дълго.

* * *

Влизаме. Дворът, където в десет часа си ядяхме филиите, класните стаи с черните дъски и чиновете, коридорите с редиците закачалки за шапките — всичко това си е точно както преди, ала на нас ни изглежда сякаш от друг свят. Позната ни е само миризмата на сумрачните помещения, тя ни напомня за казармите, макар да не е толкова силна.

Огромен, със стотици тръби, проблясва в аулата органът. Вдясно от него е групата на учителите. На директорската катедра са поставени две декоративни растения с листа сякаш от кожа. Отпред е окачен лавров венец с лента. Директорът е в редингот. Значи, ще има тържество.

Скупчваме се един до друг. Никой няма желание да застане в първата редица. Единствен Вили непринудено се строява там. Главата му свети в полумрака на залата като червен фенер на публичен дом.

Разглеждам групата на учителите. По-рано за нас те означаваха нещо повече от другите хора; не само защото ни бяха наставници, а и защото дълбоко в себе си вярвахме в тях, макар и да им се присмивахме. Днес за нас те са като куп старци, които добродушно презираме.

Ето ги, стоят пред нас и отново се канят да ни поучават. На лицата им е изписана готовност да пожертвуват частица от достойнството си. Но на какво ли мотат да ни научат? Сега познаваме живота по-добре от тях, придобили сме други знания, сурови, кървави, жестоки и неумолими. Днес ние бихме могли да ги учим, ала кой ти иска това! Ако сега последва ненадейна атака върху аулата, те ще се разскачат като зайци, страхливо и безпомощно, докато никой от нас няма да загуби самообладание. Спокойно и решително веднага ще сторим най-уместното, тоест ще ги затворим, за да не ни пречат, и ще пристъпим към отбрана.

* * *

Директорът се покашля и започва словото си. Думите изскачат от устата му обли и гладки, той е превъзходен оратор, няма как да не го признаем. Говори за героичната борба на войските ни, за битки, за победи, за храброст. Но въпреки всички красиви фрази, а може би тъкмо заради тях усещам как нещо ме пробужда. Нещата не бяха толкова гладки и обли. Споглеждаме се с Лудвиг, после с Алберт, Валдорф, Вестерхолт, Вайнерсман; на никого речта не му е по вкуса.

Директорът се вдъхновява от собствените си приказки. В момента възхвалява героизма не само на фронта, а и по-незабележимия героизъм в тила.

— И ние тук, в родината, изпълнявахме всецяло дълга си, подлагахме се на лишения и гладувахме за нашите войници, страхувахме се и треперехме, тежки времена бяха, и често ни бе едва ли не по-трудно да издържим отколкото на нашите смели фронтоваци...

— Ха така! — обажда се Вестерхолт.

Надига се ропот. Старият ни поглежда накриво и продължава:

— И все пак тези две неща естествено не могат да се съпоставят. Вие безстрашно гледахте челичения лик на смъртта и изпълнихте великия си дълг и макар крайната победа да не бе отредена на нашето оръжие, нека сега още по-силно се сплотим с гореща обич около страдалото ни отечество, нека възстановим разрушеното, напук на всички враждебни сили, в духа на нашия първоучител Гьоте, който от

гълбините на столетията строго призовава смутното ни време: „Напук на враг неумолим ний трябва да се съхраним!“

Гласът на стария спада с една терца. Сега той звучи, сякаш е обгърнат в траурен креп и миросан. Трепет минава през черната дружинка на учителите. На лицата им се четат вгълбеност и сериозност.

— Специално ще възпоменем падналите във войната възпитаници на нашето учебно заведение, които доблестно побързаха към фронта, за да защитят родината, и останаха на полето на честта. Двадесет и един от другарите ви не са вече между нас, двадесет и един воители загинаха със смъртта на славните, двадесет и един герои почиват в чужда земя, далеч от звъна на оръжията, и спят вечния си сън под зелената морава...

В този миг се разнася отривист, гръмлив смях. Не приятно изненадан, директорът млъква. Смее се Вили, който е застанал отпред досущ масивен гардероб. Лицето му е червено като пуяк, толкова е разярен.

— Зелена морава... зелена морава — заеква той. — Вечен сън, а? В калта на ямите лежат те, простреляни, разкъсани, затънали в блатата. Зелена морава! Тук да не сме в час по пеене! — Вили размахва ръце като вятърна мелница в буря. — Геройска смърт! Как си я представяте вие! Искате ли да узнаете как умря малкият Хойер? Цял ден лежа на телената мрежа и креция, а червата му висяха от корема като макарони. След това парче от снаряд му откъсна пръстите на едната ръка, два часа по-късно и част от крака, а той все още бе жив и с другата ръка се мъчеше да си натъпче червата в корема и свърши чак вечерта. Когато през нощта се добрахме до него, беше надупчен като решето. Разкажете на майка му как е умрял, ако ви стиска!

Директорът е пребледнял. Двоуми се дали да въдвори дисциплина, или да ни умири с добро. Обаче не успява да стори нито едното, нито другото.

— Господин директор — подхваща Алберт троснато. — Тук сме не за да чуем от вас, че добре сме си свършили работата, но въпреки това за жалост не сме победили. Майната му на това!

Директорът трепва, а с него и цялото преподавателско тяло, аулата се разлюлява, органът се тресе.

— Принуден съм да помоля поне изразите... — подема той възмутен.

— Майната му, майната му и още веднъж майната му! — повтаря Алберт. — Години наред това ни беше всяка трета дума, разберете го най-сетне! Когато на фронта положението ни беше толкова окаяно, че отдавна бяхме забравили всичките ви глупости, стисвахме зъби, казвахме „майната му“ и всичко си идваше на мястото. Изглежда, вие дори и не подозирате какво е станало! Тук са дошли не послушни възпитаници, нито добрички момченца, тук са дошли войници!

— Но, господа! — възкликва едва ли не умолително старият. — Недоразумение, неприятно недоразумение...

Не успява да довърши. Прекъсва го Хелмут Райнерсман, който на Изер измъкна ранения си брат изпод ураганен огън, но докато го довлече до превързочния пункт, брат му умря.

— Те загинаха — диво се провикна той, — загинаха не за да се държат речи за тях! Те са наши другари и точка! Не желаем да се дрънка за тях!

Настава невъобразима бъркотия. Директорът стърчи ужасен и напълно безпомощен. Учителското тяло прилича на ято подплашени кокошки. Само двама учители запазват спокойствие. Те са били на фронта.

Старият се опитва да ни укроти на всяка цена. Твърде много сме, а застаналият пред него Вили реве като слон. Пък и кой знае какво още може да се очаква от тия подивели типове, току-виж в следващата минута извадили и ръчни гранати от джобовете си. Той размахва ръце както архангел крилата си, обаче никой не го слуша. Но отведнъж данданията стихва. Отпред е излязъл Лудвиг Брайер. Настъпва тишина.

— Господин директор — казва Лудвиг със звънливия си глас, — вие сте видели войната през вашия поглед. С развети знамена, с въодушевление и маршова музика. Но сте я видели само до гарата, от която тръгнахме. Не желаем да ви упрекваме за това. Всички ние мислехме също като вас. Ала през това време опознахме и другата страна. Пред нея патосът от 1914-а скоро се разпадна на прах. Въпреки това издържахме, понеже ни сплотяваше нещо по-силно, нещо, възникнало на фронта, една отговорност, за която вие не знаете и за която не може да се говори.

Лудвиг поглежда за миг пред себе си. Сетне си потърква челото и продължава:

— Ние не ви искаме сметка, това би било безразсъдно. Обаче искаме да не ни налагате как да мислим за тези неща. Потеглихме въодушевени, с думата „отечество“ на уста, а се върнахме без шум, но с понятието „отечество“ в сърцата си. Ето защо сега ви молим да замълчите. Оставете големите думи. Те не ни прилягат вече. Не прилягат и на убитите ни другари. Ние ги гледахме как умират. Споменът за това е толкова близък, че ни е непоносимо, когато за тях се говори така, както го вършите вие. Те загинаха за нещо по-голямо от такива речи.

Настъпила е пълна тишина. Директорът кърши ръце.

— Но, Брайер — продумва той едва-едва, — та аз... аз не исках да кажа това.

Лудвиг мълчи.

Подир някое време директорът продължава:

— Тогава сами кажете какво желаете.

Споглеждаме се. Какво желаем ли? Да, ако беше толкова просто да се предаде с едно изречение. Силно, но неясно чувство клокочи в нас... но как да го изразим с думи? Може би по-късно ще дойдат и думите!

* * *

Но ето че след миг мълчание Вестерхолт си пробива път и се изтъпанчва пред директора.

— Да поговорим за практическата страна — казва той. — Това сега е най-належащото. Как си я представяте тая работа? Тук стоят седемдесет войници, които отново трябва да се върнат на ученическата скамейка. Отсега ви казвам: Почти нищо не си спомняме от вашия учебен материал, пък нямаме и желание да останем задълго тук.

Директорът се овладява. Обяснява, че за тези неща все още нямал указания отгоре. Ето защо временно трябвало да се върнем в класовете, от които сме излезли. А по-нататък щял да види какво може да се направи.

Отговарят му ропот и смях.

— Та вие сам не вярвате — казва ядосано Вили, — че ще седнем на един чин с децата, които не са били войници, и послушно ще вдигаме ръка, когато знаем нещо. Ще си останем заедно.

Едва сега истински осъзнаваме колко смешно е всичко тук. Години наред ни позволяваха да стреляме, да пронизваме с щикове и да убиваме, а сега се оказва важно дали сме тръгнали на война от втори или от трети клас. Едни от нас можеха да решават задачи с две неизвестни, а други — само с едно. Това са разликите, които са решаващи тук. Директорът обещава да подаде молба за издействуване на извънредни курсова за войниците.

— Няма за кога да чакаме — казва лаконично Алберт Троске. — По-добре сами да се заемем с това.

Директорът не отговаря; мълчаливо се запътва към вратата. Учителите го следват. Ние също затрополяваме към изхода. Ала преди това Вили, за когото всичко приключи твърде мирно и кротко, взема двете саксии от катедрата и ги джасва в пода.

— И без друго никога не съм понасял този зарзават — казва сърдито той. Лавровия венец нахлузва на главата на Вестерхолт. — Свари си супа от него.

* * *

Пурите и цигарите димят. Събрали сме се заедно с фронтоваците от гимназията и се съвещаваме. Над сто войници, осемнайсет лейтенанти, трийсет фелдфебели и подофицери.

Вестерхолт е донесъл стария училищен правилник и чете извадки от него. Четенето върви бавно, защото след всеки пасаж избухва смях. Не можем да си представим, че навремето сме му се подчинявали.

Вестерхолт се майтапи най-вече с това, че преди войната без разрешение на класния не ни позволяваха да излизаме след седем вечерта. Обаче Вили го обуздава.

— Я мирувай, Алвин! — подвиква му той. — Че ти изложи класния си повече от нас. Обявяват те за загинал, трогнатият директор ти дръпва възпоменателно слово, величае те като герой и образцов ученик, а след всичко имаш наглостта да се върнеш жив! Старият

хубавичко се притесни. Сега ще трябва да си взема назад всичките похвали, с които те е удостоил като покойник — защото по алгебра и свободно съчинение положително не си по-добър отпреди.

* * *

Избираме ученически съвет, понеже учителите може и да ги бива да ни наляят в главите едно-друго за изпита, но да ни управляват няма да позволим. От нашите избираме Лудвиг Брайер, Хелмут Райнерсман и Алберт Троске, а от гимназистите — Георг Рае и Карл Брьогер. После определяме трима представители, които утре ще трябва да идат в местния отдел и в министерството, за да прокарат исканията ни за срока на обучение и за изпита. За тая работа подбираме Вили, Вестерхолт и Алберт. Лудвиг не може да пътува, тъй като не е напълно оздравял. Тримата получават войнишки удостоверения и безплатни билети, от които имаме в запас цели кочани. Лейтенанти и войнишки депутати, за да ги подпишат, също има достатъчно.

Хелмут Райнерсман придава на цялата история и подходящ външен вид. Той кара Вили да остави в къщи новата куртка, която докопа в склада, и за пътуването да облече закърпена, надупчена от снаряди куртка.

— От къде на къде? — пита поразеният Вили.

— На канцеларските плъхове това им въздействува по-силно от сто довода — обяснява Хелмут.

Вили се дърпа, понеже се гордее с куртката си и иска да се поперчи с нея из кафенетата на големия град.

— Като му тресна на инспектора с юмрук по масата, пак така ще му подействува — възразява той.

Обаче Хелмут не ще и да чуе.

— Не можем да правим всичко на пух и прах, Вили — казва той. — Тия хора са ни необходими, няма как. Ако с кърпена куртка треснеш с юмрук по масата, ще постигнеш много повече отколкото с новата. Такива са тия типове, повярвай ми.

Вили отстъпва. Хелмут се обръща към Алвин Вестерхолт и го оглежда. Вижда му се не дотам представителен, затова му забожда ордена на Лудвиг Брайер.

— Така ще си по-убедителен пред тайния съветник — додава Хелмут.

Алберт няма нужда от това. На гърдите му висят достатъчно дрънкулки. Ето че и тримата са екипирани както се полага. Хелмут оглежда творението си.

— Блестящо — казва той. — А сега напред! Покажете на тия оядени свине какво значи истинският фронтовак.

— Можеш да разчиташ на нас — заявява Вили, който междуременно се е окопитил.

* * *

Пурите и лулите димят. В нас клокочат хаотични желаниа, мисли и страсти. Бог знае какво ще излезе от тях. Сто млади войници, осемнайсет лейтенанти, трийсет фелдфебели и подофицери седят тук и искат да започнат нов живот. Всеки от тях може да преведе под огъня цяла рота през най-тежкия терен и с най-малки загуби; всеки от тях без миг колебание ще действа правилно, ако през нощта в неговата траншея се разнесе ревът: „Идат!“; всеки от тях е закален в безчет безжалостни дни; всеки от тях е свършен войник, ни повече, ни по-малко.

Но за мирното време? Годни ли сме за него? Дали изобщо ни бива за нещо друго, освен да бъдем войници?

ТРЕТА ЧАСТ

I

Идвам от гарата, дошъл съм да навестя Адолф Бетке. Къщата разпознавам веднага; толкова пъти ми я е описвал на фронта. Градина с овошки. Не всички ябълки са обрани. Доста плодове се търкалят в тревата под дърветата. На полянката пред вратата се издига огромен кестен. Цялата земя под него, а също каменната маса и пейката са осеяни с ръждивокафяви листа. Сред тях червеникавобели се открояват разпуканите бодливи кори и блестящо кафявите кестени, изпаднали от тях. Вдигам няколко и разглеждам лъскавата, прорязана от жилки махагонова черупка с по-светлото петно на ядката. Колко е чудно, че съществуват такива неща — мисля си и се озъртам, — че всичко това още го има: тези пъстроцветни дървета, забулените в синкава омара гори — гори, а не раздробени от снаряди пънове; този ветрец над полята без барутен дим и воня на газ, тази разорана, тучно проблясваща земя с нейната силна миризма, конете, впрегнати в плугове, не в муниционни колони, а подире им — без пушки, върнали се у дома орачи, орачи във войнишки униформи.

Слънцето оттатък горичката е притулено зад облаци, но сноповете сребристи лъчи се стрелкат през тях, шарените хвърчила на децата се реят високо в небето, дробовете се пълнят с прохлада, въздухът трепти при всяко вдишване и издишване, няма вече оръдия, няма мини, раницата не стяга гърдите, поясокът не притиска стомаха — изчезнало е мъчителното чувство за бдителност и дебнене в тила, няма ги прибежките, които всеки момент могат да се превърнат в залягане, чакане, в ужас и смърт — крача волен и изправен, с безгрижно разкършени плещи и усещам силата на този миг: жив съм и отивам да навестя моя другар Адолф.

* * *

Входната врата е полуотворена. Вдясно е кухнята. Почуквам. Никой не отговаря. Високо казвам „добър ден“. Нищо не помръдва.

Продължавам по пруста и отварям друга врата. Някой седи сам на масата, ето че вдига очи, занемарен, в стара униформа, с вял поглед: Бетке.

— Адолф! — възкликвам зарадван. — Не ме ли чу? Май беше заспал, а? — Без да промени положението си, той ми подава ръка. — Прииска ми се да те навестя, Адолф.

— Хубаво си направил, Ернст — казва мрачно Бетке.

— Случило ли се е нещо, Адолф? — питам озадачен.

— Ех, остави, Ернст...

Присядам до него.

— Адолф, братче, но какво ти е?

Той махва с ръка.

— Нищо, Ернст, остави. Знаеш ли, добре, че дойде. — Адолф става. — Инак направо да полудееш, все сам...

Озъртам се. Жена му никъде не се вижда. Той мълчи известно време, сетне повтаря:

— Добре, че дойде.

После измъква ракия и цигари. Пием житна ракия от дебели чаши, оцветени отдолу в розово. Зад прозореца се виждат градината и пътеката с овощките. Духа вятър. Градинската врата се хлопа. От ъгъла бие стоящ часовник с топузи, боядисан с тъмен байц.

— Наздраве, Адолф.

— Наздраве, Ернст.

През стаята се прокрадва котка. Скача на шевната машина и замърква. След някое време Адолф подема:

— Идват тук и приказват родителите ми, тъстът и тъщата, пък нито те ме разбират, нито аз тях. Все едно вече не сме същите хора. — Той си подпира главата с ръце. — Ти ме разбираш, Ернст, и аз — теб, а с ония сякаш ме разделя стена.

Накрая узнавам всичко.

Бетке се връща у дома. С раницата на гърба, с торба първокачествени продукти, кафе, шоколад, дори коприна за цяла рокля.

Иска да влезе съвсем тихо, за да изненада жена си, но кучето заджавка като лудо и едва не събаря колибата. И тогава не го сдържа повече, хуква по пътеката между ябълките — ето ги неговата пътека, неговите дървета, неговата къща, неговата жена, сърцето му бие като

ковашки чук, стигнало е чак до гърлото, той разтваря вратата, дълбоко си поема дъх, влиза...

— Мари...

Съзира я, погледът му мигом я обгръща, залива го вълна — полумракът, родният дом, тиктакащият часовник, жена му — понечва да се спусне към нея. Но тя отстъпва назад и се вторачва в него като в сянка. Той все още нищо не проумява.

— Толкоз ли се изплаши? — пита той засмян.

— Да — продумва тя боязливо.

— Ще ти мине, Мари — отговаря той разтреперан от вълнение. Сега, когато е вече в стаята, целият се тресе. Толкова време е изтекло.

— Не знаех, че ще си дойдеш тъй скоро, Адолф — казва жена му. Тя се е отдръпнала до долапа и го гледа с широко отворени очи.

Нещо студено го връхлита за миг и му изтръгва въздуха от гърдите.

— Мигар изобщо не се радваш? — пита той безпомощно.

— А не, Адолф, радвам се...

— Да не се е случило нещо? — продължава той, все още с багажа в ръце.

И ето че тя се разплаква захлупила глава на масата: защо да не научи веднага, нали хората ще му кажат, имала нещо с друг, и тя не знае как станало, изобщо не искала и през цялото време си мислела само за него, а сега, ако ще, да я претрепе.

Адолф стои, стои и най-накрая забелязва, че още е с раница на гърба. Сваля я, вади нещата, трепери, в главата му се върти една-едничка мисъл: Не може да бъде, не може да бъде! — и продължава да вади, само и само да върши нещо, коприната шумоли в ръката му, протяга и я: „Ето, донесох ти това...“, а в главата му все се върти: Не може да бъде, не може...

Безпомощно протяга червената коприна, още нищо не е стигнало до съзнанието му.

А тя плаче и нищо не иска да чуе. Той сяда и се замисля, и изведнъж страшно огладнява. На масата има ябълки от градината, есенни ябълки, взема си и яде, защото трябва да върши нещо. Ала после ръцете му се отпускат и той проумява всичко. Бясна ярост закипява в него, иде му да строши нещо и хуква навън да потърси оня тип.

Не го открива. Тогава отива в кръчмата. Хората го поздравяват, но седят като на тръни, гледат встрани и внимават какво ще кажат, значи вече знаят. Наистина той си дава вид, че нищо не се е случило, но кой ще издържи така? Гаврътва ракията и си тръгва, когато някой го пита: „Беше ли си вече в къщи?“ ... И мълчание го изпраща на излизане от пивницата. Броди из селото, става късно. И отново застава пред къщата си. Какво да направи, влиза вътре. Лампата свети, на масата има кафе, на огнището — тиган с пържени картофи. Поваля го болезнено чувство: колко хубаво би било, ако всичко беше наред. На масата има дори бяла покривка. А така му е още по-тежко.

Жена му е там и вече не плаче. Щом той сяде, налива му кафе и оставя картофите и салама на масата. Ала за себе си не слага чиния.

Той я поглежда. Колко е бледа и слаба. И в гърдите му отново се надига безпаметна тъга. Повече нищо не иска да знае, иска да се заключи и да легне, да се превърне в камък. Кафето вдига пара, той го отмества, тигана също. Жена му се изплашва. Знае какво ще последва.

Адолф не става, не, не може да й стори лошо, само поклаща глава и казва:

— Иди си, Мари.

Тя не отвърща нито дума, намята си шала, още веднъж премества тигана пред него, изрича с плах глас: „Поне хапни, Адолф...“ и си тръгва. Отива си, отива си с леки стъпки, безшумно, вратата се затваря, навън изджавква кучето, вятърът фучи зад прозорците. Бетке остава сам.

А сетне идва нощта.

Няколко дни в самота у дома могат да подлудят човек, дошъл от окопите.

Адолф се опитва да спипа оня тип, за да го смаже от бой, но той навреме се е усетил и е офейкал. Адолф го дебне и го търси навред, обаче не може да му открие следите и това съвсем го съкрушава.

После се появяват тъстът и тъщата и го увещават да размисли, жена му отдавна се била вразумила, четири години в самота също не било дреболия, оня тип бил виновен, а през войната ставали какви ли не неща...

— Какво да правя, Ернст? — Адолф вдига поглед.

— Дявол да го вземе — казвам. — Ама че гадост!

— Затова ли се върнахме в къщи, Ернст!

Наливам и пием. Пурите на Адолф са се свършили и тъй като той не иска да иде в кръчмата, отивам аз. Адолф е страстен пушач, по-леко ще му е, ако има пури. Затова вземам цяла кутия „Валдфриден“ — дебели кафяви пури, които си отговарят на името^[1]. Направени са от чиста букова шума, но по-добре това, отколкото нищо.

Когато се връщам, при Адолф има някого и веднага се досещам, че е жена му. Стои изправена, ала раменете ѝ се огъват. Има нещо трогателно в тила на жените, нещо детинско и човек не може да им се разсърди сериозно. Естествено изключвам дебелините с тлъсти вратове.

Поздравявам я и свалям фуражка. Жената не отговаря. Пурите слагам пред Адолф, обаче той не си взема. Часовникът тиктака. Зад прозореца кръжат кестеновите листа, навремени някое прошумолява в стъклото и вятърът го залепя о него. Тогава петте му кафеникави землисти зъбци, събрани на едно стебло, сякаш ни заплашват отвън, досущ разперени пръсти на протегнатата граблива ръка — кафявата мъртва ръка на есента.

Най-сетне Адолф помръдва и изрича с непознат за мен глас:

— Е, хайде, иди си, Мари.

Тя се надига послушно като ученичка, вперва очи пред себе си и си тръгва. Крехкият тил, слабичките рамене, как е възможно всичко това?

— Ей тъй идва всеки ден и седи тук, нищо не казва, чака и все ме гледа — казва горестно Адолф.

Жал ми е за него, но сега вече ми е жал и за жената.

— Ела с мен в града, Адолф, няма смисъл да киснеш тук — предлагам му.

Той не иска. Навън излайва кучето. Сега жената излиза през градинската врата, връща се при родителите си.

— Искат ли да си дойде тук? — питам.

Той кимва. Не разпитвам повече. Ще трябва да се справи сам.

— Но защо не дойдеш с мен? — пробвам още веднъж.

— Друг път, Ернст.

— Поне си запали пура. — Тикам му кутията и изчаквам, докато си вземе една. После му подавам ръка. — Пак ще намина, Адолф.

Той ме изпраща до вратнята. След няколко крачки се обръщам и му махам. Адолф все още стои до оградата, а зад него отново пада вечерният мрак, както преди време, когато слезе от влака и се раздели с нас. Трябваше да си остане с нас. Сега е сам и нещастен, ние не можем да му помогнем, колкото и да искаме. Ех, в окопите беше по-просто — само това, че сме живи, ни стигаше.

[1] „Валдфриден“ означава на немски „горски покой“. — Б.р. ↑

II

Лежа на канапето изтегнал крака, с глава на облегалката и със затворени очи. В просъница мислите ми странно се оплитат. Съзнанието се разлива между реалност и сън и умората като сянка пробягва през мозъка ми. Подире ѝ от далечината долита неясна оръдейна пукотевица, тихо свистят снаряди и се приближава металното дрънчене на гонга, известяващ за газова атака. Ала додето напипам маската си, мракът беззвучно се отдръпва, а земята, о която съм се прилепил, се стапя от топло, светло чувство и отново се превръща в плюшената тапицериya на канапето, притискам бузата си към нея и смътно, но дълбоко усещам: у дома съм — а сигналът за приближаващия газ се разтваря в приглушеното тракане на съдовете, които майка ми предпазливо слага на масата.

Но ето че мракът наново се стрелва към мен, а с него и тътнежът на артилерията. Отдалеко, сякаш през гори и морета, дочувам думи, които капят в съзнанието ми, едва постепенно придобиват смисъл и проникват в него.

— Саламът е от чичо Карл — казва майка ми сред едва доловимия грохот на оръдията.

Думите ме застигат точно на ръба на ямата, в която се хлъзвам. Заедно с тях покрай мен се стрелва сито, самоуверено лице.

— А, той ли — казвам ядосано, а гласът ми звучи така, сякаш устата ми е пълна с памук, и умората все така бушува край мен. — Тоя... тъп гадняр...

После падам, падам, падам, а сенките нахлуват и ме заливат с безкрайните си талази, все по-тъмни и по-тъмни...

Обаче не заспивам. Липсва нещо, което по-рано го имаше — равномерният тих металически звън. Полека-лека се опомням и отварям очи. До канапето стои майка ми с пребледняло, ужасено лице и се взира в мен.

— Но какво ти е? — възкликвам уплашено и скачам. — Да не си болна?

Тя махва с ръка.

— Не, не... Но как можеш да говориш такива неща...

Замислям се. Какво ли толкова съм казал? А да, нещо за чичо Карл...

— Е, майко, не бъди толкова чувствителна — засмивам се облекчен. — Чичо Карл си е черноборсаджия, сама знаеш.

— Но аз изобщо нямах предвид това — отговаря тихо тя. — Как можеш да употребяваш такива изрази...

Отведнъж се сецам какво съм казал в просъница. Досрамява ме, че се случи тъкмо пред майка ми.

— Просто ми се изплъзна от устата — оправдавам се аз. — Първо наистина ще трябва да свикна, че не съм на фронта. Там цареше груб тон; майко. Груб, обаче сърдечен.

Приглаждам си косата и закопчавам куртката. Сетне потърсвам цигари. Забелязвам, че майка не откъсва очи от мен и ръцете ѝ треперят.

Изненадан се спирам.

— Но майко — казвам учуден и я прегръщам през рамо, — ей богу, това не е чак толкова лошо. Войниците са си такива.

— Да, да, зная — отвърща тя. — Но ти... И ти...

Засмивам се. Естествено, че и аз, иде ми да извикам, ала внезапно замлъквам и свалям ръка от рамото ѝ, тъй като ме поразява неочаквана мисъл. Сядам на канапето, за да се съвзема.

Пред мен стои старица с тревожно, угрижено лице. Скръстила е ръце, уморени, похабени ръце с омекнала, сбръчкана кожа, по която изпъкват синкавите вени; ръце, които са станали такива заради мен. Преди не забелязвах това, изобщо преди много неща не забелязвах, понеже бях твърде млад. Ала сега проумявам защо за тази слабичка изнурена жена съм по-различен от всички войници по света: аз съм нейното дете.

За нея винаги съм бил такъв, дори като войник. Във войната тя е виждала само глутница опасни зверове, които искат да погубят живота на застрашената ѝ рожба. Но нито за миг не ѝ е хрумвало, че тази застрашена рожба е била не по-малко опасен звяр за рожбите на други майки.

Свеждам очи от нейните към моите ръце. С тях през май 1917-а пронизах един французин. Кръвта му, противно горещта, се стичаше по пръстите ми, а аз, обезумял от страх и ярост, нанасях удар след удар.

След това повърнах и цялата нощ плаках. Едва призори Адолф Бетке успя да ме утеши; тъкмо бях навършил осемнайсет и това бе първата атака, в която участвах.

Бавно обръщам ръцете си с дланите нагоре. При големия опит за пробив в началото на юли с тях застрелях трима. Цял ден висяха на теленото заграждение. Отпуснатите им ръце се люшкаха от взривната вълна на избухващите снаряди и сякаш ту се заканваха, ту умоляваха за помощ. А веднъж хвърлих ръчна граната на двайсет метра, която откъсна краката на английски капитан. Изкрещя ужасно, протегна нагоре главата си със зинала уста, подпря се на ръце, изправил торса си като тюлен, но после кръвта му бързо изтече и той свърши.

А сега седя пред майка си и тя едва не плаче, защото умът ѝ не побира, че съм загрубял дотолкова, та употребявам неприлични изрази.

— Ернст — продумва тихо тя, — отдавна се канех да ти кажа: много си се променил. Станал си тъй неспокоен.

Да, мисля си горчиво, променил съм се. Но какво знаеш за мен, майко? Останал е само спомен, нищо друго освен спомен за мечтателното тихо момче отпреди. Никога, никога не бива да научиш нищо за последните години, никога не бива да подразбереш каква е била действителността и в какво съм се превърнал. И стотна част от него би ти разбила сърцето, на теб, дете се разтреперваш и се засрамваш от една-едничка дума, понеже тя вече разклаща представата ти за мен.

— Всичко ще се оправи — изричам доста безпомощно и се мъча да се самоуспокоя.

Майка присяда до мен и погалва ръцете ми. Аз ги отдръпвам и тя ме поглежда кахърно.

— Понякога си ми съвсем чужд, Ернст, тогава лицето ти ми е съвършено непознато.

— Първо ще трябва да свикна — казвам. — Все още се чувствавам тук като на гости...

В стаята пада здрач. Кучето влиза от коридора и ляга на пода пред краката ми. Очите му проблясват, когато вдига поглед към мен. И то е неспокойно, все още не е свикнало.

Майка ми се обляга назад.

— Нали се върна, Ернст...

— Да, това е главното — казвам и се изправлям.

Тя остава в ъгъла си, дребна фигурка в здрача, а аз странно разнежен усещам, че ролите внезапно са се сменили. Сега тя е детето.

Обичам я, ах, не съм я обичал по-силно от този миг, в който осъзнавам: никога не ще мога да се върна при нея и да бъда с нея, да ѝ кажа всичко и може би да се успокоя. Не я ли загубих? Отведнъж чувствавам колко чужд съм тук и самотен.

Тя е притворила очи.

— Ще се облека и ще поизляза — прошепвам, за да не наруша покоя ѝ.

Майка ми кимва.

— Да, момчето ми — казва тя и след малко тихо добавя: — Доброто ми момче.

Сякаш нещо ме пробужда. Внимателно затварям вратата.

III

Ливадите са мокри, а от пътеките изтичат бълбукащи вади. В джоба на шинела си нося стъклено бурканче и вървя покрай канала с тополите. Като малък ловях тук риба и пеперуди, лежах под дърветата и си мечтаех.

Напролет бреговете на канала натежаваха от жабешки яйца и водорасли. Светлозелени храсталаци от водна чума се полюшваха в малките бистри вълни, дългокраки водомерки криволичеха между стеблата на тръсната, а в слънчеви дни ята от риби бодливки хвърляха бързите си тесни сенки върху изпъстрения със златисти петна пясък на дъното.

Студено и влажно е. В дълга редица покрай канала са строени тополите. Клоните им са голи, ала в тях се е вплела лека синкава мъглявина. Един ден те пак ще се раззеленят и ще зашумят, а слънцето, топло и блажено, пак ще се издигне над това кътче земя, побрало в себе си толкова юношески спомени.

Вървя по крайбрежния насип. Долу се стрелват няколко рибки. Сега вече не мога да се сдържа. Там, където каналът се стеснява дотолкова, че да застана над него разкрачен, се навеждам и дебна, докато загреба в шепата си две бодливки. Изсипвам ги в буркана и ги разглеждам.

Те се мятат насам-натам, изящни и съвършени с трите си бодилчета на гърба, с грациозните кафяви телца и трепкащите гръдни перки. Водата е прозрачна като кристал. Отблясъците на стъклото се оглеждат в нея. И отведнъж дъхът ми секва, тъй силно чувствавам красотата на тази вода в буркана със светлините и отблясъците.

Внимателно го вземам в ръка и продължавам пътя си, държа го предпазливо и от време на време с разтуптяно сърце поглеждам вътре, сякаш в него съм уловил юношеството си и сега го нося у дома. Клякам край вировете, в които плуват дебели пластове жабуняк, и наблюдавам как мраморносините дъждовници, досущ малки фугаси, се поклащат и вдигат главички, за да си поемат въздух. Личинки на ручейници едва-едва пъплят по тинята, бръмбар-плавач лениво гребе

току над дъното, а изпод загнил коренак ме поглеждат учудените очи на неподвижна блатна жаба. Наблюдавам този свят със съзнанието, че в него се съдържа повече, отколкото може да се види — в него са споменът, копнежът и щастието на миналото.

Предпазливо вдигам буркана и продължавам, диря нещо, надявам се на нещо. Вятърът духа, а планините на хоризонта се синяят.

Ала внезапно ме пронизва див ужас. Залегни, залегни, прикрий се, виждаш се от всички страни!... Сгърчвам се от безумен страх, разпервам ръце, втурвам се напред, за да се спотая зад едно дърво, треперя, пъхтя, сетне си поемам дъх... Мина ми... Плахо се озъртам: никой не ме е видял. Минава време, докато се успокоя. После се навеждам за буркана, който съм изпуснал. Водата се е разляла, но рибките още шават. Надвесвам се над канала и наливам прясна вода.

Бавно продължавам пътя си, унесен в мисли. Гората приближава. Котка прекосява пътеката. Железопътният насип прорязва полята чак до дъбравата. Тук могат да се построят блиндажи, мисля си, достатъчно дълбоки и с бетонни покрития, а отляво да се прекара линията на окопите със сапи и секретни постове, пък отсреща — няколко картечници, не, само две, останалите — при дъбравата, така почти целият терен ще е под кръстосан огън... Тополите ще трябва да се отсекаат, за да не маркират целта за вражеската артилерия... А отзад на хълма някоя друга минохвъргачка — и ела, че ми трябваш...

Изсвирва влак. Вдигам поглед. Но какво правя аз? Дойдох тук да се срещна отново с природата на моето юношество, а ето че прекарвам през нея окопи. Навик, мисля си, ние вече не виждаме природа, а само терен — терен за атака и отбрана... Старата мелница на възвишението не е мелница, а опорен пункт... Гората не е гора, а артилерийско прикритие... Все това ми се върти в главата.

Отърсвам се от тия мисли и се опитвам да си припомня миналото. Но не ми се удава. Пък и радостта ми се е изпарила заедно с желанието за разходка. Поемам обратно.

Отдалеч зървам самотна фигура, която идва насреща ми. Георг Рае.

- Ти какво правиш тук? — пита той удивен.
- А ти?
- Нищо — казва Георг.
- И аз нищо — отговарям.

— А тоя буркан? — пита той и ме поглежда с лек присмех. Изчервявам се. — Няма защо да се срамуваш — продължава Георг. — Май ти се е приискало да половиш риба, а?

Кимвам.

— Е, и? — пита той.

Клатя глава.

— Да, тия неща не стават с униформа — казва замислено Георг.

Присядаме на камара трупи и запушваме. Рае си сваля фуражката.

— Помниш ли как тук си разменяхме пощенски марки?

— Да, помня. — От слънцето трупите на сечицето силно миришеха на смола и катран, листата на тополите трепкаха, ветрецът довяваше прохлада от водата... — Всичко помня... Как търсехме дървесни жаби, как четяхме книги, как разговаряхме за бъдещето и за живота, който ни очакваше отвъд синия хоризонт, примамлив като приглушена музика.

— Пък се получи друго, а, Ернст? — казва Рае и по лицето му плъзва усмивката, присъща на всички ни: някак горчива и уморена. — На фронта и рибите ги ловяхме другояче. Ръчна граната във водата и веднага изплуват на повърхността с пръснати хриле и бели кореми. По-практично беше.

— Георг, защо се получава така, че се мотаем и не знаем с какво да се захванем?

— Нещо липсва, нали, Ернст?

Кимвам. Той ме почуква с пръст по гърдите.

— Ето какво ще ти кажа. И аз съм размишлявал за това. Всичко тук — Георг посочва ливадите пред вас — означаваше живот, — той разцъфтяваше, а ние растяхме заедно с него. А онова зад нас — той показва с глава далечината — означаваше смърт, то умря и донякъде унищожи и нас. — Георг отново се усмихва. — Имаме нужда от малък ремонт, момчето ми.

— Може би щеше да е по-добре, ако беше лято — продумвам. — Лете всичко е по-лесно.

— Не е там работата — отговаря той и издухва дима. — Според мен причината е друга.

— Но каква? — питам аз.

Той свива рамене и става.

— Да си вървим, Ернст. Да ти кажа ли какво съм намислил? —
Георг се навежда към мен. — По всяка вероятност ще се върна в
армията.

— Ти си мръднал — казвам поразен.

— Съвсем не — отвърща той и за миг става много сериозен. —
Може би съм само последователен.

Спирам се.

— Но, Георг, братче...

Той продължава напред.

— Нали се върнах няколко седмици преди теб — казва той и
заговорва за друго.

Щом се показват първите къщи, изливам водата с бодливките в
канала. Рибките мигом изчезват размахали опашки. Буркана оставям
на брега.

* * *

Сбогувам се с Георг. Той бавно поема по улицата. Спирам пред
нашата къща и се заглеждам подире му. Думите му странно ме
разтревожиха. Нещо неопределено се прокрадва от всички страни към
мен, посегнех ли да го уловя, се отдръпва, тръгна ли към него, се
разпада, ала после наново пропълзява след мен и ме дебне.

Небето тегне като оловно над ниския шубрак на Луизенплац,
дърветата са голи, отворен прозорец се блъска от вятъра, а в
обрулените бъзови храсти на градинките, влажен и безутешен, се
спотайва здрачът.

Погледът ми плъзва по всичко това и отведнъж ми се струва, че
днес го виждам за пръв път. Внезапно то ми става толкова далечно, че
почти не мога да го позная. Нима тази мокра, мръсна трева пред мен
наистина е побрала в себе си годините на моето детство, споменът за
които е тъй крилат и лъчезарен? Нима този пуст делничен площад с
фабриката отсреща действително е тихото кътче земя, което наричахме
родина и което единствено сред морето от ужаси на фронта
означаваше за нас надежда и спасение от удавяне? Не бе ли по-
различна сивата улица с грозни къщи, чийто образ в оскъдните паузи
между смърт и смърт се въздигаше над ямите като необуздан и печален

блян? Не беше ли тя много по-широка и оживена в мислите ми? Нима всичко вече не е същото, нима кръвта ме е лъгала, споменът ме е мамил?

Тръпки ме побиват. Всичко е различно, без да се е променило. Все още върви часовникът върху фабричната кула на Нойбауер и отброява часовете както навремето, когато се взирахме в циферблата, за да уловим движението на стрелките. Все още си седи арапът с гипсовата лула в съседния дюкян за тютюн, от който Георг Рае ни купи първите цигари. Все още в отсрещния колониал висят фотографиите, рекламиращи сапун на прах, чиито очи в слънчево време двамата с Карл Фогт изгаряхме със стъкла от часовници. Крадешком надниквам във витрината, обгорените места още личат. Но между онези дни и сега се е настанила войната, а Карл Фогт отдавна загина при Кемел.

Недоумявам защо стоя тук и не усещам същото както навремето в ямите и бараките. Къде са изчезнали изобилието, трепетът, светлината, блясъкът, неизразимото? Нима споменът ми е бил по-жив от действителността? Дали той не се е превърнал в действителност, а тя се е отдръпвала и спаружвала, докато от нея не е останало нищо друго освен гол скелет, на който някога са се развявали пъстроцветни знамена? Нима споменът се е откъснал от действителността и сега витае над нея като печален облак? Нима годините на фронта са изгорили моста към миналото?

Въпроси, въпроси... А отговор няма.

IV

Училищната наредба за фронтоваците пристигна. Нашите представители постигнаха желаното: съкратено обучение, специални курсове за войниците и облекчение при изпита.

Не беше лесно да наложим исканията си, въпреки че има революция; понеже целият този преврат е само леко вълнение на повърхността. Той не стига до дълбините. Каква полза, че някой друг висок пост се заема от друг човек? Всеки войник знае, че ротният командир може да има най-добри намерения, но ако подофицерите не го поддържат, е безсилен. Също така и най-напредничавият министър ще се провали, ако против него е реакционен блок от тайни съветници. А тайните съветници в Германия си останаха на постовете. Тия канцеларски наполеоновци са неизтребими.

* * *

Първият учебен час. Насядали сме по чиновете. Почти всички в униформи. Трима с дълги бради. Един семеен.

На мястото си откривам драскулка с моето име, грижливо издълбана с джобно ножче и запълнена с мастило. Още си спомням как създадох това произведение в час по история, а ми се струва, че е било преди сто години — толкова странно е чувството, че отново съм тук. Така войната се превръща в минало и кръгът пак се затваря. Обаче ние вече сме извън него.

Учителят ни по немски Холерман влиза и първо свършва най-необходимото: раздава ни вещите, останали тук. Види се, това отдавна е тежало на акуратната му даскалка душица. Отключва шкафа и изважда нещата: стативи за рисуване, чертожни дъски, но най-напред дебелите връзки от сини тетрадки — за съчинения, диктовки, класни работи. На катедрата, вляво от него, израства висока купчина. Извиква ни по име, ние се обаждаме и си получаваме тетрадките. Вили ни ги прехвърля така, че попивателните хвърчат.

— Брайер!
— Тук.
— Бюкер!
— Тук.
— Детлефс!

Мълчание.

— Убит! — провиква се Вили.

Детлефс, дребен, русокос, кривокрак, веднъж повтарял класа. Ефрейтор, паднал през 1917-а при Кемелберг. Тетрадката се премества от дясната страна на катедрата.

— Диркер!
— Тук.
— Дирксман!
— Убит.

Дирксман, син на селянин, добър играч на скат, лош певец, паднал при Ипър. Тетрадката отива вдясно.

— Егерс!
— Още го няма! — вика Вили.

Лудвиг допълва:

— Прострелян в белия дроб, лежи в тиловия лазарет в Дортмунд, оттам ще го изпратят за три месеца в Липшпринге.

— Фридрихс!
— Тук.
— Гизекке!
— Безследно изчезнал.

— Не е вярно — заявява Вестерхолт.

— Но нали е обявен за безследно изчезнал — казва Рейнерсман.

— Така е — отвръща Вестерхолт, — но от три седмици е в тукашната лудница. Лично го видях.

— Геринг първи!
— Убит.

Геринг първи, отличникът на класа, пишеше стихове, даваше частни уроци, с парите от тях си купуваше книги. Паднал при Суасон заедно с брат си.

— Геринг втори — само измърморва учителят и без да чака отговор, слага тетрадката при другите вдясно. — Пишеше наистина

хубави съчинения — добавя той замислено и още веднъж прелиства тетрадката на Геринг първи.

Доста тетрадки минават вдясно и след като всички са извикани по име, там се оказва дебела връзка нераздадени тетрадки. Гимназиалният учител Холерман я гледа нерешително. Чувството му за ред, изглежда, се бунтува, понеже не знае какво да ги прави. Най-накрая намира изход. Тетрадките могат да се изпратят на родителите на убитите.

Обаче Вили не е съгласен с това.

— Да, но какво да ги правя?

— Оставете ги тук — казва Алберт.

Холермаи е едва ли не възмутен.

— В никакъв случай, това е недопустимо, Троске. Та тези тетрадки не са собственост на училището, не може току-така да ги оставя тук.

— О, боже, ама че формалности! — простенва Вили и заравя ръка в косата си. — Дайте ни тетрадките, ние ще се погрижим за тях.

Холерман още се колебае дали да ни ги даде.

— Но... — подема боязливо той, защото това все пак е чужда собственост.

— Да, да — казва Вили, — както желаете, най-акуратно облепени, с препоръчана поща, само се успокойте! Трябва да има ред, ако ще да боли. — После ни намига и с пръст си потупва челото.

* * *

След часа прелистваме тетрадките си: Последната тема, която сме разработили като съчинение, гласи: „Защо Германия трябва да спечели войната?“ Това е било в началото на 1916-а. Увод, шест аргумента, заключение. Точка четвърта: „По религиозни причини“ не съм я развил добре. С червено мастило в полето пише: „Несвързано и неубедително“. Но цялата работа от седем страници е оценена с пет минус, добър резултат, като се съпостави с фактите днес.

Вили чете на глас съчинението си по естествена история: „Анемонията и нейният главен корен“. Захилен ни оглежда поред.

— Това май го приключихме, а?

— Ликвидирахме го! — провиква се Вестерхолт.

Да, ликвидирахме го, ей богу! Всичко сме забравили, в тези думи се крие присъдата. Но онова, на което ни научиха Бетке и Козоле, няма да забравим.

* * *

Следобед Алберт и Лудвиг ме вземат от къщи. Ще идем да видим как е нашият другар Гизекке. По пъти срещаме Георг Рае. Присъединява се към нас, тъй като също познава Гизекке.

Денят е ясен. От хълма, където е сградата, се открива просторен изглед към полята. Там, под надзора на униформени болногледачи работят на групи лудите, облечени в сини куртки на бели райета. От прозорец в дясното крило долита песен: „По слънчевия бряг на Зале...“ Сигурно е някой болен. Странно звучи текстът през железните решетки: „А облаците носят се натам...“

Гизекке е настанен в голямо помещение с още неколцина болни. Като влизаме, един от тях крясва пронизително: „Прикрий се! Прикрий се!“ и се пъха под масата. Останалите не му обръщат внимание. Гизекке тутакси става да ни посрещне. Лицето му е слабо и жълто, а острата брадичка и щръкналите уши го правят много по-млад, отколкото изглеждаше по-рано. Само очите му са неспокойни и остарели. Докато се здрависваме с него, друг болен ни дърпа настрана.

— Нещо ново навън? — пита той.

— Не, нищо — отвърщам.

— А фронтът? Превзехме ли най-сетне Вердюн?

Споглеждаме се.

— Но мирът отдавна настъпи — казва успокоително Алберт.

Болният се закиска с неприятен вреслив смях.

— Не давайте да ви изиграят! Ония чисто и просто искат да ви направят на будали и само ни дебнат да излезем! А после хоп, и хайде на фронта! — Сетне тайнствено добавя: — Мен няма да ме пипнат повече!

Гизекке ни подава ръка. Ние сме смутени, понеже си мислехме, че той ще се премята като маймуна и ще беснее, ще прави гримаси или

поне непрекъснато ще трепери както получените тремор по уличните ъгли. Наместо това той изкривява уста в жалка усмивка и казва:

— Май не очаквахте, а?

— Та ти си напълно здрав — отвърщам. — Оплакваш ли се от нещо?

Гизекке си поглажда челото с ръка.

— От главоболие. Все едно имам обръч на тила. А и Фльори...

По време на боевете при Фльори бил засипан, часове наред лежал с някакъв войник и една греда притискала лицето му о разпрания чак до хълбоците корем на другия. Главата на оня не била засипана, през цялото време крещял и всеки път вълна от кръв заливала лицето на Гизекке. Полека-лека червата взели да напират от корема на ранения и имало опасност да задушат Гизекке. Трябвало да ги тъпче обратно, за да си поема дъх, и колчем бръкнел в корема на другия чувал глухия му рев.

Той разказва всичко съвсем гладко и последователно.

— И всяка нощ това се повтаря, задушavam се, стаята се изпълва с хлъзгави бели змии и кръв.

— Но след като знаеш, че само си внушаваш, не можеш ли да се пребориш със себе си? — пита Алберт.

Гизекке клати глава.

— Нищо не помага, дори да съм буден. Щом мръкне, се появяват. — Той потреперва. — У дома скочих през прозореца и си счупих крака. Тогава ме докараха тук.

Гизекке помълчава известно време, после пита:

— А вие какво правите? Държахте ли изпита?

— Скоро — отговаря Лудвиг.

— С мен май нищо няма да се получи — казва мрачно Гизекке. — Такъв като мен няма да го пуснат при децата.

Болният, който преди малко извика: „Прикрий се!“, се промъква зад Алберт и го тупва по тила. Алберт се сепва, обаче тозчас се окопитва.

— Годен за военна служба! — киска се мъжът. — Годен! — Той направо вреци от удоволствие, но изведнъж става сериозен и мълком се оттегля в един от ъглите.

— Не може ли да пишете на майора? — обажда се Гизекке.

— На кой майор? — питам удивен. Лудвиг ме сръгва. — И какво да му пишем? — добавям припряно.

— Да ми разреши да се върна във Фльори — отговаря възбудено Гизекке. — Сега там сигурно е съвсем тихо, пък аз помня мястото, когато всичко хвърчеше във въздуха. През Мъртвешката клисура, покрай Студената земя ще стигна във Фльори, няма да чуя нито един изстрел и всичко ще ми мине. Тогава навярно ще се успокоя, нали? Вие как мислите?

— И така ще ти мине — казва Лудвиг и слага ръка на рамото му. — Само трябва да си дадеш ясна сметка за всичко.

Гизекке тъжно гледа пред себе си.

— Все пак напишете на майора. Герхард Гизекке се казвам, с двойно „к“. — Очите му са втренчени и слепи. — Не може ли да ми донесете малко ябълково пюре? Тъй ми се е прияло ябълково пюре.

Обещаваме му всичко, ала той вече нищо не чува, такова безразличие го е обзело отведнъж. Щом си тръгваме, става и отдава чест на Лудвиг. После с блуждаещи очи се свива на един стол.

На прага още веднъж поглеждаме към него. Гизекке скача, сякаш се е събудил, и хуква подире ни.

— Вземете ме с вас — моли се той със странен тънък глас. — Ето ги, пак се появиха... — И страхливо се притиска към нас.

Не знаем какво да сторим. В същия миг влиза лекарят, вижда ни и внимателно прегръща Гизекке.

— Хайде да идем в градината — казва му той и Гизекке безропотно се оставя да го отведат.

Навън залязващото слънце се е спуснало над полята. От прозореца с решетките все още звучи песента: „... но срутени са крепостите вече... Облаците носят се натам...“

* * *

Мълчаливо крачим един до друг. Браздите на нивите проблясват. Тесен и блед, лунният сърп е увиснал между клоните на дърветата.

— Според мен — казва Лудвиг след малко — на всички ни има по нещо.

Поглеждам го. Огряното му от вечерната заря лице е сериозно и замислено. Искам да му отговоря, ала внезапно ме полазват леки тръпки — сам не зная от какво и защо.

— Изобщо не бива да говорим повече за това — обажда се Алберт.

Продължаваме пътя си. Зарята избледнява, спуска се здрач. Лунният сърп засиява по-силно. От полята се вдига нощният вятър, а в къщите светват първите прозорци. Стигаме града.

Георг Рае е мълчал през цялото време. Едва когато спираме, за да се сбoguваме, като че ли се пробужда от мислите си.

— Чухте ли какво иска? — пита той. — Във Фльори, да се върне във Фльори...

Не ми се прибира още в къщи. На Алберт — също. Бавно бродим по насипите. Долу шуми реката. До мелницата спираме и се надвесваме над перилата на моста.

— Чудна работа, на никого не му се стои сам, а, Ернст? — казва Алберт.

— Да — отговарям. — Направо не знаем къде ни е мястото.

Той кимва.

— Така е. Но нали и за нас трябва да има място.

— Едва като придобием професия — казвам.

Той махва с ръка.

— И това не е. Би трябвало да си имаш някакво живо същество, Ернст. Някой човек, разбираш ли...

— О, човек! — възразявам. — Че той е най-несигурното нещо на света. Колко лесно може да хвърли топа, на това поне сме се нагледали. Трябва да имаш десетина-двайсет под ръка, та все някой да ти остане, ако другите ги цапардосат по кратуната.

Алберт внимателно разглежда силуета на катедралата.

— Не това исках да кажа — продумва той. — Говоря за човек, който наистина да ти принадлежи. Понякога си мисля, че една жена...

— Велики боже! — възкликвам, понеже неволно се сецвам за Бетке.

— Не дрънкай глупости! — внезапно ми се сопва Алберт. — Трябва да имаш опора, нима не разбираш! Искам някой да ме обича, тогава той ще ми бъде опора и аз на него! Инак по-добре да се обесиш! — Той потреперва и ми обръща гръб.

— Но, Алберт — казвам тихо, — нали имаш нас.

— Е да, обаче то е съвсем различно... — А след известно време прошепва: — Трябва да имаме деца. Деца, които нищо не знаят...

Не разбирам напълно смисъла на думите му. Ала не ми се разпитва повече.

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ

Представяхме си всичко другояче. Мислехме, че с мощен акорд ще започне бурно и интензивно съществуване, изпълнено с радост от възврънатия живот. Но сега дните и нощите се разпиляват под ръцете ни, прахосваме ги с маловажни, повърхности неща, а озърнем ли се, оказва се, че нищо не е сторено. Бяхме свикнали да мислим и да действуваме на минутата — миг закъснение и всичко можеше да свърши. Ето защо сега животът ни тече твърде бавно. Ние се втурваме към него, ала докато той откликне и зазвучи, вече сме се отказали. Твърде дълго смъртта бе наш другар, а тя бе бърз играч и всяка секунда се залагаше на карта най-високата миза. На това дължим тази стремителност, трескавост на духа, мисълта само за настоящия миг, затова сега се чувствуваме изпразнени, понеже сме непригодни за тукашния свят. Тази празнота ни лишава от покой, защото усещаме, че не ни разбират, че дори любовта не е в състояние да ни помогне. Непреодолима бездна зее между войници и невойници. Сами трябва да си помогнем.

Ала в неспокойните ни дни често се промъква странен грохот — сякаш далечен тътен на оръдия, сякаш пух призив иззад хоризонта, — който не можем да изгълкуваме, нито искаме да слушаме, от който се отвръщаме, като че ли се боим да не пропуснем нещо, като че ли нещо ще ни убегне. Твърде често нещо ни е убягвало, а на мнозина — самият живот.

I

В бърлогата на Карл Брьогер цари безпорядък. Всички етажерки са опразнени. Цели купища са разхвърляни по масите и пода.

Навремето Карл беше луд за книги. Колекционираше ги както ние пеперуди и пощенски марки. Особено обичаше Айхендорф и имаше три различни издания на съчиненията му. Много от стиховете му знаеше наизуст. А сега се кани да разпродаде библиотеката и с капитала да започне търговия с алкохол. Твърди, че с тая работа се печелели сума пари. Доскоро беше само посредник на Ледерхозе, а сега иска да открие самостоятелно предприятие.

Прелиствам първия том на едно от изданията на Айхендорф, подвързан в мека синя кожа. Вечерна заря, лесовете и мечти... Летни нощи, копнеж и носталгия... Какви времена са били тогава!...

Вили държи втория том и замислено го разглежда.

— Що не ги предложим на някой обуцар? — препоръчва той.

— От къде на къде? — с усмивка пита Карл.

— Ами кожата — отговаря Вили. — Та обуцарите нямат вече никаква кожа. Ето — той вдига произведенията на Гьоте, — двайсет тома, от тях ще излязат най-малко шест чифта обувки за чудо и приказ. Обуцарите положително ще ти дадат за тях повече от всеки книжар. Направо са пощурели за истинска кожа!

— Искате ли да вземете нещо? — пита Карл. — За вас с отстъпка.

Но никой нищо не иска.

— Размисли още веднъж — казва Лудвиг. — После ще е трудно да си ги откупиш.

— Много важно — смее се Карл. — Първо ще си поживея, поинтересно е от четенето. А за изпита не ме е еня. Всичко това са глупости! От утре започвам ракиените проби. Десет марки печалба на бутилка контрабанден коняк, съблазнително нали, драги мой? Единствено ако имаш пари, можеш да получиш всичко.

Той свързва книгите. Сещам се, че навремето предпочиташе да гладува, отколкото да продаде и една книга.

— Какви са тия слисани физиономии? — подиграва ни се Карл.
— Човек трябва да е практичен! Старият баласт — зад борда и започваме нов живот!

— Вярно е — съгласява се Вили. — Да имах книги, и аз щях да ги косна.

Карл го потупва по рамото.

— От сантиметър търговия има повече файда, отколкото от километър образование, Вили. Достатъчно съм се търкалял в окопната кал, сега искам да разбера и аз нещо от живота!

— Всъщност той е прав — казвам. — А ние какво вършим? Ходим на училище, че това не е нищо...

— Момчета, духнете и вие — съветва ни Карл. — За какво ви е школото?

— Абе, че е глупост, глупост е — отвърща Вили, — но така поне сме заедно. Пък и до изпита остава някой друг месец, жалко ще е да не се възползуваме от тая възможност. А след това има време, ще видим...

Карл отрязва хартия от едно руло.

— Трай си, така винаги ще имаш и по някой друг месец, за който да съжаляваш, и докато се усетиш, ще остарееш...

Вили се захилва.

— Спокойствие и силна храна...

Лудвиг става.

— А баща ти какво казва?

Карл се смее.

— Каквото казват всички възрастни страхливци. Не бива да го вземаш на сериозно. Родителите все забравят, че сме били войници.

— А какъв щеше да станеш, ако не бе ходил войник? — питам го.

— По всяка вероятност книжар, каквото говедо бях... — отговаря Карл.

* * *

Вили е силно впечатлен от решението на Карл. Предлага да зарежем всички дреболии и да се заловим яко с по-съществени неща.

Най-леснодостъпното житейско удоволствие обаче си остава лапането. Затова решаваме да тръгнем на лов за продукти. С купоните всяка седмица ни дават по двеста и петдесет грама месо, двайсет грама масло, петдесет грама маргарин, сто грама булгур и малко хляб. С това никой не може да се засити. Ловците на продукти се събират на гарата още от вечерта, за да потеглят призори към селата. Ето защо се налага да тръгнем с първия влак, че да не ни изпреварят.

В купето ни се е притаила сива, начумерена немотия. Избираме си отдалечено от линията селце и там се разпределяме по двойки, за да го претърсим къща по къща. Нали сме научени да патрулираме!

Аз съм заедно с Алберт. Стигаме до голямо стопанство. От торището се вдига пара. Кравите в дълга редица стоят на хармана. Посреща ни топлата миризма на обор и мляко. Кудкудякат кокошки. Жадно ги заглеждаме, но се сдържаме, тъй като на хармана им хора. Поздравяваме. Никой не ни обръща внимание. Стоим и чакаме. Най-накрая някаква жена крясва:

— Омитайте се оттук, проклети просяци такива!

Следващото стопанство. Селянинът тъкмо е излязъл на двора. Облечен е в дълъг шинел, размахва камшик и казва:

— Знаете ли колцина минаха преди вас? Цяла дузина.

Смайваме се: нали тръгнахме с първия влак. Значи ония сигурно са дошли още вечерта и са пренощували в някой хамбар или под открито небе.

— А знаете ли по колко се случва да дойдат на ден? — продължава селянинът. — По стотина. Кажете какво да правя?

Проявяваме разбиране. Погледът му се спира върху униформата на Алберт.

— Фландрия? — пита той.

— Фландрия — отговаря Алберт.

— И аз бях там — казва селянинът, влиза в къщата и ни донася по две яйца. Ровим в портфейлите си. Той махва с ръка. — Недейте. И така ще се оправя.

— Е, благодарим, друже.

— Няма защо. Ама не разправяйте на други. Иначе утре ще се изсипе половин Германия.

Следващата къща. На оградата е закрепена табелка: „Купуването на продукти на черно — забранено. Зли кучета.“ Практично.

Продължаваме. Дъбова горичка и голям чифлик. Проникваме чак до кухнята. Насред нея — готварска печка най-нов модел, която би стигнала за цял хотел. Вдясно — пиано, вляво — пиано. Срещу печката — великолепен библиотечен шкаф със струговани колони и томове с позлатени подвързии. Отпред — все още старата маса с дървени табуретки. Всичко това изглежда смешно. Пък и не едно, а две пиана закуп.

Появява се стопанката.

— Конци имате ли? Ама да са естествени.

Споглеждаме се.

— Конци ли? Не.

— А коприна? Или чорапи?

Спирам очи върху яките прасци на жената. Полека-лека разбираме: тя иска да разменя, не да продава.

— Не, коприна нямаме — казвам. — Но ще ви платим добре.

Тя махва с ръка.

— О, какво са парите! Мръсни парцали. Всеки божи ден стойността им пада. — После се потътря към другата стая. На гърба на яркочервената ѝ копринена блуза липсват две копчета.

— А вода поне може ли да пийнем? — подвиква подире ѝ Алберт.

Тя неохотно се връща и слага пред нас пълно канче.

— Хайде, бързо, нямам време за размотаване! — изръмжава селянката. — Да бяхте поработили, а не да губите хорското време.

Алберт взема канчето и го запокитва на земята. От ярост е загубил дар слово. Затова пък аз не съм.

— Рак да те пипне дано, дърта повлекано! — изревавам.

Обаче в следващия миг жената се обръща и отваря една уста — досущ тенекеджийница под пълна пара. Плюем си на петите. Такова чудо и най-силният мъж не го изтрайва.

Продължаваме. По пътя срещаме рояци хора. Като изгладнели оси около сливов сладкиш — така кръжат около стопанствата. Сега проумяваме защо селяните пощуряват и се държат грубо. Но въпреки това продължаваме лова, ту ни изхвърлят, ту докопваме по нещо, ту другите хора ни ругаят, ту ние тях.

Следобед всички се събираме в кръчмата. Плячката не е голяма. Някое друго кило картофи, малко брашно, няколко яйца, ябълки, малко

зеле и месо. Само Вили се е изпотил. Пристига последен и мъкне половин свинска глава под мишница. От джобовете му стърчат и други пакети. Е, затова пък вече няма шинел. Разменил го е, понеже в къщи има още един от Карл и нали все някога ще се за пролети.

Имаме още два часа до тръгването на влака. Сега щастието ми се усмихва. В пивницата има пиано и аз вдъхновено и с все сила изпълнявам „Молитвата на едва девица“. Появява се кръчмарката, известно време слуша, сетне ми намига да изляза. Измъквам се в коридора и тя ми обяснява, че била любителка на музиката, но за жалост тук се свирело рядко. Дали съм нямал желание да дойда пак. При тези думи ми връчва четвъртинка масло и казва, че и занапред щяла да ми дава продукти. Естествено, съгласявам се и поемам задължението всеки път да свиря по два часа. А след това показвам изкуството си в изпълнението на „Гроб сред полето“ и „Замъкът на Рейн“.

После поемаме към гарата. По пътя срещаме доста народ с пакети като нас. И те се канят да пътуват със същия влак. Всички се боят от стражарите. Накрая се събират хора колкото цял отряд, които чакат встрани от гарата, притаени във ветровития мрак, че да не ги видят, преди да е дошъл влакът. Така е по-безопасно.

Обаче нямаме късмет. Изневиделица се появяват двама стражари с велосипеди. Безшумно са минали изотзад.

— Стой, остани по местата!

Страхотна паника. Молби и плачове.

— Пуснете ни! Трябва да хванем влака!

— Влакът ще дойде чак подир четвърт час — невъзмутимо заявява по-дебелият от двамата. — Всички насам! — Той посочва фенер, под който ще виждат по-добре. Единият следи някой да не изфиряса, другият проверява. Чакащите са едва ли не само жени, деца и старци; болшинството стоят мълчаливо и покорно — свикнали са да се отнасят така с тях, пък и нито за миг не са дръзнали да повярват напълно, че ще успеят да прекарат контрабанда четвъртинка масло. Поглеждам стражарите; изтъпанчили са се със зелени униформи и червендалести лица, със саби и кобури, също тъй дебелоноси и надути както събратята им на фронта. Властта, мисля си, властта и пак тя, та била тя и един грам, ето кое ги прави толкова коравосърдечни.

На една жена ѝ прибират няколко яйца. Тя тъкмо вече се изсулва, когато дебелакът я привиква обратно.

— Стой, какво криете там? — И посочва полата ѝ. Вадете! — Жената се вкаменява, краката ѝ се подкосяват. — Още ли да чакам!

Тя измъква изпод полата парче сланина и му го подава. Стражарят го оставя настрана.

— Щеше ви се да се изплъзнете, а?

Жената все още нищо не проумява и се пресяга към сланината.

— Ама аз съм я платила! Всичките си пари дадох!

Той и блъсва ръката и в следващия миг вече вади парче салам от блузата на друга жена.

— Забранено е да се купуват продукти на черно, това ви е известно.

Жената е готова да се лиши от яйцата, но се примолва за сланината.

— Поне сланината! Какво ще кажа, като се прибера у дома? За децата ми е.

— Обърнете се към службата по прехраната за допълнителни купони — отрязва я стражарят. — Това не е наша работа. Следващият!

Жената залита, повръща и изкрещява:

— Затуй ли загина мъжът ми, децата ми да гладуват!

Момичето, което е на ред, лапа, тъпче, гълта маслото си, устата ѝ е оплескана с мазнина, погледът ѝ е зъл, но продължава да гълта, да нагъва, така ще разбере поне нещо от маслото, преди да ѝ го приберат. Няма да е много — след това ще и призлее и ще я хване разстройство.

— Следващият!

Никой не помръдва.

Стражарят, който се е привел, виква още веднъж:

— Следващият! — Ядосан, той се изправя и среща очите на Вили. Значително по-спокойно пита: — Вие ли сте следващият?

— Аз не съм никакъв — отговаря остро Вили.

— Какво има в пакета?

— Половин свинска глава — заявява откровено Вили.

— Ще трябва да я предадете.

Вили не помръдва. Стражарят се колебае и хвърля поглед към колегата си. Оня застава до него. Това е груба грешка. Изглежда, двамата имат малко опит в такива неща и не са свикнали на съпротива.

Вторият отдавна следваше да забележи, че сме заедно, въпреки че не разговаряме помежду си. Ето защо трябваше да стои отстрани, за да ни държи в шах с оръжието си. Вярно, това нямаше да ни притесни кой знае колко — та какво е един револвер! Наместо това той застава плътно до колегата си за в случай, че Вили се разбеснее.

Последиците веднага си проличават. Вили предава главата. Учуденият стражар я поема и остава, кажи-речи, беззащитен, защото и двете му ръце са заети. В същия миг Вили преспокойно го удря в мутрата и той пада. Докато вторият се помръдне, Козоле го фрасва с твърдата си глава в челюстите, пък Валентин го напада откъм гърба и така го стисва за гърлото, че оня широко си отваря човката, а Козоле мигом я натъпква с вестник. Двамата стражари гъргорят, преглъщат, плюят, обаче нищо не помага, гърлата им са пълни с хартия, ръцете извити назад и завързани със собствените им каиши. На бърза ръка се справихме с тях — ами сега къде да ги денем?

Алберт се сеща, че на петдесет крачки отук е забелязал самотна барачка, с изрязано на вратата сърце: нужникът. В галоп се понасяме натам. Пъхаме двамата вътре. Вратата е дъбова, запънките — широки и здрави, ще мине не по-малко от час, докато се измъкнат. Козоле проявява благородство: дори им оставя велосипедите пред вратата.

Останалите хора наблюдават сцената загубили ума и дума от страх.

— Грабвайте си нещата — захилва се Фердинанд.

В далечината вече изсвирва влакът. Хората ни поглеждат плахо и не чакат втора подкана. Само една старица е направо спалачосана.

— Божке — вайка се тя, — набиха стражарите... Ама че беда... Ама че беда!

Види се, смята това за престъпление, заслужаващо смъртно наказание. Останалите също са се постреснали от случката. Страхът от униформи и полиция се е вкоренил дълбоко в тях.

Вили се захилва.

— Не реви, майчице, ако ще цялото правителство да беше тук, пак нямаше да позволим да ни приберат нещата! Стари войскари, пък да си дадат кльопачката, и таз добра!

Имаме късмет, че доста селски гари са разположени далеч от къщите. Никой нищо не забележа. Началникът на гарата едва сега

излиза от стаичката си, прозява се и се почесва по темето. Поемаме към бариерата. Вили носи свинската глава под мишница.

— Да те предам ли, как не! — мърмори той и нежно я гали.

Влакът потегля. Махаме от прозореца. Началникът на гарата си мисли, че е за него, и вдига ръка към фуражката си. А ние махаме на нужника. Вили цял се е надвесил от прозореца и наблюдава червената фуражка на началника на движението.

— Връща се в бърлогата си — оповестява победоносно той. — Е, стражарите ще има да се потрудят.

Напрежението изчезва от лицата на останалите. Чак сега се осмеляват да заговорят. Жената със сланината се смее през сълзи, толкова ни е благодарна. Само момичето, което излапа маслото, жално реве. Тя избърза, пък и вече ѝ призлява. Но Козоле се проявява и ѝ дава половината от своя салам. Тя го пъха в чорапа си.

За всеки случай слизаме една спирка преди града и прекосяваме полята, за да стигнем до шосето. Остатъка от пътя смятаме да извървим пеш. Обаче ни застяга камион с гюмове. Шофьорът е с военен шинел. Качва ни. И ето че се понасяме във вечерния мрак. Звездите блещукат. Ние седим един до друг, а от пакетите ни се разнася приятната миризма на свинско.

II

Главната улица чезне в дъжделива и сребриста вечерна мъгла. Около фенерите има големи жълти кръгове. Хората сякаш стъпват върху памук. Витрините отляво и отдясно са като тайнствени огньове. Волф току изплува до мен и отново потъва нейде. Дърветата, черни и влажни, блестят край фенерите.

С мен е Валентин Лаер. Не че се оплаква, но не може да забрави своя номер на висилка, който е изтънявал в Париж и Будапеща.

— Свърши се тя, Ернст — казва той. — Костите ми чукат, пък и ревматизъм имам. Пробвах ли, пробвах, до припадък. Няма смисъл да започвам отначало.

— А какво смяташ да правиш, Валентин? — питам. — Всъщност държавата би трябвало да ти отпусне пенсия както на офицерите в оставка.

— Ех, държавата, държавата! — отговаря пренебрежително Валентин. — Тя дава само на ония, които умеят да си дерат гърлата. В момента заедно с една танцьорка разучавам кабаретен номер, нали разбираш. За пред публика го бива, иначе не е нищо особено и истинския артист направо е срамно да се занимава с такива неща. Но какво да правя, трябва да се живее.

Валентин отива на репетиция и аз решавам да го придружа. На ъгъла на Хамкенцрасе покрай нас в мъглата се мярва черно бомбе, а под него — яркожълта мушама и чанта за документи.

— Артур! — възкликвам.

Ледерхозе се спира.

— Гръм да те удари — казва Валентин, — как си се замогнал само! — С веща ръка той опипва вратовръзката на Артур, разкошотия от изкуствена коприна с лилави орнаменти.

— Ядва се, ядва се — бързо изрича поласканият Ледерхозе.

— Пък и каква красива капела имаш — пак се удивлява Валентин и оглежда бомбето.

Ледерхозе иска да си тръгне и потупва чантата.

— Много работа, много работа...

— Отказа ли се от магазина за пури? — питам го.

— А не — отвръща той, — но сега търгувам само на едро. Да знаете някъде помещение за кантора? Плащам всякаква цена.

— Помещение за кантора не знаем — казва Валентин, — дотам не сме я докарали. А как е жена ти?

— От къде на къде жена ми? — пита сдържано Ледерхозе.

— Нали в окопите все се вайкаше, че съвсем била измършавяла, пък ти си по снажните.

Артур клати глава.

— Вече не помня.

И изчезва.

Валентин се смее.

— Как се променят хората, а, Ернст? В окопа беше жалък червей, а сега — търговец и половина. Какви ли не мръсотии плямпаше на фронта! А сега не иска да знае за това.

— Но изглежда, нещата му вървят дяволски добре — казвам замислено.

* * *

Шляем се из улиците. Мъглата се стеле. Волф си играе с нея. Различни лица се приближават и отминават. В белезникавата светлина внезапно съзирам лъскава шапка от червена лачена кожа и едно лице, леко замъглено от влагата, от което очите блестят още по-силно.

Спирам се. Сърцето ми лудо бие. Това беше Аделе. У мен изригва споменът за отминали вечери, в които ние, шестнайсетгодишни хлапаци, се криехме в сумрака пред гимнастическия салон и чакахме да излязат момичетата в бели пуловери, а после хуквахме подире им по улиците, настигахме ги, задъхани им се изпречвахме под някой фенер и мълчаливо се взирахме в тях — докато те се отскубнеха и гоненицата се подновеше; спомени за следобеди, в които плахо и упорито ги следвахме, видехме ли ги някъде — неизменно на няколко крачки зад тях, твърде смутени, за да ги заговорим, и щом влезе в някоя къща, мигом събирахме целия си кураж да им подвижнем „Довиждане“ и да побегнем...

Валентин се озърта.

— Трябва да се върна за малко — казвам припряно. — Трябва да поговоря с някого. Ей сега идвам.

И се затичвам обратно, за да подиря червената шапка, червената светлина сред мъглата, юношеските дни преди униформата и окопите.

— Аделе...

Тя се озърта.

— Ернст... Върна ли се вече?

Тръгваме заедно. Мъглата струи помежду ни, Волф подскача край нас и лае, трамваите звънят, а светът е топъл и мек. Чувството се появява отново, ненакърнено, трепетно, смътно, годините са заличени, дъга се извива към миналото, небесна дъга, светъл мост през мъглата.

Не зная за какво разговаряме, ала то е без значение, важното е, че вървим един до друг и че отново се явява тази нежна, недоловима музика, тези водопади от предчувствие и копнежи, отвъд които копринена блести зеленината на ливадите, шумоли сребрилата песен на тополите и дрезгавее мекият хоризонт на юношеството.

Колко време сме вървели? Не зная. Затичвам се обратно сам, Аделе си е тръгнала, но като голямо пъстроцветно знаме в мен плющи радост, надежда и благодат, моята малка детска стая, зелените кули и необятната шир.

* * *

На връщане се натъквам на Вили и заедно тръгваме да потърсим Валентин. Застигаме го тъкмо когато с всички признаци на радост връхлита върху някакъв мъж и яко го тупва по рамото.

— Ей, Кукхоф, старче, откъде се взе? — Той подава ръка на другия. — Това се казва случайност, а? Ето че се срещнахме.

Оня го измерва с пренебрежителен поглед.

— А, Лаер, нали?

— Разбира се, човече, нали бяхме заедно при Сомма. Помниш ли как сред цялата дивотия лапахме пържениците, които ми беше изпратила Лили? Георг ни ги беше донесъл на фронтовата линия заедно с писмата. Дяволски рисковано от негова страна, а?

— Да, несъмнено — казва другият.

Валентин е силно развълнуван от спомените.

— Е, по-късно Георг доста си изпати — продължава той, — но тогава тебе вече те нямаше. Дясната му ръка отиде. Никак не му е леко, нали е файтонджия. Май ще трябва да се залови с нещо друго. Ами ти къде се загуби после?

Другият дава неопределен отговор. Сетне добавя:

— Приятно ми е, че се срещнахме. А вие как сте, Лаер?

— Какво? — отвръща слисан Валентин.

— Как сте? С какво се занимавате?

— Вие ли? — Валентин още не се е съвзел момент се вторачва в мъжа, застанал пред него в елегантно пардесю. После плъзва поглед по своето облекло, изчервява се и подхвърля: — Маймуна! — След това отминава.

Става ми чоглаво заради Валентин. Навярно за пръв път го поразява мисълта за различията между хората. Доскоро всички бяхме войници. А сега някакъв самонадеян хубостник с една-едничка дума разпердушнва цялата му непринуденост.

— Остави го, Валентин — казвам. — Такива се гордеят с богатството на бащите си. И това е професия.

Вили също притуря няколко пиперливи ругатни.

— Хубави другари, няма що — казва най-сетне Валентин озлобено, но това не го избавя от горчивия привкус. Той все още го дави.

* * *

За щастие срещаме Тяден. Изглежда мръсен като пачавра.

— Я слушай — казва Вили, — войната свърши, вече можеш да се измиеш като хората.

— Днес не, а в събота — заявява важно-важно Тяден. — Тогава даже ще се изкъпя.

Шашардисваме се. Тяден да се изкъпе? Да не му е станало нещо, откакто през август го засипа мина? Вили скептично вдига ръка до ухото си.

— Май одеве не те разбрах правилно. Какво ще правиш в събота?

— Ще се изкъпя — казва гордо Тяден. — Тъй като в събота вечер ще се сгодявам.

Вили го разглежда като рядък папагал. Сетне нежно слага лапа на рамото му и бащински пита:

— Я кажи, Тяден, нямаш ли от време на време бодежи в тила? Или странно пицене в ушите?

— Само като ми стържат червата — признава Тяден. — Тогава имам и барабанен огън в стомаха. Гадно чувство. Но да ви кажа за годеницата си: не е хубава, има два леви крака и е малко кривогледа, затова пък е душа човек, а баща ѝ е касапин.

Касапин. Нещо ни проблясва. Тяден с готовност дава по-подробна информация.

— Направо е пощуряла по мен. Е, а днес главното е да действуваш на минутата. Времената са тежки, налага се да правиш жертви. Един касапин последен ще умре от глад. Пък и сгоден още не значи женен...

Вили слуша с нарастващ интерес.

— Тяден — подема той, — знаеш, че винаги сме били приятели...

— Готово, Вили — прекъсва го Тяден. — Ще получиш някое друго парче салам. Хайде, от мен да мине, и малко пържоли отгоре. Ела в понеделник. Тогава започва бялата седмица.

— От къде на къде бяла? — питам учуден. — Да нямате и магазин за бельо?

— Не, но тогава ще заколим един бял кон.

Твърдо обещаваме да се появим на хоризонта и продължаваме пътя си.

* * *

Валентин свива към хотел „Алтцетер Хоф“. Там отсядат артистите. Когато влизаме, група лилипути тъкмо вечерят. На масата има супа от ряпа и парче хляб пред всеки.

— Дано поне те се заситят от купонната лапачка — изръмжава Вили. — Нали имат по-малки кореми.

Стените са облепени с афиши и фотографии. Шарени хартии, полуразкъсани, с портрети на атлети, укротителки на лъвове и клоуни. Всички са стари и пожълтели, тъй като през последните години окопите замениха манежа на щангистите, майсторите на обездката и акробатите. А там те нямаха нужда от реклама.

Валентин ни показва един афиш.

— Ето какъв бях едно време.

Виждаме мъж с изпъчени гърди, който изпълнява салто на висилка под цирковия купол. Но и при най-добро желание не можем да познаем Валентин.

Танцьорката, с която ще репетира, вече го чака. Отиваме в малката зала на ресторанта. В ъгъла са облепени театрални декори. Те са от „Лети, малка гълъбице“, остроумен фарс из живота на нашите фронтовици с рефрен, който цели две години имаше голям успех.

Валентин слага грамофона на един стол и измъква отнякъде плочи. От фунията изграква дрезгава мелодия, изтъркана, но все още с останки от плам, като изхабения глас на опустошена жена, която някога е била красива.

— Танго — прошепва Вили с физиономия на познавач, която не издава, че току-що е прочел заглавието на плочата.

Валентин е по син панталон и риза, жената — по трико. Разучават танц на апахите и някакъв фантасмагоричен номер, в чийто край момичето увисва с нозе около врата на Валентин, а той се върти с все сила.

Двамата се упражняват мълчаливо, със сериозни лица. Само сегиз-тогиз се чува по някоя полугласно изречена дума. Бледото пламъче на лампата примигва. Газта тихо съска. Огромните сенки на танцуващите се полюшват по оперетните декори. Вили току отива до грамофона, за да го навие.

Валентин свършва и Вили изръкоплясква. Валентин недоволно махва с ръка. Момичето се преоблича, без да ни обръща внимание. Бавно си развързва пантофките под газеничето. Гъвкаво се навежда гърбът ѝ с избелялото от пране трико. После тя се изправя и вдига ръце, за да си навлече дрехите. Светлина и сенки играят по раменете ѝ. Има красиви, дълги крака.

Вили тършува из залата и открива либретото на „Гълъбицата“. Най-отзад са прикачени обяви. В тях лодкар препоръчва шоколадови

бомби и гранати в опаковка, подходяща за изпращане в окопите. Саксонска фирма рекламира ножове за отваряне на писма, изработени от гранатни осколки, тоалетна хартия със сентенции на велики личности за войната и две серии пощенски картички: „Войнишка разлъка“ и „Стоя аз в мрачен полунощен час“.

Танцърката се е облякла. С палто и шапка ни се вижда съвсем различна. Преди малко бе като гъвкаво животно, а сега отново е като другите. Направо не е за вярване, че бе достатъчно да се покрие с няколко късчета плат, за да се преобрази така. Странно е как дрехите променят човека. Да не говорим за униформите.

III

Вили ходи всяка вечер във „Валдман“, локал извън града, където следобед и вечер има танци. Отивам и аз, понеже Карл Брьогер ми каза, че понякога идвала Аделе. А ми се иска пак да я видя.

Всички прозорци на градинската зала във „Валдман“ са осветени. Сенките на танцуващите се плъзгат по спуснатите завеси. Заставам на бара и се оглеждам за Вили. Масите са заети, няма нито един свободен стол. В тези следвоенни месеци хората са обладани от същински бяс за забавления.

Изведнъж съглеждам бляскав бял корем и величествено развени пешове на жакет „лястовича опашка“ Вили. Заслепен се вторачвам в него. Жакетът е черен, жилетката бяла, косата червена — жив германски флаг на пилон^[1].

Вили снизходително приема възхищението ми:

— Чудиш се, а? — казва той и се завърта като паун. — Този жакет го уших в памет на кайзер Вилхелм! Какво ли не става от един войнишки шинел, нали? — После ме потупва по рамото. — Между другото, добре, че дойде, днес има конкурс за танци, всички ще участвуваме. Има първокласни награди. След половин час започва.

Значи дотогава може да се потренира. Дамата на Вили прилича на боркиня, мощно създание, яко като кираджийска кранта. Двамата се упражняват в уанстеп, където главното е бързината. Карл пък танцува с чиновничка от службата по прехраната, заюздена с гerdани и пръстени, досущ празнично нагиздена кобилка. Така без усилие съчетава полезното с приятното. Ами Алберт? Алберт не е на нашата маса. Смутено ни поздравява от отсрещния ъгъл, където е седнал с някакво русокосо момиче.

— Тоя го изгървахме — пророчески изрича Вили.

Отварям си очите да пипна някоя добра танцьорка.

Това никак не е просто, защото някои изглеждат по масите като изящни кошути, а сетне танцуват като бременни слоници. Пък и леките танцьорки са много търсени. Все пак успявам да се уговоря с една дребна шивачка.

Прозвучава туш. Мъж с хризантема на петлицата излиза отпред и обявява, че танцова двойка от Берлин ще представи последната новост: фокстрот. Това чудо още не го знаем, само сме чували за него.

Любопитно се струваме около тях. Оркестърът засвирва отривиста мелодия. Двамата танцьори подскачат един около друг като агнета. От време на време се разделят, после наново се прихващат под ръка и накуцвайки, се въртят в кръг. Вили проточва врат и опулва очи. Ето му танц по сърце.

Внасят масата с наградите. Втурваме се към нея. Има по три награди за уанстеп, бостон и фокстрот. Фокстротът отпада, не го умеем, но в другите два танца ще щурмуваме като Блюхер.

И трите първи награди са десет яйца от чайка или бутилка ракия. Вили недоволно разпитва дали яйцата могат да се ядат. Успокоен се връща при нас. Втората награда е шест яйца или шапка от чиста вълна, третата — четири яйца или две кутии цигари марка „Славата на Германия“.

— Цигарите за нищо на света няма да ги вземем — казва Карл, който е наясно с тия работи.

Конкурсът започва. За бостона сме предвидили Карл и Алберт, за уанстепа Вили и мен. Което си е право, на Вили залагаме малки надежди. Може да спечели само ако журито има чувство за хумор.

В бостона Карл и Алберт заедно с други три двойки стигат до решаващия тур. Карл бие останалите по точки: високата яка на парадната му униформа, лачените ботуши, герданите и пръстените на нагиздената му кобилка създават картина на умопомрачителна елегантност, на която никой не може да устои. По стойка и стил той е безподобен, но по ритмичност Алберт най-малкото не пада по-долу. Съдиите си водят бележки, сякаш във „Валдман“ се води решаваща битка пред страшния съд. Карл печели и взема десетте яйца, понеже марката на ракията му е до болка позната, сам той я е продал на заведението. Великодушно ни подава плячката си, в къщи има похубави неща за ядене. Алберт взема втора награда. Поглежда ни смутено и отнася шестте яйца на русокосата. Вили подсвирва от изненада.

В уанстепа се понасям като хала с дребната шивачка и също стигам до финалния тур. За мое учудване Вили чисто и просто си е останал на мястото и изобщо не се е записал. Аз блясвам с необичаен

вариант на присядане и ситнене назад, които досега не съм демонстрирал. Малката танцува като перушинка и двамата пипваме втората награда, която си поделяме. Гордо, със сребърната почетна значка на германския съюз по танцов спорт, се връщам на масата.

— Вили, овча главо — казвам, — защо поне не опита, можеше да докачиш бронзов медал.

— Да, наистина, защо не го направи? — подкрепя ме Карл.

Вили става, протяга се, подръпва си жакета, поглежда ни господарски и отговаря само с две думи:

— Ей така!

В следващия миг мъжът с хризантемата обявява конкурса за фокстрот. Явяват се само няколко двойки Вили се запътва, не, направо марширува към дансинга.

— Ама той и хабер си няма от фокстрот — изпръхтява Карл.

Любопитно се надвесваме от столовете си, за да видим какво ще се получи. Укротителката на лъвовете излиза срещу Вили. С широк жест той ѝ подава ръка. Музиката засвирва.

В този момент Вили се преобразява в пощръкляла камила. Скача и прикляква, подрипва, върти се като пумпал, мята крака и подхвърля дамата си насам-натам, после в ситен свински тръс профучава през залата, като държи цирковата ездачка не пред себе си, а до себе си, така че тя изпълнява акробатически номера на протегнатата му десница, а той има пълна свобода на действие от другата страна, без да се тревожи, че ще я настъпи. Веднага подир това имитира въртележка и пешовете на жакета му се вирват хоризонтално, в следващия миг с грациозни подскоци се устремява по паркета като козел, на който са сложили пипер под опашката, трополи, кръжи и лудее, а най-накрая приключва със страховит пирует, при който завърта дамата си високо във въздуха.

Никой в залата не се съмнява, че вижда пред себе си неизвестен досега майстор на свръхфокстрота. Вили надуши шанса си и го използва. Печели толкова убедително, че след изпълнението му ръкоплясканията дълго не стихват, чак тогава обявяват втората награда. Той победоносно ни протяга бутилката ракия. Е, вярно, толкова е изпотен, че жакетът му се е пообезцветил; ризата и жилетката са почернели, а пък жакетът май е изсветлял.

* * *

Конкурсът привърши, но танците продължават. Седим на масата и пийваме от наградата на Вили. Само Алберт липсва — не можем да го откъснем от русокосата.

Вили ме сръгва.

— Ей, ето я Аделе.

— Къде? — питам припряно.

Той посочва с палец навалищата на дансинга. Действително, тя е. Танцува валс с дълъг тъмнокос тип.

— Отдавна ли е тук? — продължавам аз, понеже много ми се иска да е видяла нашия триумф.

— Преди пет минути дойде — отговаря Вили.

— С дангалака ли?

— С дангалака.

Аделе танцува с леко отметната назад глава. Едната ѝ ръка лежи на рамото на тъмнокосия тип. Като гледам лицето ѝ в профил, дъхът ми навремени секва, на притулената светлина на лампите то толкова прилича на образа от спомена ми за вечерите преди войната. Ала гледано отпред, лицето ѝ е по-пълно, а засмее ли се, става съвсем чуждо. Сръбвам солидна глътка от бутилката на Вили. В същия миг покрай нас, танцувайки, минава дребната шивачка. Тя е по-слабичка и по-изящна от Аделе. Тогава в мъглата на главната улица не го забелязах, но Аделе е станала истинска жена пълни гърди и яки бедра. Не мога да си спомня дали и по-рано е изглеждала така, вероятно не съм обърнал внимание на тия неща.

— Снажно моме, а? — казва Вили, сякаш отгатнал мислите ми.

— Я си свивай устата! — отвърщам ядосан. Валсът свършва. Аделе се обляга на вратата. Отивам при нея. Тя ме поздравява, като продължава да си бърби и да се смее със своя тъмнокос тип. Спирам и се заглеждам в нея. Сърцето ми бие като пред важно решение.

— Ама какво си ме зяпнал? — пита тя.

— А, нищо — казвам. — Ще танцуваме ли?

— Този не, следващия — отговаря тя и се запътва с кавалера си към дансинга.

Изчаквам я и танцуваме заедно бостон. Давам си доста труд и тя се усмихва одобрително.

— На фронта ли се научи да танцуваш?

— Точно там не — казвам. — Обаче преди малко получихме награда.

Тя мигом вдига поглед.

— Жалко, можехме да я вземем двамата. И каква беше?

— Шест яйца от чайка и медал — отвръщам и лицето ми пламва. Цигулките свирят тъй тихо, че се чу тътренето на множество нозе. — Ето че танцуваме заедно. Помниш ли как се гонехме вечер след гимнастиката?

Тя кимва.

— Да, тогава постъпвахме доста детински. Я погледни насреща, момичето в червено. Тези блузи лежер са най-модерното сега. Шик, нали?

Цигулките отстъпват мелодията на челото. Тръпнещи като сподавено ридание вибрират златистокафяви звуци.

— Когато те заговорих за пръв път, и двамата побягнахме — казвам. — Беше през юни на градския насип, помня и до днес...

Аделе махва на някого. Едва тогава отново се връща към мен.

— Ами да, щуротии разни. А ти можеш ли да танцуваш танго? Тъмнокосият отсреща е знаменит на тангото.

Не отговарям. Музиката замлъква.

— Ще дойдеш ли за малко на нашата маса? — питам Аделе.

Тя извива лице натам.

— Кой е стройният младеж с лачените обуца?

— Карл Брьогер.

Аделе сяда при нас. Вили ѝ предлага чаша ракия и пуска някаква шега. Тя се усмихва и поглежда към Карл. Сегиз-тогиз плъзга очи по нагиздената кобилка на Карл — това е момичето с модерната рокля. Наблюдавам я учуден: колко се е променила. Нима споменът ме е заблудил и тук? Нима той е избуявал, докато засенчил действителността? Та тук на масата седи някакво чуждо, доста шумно момиче, което говори много, прекалено много. Дали под външността ѝ се крие друго същество, което познавам по-добре? Нима нещо може да се промени дотолкова само защото вече сме по-възрастни? Може би причината е във времето, мисля си, та нали са изминали повече от три

години, тогава тя е била шестнайсетгодишна и още дете, сега е на деветнайсет и е жена. И внезапно ме обзема неизразимата печал на отлитащото време — то тече ли, тече и променя всичко, а когато се върнеш, не заварваш нищо от предишното. Ех, сбогуването е тежко, ала завръщането понякога е още по-тежко.

— Каква е тая физиономия, Ернст? — пита Вили. — Да не ти стържат червата?

— Той е скучен — казва Аделе през смях. — И по-рано си беше такъв. Я по-весело! На момичетата това повече им харесва, отколкото да седиш като надгробен паметник!

Свърши, мисля си, и това свърши. Не защото тя флиртува с тъмнокосия тип и с Карл Брьогер, не защото ме намира скучен, не защото е станала друга — не. Сега виждам, че всичко е безполезно. Обикалях ли, обикалях, чуках по всички врати на своето юношество и исках да се върна там, мислех, че то ще ме приеме отново, та нали все още съм млад и толкова силно желяех да забравя... Ала то ми се изплъзваше като мираж, безшумно се разпадаше като прахан, щом го докоснех; нищо не проумявах, поне тук навярно бе останало нещо, пробвах отново и отново и ставах смешен, и се натъждавах. Но сега съзнавам, че и в света на спомените е бушувала тиха, мълчалива война и че е безсмислено да диря повече. Времето като широка пропаст е зейнало помежду ни, аз не мога да се върна, не ми остава нищо друго, освен да вървя, да крача навред, все едно накъде, понеже все още нямам цел.

Ръката ми стисва чашата, вдигам очи. До мен седи Аделе и още разпитва Карл откъде да си купи контрабандни копринени чорапи; наоколо танцуват както преди, а оркестърът свири все същия валс от оперетата „Къщата на трите момичета“ — аз самият още седя на стола и дишам, и живея както преди... Но дали не е паднал гръм и не ме е поразил, дали светът около мен внезапно не е потънал, а аз съм останал сам-самичък и току-що съм загубил всичко безвъзвратно?

* * *

Аделе става и се сбогува с Карл.

— Значи в „Майер и Никел“ — казва весело тя. — Вярно, те търгуват с всевъзможни контрабандни стоки. Утре ще се отбия. Довиждане, Ернст.

— Ще те поизпратя — казвам.

Навън тя ми подава ръка.

— По-нататък недей, чакат ме.

Намирам, че е безразсъдно и сантиментално, ала нищо не мога да сторя: свалям фуражка и дълбоко ѝ се покланям, сякаш се сбогувам завинаги с нещо — не с нея — с цялото си минало. За секунда Аделе ме поглежда изпитателно.

— Понякога наистина ти се чудя.

После си затананиква и изтичва надолу по пътя.

Облаците са се разсеяли, ясна нощ се е надвесила над града. Дълго гледам натам. Сетне се запътвам обратно.

[1] Цветовете на германското знаме от времето на Първата световна война са черно, бяло и червено. — Б.р. ↑

IV

В голямата зала на ресторант „Конерсман“ ще се състои първата полкова среща след завръщането ни от войната. Поканени са всичките ни бойни другари. Предстои голямо празненство.

Карл, Алберт, Юп и аз сме подранили с един час. С едва сдържано нетърпение очакваме да зърнем от ново познатите лица.

Засега киснем в приемната до голямата зала и чакаме Вили и останалите. Тъкмо се каним да хвърлим зарове кой да почерпи по една хвойнова, когато вратата се отваря и влиза Фердинанд Козоле. Изпускаме заровете, толкова ни слисва видът му. Козоле е с цивилни дрехи.

Досега и той както почти всички носеше старата си униформа; днес обаче, за събитието на деня, за пръв път се появява с цивилни дрехи и сега стои пред нас в синьо пардесю с кадифена яка, със зелена шапка на главата и колосана якичка с вратовръзка около врата. Направо друг човек.

Още не сме се опомнили от смайването си, а ето че се появява Тяден. И той е за пръв път цивилен — с раирано сако, жълти половинки и бастун с посребрена дръжка. С високо вдигната глава важно-важно прекосява залата. Когато се сблъсква с Козоле, Тяден се стъписва. Козоле също се стъписва. И двамата са се виждали само униформени. Секунда се гледат изпитателно. После избухват в смях. Всеки намира другия идиотски смешен с цивилно облекло.

— Фердинанд, братче, все те мислех за изискан човек! — хили се Тяден.

— Как така? — пита Козоле и спира да се смее.

— Ами я се виж — Тяден посочва пардесюто му. — Отдалеч си личи, че си го купил от вехтошар.

— Говедо! — изръмжава Фердинанд разярен и се извърща, но аз забелязвам как полека-лека се изчервява.

Не вярвам на очите си: той действително е смутен и крадешком оглежда взетото на подбив палто. Ако бе в униформа, изобщо нямаше да го е грижа за тези думи, но сега, ей богу, позачиства с протрития си

ръкав някое друго петно и дълго гледа към Карл Брьогер, който е облечен с превъзходен нов костюм. Не забелязва, че го наблюдавам. След малко ме пита:

— Абе какъв е баща му на Карл?

— Околийски съдия — отговарям.

— А, съдия — повтаря замислено той. — Ами на Лудвиг?

— Данъчен инспектор.

Козоле мълчи известно време. Сетне казва:

— Е, скоро май вече няма и да ни познавате...

— Ти си мръднал, Фердинанд! — отвърщам.

Той скептично свива рамене. Удивлението ми расте. Не само външно изглежда променен от тия проклетци цивилни дрипели, а наистина се е променил. Преди пет пари не даваше за такива неща, а сега дори съблича палтото и го окачва в най-тъмното ъгълче на заведението.

— Голяма жегга е тук — казва той ядосано, като улавя погледа ми.

Кимвам му. След известно време ме пита: — Ами твоят баща?

— Книговезец — отвърщам.

— Истина ли? — Козоле се оживява. — Ами на Алберт?

— Починал е. Беше шлосер.

— Шлосер — повтаря той зарадвано, все едно е не по-малко от папа. — Шлосер, та това е екстра. Аз съм стругар. Значи щяхме да сме колеги.

— Така е — казвам.

Виждам как кръвта на Козоле войника се влива обратно в Козоле цивилния. Той отново се освежава и добива сили.

— Е, не само затуй е жалко, че е умрял — уверява ме той настойчиво, а когато Тяден минава покрай нас и пак прави гримаса, мълчешком, без дори да стане, му забива чудесно прицелен ритник. Това е отново старият Козоле.

* * *

Вратата за голямата зала хлопа все по-често. Пристигат първите ни другари. Влизаме. Пустото помещение с книжни гирлянди и незаети маси все още ни изглежда неуютно. В ъглите са застанали

няколко групички. Съглеждам Юлиус Ведекамп в простреляната му военна куртка и на бърза ръка разбутвам няколко стола, за да го поздравя.

— Как е, Юлиус? — питам го. — Помниш ли, че ми дължиш махагонов кръст? Навремето искаше да го сковеш от капак на пиано! Засега ми го скътай някъде, старче!

— На мен самия можеше да ми послужи, Ернст отговаря мрачно той. — Жена ми умря.

— Дявол да го вземе, Юлиус, от какво?

Той свива рамене.

— Види се, постоянното висене на опашки зиме ѝ е взело здравето. После дойде детето и тя не издържа.

— А детето? — питам.

— И то умря. — Юлиус повдига кривите си рамене, сякаш зъне. — Да, Ернст, Шефлер също умря. Знаеш, нали?

Клатя глава.

— Но как се случи?

Ведекамп си запалва лулата.

— В седемнайсета го раниха в главата, нали? После раната заздравя идеално. Преди месец и половина отведнъж получава такива идиотски болки, че му иде да си разбие главата в стената. Четирима души едва смогнахме да го откараме в болницата. Възпаление или нещо от сорта. На другия ден свърши. — Юлиус взема друга кибритена клечка. — Да, а сега на жена му дори пенсия не искат да ѝ отпуснат.

— Ами Герхард Пол? — продължавам да разпитвам.

— Няма как да дойде, Фасбендер и Фрич също. Безработни са. Няма парите дори за лапачка. А много им се идваше на момчетата.

* * *

Междувременно залата се е запълнила наполовина. Срещаме мнозина от ротните си другари, но странно защо настроението ни въпреки това не се вдига. Пък от седмици насам очаквахме с радост тази среща и се надявахме, че тя ще ни избави от чувството на угнетеност и неувереност, от недоразуменията. Може би причината е в

цивилните парцали, които са пръснати тук-там сред военните дрипели, може би професиите, семейството, социалното положение са се вклинили помежду ни: ала истинската другарска атмосфера отпреди я няма вече. Ролите са се сменили. Ето го Босе, ротния заплес, с когото все се майтапехме, понеже вечно се правеше на улав; на фронта ходеше мърляв и изпокъсан и неведнъж сме го пъхали под помпата. Пък сега седи издокаран в камгарен костюм, с бисер на вратовръзката и гамаши на нозете, заможен човек, който не дава думата на друг. А Адолф Бетке, който на фронта го слагаше в малкия си джоб, тъй че Босе се радваше, ако Адолф изобщо го заговореше, сега е само дребен обуцар с парче земя. Лудвиг Брайер вместо лейтенантска униформа носи отеснелия си протрит ученически костюм с изкривена встрани плетена вратовръзка; бившият му ординарец обаче тежкарски го потупва по рамото и отново е водопроводчик с ателие на оживената търговска улица. Валентин под окъсаната си разкопчана куртка носи вехта фланела на сини и бели райета и има вид на пройдоха. А какъв войник беше само! Пък Ледерхозе, тоя кучи син, се фука с бляскавата си капела и с яркожълтата си мушама и пуши английски цигари. Всичко се е обърнало наопаки.

Дотук иди-дойди. Но и тонът се е променил и причината също е в костюмите. Хора, които навремето не смееха да гъкнат, сега се изхвърлят, та пушек се вдига. Тия със скъпите костюми са усвоили някакъв покровителствен маниер, а по-бедно облечените си мълчат. Един гимназиален учител, който бе подофицер, при това некадърен, пренебрежително разпитва Карл и Лудвиг за матурата. За това Лудвиг би трябвало да му излее бирата във врата. Слава богу, Карл крайно надменно му казва мнението си за образованието, изпити, те и тем подобни, затова пък превъзнася сделките и търговията.

Направо ще се поболея от тия дрънканици. По-добре да не се бяхме срещали, така поне щяхме да запазим спомените. Напразно се мъча да си представя, че всички тези хора пак са с мръсни униформи, а кръчмата на Конерсман е лавка в тилова квартира. Не ми се удава. Действителността е по-силна. Чуждото надвива. Общото не доминира вече. То се е разпаднало на частни интереси. Навремени като че ли проблясва по нещо от миналото, когато носехме едни и същи парцали, но то вече е неясно, мъгляво. Пред мен са нашите бойни другари, ала те не са ни вече другари, ето кое ме натъжава. Войната съсипа всичко

останало, но в другарството вярвахме. А сега виждаме: което войната не успя, животът го довърши — той ни разделя.

* * *

Ала на нас не ни се иска да повярваме. Сядаме на една маса: Лудвиг, Алберт, Карл, Адолф, Вили, Валентин. Настроението е потиснато.

— Хайде поне ние да държим един на друг — казва Алберт и поглежда към голямата зала.

Съгласяваме се и си подаваме десници, а отвъд вече започва групирането на скъпите костюми. Тия нови порадки не ги приемаме. Ще изхождаме от онова, което другите отхвърлят.

— Дай си ръката, Адолф, хайде! — казвам на Бетке. Той се усмихва за пръв път от доста време насам и слага лапата си върху нашите десници.

* * *

Още известно време седим заедно. Само Адолф Бетке не се застоя дълго. Изглеждаше зле. Решавам да го навестя в близките дни.

Появява се някакъв келнер и прошепва нещо на Тяден. Той махва с ръка.

— Дами нямат работа тук.

Изненадани вдигаме очи. Тяден се усмихва поласкан. Келнерът се връща. Зад него с бързи крачки върви снажна девойка. Тяден е слисан. Ние се хилим. Но той излиза от положение и прави широк жест.

— Моята годеница.

С това приключва нещата. Вили поема грижата за понататъшното запознаване. Започва с Лудвиг и завършва със себе си. После кани девойката на масата. Тя сяда. Вили се настанява до нея и слага ръка върху облегалката на стола ѝ.

— Значи, баща ви е собственик на прочутата конска касапница на новия канал? — завързва той разговор.

Девојката кимва. Вили се премества по-близо до нея. Тяден изобщо не го е грижа. Доволно си пие бирата. Скоро девојката се отпуска от духовитите и нахакани приказки на Вили.

— Така ми се искаше да се запознај с господата — разказва тя. — Моят сладур толкова ми е говорил за вас, ама колкото пъти кажех да ви доведе, все не щеше.

— Какво? — Вили унищожава Тяден с погледи. — Да ни доведе ли? Че ние ще дојдем със страхотно удоволствие, наистина с изключително удоволствие. Нито една дума не ни е споменал тоя негодник.

Тяден проявја признаци на безпокойство. Сега пџн Козоле се навежда напред.

— Значи, често ви е говорил за нас вашият сладур, тџй ли? Е, и какво ви е разправял?

— Време е да си вџрвим, Марихен — подхвџрля Тяден и се надига. Козоле го натиска обратно на стола му.

— Остани си на мястото, сладур. И какво ви е разправял, госпожице?

Марихен е самата доверчивост. Тя кокетно поглежда Вили.

— Вие ли сте господин Хомајер? — Вили се покланя на касапската щерка. — Значи, вас е спасил — бџбри тя, а Тяден се размџрдва на стола си, сякаш е седнал вџрху мравуняк. — Нима не си спомняте?

Вили се хваца за главата.

— По-кџсно ме засипа мина, това страшно се отразява на паметта. За жалост много неща са ми изскочили от ума.

— Да го е спасил? — пита Козоле, затаил дџх.

— Марихен, аз трџгвам. Идваш ли, или не? — заинатява Тяден.

Козоле го задџржа.

— Той е толкова скромн — киска се Марихен засияла. — А пџк е убил тримата негри, които се канели да заколят господин Хомајер с брадви. Единия с юмрук...

— С юмрук — глухо повтаря Козоле.

— А другите двама — със собствените им брадви. И после ви е отнесџл в тила. — Марихен оглежда сто и деветдесет сантиметровия Вили и енергично кимва на годеника си. — Защо пџк да не се припомни какво си извџршил, сладурче!

— Ей богу — съгласява се Козоле. — Защо пък да не се припомни.

За миг Вили умислено се вглежда в очите на Марихен.

— Да, Тяден е прекрасен човек — отвръща той. След това му кимва. — Я да излезем за момент.

Тяден се надига нерешително. Но Вили не крои нищо лошо. Под ръка двамата се връщат подир няколко минути. Вили се навежда към Марихен.

— И тъй, уговорено, утре вечер идвам на гости. Нали трябва да се отблагодаря, задето ме спаси от негрите. Но и аз веднъж спасих вашия годеник.

— Така ли? — учудва се Марихен.

— Някой път може би ще ви разкаже — захилва се Вили.

С облекчение Тяден се изнася заедно с годеницата си.

— Работата е там, че утре ще колят добитък — казва ни Вили.

Но никой не го слуша. Твърде дълго бяхме принудени да се сдържаме и сега се разцвилваме като стадо гладни коне. Козоле насмалко не повръща, така са тресе от смях. Едва след време Вили успява да ни съобщи какви изгодни условия за доставка на конски салам е сключил с Тяден.

— Малкият е в ръцете ми — подсмивва се той.

V

Следобед седях в къщи и се опитвах да свърша нещо. Но нищо не излезе и ето вече час кръстосвам безцелно улиците. Минавам покрай „Холандски салон“. Това е третото питейно заведение, открито през последните три седмици. Тия чудесии с техните шарени фирми никнат като мухоморки навред между фасадите на къщите. „Холандски салон“ е най-голямото и най-изисканото.

Пред осветената стъклена врата е застанал портиер, донякъде прилича на хусарски полковник, донякъде — на епископ, мощен тип с позлатен жезъл в ръка. Вглеждам се по-внимателно в него — и ето че цялото му достолепие се изпарява, той ми забива тоягата в стомаха и се подхилва.

— Здравсти, Ернст, старо бостанско плашило! Коман са ва, както казват французинът.

Това е подофицерът Антон Демут, бившият ни кашавар. Стегнато отдавам чест, защото по време на войниклъка ни втълпяваха, че чест се отдава на униформата, а не на човека в нея. Пък и тази униформа-фантазе е голяма работа и заслужава поне едно „за почест“.

— Добър ден, Антон — смея се аз. — Дай да почнем с нещо съществено. Я кажи, имаш ли лапачка?

— Има, малчуганче — отговаря той. — И Франц Елстерман работи в това кръчме. Като готвач!

— Кога да намина? — питам, защото този факт ми стига, за да си изясня положението.

Елстерман и Демут бяха царете на реквизициите в цяла Франция.

— Тая нощ след един — намига ми Антон. — Един инспектор от интендантството ни снабди с дузина контрабандни гъски. Бъди сигурен, че преди да ги предложи на клиентите, Франц ще ампутира някоя друга! Кой смее да твърди, че при гъските нямало война, в която могат да загубят кълките си?

— Никой — отвръщам и питам: — Има ли наплив?

— Всяка вечер е претъпкано. Ще надникнеш ли?

Антон едва-едва открехва завесата. Надзъртам през процепа. Мека топла светлина се стеле над масите, синкави ивици цигарен дим се извиват нагоре, килимите светлеят, порцеланът блести, среброто сияе. По масите са насядали жени, заобиколени от келнери, а до тях мъже, които ни най-малко не се потят или смуцават и с възхитителна непринуденост дават поръчките си.

— Е, братче, да вземеш една такава и хоп в кревата, а? — казва Антон и ме смушква в ребрата.

Не отговарям, понеже този многоцветен, забулен в дим откъслек живот странно ме възбужда. В него има нещо нереално, сякаш само сънувам, че стоя тук, на тъмната улица, сред кишата и наблюдавам тази картина през процепа на завесата. Тя ме омайва, без да забравям, че там вероятно харчат парите си просто шепа спекуланти; ала ние толкова време сме лежали в калните дупки, че понякога ни обзема силна и безумна жажда за лукс и елегантност — защото луксът значи да си защитен и изискан, а нали точно това ни е абсолютно непознато.

— Е, човече, как ти се вижда? — пита ме Антон повторно. — Какви пухкави котенца, а?

Чувствувам, че е глупаво, но в този момент не мога да намеря отговор. Целият този тон, с който, без да се замислям, говоря от години, отведнъж ми се струва груб и противен. За щастие в същия миг Антон застива в достолепна поза, понеже отпред спира автомобил. Слиза стройно създание и минава през вратата, едва-едва приведено напред, прихванало с ръка коженото палто на гърдите си, с блестящи коси под прилепналата златиста шапчица, със събрани колене, тесни ходила и слабо лице. С леко огъващи се стави създанието ме отминава, обгърнато в дискретно тръпчиво ухание. И внезапно ме обхваща бясно желание заедно с тази жена-дете да вляза през въртящата се врата в приятната, защитена атмосфера на багри и светлина, безгрижно да се разхождам сред този изящен свят, ограден от келнери, лакеи и непристъпната стена на парите, далеч от лишенията и калта, които от години са наш хляб насъщен.

Навярно имам вид на хлапак, защото Антон Демут му дръпва един смях, поглежда ме изкосо и ме сръчкава в хълбока.

— Ако ще да са облечени в кадифе и коприна, в леглото всички са еднакви.

— Разбира се — казвам и изтърсвам някакъв мръсен виц, за да не забележи състоянието ми. — И тъй, до един часа, Антон!

— Да, малчуганче — достолепно отговаря той. — Или бон соар, както казва французинът.

* * *

Продължавам пътя си пъхнал ръце дълбоко в джобовете. Снегът жвака под обувката ми. Гневно го подритвам встрани. И какво ли щях да направя, ако действително седях на една маса с такава жена? Само щях да я зяпам, нищо повече. Дори нямаше да мога да хапна от смущение. Колко ли е трудно, мисля си, да си по цял ден с такава същество. Винаги да си нащрек, винаги. А нощем — там пък съм съвсем бос. Е, в аз съм имал вземане-даване с жени, но всичко съм научил от Юп и Валентин, а то сто на сто не е уместно за такива дами...

* * *

През юни 1917-а бях за пръв път с жена. Тогава ротата ни бе разквартирувана в бараки, беше пладне и ние се боричкахме на поляната с две млади кучета, появили се незнайно откъде. С развети уши и лъскава козина животните лудуваха във високата лятна трева, небето бе синьо, а войната — далеч.

Но ето че от канцеларията дотърча Юп. Кучетата се спуснаха насреща му и заподскачаха около него. Той ги отблъсна и извика?

— Дойде заповед, довечера тръгваме!

Знаехме какво означава това. Дни наред от запад долиташе грохотът на барабания огън от голямата офанзива, дни наред гледахме завръщащите се грохнали полкове и запитахме ли някого, как е там, той само махваше с ръка в отговор, втренчил поглед напред, дни наред се търкаляха покрай нас колите с ранените, дни наред копаехме дълги редици гробове...

Скочихме на крака. Бетке и Веслинг се запътиха към раниците си да извадят хартия за писма, Вили и Тяден тръгнаха към походната

кухня, а Франц Вагнер и Юп ме заувещаваха да ида с тях в публичния дом.

— Ернст, братче — каза Вагнер, — и ти трябва да разбереш какво е жена! Кой знае дали утре няма да хвърлим топа, говорят, че ония имали цял куп нова артилерия. Направо ще е идиотщина да опънеш петалата като целомъдрен девственик.

Полевият бордей се намираше в малък град на близо час път. Получихме разрешителни и чакахме доста време, тъй като за фронтвата линия потегляха и други полкове и мнозина искаха набързо да вземат от живота каквото могат. В малка стаичка предадохме разрешителните. Ефрейтор от санитарната част ни прегледа дали сме здрави, после ни инжектира по няколко капки протаргол, а фелдфебелът ни събщи, че цялото удоволствие струвало по три марки и заради наплива не бивало да оставаме повече от десет минути. След това се наредихме на стълбището.

Опашката се придвижваше бавно. Горе хлопаха врати. Щом излезеше някой, чуваше се: „Следващият!“

— Колко крави има? — попита Франц Вагнер някакъв пионер.

— Три — отвърна оня, — ама не дават да избираш. Като лотария: ако си късметлия, ще ти се падне баба.

Едва не ми прилоша от спареното стълбище, където клокочеше жегата и изпаренията от настървените войници. На драго сърце бих се измъкнал, защото цялото любопитство ми мина. Но се боях, че другите ще ми се присмеят, затова продължих да чакам.

Най-накрая редът ми дойде. Моят предшественик заплете крака покрай мен и аз влязох в стаята. Беше ниска и тъмна и толкова силно миришеше на карбол в пот, че ми се видя странно, когато зад прозорците съзрях клоните на липа, в чийто свеж листак си играеха вятърът и слънцето: тъй изхабено бе всичко вътре. На стола имаше леген с розова вода, а в ъгъла нещо като походно легло, покрито с орфанно одеяло. Жената беше дебела, в къса прозрачна нощница. Дори не ме погледна, а направо легна. Едва след като усети, че не идвам, нетърпеливо вдигна очи и на подпухналото ѝ лице се появи сянка на разбиране. Видя, че съм още съвсем млад.

Просто не можех, побиха ме тръпки и ме задави погнуса. Жената направи няколко жеста, за да ме размърда — просташки, противни жестове, понечи да ме притегли към себе си и даже се усмихна

сладникаво и превзето, човек можеше да я съжали, защото в края на краищата тя бе само жалка войнишка подлога, която всеки ден трябваше да изтрайва по двайсет-трийсет души, че и повече. Оставих ѝ парите и бързо слязох по стълбите.

Юп ми намигна.

— Как беше?

— Чудо и половина — отговорих като стар специалист.

Искахме да си тръгнем, но първо трябваше пак да минем през ефрейтора от санитарната част, който ни направи по още една инжекция с протаргол.

Значи това е любовта, мислех отчаян и отмаял, докато си стягахме нещата, значи това е любовта, с която бяха пълни книгите ми в къщи и от която бях очаквал толкова много в неопределените си юношески мечти. Скатах шинела и сгънах платницето, получих боеприпаси, след това потеглихме, а аз бях мълчалив и тъжен и си мислех, че от всичките зареяни в облаците мечти за живота и любовта не бе останало нищо друго освен една пушка, една тлъста курва и глухият грохот на хоризонта, към който бавно крачехме. После небето притъмня, приближихме окопите, с тях — и смъртта, Франц Вагнер падна същата нощ, а освен него загубихме още двайсет и трима души.

От дърветата се ръсят дъждовни капки и аз си вдигам яката. Сега често ме обзема копнеж по нежност, по плахи слова, трепетни безбрежни чувства; иска ми се да се изтръгна от ужасяващото еднообразие на последните години. Но какво ще стане, ако действително успея — ако те се появят отново, мекотата и безбрежието на миналото, ако действително някой пожелае да ме обикне, някоя стройна, нежна жена, както онази със златистата шапчица и гъвкавите стави — какво ще стане дори ако над нас действително се спусне омаята на синкавосребрилата вечер, необятна и стигаща до самозабрава? Дали образът на тлъстата курва няма в последния миг да се провере помежду ни, дали гласовете на моите подофицери няма внезапно да зацвелят мръсотииите си, дали спомените, откъслечните разговори, войнишките грубости няма да разкъсат и надупчат всяко чисто чувство? Все още сме едва ли не девствени, ала фантазията ни е развратена, без дори да забележим. Преди да сме узнали нещо за любовта, вече са ни преглеждали поред за венерически болести. Задъханото, импулсивното, вятърът, мракът, въпросите — всичко,

което бе у нас, когато шестнайсетгодишни тичахме подир Аделе и другите момичета в примигващата светлина на фенерите, повече не се върна, даже и когато не бях при курва и си мислех, че е по-различно, а жената се вкопчваше в мен и желанието ме разтърсваше. След това винаги се натъжавах.

Неволно крача по-бързо и дишам тежко. Искам да си възвърна загубеното, трябва да си го възвърна. То трябва да се върне, иначе няма смисъл да се живее.

* * *

Запътвам се към дома на Лудвиг Брайер. В стаята му още свети. Хвърлям камъчета по прозореца. Лудвиг слиза и ми отваря вратата.

Горе в стаята Георг Рае е застанал пред сандъчетата с Лудвиговата колекция от минерали. В ръката си държи голям планински кристал и се любува на искрящите му отблясъци.

— Добре, че те срещам, Ернст — усмихва се той. — Вече ходих у вас. Утре заминавам.

Георг е в униформа.

— Георг — запъвам се аз, — да не си решил да...

— Да! — Той кимва. — Ще се върна в казармата. Така е. Всичко е уредено. Утре тръгвам.

— Ти разбираш ли нещо? — питам Лудвиг.

— Да — отговаря той, — разбирам. Обаче това няма да му помогне. — После се обръща към Рае. — Георг, ти си разочарован, но помисли, то е естествено. На фронта нервите ни постоянно бяха обтегнати до краен предел, понеже всичко винаги опираше до живот и смърт. А сега те пърхат като платноходки в безветрие, понеже тук всичко опира само до дребни успехи...

— Правилно — намесва се Рае, — само до дребнаво блъскане за храна, до службогонство и до някой друг скалъпен идеал, тъкмо затова ми се повдига и ще се махна.

— Ако на всяка цена искаш да се заемеш с нещо, защо не се включиш в революцията? — казвам. — Току-виж си станал министър на войната.

— О, революцията! — отговаря пренебрежително Георг. — Та тя се извършва с ръце по шевовете, от партийни функционери, които вече се изплашиха от собствения си кураж. Погледни как са се хванали за косите — социалдемократи, независими, спартакисти, комунисти. През това време техните противници преспокойно опушкват неколцината им действително умни глави, които имат, а те даже не забелязват.

— Не, Георг — казва Лудвиг, — не е така. Извършихме революцията с твърде малко омраза, вярно е, но от самото начало искахме да бъдем справедливи, ето защо всичко се получи толкова вяло. Революцията трябва да се разрази като горски пожар и едва покъсно може да започне сеитбата; ала ние не искахме да унищожаваме, а само да обновяваме. Нямахме сили дори да мразим, толкова уморени и изпепелени бяхме от войната. От умора можеш да заспиш даже при барабанен огън, това ти е известно. Но може би все пак не е прекалено късно с труд да постигнем онова, което пропуснахме при атаката.

— С труд! — отговаря пренебрежително Георг и разглежда под лампата искрящия кристал. — Ние умеем да се бием, а не да се трудим.

— Длъжни сме да се научим — казва спокойно Лудвиг от ъгъла на канапето.

— Вече сме похабени за това — отвръща Георг.

За миг настъпва тишина. Вятърът шуми зад прозорците. Рае снове с големи крачки из тясната стая на Лудвиг — сякаш наистина за него вече няма място между тия стени и книги, сред тишината и труда, сякаш изсеченото му ясно лице над сивата униформа подхожда само на окопите, битките и войната. Георг се облакътява на масата и се навежда към Лудвиг. Светлината на лампата пада върху пагоните му, а зад него блещукат минералите от колекцията.

— Лудвиг — изрича той предпазливо, — та какво вършим тук? Огледай се наоколо: колко вяло и безутешно е всичко! В тежест сме на себе си и на другите. Идеалите ни претърпяха крах, мечтите пропаднаха и ние се лутаме из този свят на порядъчни сметкаджии и спекуланти като донкихотовци, озовали се в чужда страна.

Лудвиг дълго го гледа.

— Мисля, че сме болни, Георг. Войната се е вкоренила дълбоко в нас.

Рае кимва.

— Никога няма да се отърсим от нея.

— Ще се отърсим — отвърща Лудвиг, — инак всичко е било напразно.

Рае скача и удря с юмрук по масата.

— Но то е било напразно, Лудвиг, ето кое ме подлудява! Какви хора бяхме, когато тръгнахме за фронта, в тази буря от въодушевление! Струваше ни се, че настъпила нова ера, че всичко старо, гнило, половинчато и едностранчиво е пометено, ние бяхме младеж каквато дотогава не бе съществувала!

Георг грабва кристала като ръчна граната. Юмруците му треперят.

— Лудвиг — продължава, той, — лежал съм в много блиндажи и всички там бяхме младежи, които клечаха около някаква си жалка свецица и чакаха, а над нас преградният огън бушуваше като земетресение... Не бяхме вече новобранци и знаехме какво ни очаква, какво ще последва. Но, Лудвиг, по тези лица в подземния полумрак се четеше нещо повече от самообладание, от смелост, от жертвоготовност — воля за по-различно бъдеще се четеше по тези застинали, сурови лица и тя бе там, когато щурмувахме и дори когато умирахме! От година на година притихвахме, много неща ни разочароваха, ала тя оставаше. А сега, Лудвиг къде е тя сега? Нима проумяваш как всичко е могло да затъне в тая каша от порядък, дълг, жени, приличие и дявол знае какво още, което те тук наричат живот? Не, истински живеехме тогава, ако ще сто път да ми повториш, че мразиш войната, но истински живеехме тогава, защото бяхме заедно и защото в нас гореше нещо много по-голямо от цялата мръсотия тук.

Георг диша тежко.

— Трябва да е било заради нещо, Лудвиг! Щом заговориха за революция, веднъж, за миг си помислих сега ще настъпи освобождението, сега реката ще потече в обратна посока и ще разруши старите, ще си изрови нови брегове и — кълна се! — нямаше да остана настрана! Но реката бе разбита на хиляди ручейчета, революцията се превърна в ябълка на раздора за постове и постчета, тя е погълната, омърсена, всмукана от професии, интриги, семейства и партии. Само че аз не желая да участвувам във всичко това. Отивам таи, където отново ще намеря другарството.

Лудвиг става. Челото му е зачервено. Очите му горят. Приближава се плътно до Рае и се вглежда в лицето му.

— А защо, Георг, защо? Защото ни измамиха, измамиха ни така, както дори още не подозираме! Защото страшно злоупотребиха с нас! Казваха ни „отечество“, а имаха предвид окупационните планове на една хищна индустрия, казваха „чест“, а имаха предвид раздорите и властоманията на шепа честолюбиви дипломати и князе, казваха „нация“, а имаха предвид активността на някои останали без работа генерали! — Лудвиг разтърсва Рае. — Нима не разбираш! Думата „патриотизъм“ натъпкаха със свои кухи фрази, с тщеславие, властолубие, лъжлива романтика, глупост, търгашески ламтежи и ни я поднесоха като лъчезарен идеал! И ние повярвахме, че тя протръбвява ново, силно, могъщо съществуване! Нима не проумяваш! Водихме война срещу самите себе си, без да го знаем! И всеки точен изстрел улучваше по някого от нас! Чуй ме, ще ти го изкрещя в ушите: Младежта на света тръгна на бой и във всяка страна вярваше, че се бори за свобода! И във всяка страна я излъгаха и злоупотребиха с нея, във всяка страна тя се сражаваше за интереси вместо за идеали, във всяка страна я покосяваха куршуми и тя се самоизтребваше! Нима не проумяваш? Съществува една-единствена борба: борбата срещу лъжата, половинчатостта, компромиса, срещу отживялото! Ние обаче попаднахме в мрежите на техните фрази и вместо срещу тях се борихме за тях. Вярвахме, че воюваме за бъдещето, а воювахме срещу него. Нашето бъдеще е мъртво, защото мъртва е младежта, която го носеше. Ние сме само оцелели останки! Но затова пък живеят другите: ситите, доволните, те живеят по-сито и по-доволно откогато и да било! Тъй като недоволните, устремните, напористите загинаха за тях! Помисли за това! Цяло едно поколение е унищожено! Цяло едно поколение надежда, вяра, воля, сила, умения бе хипнотизирано дотам, че покоси с куршуми самото себе си, въпреки че навред по света имаше едни и същи цели!

Гласът му секва. Очите му са пълни с ридание и ярост. И тримата сме скочили на крака.

— Лудвиг — продумвам и го прегръщам през врата.

Рае взема фуражката си и хвърля кристала обратно в сандъчето.

— Довиждане, Лудвиг, стари друже!

Лудвиг стои срещу него. Устните му са стиснати. Скулите му изпъкват.

— Ти си отиваш, Георг — изрича той с вълнение, но аз оставам! Все още няма да се предам!

Рае дълго го гледа. Сетне казва спокойно:

— Безнадеждно е — и си оправя поясока.

* * *

Изпращам Георг по стълбите. Долу оловното утро вече се процежда през пролуките на вратата. Каменните стъпала кълтят. Излизаме сякаш от блиндаж. Пред нас, пустинна и сива, се е проточила улицата. Рае посочва къщите.

— Всичко това са окопи, Ернст, блиндажи, а не жилища... Войната продължава, но война подла... всеки срещу всеки...

Подаваме си ръце. Не съм в състояние дума да продумам. Рае се усмихва.

— Но какво ти е, Ернст? Че какъв фронт е вече там горе, на изток, нищо и половина! Горе главата, нали сме войници. Не за пръв път се сбогуваме...

— Напротив, Георг — изговарям припряно, — струва ми се, че сега за пръв път се сбогуваме истински.

Той остава още миг пред мен. Сетне бавно кимва поема надолу по улицата, без да се обърне, строен, спокоен и известно време още чувам крачките му, докато той вече се е скрил от погледа ми.

ПЕТА ЧАСТ

I

Малко преди матурата пристигна разпореждане: към фронтоваците да се прояви голяма снизходителност. Така и става. В резултат на това целокупно изкарваме. За другия курс, в който са Лудвиг и Алберт, изпитът ще бъде след три месеца. Двамата ще трябва да изчакат дотогава, въпреки че развиха писмените теми на четирима от нашите.

Няколко дни след изпита получаваме назначения по околните села, където ще заместяваме учители. Радвам се, защото безцелното лентяйство ми омръзна. То ме доведе само до безплодни размишления, тъга и до безсмислена, шумна разхайтеност. А сега ще работя.

Стягам си куфарите и заминавам заедно с Вили. Имаме късмет, че сме съседи. Селата ни са на по-малко от час път едно от друго.

Настаняват ме в стар чифлик. Зад прозорците ми се издигат дъбове, а от оборите долита кроткото блеене на овцете. Стопанката ме натиква в кресло с висока облегалка и като начало слага трапезата. Убедена е, че всички граждани едва не умират от глад, а то горе-долу си е така. С тихо умиление наблюдавам появата на позабравени неща: огромен бут шунка, почти еднометрови наденици, снежнобял пшеничен хляб и тъй превъзнасяните от Тяден пърженици от елдово брашно с огромни късове сланина по средата. Пържениците ще заситят цяла рота, толкова висока е купчината отпреде ми.

Почвам да набивам, а стопанката, опряла ръце на хълбоците, ме гледа с широка усмивка и ми се радва. След час вече охкам и се принуждавам да спра, колкото и да настоява майка Шомакер.

Тъкмо в тоя момент идва да ме навести Вили.

— Гледайте сега какво ще стане — казвам на стопанката. — Има да се чудите. В сравнение с него съм кръгла нула.

Вили е войник и знае какво следва да направи. Не се мае дълго, а действа. След кратка подкана от страна на майка Шомакер се заема с пържениците. Щом стига до сиренето, стопанката облещва очи, обляга се на скрина и гледа Вили така, все едно е осмото чудо на света.

Възхитена, тя домъква и едно голямо блюдо с пудинг. Вили се справя и с него.

— Така — изпръхтява той и оставя лъжицата. — А сега наистина огладнях. Какво ще кажете да похапнем както трябва?

С тази фраза Вили завинаги спечелва сърцето на майка Шомакер.

* * *

Смутен и някак неуверен съм се курдисал на катедрата. Отпреде ми седят четирийсет деца. Най-малките в училището. Сякаш подравнени с линия, те седят на осем чина, наредени един зад друг, стиснали калемите и кутиите за моливи в малките си дебелы ръчички, а пред тях лежат плочите за писане и тетрадките им. Най-малките са седемгодишни, най-големите — на десет. В училището има само три класа, затова във всеки са събрани деца на различна възраст.

Дървените обуца се тътрузят по пода. В печката пращи торф. Доста деца са били два часа път дотук, увити във вълнени шалове и с кожени раници на гръб. Дрехите им са подгизнали и вече вдигат пара в сухия, горещ въздух на стаята.

Кръглите като ябълки лица на най-малките се взират в мен. Няколко момиченца се кискат крадешком. Русокос хлапак захласнато си чопли носа. Друг пък, скрит зад гърба на другаря си, нагъва дебела филия с масло. Но всички внимателно следят всяко мое движение. Притеснено се въртя на стола си. Само преди седмица и аз като тях седях на чин и наблюдавах плавните, банални жестове на Холерман, докато той говореше за поетите от епохата на освободителните войни. А днес аз самият съм се превърнал в Холерман. Поне за тия отпред.

— Деца, сега ще напишем голямо „Л“ — казвам и пристъпям до дъската. — Десет реда „Л“, после пет реда „Лина“ и пет реда „Лебед“.

Бавно записвам думите с тебешир. Зад гърба ми се дочува шумолене и шушукане. Очаквам да ми се присмеят и се обръщам. Но те само са отворили тетрадки и са наместили плочите. Четирийсет главици безропотно се свеждат над работата си. Това едва ли не ме изненадва.

Скърцат калемите, дращят пера. Разхождам се между чиновете.

На стената са окачени разпятия, препарирана сова и географска карта на Германия. Навън зад прозорците непрестанно се носят бързи ниски облаци.

Картата на Германия е оцветена със зелена и кафява боя. Спирам се пред нея. Границите са обозначени с червени щрихи и в причудлив зигзаг пробягват от горе на долу. Кьолн-Аахен, ето ги тънките черни нишки на железопътните линии... Хербестал, Лиеж, Брюксел, Лил... Повдигам се на пръсти... Рубе — Арас, Остенде. А къде е Кемелберг? Изобщо не е отбелязан, но ето ги Лангемарк, Ипър, Биксхоте, Стадън... Колко мънички са на картата, само дребни точки... А небето гърмеше и земята се тресеше там на трийсет и първи юли, когато започна опитът за големия пробив и до здрач вече бяхме загубили всичките си офицери...

Обръщам се и поглеждам към русите и тъмнокоси главици, усърдно надвесени над думите „Лина“ и „Лебед“. Странно, за тях тези микроскопични точки на картата няма да означават нищо повече от учебен материал; няколко нови имена на населени места и дати, които ще трябва да наизустят за часовете по история на света — също като Седемгодишната война и битката при Тевтобургската гора.

На втория чин скача дребосъче, вдигнало тетрадка над главата си. Написало е дващестте реда. Отивам при него и му показвам, че е поизкривило кукичката на „Л“. Насочените му към мен влажни сини очи така сияят, че за миг свеждам поглед. Бързо се връщам на дъската и написвам две думи с нова буква: „Карл“ и... За секунда спирам, но не мога иначе, сякаш невидима ръка направлява тебешира... „Кемелберг“.

— Какво е това „Карл“? — питам.

Всички ръце се вдигат.

— Човек! — изкрещява същото дребосъче.

— А „Кемелберг“? — питам след малко със свито сърце.

Мълчание. Най-накрая се обажда едно момиченце.

— От Библията — колебливо изрича то.

Известно време го гледам.

— Не — отговарям после, — не е така. Ти си мислиш за Калвариенберг или за Ливан, нали?

Момиченцето боязливо кимва. Погалвам го по косата.

— Хайде тогава да го напишем. „Ливан“ е много хубава дума.

Замислено се разхождам между чиновете. От време на време улавям нечий изпитателен поглед иззад крайчеца на тетрадка. Спирам се до печката и се заглеждам в детските лица. Повечето са послушни и посредствени, някои дяволити, други глупави — но тук-там припламва по някоя светлинка. На тия не всичко в живота ще им се вижда естествено и не всичко ще им върви гладко...

Внезапно ме обхваща малодушие. Ето утре ще минем предлозите, мисля си, а идната седмица ще пишем диктовка. След година ще знаете наизуст петдесет въпроса по вероучение, след четири ще започнете таблицата за умножение; ще пораснете и животът ще ви стисне в клещите си, за едни — по-приглушен, за други — по-бурен, по-умерен или съсипващ — всеки от вас ще си има орис и тя ще ви сполети, така или иначе... С какво мога да ви помогна? Със спреженията или с изброяването на немските реки?... Четирийсет сте тук, четирийсет различни съдби стоят пред вас и ви чакат. Да можех да ви помогна, на драго сърце бих го сторил! Но кой ли у нас действително може да подкрепи другия? Нима аз успях да помогна поне на Адолф Бетке?

Звънецът бие. Първият час свършва.

На другия ден с Вили си обличаме жакетите — моя го ушиха току преди тръгването — и правим посещение на пастора. Това влиза в задълженията ни.

Той ни посреща любезно, но доста сдържано, тъй като след размириците в училището ни е излязло лошо име в солидните кръгове. Довечера ще посетим и кмета, което също влиза в задълженията ни. Но ето че още следобед го намираме в кръчмата, която е и поща.

Кметът се оказва хитър селянин със сбръчкано лице; като начало ни предлага да пийнем по няколко големи ракии. Ние приемаме. Подмигвайки, пристигат още двама-трима селяни и също ни предлагат по чашка. Учтиво се чукаме с тях. Те си смигат и крадешком се споглеждат. Горките! — ние естествено веднага забелязваме, че искат да ни накъркат, за да се позабавляват. Види се, честичко са го пробвали, тъй като ухилени разправят за други млади учители, дето са били тук. По три причини предполагат, че скоро ще паднем под масата: първо — според тях гражданите носят по-малко от селяните; второ — даскалите са образовани, а оттук — поначало по-слаби пиячи; трето — на младоци като нас все още им липсва необходимият опит. Това може

и да е вожало за предишните им учители, но в дадения случай те изпускат едно: че няколко години сме били войници и ракията сме я пили с котелки. Приемаме предизвикателството. Селяните просто искат да ни направят за смях; ние обаче защитаваме тройка чест и това повишава ударната ни сила.

Кметът, общинският писар и още няколко жилести селяни седят срещу нас. По всяка вероятност те са най-държеливите пиячи. С тънки, по селяшки хитри усмивчици те се чукат с нас. Вили си дава вид, че вече е на градус. Усмивките наоколо стават още по-широки.

Ние също черпим по една бира с ракия. След това като град заваляват седем нови почерпки. Селяните си мислят, че с тях ще ни довършат. Донякъде слисани гледат как обръщаме чашите, без да ни мигне окото. В погледите, които не се откъсват от нас, проблясва известна доза признание. С нехаен жест Вили поръчва още по едно.

— Ама без бира, само големи! — подвиква той на кръчмаря.

— Гръм и мълния, само ракия ли? — пита кметът.

— Разбира се, инак ще седим до зори — казва спокойно Вили. — Та след всяка бира човек изтрезнява!

Смайването в очите на кмета расте. С несигурен глас един от селяните ни уверява, че сме можели да смучем дяволски много. Други двама мълчаливо стават и изчезват. Някои от противниците ни вече се опитват скришом да излеят чашите си под масата. Обаче Вили следи никой да не клинчи. Кара ги да сложат ръце на масата, а ракията да излеят в гърлата. Хиленето е престанало. Ние печелим терен.

След час повечето са с прежълтели лица и се търкалят из съборетината или с подвита опашка се клатушкат към вратата. Групата на масата се е стопила, останали са само кметът и писарят. Започва дуел между двамата и нас. Е, и ние вече виждаме двойно, ама и двамата отдавна вече плетат език, а това ни дава нови сили. След половин час, през който всички сме зачервили главите, Вили нанася главния удар.

— Четири водни чаши коняк! — изревава той по посока на тезгяха.

Кметът се дръпва като опарен. Чашите пристигат. Вили вткъва две от тях между пръстите на селяните.

— Наздраве!

Ония се пулят насреща ни.

— До дъно! — виква Вили с искряща глава. — Хайде, на един път!

Писарят понечва да се откаже, но Вили не отстъпва.

— Нека на четири глътки! — примолва се кметът, вече с доста смачкан фасон.

— На една! — настоява Вили, става и блъсва чаша в тази на писаря. Аз също скачам. — Хайде! Наздраве! Екс! За ваше лично здраве! — изреваваме ние на сащисаните селяни.

Те ни поглеждат като телета, тръгнали на заколение, и отпиват глътка.

— Продължавай! Ще манкирате, а? — надава вой Вили. — Ставай!

Те се надигат, клатушкайки се, и пият. На няколко пъти се опитват да поспрат, но ние ги вардим, сочим им празните си чаши.

— Наздраве! До последна капка! Давай!

И те поглъщат всичко. После с изцъклени очи се свличат бавно, но сигурно на пода. Победихме; ако пиехме по-бавно, може би щяха да ни надвият, обаче в бързото обръщане на чашите сме тренирани и шансът ни бе в това, че им наложихме нашето темпо.

Залитаме, но гордо оглеждаме полесражението. Никой освен нас не е на крака. Пощаджията, който е и кръчмар, е опрял глава в тезгяха и плаче за жена си, починала при раждане, докато бил на фронта.

— Марта! Марта! — хлипа той с неестествено тънък гласец.

Все така правел по това време, разказва ни слугинята. Плачът ни пробива ушите. Пък е и време да си ходим.

Вили грабва кмета, аз — по-лекия писар, и ги помъкваме към домовете им. Това е последният ни триумф. Писаря го оставяме пред пътната врата и чукаме, докато вътре се светне. Кмета обаче вече го очакват. Жена му е застанала на прага.

— Господи Исусе! — врясва тя. — Новите учители! Толкоз млади, пък такива пияници! Ще стане тя мътна и кървава!

Вили се помъчва да ѝ обясни, че всичко е било въпрос на чест, но си преплита езика.

— Къде да го занесем? — питам най-накрая.

— Ей тук го оставете тоя сархош — нарежда тя.

Стоварваме го на едно канапе. След това Вили с детинска усмивка поисква кафе. Жената така го поглежда, все едно е хотентот.

— Ама нали ви донесохме мъжа — заявява сияещ Вили.

Пред такова неосъзнато нахалство капитулира дори коравата старица. Поклаща глава, налива ни по няколко големи чаши кафе и ни дава полезни съвети, съгласяваме се с всичко, това е най-правилното за момента.

От този ден нататък в селото ни имат за мъже и ни поздравяват с уважение.

II

Еднообразни и равномерни отминават дните. Четири часа занятия сутрин, два следобед — а помежду им безкрайният низ от часове, в които безделнича и обикалям селото, сам със себе си и мислите си.

Най-лошо е в неделя. Ако не ти се кисне по кръчмите, направо не се издържа. Главният учител живее тук от трийсет години и за това време се е превърнал в първокласен свиневъд с много награди. Но за нещо друго надали можеш да разговаряш с него. Като го погледна, иде ми тутакси да офейкам оттук; толкова отблъскваща е мисълта, че някога и аз може да стана същият. Има още една учителка, порядъчно въздърто създание, което се стряска, кажа ли: „Мътните го взели!“ И това не е кой знае колко весело.

Вили се приспособява по-лесно. На всички сватби и кръщенета го канят като почетен гост. Щом конете получат колики или кравите не могат да се отелят, помага на селяните с думи и дела. А вечер седи с тях в пивниците и им съдира кожата на скат.

Аз обаче не искам да вися по кръчмите, предпочитам да си стоя в стаята. Но часовете там са дълги и често от ъглите изпълзват странни мисли — като бледи, безжизнени ръце, които ми махат и се заканват, сенки от призрачното минало, необичайно преобразена, спомени, които отново се възправят, сиви, безплътни лица, вопъл и обвинение...

* * *

Един мрачен неделен ден ставам рано, обличам се и тръгвам за гарата. Решил съм да навестя Адолф Бетке. Добра идея — отново ще поседя с човек, който наистина ми е близък, и скучната неделя ще мине.

Пристигам следобед. Портичката скръзва. Кучето в колибата излайва. Бързо преминавам алеята с овошките. Адолф си е в къщи. И

жена му е тук. Когато се появявам на прага и му подавам ръка, тя излиза. Сядам. След известно време Адолф пита:

— Сигурно се чудиш, а, Ернст?

— Защо, Адолф?

— Че тя пак е в къщи.

— Не, ти си знаеш най-добре.

Той подбутва към мен купа с плодове.

— Искаш ли ябълки?

Вземам една и му поднасям пура. Адолф ѝ отхапва върха и продължава:

— Виж, Ернст, седях тук, седях и насмалко да се побъркам. Като си сам, една такава къща е нещо ужасно. Ходиш из стаите — тук още виси нейна блуза, там е кошничката с иглите и конците, столът, на който шиеше... А вечер другото легло стои толкоз бяло и самотно до теб, очите ти все в него, въртиш се и не можеш да заспиш... Какво ли не ти минава през ума, Ернст...

— Вярвам ти, Адолф...

— И тогава хукваш навън и се накъркваш, и вършиш щуротии...

Кимвам. Часовникът тиктака. Цепениците в печката пращят. Жената тихо се появява и слага на масата хляб и масло. После пак излиза. Бетке поглажда покривката.

— Да, Ернст, в края на краищата така ѝ е било и на нея, и тя е седяла тъй през всичките тия години, лежала е и се е бояла, била е в неведение, умувала е и се е слушвала... И в края на краищата онова се е случило, сигурно отначало изобщо не е искала, а след като се е случило, не е знаела как да постъпи и тъй е продължило.

Жената влиза и донася кафе. Искам да ѝ кажа добър ден, ала тя не ме поглежда.

— Няма ли да вземеш чаша и за себе си? — пита Адолф.

— Имам още работа в кухнята — казва тя.

Гласът ѝ е тих, дълбок.

— Седях тук и си виках: ето, защити си честта и изпъди жена си. Но за какво ти е тази чест, та това са празни приказки, сега си сам и със или без чест няма да ти стане по-добре. Тогава ѝ рекох да остане тук, за какво е всичко това, уморени сме вече и я поживеем още някоя друга годинка, я не, а нали ако не бях научил, всичко щеше да си

остане постарому. Кой знае какво щяхме да правим, ако винаги знаехме всичко.

Адолф нервно потропва по облегалката на стола.

— Налей си кафе, Ернст, ето ти и масло.

Наливам кафе и двамата отпиваме.

— Виж, Ернст — казва тихо той, — на вас ви е по-леко, вие си имате книгите и образованието, а и разни други неща. Пък аз... та аз си нямам нищо друго освен жената...

Не му отговарям, защото не бих могъл да му го обясня — той вече не е същият както на фронта, а и аз не съм. След известно време питам:

— А тя какво казва?

Адолф отпуска ръката си.

— Тя поначало малко говори, та не можеш изкопчи кой знае колко от нея, само седи и ме гледа. Най-многого да заплаче. — Той оставя чашата си. — Веднъж вика: направила го само и само да има някого в къщи. Друг път: нищо не проумявала, не знаела, че ще ми причини болка, струвало й се, че е с мен, а не с оня. Но това не го разбирам, та тия неща трябва да се разграничават. Пък иначе е толкоз разумна.

Замислям се.

— Може би иска да каже, че изобщо не е била на себе си през това време, а като че ли просто е сънувала, Адолф.

— Може — отговаря той, — но аз не го разбирам. Май не е продължило дълго.

— За другия вече не ще и да знае, тъй ли? — питам.

— Казва, че мястото й било тук.

Замислям се над думите му. Но за какво да ги разпитвам повече.

— А ти по-добре ли си сега, Адолф?

Той ме поглежда.

— Не съвсем, Ернст, то е близко до ума. Още не. Но нещата ще се оправят. Ти как мислиш?

Сам той няма вид на човек, който си вярва.

— Сигурно ще се оправят, Адолф — казвам и слагам на масата няколко пури, които съм заделил за него.

Приказваме си още малко, сетне си тръгвам. На пруста срещам жената, която припряно понечва да се изниже покрай мен.

— Довиждане, госпожо Бетке — казвам и ѝ подавам ръка.

— Довиждане — отговаря тя и се ръкува с мен извърнала лице.

Адолф ме изпраща до гарата. Вятърът фучи. Гледам го отстрани и си спомням как се усмихваше крадешком, щом в окопите заговорехме за мира. А сега какво излезе от всичко?

Влакът потегля.

— Адолф — изричам бързо от прозореца, — толкова добре те разбирам... Не можеш да си представиш колко добре те разбирам.

Той поема сам през полето към къщата си.

* * *

Десет часът. Звънецът бие за голямото междучасие. Имах занятие в горния клас и сега четиринайсетгодишните се втурват покрай мен навън. Наблюдавам ги от прозореца. За секунди те напълно се променят, отхвърлят задръжките на училището и си възвръщат свежестта и непосредствеността на своята възраст.

Когато седят на чиновете пред мен, не са искрени, в тях се таи някакво притворно послушание и бележкарство или пък лицемерие и бунтарство. Седемте години в училище са успели да ги направят такива. Недеформирани, прями и невинни като млади зверчета са дошли тук от своите ливади, игри и мечти; за тях още е важал простият закон на живота — най-жизненият, най-силният е бил главатарят, когото всички са следвали. Ала седмичните порции образование полека-лека са им насадили друг, изкуствен закон за стойностите: който най-послушно си изсърбвал порциите, бил отличаван и смятан за най-добър. Другите трябвало да му подражават. Нищо чудно, че най-жизнените се противели. Но те били принудени да се покорят; понеже добрият ученик, както се знае, е идеалът на училището. Но какъв е този идеал!... И какво излиза от добрите ученици по света! В училищния парник те се наслаждават на кратко илюзорно съществуване и толкова по-сигурно затъват после в посредственост и ограничена незначителност. Светът се тласка напред единствено от лошите ученици.

Наблюдавам играещите. Със силни, гъвкави движения ги оглавява къдрокосият Дамхолт, който с енергията си владее целия

двор. Очите му искрят от войнственост и смелост, мускулите и жилите са изопнати и останалите му се подчиняват без колебание. След десет минути обаче, като седне на чина, същият този юнак ще се превърне в заинатен, опърничав хлапак, който никога не си знае уроците и напролет вероятно ще повтори класа. Щом го погледна, на лицето му ще се изпише хрисимо изражение, а зад гърба ми тутакси ще направи гримаса; без да се запъне, ще излъже, щом го попитам дали е преписал съчинението, и при първия удобен случай ще се изплюе върху панталона ми или ще ми сложи кабарче на стола. А първенецът, който въвн представлява жалка картинка, тук в стаята ще израсне, самоуверено ще вдига ръка, когато Дамхолт не знае отговора и — покорен и разярен — очаква двойката си. Първенецът знае всичко и дори това знае. Ала Дамхолт, когото всъщност би трябвало да накажа, ми е хиляда пъти по-симпатичен от бледоликото образцово момче.

Свивам рамене. Нима на полковата среща в ресторант „Конерсман“ не беше горе-долу така? Нима тогава човекът внезапно не загуби значението си, а професията не се издигна над всичко, въпреки че навремето нещата бяха коренно различни? Клатя глава. Що за свят е това, в който отново се озовахме...

* * *

Гласът на Дамхолт кънти из двора. Замислям се дали другарското държане на учителя към ученика не би довело до нещо по-добро. Възможно е да се подобрят отношенията и да се избегне едно-друго, но в основата си това ще е само заблуда. Та нали от собствен опит зная: младежта е проницателна и неподкупна. Тя е сплотена и образува непробиваем фронт срещу възрастните. Не е сантиментална, можеш да я доближиш, но не и да проникнеш в нея. Изгоненият веднъж от рая никога не ще се върне там. Има закон на възрастта. Със зоркия си поглед Дамхолт хладнокръвно би използвал другарското държане за лична изгода. Може би дори би проявил известна привързаност, обаче тя не би му попречила да си гледа изгодата. Възпитателите, които си въобразяват, че разбират младежта, са фантазьори. Младежта изобщо не желае да бъде разбрана, тя просто желае да остане каквато е. Възрастният, който твърде натрапливо се домогва до близост с нея,

изглежда в очите ѝ точно толкова смешен, както ако облече детски дрешки. Ние можем да чувствуваме нещата както младежта, ала тя като нас — не. И в това е спасението ѝ.

Чува се звънецът. Междучасието свършва. Дамхолт колебливо застава в редицата пред вратата.

* * *

Мъкна се през селото, запътен към полето. Волф подтичва пред мен. Внезапно от един двор се стрелва дог и се нахвърля върху му. Волф не го е забелязал, затова догът успява да го повали при първата атака. В следващия миг двете кучета се превръщат в заплетено кълбо от прах, мятаци се тела и бясно ръмжене. Стопанинът изтичва от къщата с тояга в ръка.

— За бога, учителю, викнете си кучето! — крещи той отдалеч. — Плутон ще го разкъса на парчета!

Махвам с ръка.

— Плутон! Плутон! Тук, мърша проклета! — изревава ядосан селянинът и задъхан се добира до тях, за да ги разтърве с тоягата.

Но вихрушката прах с невъобразимо джавкане профучава на стотина метра от него и там наново се търкулва на кълбо.

— Затри се — пъхти селянинът и отпуска тоягата. — Ама отсега да сме наясно, не го плащам! Можехте да го викнете.

— Кой се е затрил? — питам го.

— Кучето ви — отвърща примирено селянинът. — Тоя обесник е утрепал вече дузина.

— Е, колкото до Волф, най-добре ще е да изчакате — казвам. — Той не е обикновена овчарка, драги, това е фронтово куче, стар войник, ясно ли е!

Облаците прах се разнасят. Двете кучета са стигали до ливадата. Виждам как догът се мъчи да притисне Волф и да го захапе за гърба. Успее ли, Волф е загубен, защото догът като нищо ще му строши гръбнака. Но досущ змиорка овчарката се изплъзва на сантиметър от челюстите, премята се и моментално пак напада. Догът ръмжи и джавка, Волф обаче се бори, без да издава звук.

— Дявол да го вземе — обажда се селянинът. Догът се отърсва, скача, щраква с челюсти във въздуха, яростно се извива, пак скача и отново не успява да ухапе Волф — но всичко изглежда, сякаш е сам, овчарката почти не се вижда. Волф като котка прелита плътно над земята — свикнал е като куче за свръзка, — промушва се между краката на дога и го напада отдолу, кръжи около него, подгонва го, внезапно впира зъби в корема му и вече не го пуска.

Догът изквичавя като полудял и се хвърля на земята, за да скопчи Волф. Ала отведнъж, по-бърз от сянка, Волф го пуца и използва случая да го стисне за гръкляна. И сега за пръв път го чувам да ръмжи; глухо и застрашително, сега, когато е пипнал и държи противника си, които се мята и се търкаля по земята.

— За бога, учителю! — възкликва селянинът. — Викнете си кучето! Ще разкъса Плутон на парчета!

— Колкото и да го викам, сега няма да дойде — казвам аз. — И правилно. Нека първо довърши тоя гаден Плутон.

Догът скимти и квичи. Селянинът вдига тоягата, да му помогне. Изтръгвам дървото от ръката му, сграбчвам го за дрехата и изревавам:

— По дяволите, нали вашият помияр пръв започна!

Още малко и ще се нахвърля върху селянина.

За щастие съм застанал така, че забелязвам как Волф внезапно пуца дога и се устремява към мен, защото мисли, че са ме нападнали. Успявам да го уловя, иначе селянинът щеше да има нужда поне от ново сетре.

През това време Плутон се е измъкнал. Потупвайки Волф по врата и го успокоявам.

— Че туй си е същински сатана — заеква селянинът, загубил ума и дума.

— Точно така — казвам гордо. — Ей това се казва стар войскар. По-добре да не го закачаш.

* * *

Продължаваме пътя си. Оттатък селото са се ширнали ливади, след тях започва полето с хвойни и долмени. Край брезовата горичка

пасе стадо овце. Рунтавите им гърбове блестят като матово злато в светлината на залязващото слънце.

Отведнъж забелязвам как Волф с дълги скокове се спуща към стадото. Решавам, че случката с дога го е настървила я хуквам подире му, за да предотвратя кървавата баня.

— Внимавай! Пази ги от кучето! — подвиквам на овчаря.

— Нали е овчарско куче. Нищо няма да им стори.

— Не, не! — викам аз. — Тия неща са му непознати! Това е фронтово куче!

— Ами! — казва овчарят. — Фронтово или не, нищо няма да им направи. Ето, вижте, погледнете само! Добре, кучето ми, давай! Докарай ги!

Не вярвам на очите си. Волф, Волф, който никога през живота си не е виждал овца, подгонва и събира стадото, все едно досега не е вършил нищо друго. С лай и с дълги скокове се понася подир две отдалечили се агнета и ги погва обратно. Щом понечат да се отбият или спрат, той им препречва пътя и ги хапе по краката, за да вървят на право.

— Тъй, тъй — казва овчарят. — Само ги пощипва, без грешка е.

Кучето е като преобразено. Очите му искрят, простреляното ухо се развява. Бдително кръжи около стадото. Забелязвам невероятната му възбуда.

— Веднага го купувам — заявява овчарят. — Мойто не се справя толкоз добре. Я вижте как кара стадото към село! Няма нужда да го обучавам.

Не зная какво става с мен.

— Волф! — викам. — Волф!

И ми иде да се разрева, като го гледам такъв. Та той е израсъл под трясъка на снарядите, а сега, без някой да му е показал, си знае задължението.

— Сто марки в брой и една заклана овца — казва овчарят.

Клатя глава.

— Не, не го давам и за милион, братче — отвърщам.

Сега пък овчарят клати глава.

* * *

Твърдите метлици на пирена драскат лицето ми. Извивам ги и отпускам глава на ръцете си. Кучето диша спокойно до мен, а отдалеко долита слабото подрънкване на хлопатари. Иначе е тихо.

Облаците бавно плуват по вечерното небе. Сочната зеленина на хвойновите храсти преминава в наситено кафяво и аз усещам как от далечните гори излеко се вдига нощният вятър. След час ще задуха в брезите. Войниците са свързани с природата също като селяните и лесничите; те не са живели в стаи и знаят кога настъпва времето на вятъра и кога пада прибулената вечер с канелен аромат, познават сенките, люшнаели се над земята, щом облаците уловят светлината, познават и пътищата на луната...

Във Фландрия след ожесточен артилерийски обстрел дълго чакахме помощ за един ранен. Бяхме го омотали и бинтовали с всичките си превръзки, доколкото можахме, но кръвта си течеше, чисто и просто изтичаше.

А зад него, във вечерното небе, през цялото време се издигаше облак, един-единствен облак, ала цяла планина от белота, злато и червеникав блясък. Нереален и прекрасен се издигаше той отвъд изровения от снаряди кафяв пейзаж, бе напълно неподвижен и сияеше, а умиращият лежеше напълно неподвижен и кървеше; между тях имаше нещо сродно и аз недоумявах, че облакът, тъй красив и безучастен, се извисява в небето, докато умира човек...

Последният слънчев лъч обагря полето в злоецо червено. Калугерици литват с жален писък. Воден бик се обажда откъм езерата. Взирам се в ширналата се пурпурнокафява равнина... При Хоутхълст имаше едно място, където цъфтеше толкова мак, че целите ливади бяха червени. Наричахме ги „кървавите ливади“, понеже в буря придобиваха пепелявия оттенък на току-що изтекла, още прясна кръв... Там полудя Кьолер, когато в една безоблачна нощ, съсипани и уморени, минавахме покрай тях. В неясната лунна светлина той ги помисли за езера от кръв и все напираше да скочи в тях...

Потрепервам и вдигам поглед. Какво значи това? Защо тези спомени взеха да ме спохождат тъй често и защо са тъй странни, съвсем различни от онова, което беше на фронта? Дали не съм прекалено често сам?

Волф помръдва и излайва тъничко и тихо насън. Дали сънува стадото. Дълго го гледам. Сетне го събуждам и поемаме обратно.

Събота е. Отивам при Вили и го питам дали в неделя ще дойде с мен в града. Но той отхвърля тази идея.

— Утре тук ще има пълнена гъска — казва той. — В никакъв случай не мога да я зарежа. И защо ще ходиш там?

— В неделя не издържам тук — отвърщам.

— Не те разбирам. При тая прехрана!

Заминавам сам. Вечерта с някаква неопределена надежда отивам във „Валдман“. Там цари голямо веселие. Известно време се мотая из залата и зяпам. На дансинга се подвизават сума хлапаци, които в последния момент са се изплъзнали от войната. Те са самоуверени и знаят какво искат, техният свят има ясно начало и ясна цел: успеха. Много по-отракани са от нас, макар и по-млади.

Сред танцуващите откривам изящната дребна шивачка, с която спечелих в уанстепа. Каня я на валс и до края на вечерта оставаме заедно. Наскоро съм получил заплата и сега поръчвам няколко бутилки сладко червено вино. Пием го бавно и колкото повече изпивам, толкова по-силно ме овладява странна печал. Как го каза Алберт преди време? Да имаш човек, който да ти принадлежи — май така беше.

Замислено слушам бърбенето на момичето, което досуц лястовичка чурулика за другите шивачки, за възнаграждението, което получавала за парче ушито бельо, за нови танци и хиляди незначителни нещица. Ако ѝ повишели възнаграждението с двайсет пфенига на парче, би могла да обядва в ресторант, тогава щяла да е доволна. Завиждам ѝ за ясното, простичко съществуване и продължавам да я разпитвам. Искане ми се да попитам всеки, който се смее и весели тук, дали е щастлив. Може би поне един ще ми каже нещо, което да ми помогне.

После изпращам лястовичката до дома ѝ. Тя живее под самия покрив на голям сив блок. Спираме пред входа. Усецам топлината на ръката ѝ в моята. Смътно се белее лицето ѝ в мрака. Човешко лице, ръка, в коя го има топлина и живот.

— Нека дойда с теб — изричам припряно. — Нека дойда с теб...

Предпазливо се промъкваме по скърцащите стълби. Запалвам кибритена клечка, но тя тозчас я духва, улавя ме за ръка и ме повлича подире си. Тясна стаичка. Маса, кафяво канапе, легло, някоя друга картина на стената, в ъгъла — шевна машина, кукла-манекен от тръстика и кош с ушито бельо. Малката чевръсто изважда спиртник и

приготвя чай от ябълкови обелки и десет пъти запарвани и отново сушени чаени листа. Две чаши, засмяно, някак дяволито личице, трогателна синя рокличка, приветливата бедност на една стая, лястовичка, чиято младост е единственото ѝ богатство... Сядам на канапето. Дали така започва любовта? Толкова леко и несериозно? Изглежда, човек трябва да превъзмогне себе си.

Лястовичката е мила, навярно и това е част от нейния мъничък живот: някой идва, взема я в прегръдките си и пак си отива, шевната машина бръмчи, идва друг, лястовичката се смее, лястовичката плаче и все шие... Тя мята малка шарена покривка върху машината и работното животно от никелирана стомана се превръща в хълм от червени и сини копринени цветя. Момичето не иска повече да му се припомня за деня, свира се под мишницата ми и бърби, тананика си, шушне и пее, толкова е слабичка и бледа в леката си рокля, и малко недохранена, и толкова лека, че на ръце мога да я отнеса до леглото, до железното походно легло; лицето ѝ е толкова сладко, когато се отдава, как ме стиска за врата, въздиша и се усмихва, дете със затворени очи, което въздиша и потръпва, и мълви нещо, диша дълбоко и издава слаби викове; гледам я, непрестанно я гледам, искам да бъда като нея и мълком се питам: Това ли е? Това ли е?... А после лястовичката ме нарича с всевъзможни живописни имена и е засрамена и нежна, и се гуши в мен, а кога го си тръгвам и я питам: „Щастлива ли си, лястовичке?“, много пъти ме целува и прави муцунки, и маха, и кима, и кима...

А аз слизам по стълбите изпълнен с удивление. Тя е щастлива — колко малко ѝ трябва. Не го проумявам. Дали и сега тя не е съвършено различен човек, дали не води някакъв свой живот, в който никога не ще провикна? Дали няма да си остане такава, дори да пламна с всички пожари на любовта? Ах, любовта... Факел, който пада в бездна и едва тогава показва колко дълбока е тя.

Вървя по улиците към гарата. Не, не е това, и това не е. Така се чувствуваш още по-самотен от друг път...

III

Яркийт кръг на лампата осветява стаята. Пред мен лежат куп сини тетрадки. До тях — шишенце червено мастило. Преглеждам работите, отбелязвам грешките, слагам попивателните вътре и затварям тетрадките.

После ставам. Е, това ли е животът? Тази монотонна равномерност на дните и часовете? Колко малко изпълва съзнанието ми тя! Все още ми остава твърде много време за размисъл. Надявах се, че еднообразието ще ме успокои. Но от него съм още по-неспокоен. Колко дълги са вечерите тук!

Прекосявам хармана. Кравите пръхтят и тъпчат с копита в здрача. До тях на ниски столчета са се свили ратайкините и ги доят. Като че ли всяка седи в отделна стаичка, чиито две стени са образувани от тъмнопетнистите тела на животните. Слаби светлилки примигват над тях сред топлите изпарения на краварника, тънки струйки мляко пръскат в кофите, а гърдите на момичетата се полюшват в сините престилки. Те вдигат глави и се усмихват, поемат си дъх и откриват здравите си бели зъби. Очите им искрят в мрака. Мирише на сено и добитък.

Известно време стоя на прага, сетне се връщам в стаята си. Сините тетрадки лежат под лампата — и ще си лежат все така, — но няма и аз ще седя все така, докато полека-лека остарее и накрая умра? Решавам да си легна.

Червената луна бавно се плъзга над покрива на плевника и хвърля на пода очертанията на прозореца — полегат правоъгълник с кръст по средата, който непрекъснато се мести, колкото по се издига. След час той се покатерва на кревата и кръстът пропълзява върху гърдите ми.

Лежа в големия селски креват под юргана на сини и червени карета и не мога да заспя. Навремени очите ми се затварят и стремително пропадам в пространство без граници, ала в последния момент някакъв внезапно възникнал страх ме повлича обратно в

действителността и пак дочувам ударите на църковния часовник, ослушвам се и чакам, и се въртя в леглото.

Най-накрая ставам и се обличам. После излизам през прозореца, вдигам кучето и изтичвам в полето. Луната свети, въздухът бучи в ушите ми и надалеко се простира равнината. Тъмно я прорязва железопътното платно.

Присядам под хвойнов храст. След малко виждам как пламва веригата сигнални лампички по линията. Задава се нощният влак. С тих металически звън тътнат релсите. Фаровете на локомотива блясват на хоризонта и подгонват пред себе си талази от светлина. Влакът профучава с осветени прозорци, за миг купетата с техните куфари и съдби са съвсем близо до мен, сетне се понасят напред, релсите пак заблестяват в мократа светлина, а от далечината като огнено око заканително се вира в мен само червената лампичка на последния вагон.

Виждам как луната изсветлява и пожълтява, тичам през синкавата дрезгавина на брезовите гори, от клоните в тила ми се ръсят дъждовни капки, препъвам се в коренища и камъни, а когато се връщам, зората вече се сипва оловносива. Лампата още гори — отчаян оглеждам стаята, — не, няма да издържа, трябва да съм с двайсет години по-възрастен, за да се задоволя с това...

Уморен и изнемощял опитвам да се съблека, но не успявам. Ала заспивайки, стисвам юмруци — няма да отстъпя, все още няма да се предам...

И отново стремително пропадам в пространството без граници...

* * *

... и предпазливо се провирам напред. Бавно, сантиметър по сантиметър. Слънцето жари златистите склонове, жълтугата цъфти, въздухът е зноен и притихнал, наблюдателните балони и белите облачета на зенитната артилерия са увиснали на хоризонта. Пред стоманената ми каска се полюшват червените листенца на маков цвят.

Съвсем слабо, едва доловимо драскане се дочува иззад отсрещния храсталак. И пак настъпва тишина. Изчаквам. Бръмбар със златистозелени крилца пъпли по стеблото на лайкучка. Пипалата му се

залавят за назъбените листенца. И обедната тишина отново се нарушава от лек шум. Ето иззад храсталака се подава краят на каска. Под нея чело, светли очи, енергична уста; очите изпитателно оглеждат местността и се свеждат над бял бележник. Нищо неподозиращ, мъжът скицира отвъдния чифлик.

Притеглям ръчната граната към себе си. Бавно, много бавно. Най-сетне тя е до мен. С лявата ръка издърпвам капсулата и беззвучно броя. После я мятам в къпиновия гъсталак. Гранатата описва плоска дъга, а аз мигом се свличам в дупката си, прилепям тялото о земята, заравям лице в тревата и отварям уста.

Трясъкът на експлозията раздира въздуха, разхвърчават се осколки, извисява се вик, протяжен, обезумял от ужас. С втора граната в ръка надниквам от прикритието. Англичанинът лежи на земята, двата му пиццала са откъснати, кръвта направо шурти. Размотани, дългите партенки са увиснали зад него като развързани ленти; той лежи ничком, сякаш гребе с ръце в тревата и крещи с широко зинала уста.

Англичанинът се гърчи и изведнъж ме съзира. Подпира се на ръце и се изправя като тюлен, крещи ми нещо, а кръвта му тече, тече... После зачервеното лице посивява и хлътва, погледът угасва, а очите и устата се превръщат в черни кухини на издъхващ човек, главата бавно се свежда към земята, клюмва и пада в лайкучката. Край.

Отдръпвам се, искам да се промъкна назад към нашите окопи. Но се обръщам още веднъж... Мъртвецът е оживял, изправя се, сякаш за да се спусне подире ми. Изтеглям капсулата на втората граната и я мятам насреща му. Тя пада на метър от него, търкулва се встрани, спира се... Аз броя, броя... Но защо не се взривява?... Мъртвецът стои, оголил зъби, мятам друга граната... И тя не избухва... Ето че той прави крачка, втора, затичва се на чуканите си, ухилен, протяга към мен ръце... Мятам последната граната... Тя го улучва в гърдите, но той я отхвърля... Тогава скачам, за да побягна, ала коленете ми се подкосяват, омекват като масло, безкрайно бавно влача нозе напред, вече чувам пъхтенето на преследвача, обхващам огъващите се крака с ръце и ги дърпам... Но отзад две длани се заключват на врата ми, натискат ме към земята, мъртвецът коленичи върху гърдите ми, от тревата грабва проточените партенки и ги омотава около шията ми. Въртя глава, напрегам всички мускули, мятам се надясно, за да избягна клупа... Тласък, задушаваша болка в гърлото, мъртвецът ме тътри

напред, към варната яма, бутва ме в нея, аз губя равновесие и се мъча да се задържа, подхлъзвам се, падам, крещя, безкрайно дълго падам, крещя, удрям се, крещя...

Мракът се разбива на буци под драпащите ми ръце, нещо с трясък се строполясва покрай мен, блъскам се в камъни, ръбове, жезла, необуздан се изтръгва от гърдите ми вик, неудържим, пронизителен, не мога да се спра, викът ми се смесва с възклицания, някой ми улавя ръцете, аз го отгласквам, някой се препъва в тялото ми, докопвам пушка, напипвам прикритие, вдигам пушката, натискам спусъка, продължавам да крещя... И сякаш нож разсича кълбото... Биркхолц! И отново: Биркхолц!... Скачам, иде помощ, трябва да си пробия път, отскубвам се, хуквам, някой ме удря в коляното, сгромолясвам се в мека яма, обгръща ме светлина, ярка, треперлива светлина... Биркхолц!... Биркхолц!... Само викът ми пронизва пространството... И внезапно секва...

Отпреде ми са застанали стопанинът и жена му. Лежа полусвлечен от кревата, до мен се надига ратаят, конвулсивно стискам бастун вместо пушка, сигурно някъде кървя, но после усещам, че кучето ми ближе ръката.

— Учителю — разтреперана казва стопанката, — какво ви е?

Нищо не проумявам.

— Как съм се озовал тук? — питам с хриплив глас.

— Ама, учителю, събудете се де. Присънило ви се е.

— Присънило ли? — казвам. — Какво да ми се е присънило? —

И отведнъж се размивам, треса се от смях, всичко ме заболява, смея се...

Ала внезапно смехът ми се срива.

— Това беше английският капитан — прошепвам, — който тогава...

Ратаят търка ожулената си ръка.

— Нещо ви се е присънило, учителю, и паднахте от кревата — обажда се той. — Хич нищо не чувахте и насмалко да ме претрепете...

Не го разбирам, чувствавам се безкрайно отпаднал и ми е зле. После съглеждам бастуна в ръката си. Оставям го и сядам на леглото. Кучето се промушва между коленете ми.

— Дайте ми чаша вода, майко Шомакер, и си легнете...

* * *

Но аз не си лягам, а се завивам с одеяло и сядам до масата. Не гася лампата.

Дълго оставам така, неподвижно и с блуждаещ поглед, както само войниците могат да седят, когато са сами. След време ме обзема безпокойство и чувство, че има още някого в стаята. Усещам как бавно, без да помръдвам, в очите ми се възвръща способността да гледам и да виждам. Леко повдигам клепачи и забелязвам, че съм седнал точно срещу огледалото, окачено над малкия умивалник. От неравното му стъкло ме гледа лице със сенки и черни очни кухини. Моето лице... Ставам, свалям огледалото и го поставям в ъгъла със стъклото към стената.

* * *

Развиделява се. Влизам в клас. Малчуганите седят със скръстени ръце. В големите им очи все още е събрано цялото плахо удивление на детските години. Гледат ме тъй доверчиво и с такова упование, че нещо сякаш внезапно ме удря в сърцето.

Ето ме, стоя пред вас, един от стотиците хиляди пропаднали младежи, чиято вяра и сили сломи войната... Ето ме, стоя пред вас и чувствавам колко повече живот носите и колко повече нишки ви свързват с него... Ето ме, стоя пред вас и трябва да ви бъда учител и наставник. Но на какво да ви уча? Да ви кажа, че след двайсет години ще сте изсушени и осакатени, че ще затрият най-волните ви пориви и безжалостно ще ви тласнат към посредственост? Да ви разкажа, че образованието, културата, науката не са нищо друго освен ужасяваща гавра, докато хората воюват един срещу друг с газ, желязо, барут и огън в името на бога и човечността? На какво да ви уча малки същества, вас, които единствени сте запазили чистотата си в тези страшни години?

На какво мога да ви науча? Да ви кажа как се издърпва капсулата на ръчна граната и как се мята срещу хора? Да ви покажа как се пробужда човек с щик, как се пребива с приклад или заколва с лопата?

Да ви демонстрирам как дулото се насочва срещу такова необяснимо чудо като дишаща гръд, пулсиращи бели дробове, живо сърце? Да ви разкажа какво е тетанусен паралич, разкъсан гръбначен мозък, отнесен череп? Да ви опиша как изглеждат пръснат мозък, раздробени кости, изсипващи се от корема черва? Да ви демонстрирам как стене раненият в корема, как хърка раненият в дробовете, как свисти гърлото на ранения в главата? Нищо повече не зная! Нищо повече не съм научил!

Или да ви заведе до сиво-зелената карта отсреща, да прекарам пръст по нея и да ви кажа, че тук е била убита любовта? Да ви обясня, че книгите в ръцете ви са уловки, с които примамват безхитростните ви души в гъсталака от фрази и в телените мрежи на фалшифицираните понятия?

Ето ме, стоя пред вас опетнен, виновен и би трябвало да ви помоля: останете каквито сте и не позволявайте да злоупотребят с топлата светлина на детството, да я превърнат в парещ пламък на омразата! Челата ви все още са облъхнати от повея на невинността — как да ви уча! Мен все още ме преследват кървавите сенки на миналото — как да дръзна да ви доближа! Нима първо не трябва отново да стана човек?

Усещам как полека-лека се сгърчвам, сякаш се превръщам в камък, и накрая ще се разпадна на пясък. Бавно се свличам на стола и осъзнавам, че не мога повече да остана тук. Опитвам се да събера мислите си, ала не успявам. Едва след няколко минути, които ми се струват безкрайни, вцепенението ме отпуска. Ставам.

— Деца — изричам с усилие, — можете да си вървите. Днес няма да има занятия.

Малчуганите ме гледат: дали не се шегувам? Кимвам още веднъж.

— Да, вярно е... Идете да играете... целия ден...

Идете да си поиграете в гората или с вашите кучета и котки... На училище ще дойдете чак утре...

И децата шумно хвърлят кутиите в раниците и се втурват навън — чуруликащи и задъхани.

Стягам си багажа и отивам в съседното село да се сбогувам с Вили. Той стои по риза до прозореца и изучава на цигулка „Всичко обновява месец май“. На масата има обилна закуска.

— Третата за днес — заявява той със задоволство. — Забелязах, че мога да трупам запаси като камила.

Казвам му, че довечера си заминавам. Вили не е от тия, дето много разпитват.

— Едно ще ти кажа, Ернст — изрича той замислено. — Че е скучно тук, скучно е, но докато ме хранят така — и посочва масата, — и десет коня няма да ме измъкнат от тази конюшня на Песталоци^[1].

Сетне изважда изпод канапето каса бира.

— Ток с високо напрежение — подхилва се Вили и вдига една бутилка с етикета към лампата.

Дълго го гледам.

— Вили, братче, как ми се иска да съм като теб!

— Вярвам ти — подхилва се той и с трясък отваря бутилката.

Когато се запътвам към гарата, от съседната къща изтичват няколко момиченца с оплескани муцунки и подскачащи кордели в косите. Току-що са погребали в градината мъртва къртица и са ѝ прочели молитва. А сега приклякат и ми подават ръчици.

— Довиждане, господин учителю.

[1] Йохан Хайнрих Петалоци (1746–1827) — швейцарски педагог-хуманист. — Б.пр. ↑

ШЕСТА ЧАСТ

I

— Ернст, трябва да поговоря с теб — казва баща ми.

Мога да си представя какво ще последва. От няколко дни обикаля с угрижена физиономия и правя разни намеци. Но досега все му се изплъзвах, понеже рядко се заседявам у дома.

Влизаме в стаята ми. Той сяда на канапето и ме поглежда кахърно:

— Безпокоим се за бъдещето ти, Ернст.

От рафта за книги вземам кутия пури и му я поднасям. Лицето му леко се прояснява, тъй като пурите са хубави — даде ми ги Карл, а той не пуши букова шума.

— Наистина ли се отказа от учителското място? — пита баща ми.

Кимвам.

— Но защо го направи?

Свивам рамене. Как да му обясня? Ние с него сме коренно различни хора и досега сме се разбирали само защото изобщо не сме се разбирали.

— И какво ще стане сега? — продължава той.

— Все нещо — отговарям. — Какво значение има.

Той ме поглежда уплашено и заговорва за хубава, уважавана професия, за издигане и за място в живота. Слушам го с умиление и досада и си мисля колко е странно, че този човек на канапето е моят баща, който навремето се е разпореждал с живота ми. Но той не можа да ме защити в годините на фронта, не можа да ми помогне дори в казармата, всеки подофицер там бе по-силен от него. Принуден бях сам да се справям с всичко и ми бе безразлично дали той съществува, или не.

След като свършва, наливам му коняк.

— Виж какво, татко — казвам и присядам до него, — може и да си прав. Но аз се научих да преживявам в землянки, с кора хляб и рядка чорба. Достатъчно бе в момента да не стрелят и вече бях доволен. Всяка стара барака ми се виждаше като палат, а сламеникът в

тиловата квартира — райско ложе. Трябва да проумееш: фактът, че съм жив и вече не се стреля, засега ми стига. За малкото ядене и пиене, които са ми необходими, все някак ще изкарам, а за останалото — целият живот е пред мен.

— Да — отвръща той, — но това не е живот, ей така безцелно...

— Зависи — възразявам. — Според мен не е живот да кажеш след време, че цели трийсет години всеки ден си ходил в една и съща класна стая или в една и съща канцелария.

Удивен от думите ми, той отговаря:

— Ето, аз от двайсет години ходя в картонажната фабрика и все пак успях да стана самостоятелен майстор.

— Та аз нищо не искам да стана, татко, просто искам да живея.

— И аз съм живял честно — изрича той със смях от гордост. — Неслучайно ме избрах за занаятчийската камара.

— Радвай се, че животът ти се е подредил тъй гладко — отвръщам.

— Но нали все нещо трябва да работиш — вайка се той.

— На първо време може да поработя в предприятието на един другар от фронта, той ми предложи — казвам, за да го успокоя. — Ще печеля колкото ми е необходимо.

Баща ми клати глава.

— И заради това се отказа от хубавото чиновническо място?

— Често ми се е налагало да се отказвам от нещо, татко.

Той кахърно подръпва от пурата си.

— Даже щеше да получиш право на пенсия.

— Ех, та кой от нас войниците ще доживее до шейсетте? В костите ни са се утаили толкова боклуци и това ще ни се отрази с времето. Положително ще се гътнем по-рано.

И при най-добро желание не мога да си представя, че ще доживея до шейсетте. Твърде много хора съм виждал да умират на двайсет.

Замислено пуша и разглеждам баща си. Все още го чувствавам като свой баща, но той е и мил възрастен човек, предпазлив и педантичен, чиито възгледи вече нищо не значат за мен. Мога да си го представя на фронта; някой непрекъснато би трябвало да го наглежда, а подофицер сигурно никога нямаше да стане.

Следобед отивам у Лудвиг. Заварвам го пред купчина брошури и книги. Толкова ми се иска да поговоря с него за много неща, които ми тежат на сърцето; имам чувството, че той може да ми посочи път. Но днес Лудвиг е неспокоен и възбуден. Известно време бърбим за едно-друго, после той казва:

— След малко трябва да ида на лекар...

— Още ли продължава дизентерията?

— Не... друго е.

— Но какво ти е, Лудвиг? — питам озадачен.

Той мълчи. Устните му треперят. Сетне продумва:

— Не зная.

— Да дойда ли с теб? И без друго нямам какво да правя...

Лудвиг си търси фуражката.

— Добре, ела.

По пътя от време на време ме поглежда крадешком и е необичайно потиснат и мълчалив. Свиваме по Линденщрасе и влизаме в къща, пред която има невзрачна градинка с храсти. Прочитам бялата емайлирана табелка на вратата: „Д-р Фридрих Шулц, специалист по кожни, венерически болести и урология“ и се спирам.

— Но какво има, Лудвиг?

Той ме поглежда пребледнял.

— Засега нищо, Ернст. Преди време имах някаква гнойна пъпка. И ето че пак се появи.

— Че това е дреболия, Лудвиг — изричам с облекчение. — Какви ли не циреи съм имал само! Колкото детски главички! Всичко идва от сурогатите.

Звъним. Отваря ни медицинска сестра в бяло. И двамата сме страшно смутени; изчервени до ушите, влизаме в чакалнята. Слава богу, тук сме сами. На масата има куп списания — „Ди Вохе“. Прелистваме ги. Сравнително стари броеве. Още от Брест-Литовския мир. Влиза лекарят. Очилата му проблясват. Вратата за кабинета си оставя полуотворена. Вижда се стол от никелирани тръби и кожа, угнетително практичен и безупречен.

Чудна работа: защо толкова лекари обичат да се отнасят към пациентите си като към малки деца. При зъбарите това направо си влиза в обучението им, но и тоя тип, изглежда, е от същия сорт.

— Е, господин Брайер — превзема се очиларката, — занапред ще се наложи да се посприятелим.

Лудвиг стои ни жив, ни умрял и се мъчи да преглътне.

— Да не е...

Лекарят кимва окуражително.

— Да, кръвната проба се върна. Положителна е. А сега здравата ще я погнем тая пасмина.

— Положителна — промълвява Лудвиг. — Значи...

— Да — отговаря лекарят. — Ще се наложи да проведем едно малко лечение.

— Значи имам сифилис?

— Да.

Една муха бръмчи из стаята и се блъска в прозореца. Времето спира. Пихтиест лепне въздухът между стените. Светът се е променил. Страшното опасение се е превърнало в страшна действителност.

— А не може ли да е станала грешка? — пита Лудвиг. — Не може ли да се направи друга кръвна проба?

Лекарят клати глава.

— По-добре ще е в най-скоро време да започнем лечението. Намирате се във втори стадий.

Лудвиг преглъща.

— Излечимо ли е?

Лекарят се оживява. Лицето му направо цъфва от вяра.

— Напълно. Като начало половин година ще инжектираме от ей тези ампулки, а после ще видим. Може и да не се наложи друго лечение. Днес луесът е излечим.

Луес — каква отвратителна дума. Звучи като име на тънка черна змия.

— На фронта ли го прихванахте? — пита лекарят.

Лудвиг кимва.

— Защо не се лекувахте веднага?

— Не знаех какво е. Никой не ни беше говорил за тия неща. Пък и се появи доста по-късно и изглеждаше безобидно. После мина от само себе си.

Лекарят клати глава.

— Да, това е обратната страна на медала — казва той нехайно.

Иде ми да го халосам със стола по главата. Много има понятие той какво значи да получиш тридневен отпуск за Брюксел и от ямите, бълвоча, калта и кръвта да пристигнеш с вечерния влак в град с улици, фенери, светлини, магазини и жени, с истински хотелски стаи и бели вани, в които можеш да се плискаш и да изтъркаш мръсотията от себе си; в град с тиха музика, тераси и изстудено тежко вино; много има понятие той от магията, стаена в синкавата омара на здрача, в беглия миг между ужас и ужас, като лазур прорязал облаците е тя, като дивия вик на живота в краткотрайната пауза между смърт и смърт. Кой знае дали след няколко дни няма да увиснеш с раздробени кости на телените мрежи и няма да ревеш от болка, да умреш от жажда, да пукнеш... Да отпиеш още една глътка от тежкото вино, още веднъж да вдъхнеш този въздух и още веднъж да погледнеш този нереален свят на преливащи се багри, на мечти, на жени и на възбуждащите прошепнати слова, от които кръвта ти бликва като черен фонтан, от които годините сред кал, ярост и безнадеждност се стапят и се превръщат в сладостно пееща вихрушка от спомени и надежди. Утре смъртта пак ще препусне към нас с оръдия, гранати, огнехвъргачки, с кръв и унищожение — ала днес тази нежна кожа все още е тук, тя ухае и те зове като самия живот, примамва те неуловимо... омайващи сенки на тила, меки ръце, всичко пращи и святка, а се сгромолясва, и се лее, небето гори... Та кой ти мисли, че в този примамлив шепот, в това ухание, в тази кожа може да се таи и друго — нещо коварно, скрита дебнещо, изчакващо — луес; кой ти знае и нека да знае, кой изобщо се замисля за по-далеч от днешния ден... Утре всичко може да свърши... Проклетата война, която ни научи да виждаме и изживяваме само настоящия миг!

— А сега какво? — пита Лудвиг.

— Колкото се може по-скоро да започнем.

— Тогава още сега — казва спокойно Лудвиг и влиза с лекаря в кабинета.

Оставам в чакалнята и накъсвам на парченца няколко броя от „Ди Вохе“, в които направо свят да ти се завие от паради, победи и бойки фрази на въодушевени от войната пастори.

Лудвиг се връща. Прошепвам му:

— Иди и при друг лекар, тоя тук положително нищо не разбира. И хабер си няма.

Той уморено махва с ръка и двамата мълчаливо слизаме по стълбите. Долу внезапно казва, извърнал лице:

— Е, тогава довиждане...

Вдигам поглед. Лудвиг стои облегнат на перилата и конвулсивно стиска ръце в джобовете си.

— Но какво има? — питам уплашено.

— Ще си вървя — отговаря той.

— Тогава поне ми подай лапа — казвам озадачен.

С потръпващи устни Лудвиг отвръща:

— Може би вече не ти е приятно да ме докосваш сега...

Плах и слабичък стои той до перилата в същата лоза, в която все се облягаше на окопната стена, с тъжно лице и сведени очи.

— Ех, Лудвиг, Лудвиг, какво правят с нас! Да не съм те докосвал, ахмак, глупчо такъв... Ето, докосвам те, сто пъти ще те докосна... — Нещо сякаш просто ме тласка, по дяволите, ето че дори се разплаквам, аз магарето, и го прегръщам през рамо, и го притискам към себе си и усещам как трепери. — Ех, Лудвиг, та всичко това са глупости, може и аз да имам същото, само се успокой, оная очиларка горе все някак ще оправи работата.

А той трепери ли, трепери, а аз го притискам към себе си.

II

За днес следобед в града е обявена демонстрация. От месеци насам цените се покачват и нищетата е по-голяма отколкото през войната. Надниците не достигат за най-необходимото, а дори и да имаш пари, често нищо не можеш да си купиш с тях. Затова пък изникват все повече питейни заведения и танцови локали, все повече се засилват спекулата и измамата.

По улиците минават единични групи стачкуващи работници. Тук-там се събира народ. Говори се, че в казармите се струпвала войска. Но засега нищо не се забелязва.

Разнасят се възгласи „Да живее!“ и „Долу!“. На един тъгъл някой държи реч. Ала изведнъж всички се смълчават.

Бавно се задава шествие от мъже в избелели фронтови униформи. Крачат по четирима в редица. Отпред — големи бели плакати: „Къде е благодарността на отечеството?“ и „Военните инвалиди гладуват“.

Плакатите носят едноръки. Често се обръщат да видят дали демонстрантите зад тях не изостават — защото те вървят най-бързо.

Следват слепци с овчарски кучета на къси кожени поводи. На нашийниците им има червен кръст. Внимателно вървят те редом с господарите си. Спре ли шествието, тутакси присядат и слепците също спират. От време на време улични кучета джавкат и с размахани опашки се втурват към овчарките, за да си поиграят и полудуват с тях. Но те само обръщат глави и не реагират на подушванията и лая. И макар да са с будно наострени уши и в очите им да свети живец, те се движат така, сякаш никога повече не ще тичат и скачат, сякаш осъзнават предназначението си. Отличават се от събратята си както милосърдните сестри от веселите продавачки. Другите кучета не се задържат дълго, след две-три минути се отказват и се изнизват с такава бързина, сякаш бягат от нещо. Само един як пес стои с широко разкрасени предни крака и лае протяжно, дълбоко и жаловито, докато шествието го отмине.

Странно — всички тези хора са ослепели във войната и затова се движат по-различно от слепите по рождение — по-стремително и същевременно по-предпазливо, тъй като все още не притежават увереността на дългите години мрак. У тях още живее споменът за багри, небе, земя и здрач. Все още се движат като зрящи, неволно вдигат или извързват глава, за да видят кой разговаря с тях. Някои са с черни превръзки на очите, ала повечето не ги носят, сякаш така се доближават малко повече до багрите и светлината. Вечерната заря бледнее зад сведените им глави. По витрините пламват първите лампи. Те обаче надали чувствуват по челата си мекия нежен полъх на вечерта, а бавно крачат с грубите си ботуши през вечния мрак, обгърнал ги като облак, упорито и мрачно мислите им пъплят по нищожните цифри, които трябва, а не могат да им стигнат за хляб, покрив и живот. Лениво помръдват в угасналите им мозъчни клетки сенките на глада и нищетата. Безпомощни и изпълнени с глух страх, те усещат тяхната близост, но не могат да ги видят, нито да им се противопоставят, а само бавно крачат по улиците, сплотени, вдигнали безжизнени лица от мрака към светлината, с няма молба към другите, които виждат: вижте!

Зад слепците идат еднооките, обезобразените лица на ранените в главата, криви, безформено удебелени уста, глави без носове и долни челюсти, лица, целите в червени белези, с дупки там, където по-рано са били устата и носът. А над това опустошение — тихи, питащи, тъжни човешки очи.

Следват ги дългите редици на инвалидите с ампутирани крака. Мнозина имат вече протези, които при всяка стъпка се отмятат встрани и с дрънчене се удрят в паважа, като че ли целият човек е изкуствен, от желязо и шарнири.

После минават получените тремор. Ръце, глави, дрехи, целите им тела се тресат, сякаш все още треперят от ужас. Те нямат вече власт над себе си, волята ми е угаснала, мускулите и нервите им са се опълчили срещу мозъка, очите им са мътни и безсилни.

Еднооки и едноръки тикат в детски колички с мушамени завивки тежко ранените, които могат да живеят само в инвалиден стол. Неколцина теглят ръчна количка, каквато дърводелците използват за превоз на кровати и ковчези. На нея седи жив труп. Краката му липсват изцяло. Останала е горната половина от тялото на едър мъж, нищо

друго. Мъжът има як врат и широко смело лице с гъсти мустаци. Може да е бил товарач на мебели. До него е изправен плакат с разкривени букви, които вероятно е изписал сам: „И на мен ми се иска да ходя, другарю!“ Със сериозно лице седи той, само от време на време се подпира на ръце, залюлява се и така се мести, за да смени позата си.

Шествието бавно се ниже по улиците. Там, откъдето минава, настъпва тишина. На ъгъла на Хакенщрасе то спира задълго. Тук се строи голям танцов локал и улицата е задръстена от купчини пясък, колички за цимент и скелета. Между скелетата, над входа вече пламти червен неонов надпис „Астория“. Количката с безногия спира точно под него и чака да вдигнат няколко железни пръта. Тъмната жар на фирмата залива мъжа и обагря в зловещо червено мълчаливото му лице; то като че ли набъбва от чудовищна страст и всеки миг ще се пръсне от ужасяващ вик.

Но ето че шествието продължава и то отново се превръща в лице на товарач — бледо от престоя в лазарета и от бледата вечерна заря — и благодарно се усмихва, когато някакъв фронтови другар му пъха цигара между устните. Групите тихо се нижат по улиците, без възгласи, без възмущение, сдържани, притаили в себе си само вопъл, а не обвинение — те знаят: който вече не може да стреля, не бива да очаква кой знае каква помощ. Ще стигнат до кметството и ще постоят там, някой секретар ще им каже няколко думи, сетне ще се разпилеят и един по един ще се приберат в стаите си, в тесните си жилища, при бледите си деца и сивата нищета, без надежда — пленници на съдбата, към която други са ги тласнали.

* * *

С напредването на вечерта в града става все по-неспокойно. С Алберт се разхождаме из улиците. На всеки ъгъл се тълпят хора. Носят се слухове. Някъде вече имало стълкновение между войската и работническата демонстрация.

Внезапно откъм църквата „Св. Мария“ долитат пушечни изстрели; отначало единични, после цял залп. С Алберт се споглеждаме и без да разменим дума, се отправяме по посока на изстрелите.

Насреща ни тичат все повече и повече хора.

— Вземете оръжие, тия мерзавци стрелят! — крещат те.

Ускоряваме крачка. Промушваме се през тълпата, провираме се напред, ето че се затичваме — сурова, опасна възбуда ни тласка натам. Запъхтяваме се. Пукотевицата се усилва.

— Лудвиг! — провиквам се аз.

Той бяга редом с нас. Устните му са стиснати, скулите изпъкват, очите са студени и напрегнати — на лицето му отново е изписано изражението от окопите. На Албертовото — също. И на моето. Тичаме към пушечните изстрели сякаш теглени от злокобен сигнал.

С крясъци множеството пред нас се отдръпва назад. Пропъхваме се напред. Жени закриват очи с престилки и се втурват да бягат. Надига се яростен рев. Отнасят ранен.

Стигаме пазарния площад. Пред кметството е разположена войска. Матово блещукат стоманените каски. До външното стълбище е изправена готова за стрелба картечница. Площадът е пуст — хората са се скупчили в улиците, които излизат на него. Безумие би било да се излезе по-напред. Картечницата владее площада.

Но ето че един излиза напред сам-самичък. Народът зад него извира от търбусите на улиците, клокочи покрай сградите и се струпва в черна маса.

Мъжът обаче е много по-напред от нея. В центъра на площада той излиза от сянката, хвърляна от църквата, и луната го осветява. Звънлив рязък глас извиква:

— Назад!

Мъжът вдига ръце. Луната е толкова силна, че когато той заговорва, в тъмната дупка на устата му проблясват белите зъби.

— Другари...

Всичко утихва. Гласът му се издига самотен между църквата, сградата на кметството и сенките, досущ самотно пърхащ над площада гълъб.

— Другари, хвърлете оръжието! Нима ще стреляте по вашите братя? Хвърлете оръжието и елате при нас!

Никога досега луната не е била тъй ярка. Тебеширенобели са униформите пред кметството. Прозорците светлеят. Осияната половина на църковната камбанария е огледало от зелена коприна.

Каменните рицари на входа с блещукащите си шлемове и наличници се открояват от засенената стена.

— Назад или ще стреляме! — студен прозвучава заповедният глас отпреди малко.

Озъртам се за Лудвиг и Алберт. Това бе нашият ротен! Това бе гласът на Хел. Задавя ме напрежение, все едно са ме накарали да присъствувам на екзекуция. Зная: Хел ще нареди да стрелят.

Тъмната човешка маса се раздвижва в сянката на сградите, разлюлява се, надига се ропот. Минава цяла вечност. После двама войници с пушки се отделят от стълбището и се насочват към самотника в центъра на площада. Сякаш се изнизва безкрайно дълго време, докато стигнат до него, сякаш тъпчат на място в сиво тресавище — лъскави платнени кукли с готови за стрелба пушки. Мъжът ги очаква спокойно. Щом стигат до него, повтаря:

— Другари...

Двамата го хващат под мишниците и го повличат напред. Мъжът не се съпротивлява. Влекат го толкова бързо, че той се препъва. Отзад се чуват пронизителни викове, масата се раздвижва, цяла една улица тръгва бавно, неравномерно напред. Ясният глас командува:

— Бързо го отведете! Откривам огън!

Предупредителен залп изтрещява във въздуха. Внезапно мъжът се отскубва, но не се спасява с бягство, а хуква право към картечницата.

— Не стреляйте, другари!

Още нищо не се е случило, ала като съзира бягащия невъоръжен човек, множеството също се придвижва напред и се люшва в тесния проход покрай църквата. В следващия миг над площада полита команда, гръмотевичното тракане на картечницата се разбива в многократното ехо от сградите и куршумите със свистене и звън се удрят в паважа.

Светкавично се хвърляме зад една издатина на сграда. В първия момент ме обзема парализиращ, долнопробен страх, съвсем различен от оня на фронта, но той тозчас преминава в ярост. Успях да видя как самотният мъж се обърна и падна ничком. Предпазливо надничам иззад ъгъла. Точно в този миг мъжът се мъчи да стане, ала не успява. Ръцете му бавно се подгъват, главата клюмва и тялото, сякаш е

безкрайно уморено, се свлича на паважа... Топката в гърлото ми се стапя:

— Не! — крещя аз. — Не!

Викът ми проехтява между стените на сградите. Чувствувам как някой ме изтиква встрани. Лудвиг Брайер става и тръгва през площада, към тъмните купчини смърт.

— Лудвиг! — виквам.

Но той върви напред, напред. Ужасен се вирам подире му.

— Назад! — отново се чува команда от стълбището.

За секунда Лудвиг спира.

— Хайде, наредете да стрелят, старши лейтенант Хел! — провиква се той по посока на кметството. Сетне продължава напред и се навежда над лежащия на паважа.

Виждаме как някакъв офицер слиза по стълбите. Без да се усетим, внезапно се озоваваме до Лудвиг и очакваме офицера, който е въоръжен само с бастун. Той не се колебае нито миг, въпреки че сега сме трима и при желание бихме могли да го отмъкнем оттук — войниците не ще посмеят да стрелят от страх да не го улучат.

Лудвиг се изправя.

— Поздравявам ви, старши лейтенант Хел. Този човек е мъртъв.

През куртката на убития се процежда струйка кръв и се стича в браздите между камъните на паважа. До дясната му ръка, която, тънка и жълта, се подава от ръкава, кръвта се събира в локва — черно огледало в лунната светлина.

— Брайер — продумва Хел.

— Знаете ли кой е той? — пита Лудвиг.

Хел го поглежда и поклаща глава.

— Макс Вайл.

— Искях да го пусна да си върви — след време казва Хел почти замислено.

— Той е мъртъв — отвръща Лудвиг.

Хел свива рамене.

— Той беше наш другар — продължава Лудвиг.

Хел не отговаря. Лудвиг го поглежда студено.

— Чудесен занаят!

В този миг Хел помръдва.

— Нещата не се свеждат до това — казва той сдържано, — а до целта, спокойствието и порядъка.

— Цел! — отвръща презрително Лудвиг. — Откога си търсите оправдание? Цел! Вие просто трябва да работите нещо, това е всичко. Изтеглете хората си, за да се прекрати стрелбата!

Хел прави жест на нетърпение.

— Хората ми ще останат. Ако отстъпят, утре ще ги нападне десеторно по-голям отряд. Но това сам го знаете. След пет минути ще заема изходите на всички улици. Дотогава ви давам време да отнесете убития.

— Подхванете го — казва ни Лудвиг. После пак се обръща към Хел: — Ако сега се оттеглите, никой няма да ви нападне. Останете ли, ще има нови жертви. По ваша вина! Това известно ли ви е?

— Известно ми е — студено отговаря Хел.

Секунда стоим един срещу друг. Хел ни оглежда поред. Странен миг. Нещо се пречупва.

Сетне вдигаме отпуснатото тяло на Макс Вайл и го изнасяме от площада. Улиците отново са се изпълнили с хора. Щом ги приближаваме, тълпата ни образува широк шпалир. Политат възгласи:

— Кучета на Носке^[1]! Кървава полиция! Убийци!

От гърба на Макс Вайл капе кръв.

Внасяме го в най-близката сграда — „Холандски салон“. Неколцина санитарии вече превързват двама души, които лежат на дансинга. Жена с окървавена престилка стене и все напират да си върви в къщи. Санитарите с усилие я задържат, докато дойдат носилки и лекар. Жената е ранена в корема. До нея лежи мъж, облечен в старата си военна куртка. Двете му колене, са простреляни. Жена му е коленичила край него и се вайка:

— Но той нищо не е направил! Просто минаваше оттук! Нали току-що му донесох вечерята! — Жената сочи сивото емайлирано канче. — Само вечерята...

Танцърките от „Холандски салон“ са се сгушили в един от ъглите. Управителят развълнуван тича насам-натам и разпитва дали не може да пренесат ранените другаде. Заведението му щяло да се опропасти, ако се разчуело. Нито един гост нямало да иска повече да танцува тук. Антон Демут в позлатената си портиерска униформа е

донесъл бутилка коняк и я поднася до устата на ранения. Управителят го поглежда ужасен и му прави знак. Обаче Антон не се смущава.

— Как мислиш, ще ми спасят ли краката? — пита раненият. — Шофьор съм.

Носилките идват. Вън отново затрепцват изстрели. Ние скачаме. След това се чуват виковете, крясъци и звън на стъкла. Изтичваме на улицата.

— Разкъртете паважа! — вика някой и забива мотика в камъните.

От къщите хвърлят дюшеци, столове, детска количка. Откъм площада проблясват пламъчета на изстрели. Но ето че от покривите се раздават ответни гърмежи.

— Гаси фенера!

Някакъв мъж изскача напред и хвърля паве във фенера. Тутакси става тъмно.

— Козоле! — възкликва Алберт.

Да, той е. Валентин е с него. Като водовъртеж изстрелите са притеглили всички насам.

— Давайте, Ернст, Лудвиг, Алберт! — реве Козоле. — Тия свине стрелят в жени!

Залегнали сме във входовете на къщи; плющят изстрели, крещят хора, ние сме залети, повлечени, опустошени, бесни от омраза, паважът се опръсква с кръв, отново сме войници, отново сме обладани от миналото, с трясък и грохот войната вилнее над нас, между нас, в нас, всичко свърши, другарството е нарешетено от картечници, войници стрелят във войници, бойни другари в бойни другари, всичко е свършено, свършено...

[1] Густав Носке (1868–1946); през 1919–1920 г. като министър на въоръжените сили застава начело на контрареволуцията — Б.пр. ↑

III

Адолф Бетке е продал къщата си и се е преселил в града.

След като пак приел жена си, известно време всичко вървяло добре. Той си вършел работата, тя своята и изглеждало тъй, сякаш нещата отново ще потръгнат.

Но из селото започнали да шушукат. Вечер, щом жена му минела по улицата, подвиквали зад гърба ѝ; като я срещнали, хлапаци нахално и се смеели в лицето; жените с изразителен жест си отдръпвали полите от нея. Тя нищо не казвала на Адолф, ала чезнела и с всеки изминал ден все повече бледнеела.

И с Адолф било горе-долу същото. Влезел ли в кръчма, разговорът замирал; идел ли на гости, посрещало го смутено мълчание; полека-лека другите взели да се престрашават и да задават двусмислени въпроси; на пияна глава се подхвърляли дебелашки намеци, зад гърба му често избухвал язвителен смях. Не знаел как да постъпи — от къде на къде ще дава обяснения на цялото село за нещо, което било само негова работа и което дори пасторът не проумявал, а недоволно го поглеждал изпод златните рамки на очилата си, щом минел покрай него. Адолф се измъчвал, но и той не разговарял с жена си за това.

Така поживели известно време един до друг, докато една неделна вечер шайката добила още по-голям кураж и подвикнала нещо на жена му в присъствието на Адолф. Адолф кипнал. Ала тя сложила ръка на рамото му.

— Недей, толкова често го правят, че даже вече не ги чувам.

— Често ли?

Отведнъж Адолф проумял защо жена му е тъй тиха. Разярен се спуснал да улови някого от гамените, но те изчезнали зад стената от гърбове на другарите си.

Двамата се прибрали и мълчаливо си легнали. Адолф се взирал пред себе си. Внезапно дочул тих, сподавен звук. Жена му плачела под завивката. Навярно често лежала така, докато той спял.

— Успокой се, Мари — тихо казал той, — ако ще всички да приказват.

Ала тя продължила да плаче. Адолф се чувствувал безпомощен и самотен. Мракът враждебно се спотайвал зад прозорците, а дърветата шумолели като стари клюкарки. Предпазливо сложил ръка на рамото на жена си. Тя извърнала към него обляно в сълзи лице.

— Адолф, по-добре да си ида, тогава ще престанат...

После станала, свещта все още горяла, огромна, сянката ѝ се залюляла из стаята, плъзнала се по стените, а в сравнение с нея жената изглеждала дребна и слаба на мъждукащата светлина. Приседнала на крайчеца на леглото и посегнала към чорапите и блузата си. Неестествена и огромна, сянката посегнала заедно с нея. Като безмълвна орис, която, гротескна и разкривена, с язвителен кикот се е вмъкнала през прозорците от дебнещата тъма, сянката повтаряла всичките ѝ движения — сякаш всеки миг щяла да се нахвърли върху плячката си и да я отмъкне във фучащия мрак.

Адолф скочил и дръпнал белите муселинени завеси, като че ли така можел да отдели ниската стая от нощта, която със стръвни очи на кукумявка се взирала през черните правоъгълни дупки.

Жена му си била надянала чорапите и тъкмо посегнала към корсажа, когато Адолф застанал до нея.

— Но, Мар...

Тя вдигнала поглед и отпуснала ръце. Корсажът паднал на пода. Адолф видял мъката в очите ѝ, мъката на клета твар, на бито животно, цялата безутешна мъка на онези, които не могат да се съпротивляват. Прегърнал жена си. Колко мека и топла била, как само са могли да я замерят с камъни, мигар двамата нямали добро желание да забравят всичко? Защо я гонели и преследвали тъй безмилостно? Притеглил я към себе си, тя не устояла, обвила с ръце врата му и сложила глава на гърдите му. Така стояли двамата, зъзнали в нощниците си, всеки чувствувал близостта на другия и искал да намери избавление в неговата топлина, после се свили на крайчеца на леглото и почти не продумвали, а когато сенките отново затрептели на отсрещната стена, понеже фитилът на свещта се изкривил и пламъкът вече угасвал, Адолф нежно притеглил жена си да си легнат, което означавало: ще останем заедно, ще се опитаме да започнем отначало, и казал:

— Ще се махнем отгук, Мари.

Това бил единственият изход.

— Да, Адолф, да се махнем!

Тя се хвърлила на врата му и едва сега заплакала с глас. Той я притискал и все повтарял:

— Утре ще потърсим купувач... Още утре.

И във вихъра на намерения, надежда, ярост и тъга Адолф я обладал, отчаянието се превърнало в жар и жена му занемяла, плачът ѝ стихнал както при децата, докато най-сетне замрял в отмала и кротко дишане.

Свещта угаснала, сенките изчезнали, жена му спяла, а Адолф още дълго лежал буден и размишлявал. Късно през нощта жена му се събудила и усетила, че все още е с чорапите, които обула, когато искала да си иде. Тя ги свалила, изпънала ги и ги сложила на стола до леглото.

Два дни по-късно Адолф Бетке продал къщата и работилницата. Скоро след това намерил жилище в града. Натоварили мебелите. Наложило се кучето да оставят на село. Най-тежка обаче била раздялата с градината. Не му било лесно да тръгне ей така, пък и не знаел какво ще излезе от всичко. А жена му била смирена и тиха.

* * *

Къщата в града е влажна и тъмна, перилата на стълбището — мръсни и пропити с миризмата на пералня, въздухът — спарен от съседска омраза и непроветрени стаи. Работа има малко, затова пък много време за размисъл. И на двамата не им е радостно на душата. Като че ли всичко ги е сподирило и тук.

Адолф кисне в кухнята и не проумява, че нещата няма да се променят. Вечер, когато седят един срещу друг, когато вестникът е прочетен и яденето вдигнато от масата, печалната празнота отново витае из стаята и на Адолф свят му се завива от постоянното слушване и умуване. Жена му си намира работа, почиства печката и щом той каже: „Ела, Мари“, оставя парцала и шмиргела и отива при него, а щом той я притегли към себе си и окаяно самотен прошепне: „Всичко ще се оправи“, тя кима, но е все така притихнала, не е весела, както му се иска. Той не знае, че причината е както у нея, така и у него,

че двамата са се отчуждили през четирите години, в които не са живели заедно, и че сега единият потиска другия. Той ѝ се сопва: „Че кажи нещо де...“ Тя се плаши и смирено казва нещо; та какво ли да каже, какво толкова се случва в тази къща, в нейната кухня — а щом отношенията между двама души са такива, че се насилват да разговарят, те никога не ще се разберат с приказки. Разговорите са нещо хубаво, ако зад тях се крие щастие, ако текат леко и живо, но какво ще помогнат тъй изменчивите и двузначни думи, ако човек е нещастен. Те още повече влошават всичко.

Адолф следи движенията на жена си и вижда зад тях друга жена, млада, весела, жената от спомена си, която не може да забрави. Подозрението пламва наново и той подхвърля раздражено: „Май още си мислиш за оня тип, а?“ А когато тя го поглежда с недоумение и той усеща, че е несправедлив, тъкмо затова продължава да рови: „Сигурно е така, по-рано беше друга! Защо се върна тогава? Да беше останала при него!“

Всяка дума му причинява болка, но кой да ти мълчи. Той продължава, докато жена му не застане до умивалника в ъгъла, където не пада светлина, и отново не се разплаче като дете, което се е изгубило. Ех, деца сме всички ние, изгубени, безразсъдни деца и нощта непрестанно витае около дома ни. Той не издържа, излиза и безцелно върви по улиците, застоява се пред витрините, без да вижда нещо, върви натам, където е светло. Трамваи звънят, автомобили свистят покрай него, хора го блъскат, а под жълтия кръг на фенерите стоят курви. Полюшват стегнати задници, усмихват се в го улавят под ръка, а той пита: „Ти весела ли си?“ и тръгва с тях зарадван, че ще види и чуе нещо различно. Ала после отново се мотае насам-натам, не му се прибира, а би искал да се прибере, обикаля кръчмите и се напива до козирката.

В такова състояние го заварвам и го изслушвам, наблюдавам го как седи с мътни очи, говори на пресекулки и пие: Адолф Бетке, най-находчивият, най-добрият войник, най-верният другар, помогнал на мнозина и спасил толкова народ. Моя закрила и утеха, майка и брат, когато над нас трепкаха светлинни ракети с парашутчета и нервите се късаха от атаки и смърт. Един до друг спяхме в мокрите ходници и той ме завиваше, когато бях болен, всичко умееше, винаги намираше

изход... А сега е увиснал на телената мрежа и си раздира ръцете и лицето и очите му вече са помътнели.

— Ернст, братче — изрича той с безутешен глас, — да бяхме останали на фронта, там поне бяхме заедно.

Не отговарям. Само поглеждам ръкава си, където има размити червеникави петна. Кръвта на Вайл, който бе застрелян по команда на Хел. Ето докъде стигнахме. Отново е война, ала другарството вече го няма.

IV

Тяден празнува сватбата си с конската касапница. Магазинът е прераснал в същинска златна мина и чувствата на Тяден към Марихен са се усилили в същата степен.

Сутринта младоженците се отправят на венчавка с черен лакиран файтон, тапициран с бяла коприна, естествено с впряг от четири коня — както подобава на предприятие, преживяващо от коне. Вили и Козоле са определени за свидетели. За този тържествен случай Вили си купи чифт бели ръкавици от естествен памук. Това му струва доста усилия. Най-напред Карл трябваше да набави половин дузина купони, а после се започна търсенето, продължило два дни, тъй като в нито един магазин нямаше размера на Вили. Обаче усилията не отидоха на вятъра. Белите като вар торби, които в крайна сметка докопа, поразително подхождат на отново боядисания жакет. Тяден е с фрак, Марихен — с булчинска рокля с шлейф и миртов венец.

Току пред тръгването за общината става инцидент. Пристига Козоле, съзира Тяден във фрак и си припада от смях. Едва що-годе се е освестил, пак хвърля поглед встрани, където щръкналите уши на Тяден блестят над високата яка, и започва наново. Нищо не помага, той и наред църквата ще прихне и ще провали цялата венчавка, ето защо в последния момент се налага да го замести като свидетел.

Конската касапница е празнично украсена. На входа има цветя и брезички, дори в кланицата има гирлянда от елхови клонки, на която Вили под бурни овации прикрепя надписа „Добре дошли!“

Иска ли питане — на трапезата няма нито къс конско месо. В чиниите вдига пара първокачествено свинско, а отпреде ни е сложено блюдо с огромно парче телешко печено, нарязано на филии.

След телешкото Тяден сваля фрака и маха якичката. Това дава възможност на Козоле да набива по-стабилно — досега не смееше да погледне встрани, защото бе изложен на опасността да се задави от смях. Всички следваме примера на Тяден и ето че става по-уютно.

Следобед тъстът прочита документ, който прави Тяден съсобственик на касапницата. Поздравяваме го, а Вили внимателно

внося с белите си ръкавици нашия сватбен подарък: месингова табличка с комплект от дванайсет ракиени чаши от шлифован кристал. Освен тях — три бутилки коняк от запасите на Карл.

Вечерта за малко идва Лудвиг. По настоятелна молба на Тяден той се появява униформен, понеже Тяден държи да покаже на близките си, че има за приятел истински лейтенант. Но Лудвиг скоро си тръгва. Ние седим, докато на масата останат само кокали и празни бутилки.

* * *

Когато най-сетне излизаме на улицата, вече е полунощ. Алберт предлага да идем в кафене „Грегер“.

— Та то отдавна е затворено — казва Вили.

— Може да влезем през задния вход — упорствува Алберт. — Карл знае откъде.

Никой от нас няма кой знае какво желание да ходи там, но Алберт толкова настоява, че най-накрая отстъпваме. Това ме озадачава, понеже друг път все той пръв иска да се прибере.

Макар че отвън кафенето е тъмно и тихо, когато влизаме откъм двора, озоваваме се сред страхотно веселие. „Грегер“ е заведението на черноборсаджиите; тук гуляите почти всяка нощ продължават до зори. Част от залата е разделена на малки сепарета с червени плюшени завеси. Това е винарната. Повечето завеси са спуснати. Отвътре се дочуват врясъци и смях. Вили се ухилва до уши.

— Частният бардак на Грегер!

Сядаме доста напред. Кафенето е пълно. Вдясно са масите на курвите. Където вирее търговията, там процъфтява и радостта от живота. Ето защо тук и дванайсет жени не са в излишък. Обаче те си имат конкуренция. Карл ни показва госпожа Никел, пищно чернокосо женище. Мъжът ѝ е дребен черноборсаджия, който без нея би умрял от глад. Затова тя му помага, като обикновено предварително преговаря с търговските му партньори — по един час насаме в жилището си.

По всички маси цари възбудена суетня, шушукане, шепот, съскане и врява. Мъже с английски костюми и нови шапки биват придърпвани по ъглите от други с куртки без яки, от джобовете тайнствено се вадят пакетчета с мостри, проверяват се, връщат се, пак

се предлагат. Изникват тефтери, движат се моливи, сегиз-тогиз някой се втурва към телефона или навън, а въздухът направо жужи: вагони, килограми, масло, херинга, сланина, долари, гулдени, имена и цифри.

Досами нас се водят изключително разпалени дебати за вагон въглища. Но Карл пренебрежително махва с ръка.

— Всичко това е въздух под налягане. Единият подочул нещичко, вторият го разгласява на друг, третия заинтригува четвърти, търчат насам-натам и се правят на важни, а от цялата работа надали ще изскочи заек. Тия са само дребни риби, на които им се ще да пипнат някоя комисиона. Истинските царе на черната борса си вършат сделките най-много с един-двама посредници, които познават. Ей оня дебелак отсреща вчера купи два вагона яйца в Полша. Уж заминават за Холандия, а по пътя ще ги декларират иначе и ще се върнат като пресни холандски яйца на тройна цена. Онези отпред търгуват с кокаин и, разбира се, печелят колосални суми. Вляво е Дидерихс, той търгува само със сланина. И то е много доходно.

— Заради тия свине ни стържат червата — ръмжи Вили.

— И без тях ще е така — отвърща Карл. — Миналата седмица държавата продаде десет качета масло, защото беше напълно развалено от дългото стоене. И с житото е тъй. Наскоро Барчер успя да купи на безценица няколко коли държавно жито, понеже било подгизнало и гъбясало в някакъв порутен склад.

— Как се казва той? — пита Алберт.

— Барчер. Юлиус Барчер.

— Често ли идва тук?

— Така мисля — казва Карл. — Да не се каниш да търгуваш с него?

Алберт клати глава.

— Има ли пари?

— С лопата да ги ринеш — отвърща Карл с известна доза уважение.

— Я вижте, пристига Артур! — възкликва Вили през смях.

На задния вход изниква яркожълтата мушама. Неколцина стават и се втурват към Ледерхозе. Той ги разбутва, снизходително поздравява тоя-оня и се разхожда между масите като генерал. С учудване забелязвам колко сурово, неприятно изражение е придобило лицето му, изражение, което се запазва дори като се усмихва.

Поздравява ни доста отвисоко.

— Седни, Артур — подхилва се Вили.

Ледерхозе се колебае, ала не може да устои на изкушението да ни покаже каква важна клечка е тук в своето царство.

— Само за миг — казва той и сяда на стола на Алберт, който в момента кръстосва заведението, сякаш търси някого.

Понечвам да тръгна подире му, но се отказвам, защото решавам, че просто му се ходи по нужда. Ледерхозе поръчва ракия и започва преговори за десет хиляди чифта войнишки ботуши и двайсет вагона вторични суровини с някакъв мъж, чиито пръсти целите блестят от диаманти. От време на време Артур с по едно око проверява дали и ние слушаме разговора.

А Алберт върви покрай сепаретата. Някой му е разказал нещо, което не може да повярва и което все пак не му дава мира целия ден. Когато надниква през процепа на предпоследното сепаре, сякаш огромна брадва се стоварва върху му. За секунда се олюлява, сетне отдръпва завесата.

На масата има чаши с шампанско, до тях — букет рози, покривката е изкривена и полусвлечена на пода. В креслото зад масата се е сгушила русокоса особа. Роклята ѝ е смъкната, косата разчорлена, гърдите ѝ все още разголени. Момичето седи гърбом към Алберт, тананика си някакъв шлагер и се реше пред малко огледало.

— Люси — дрезгаво изрича Алберт.

Тя се обръща стреснато и се вторачва в него като в призрак. Прави отчаян опит да се усмихне, но гримасата замира на лицето ѝ, щом забелязва, че Алберт е приковал поглед в голите ѝ гърди. Вече няма как да излъже. Страхливо се скрива зад креслото.

— Алберт... не съм виновна... — мънка тя. — Той... той беше... — И изведнъж се разбърба като кречетало: — Той ме напи, Алберт, аз изобщо не исках, наливаше ми все повече и повече, нищо не си спомням кълна ти се...

Алберт не отговаря.

— Но какво става тук? — пита някой зад гърба му.

Барчер се е върнал от клозета и се полюлява на пети пред Алберт. После издухва дима от пурата си в лицето му.

— Малко муфта, а? Марш, да те няма!

За миг Алберт стои пред него като зашеметен. С неимоверна яснота в мозъка му се запечатват закръгленият корем, каретата на кафявия костюм, златният ланец и широкото червендалесто лице на другия.

В същия момент Вили случайно вдига поглед, тутакси скача, поваля неколцина и тичешком прекосява заведението. Но е твърде късно. Докато стигне, Алберт вече е извадил револвера си и стреля. Хукваме натам.

Барчер е опитал да се прикрие със стола, ала е успял да го вдигне само до очите си. А куршумът на Алберт се е забил на два сантиметра по-горе, в челото. Алберт почти не се е прицелил; винаги е бил най-добрият стрелец на ротата, а и с този револвер си служи от години.

Барчер се строполява на пода. Нозете му потреперват. Изстрелът е бил смъртоносен. Момичето вреци.

— Бягайте! — крясва Вили, докато държи в шах напиралците посетители.

Повличаме Алберт, който стои неподвижно и се взира в момичето; през двора, през улицата, зад ъгъл, втори, на някакъв тъмен площад, където има два мебелни фургона. Вили ни догонва.

— Моментално трябва да изчезнеш, още тази нощ! — казва той запъхтян.

Алберт го поглежда така, сякаш едва сега се събужда. После ни отблъсква.

— Остави, Вили — отговаря той мудро. — Зная как да постъпя.

— Да не си мръднал? — озъбва се Козоле.

Алберт се олюлява. Подхващаме го, но той пак ни отблъсква.

— Не, Фердинанд — тихо казва той, сякаш е много уморен. — Кажеш ли „а“, трябва да кажеш и „бе“. — И бавно се запътва към улицата.

Вили хуква подире му и го увещава. Алберт само клати глава и свива по Мюленщрасе. Вили го следва.

— Трябва да го възпрем насила! — вика Козоле. — Ще вземе да иде в полицията!

— Според мен е безполезно — изрича съкрушен Карл. — Познавам Алберт.

— Но от това оня няма да се съживи! — крясва Фердинанд. — Каква полза има? Алберт трябва да се махне оттук!

Насядали сме мълчаливо и чакаме Вили.

— Как можа да го направи? — пита Козоле след някое време.

— Много беше хлътнал по момичето — казвам аз.

Вили се връща сам. Козоле скача.

— Избяга ли?

Вили извърща глава.

— Отиде в полицията. Нищо не успях да направя. Насмалко да
стреля и в мен, като се опитах да го отведа.

— По дяволите! — Козоле захлупва глава върху ока на фургона.

Вили се отпуска в тревата. Карл и аз се облягаме на колата.

Козоле, Фердинанд Козоле хлипа като малко дете.

V

Раздал се е изстрел, откъртил се е камък, нечия тъмна ръка е посегнала към нас. Бягахме от сянка, ала сме се въртели в кръг и сянката ни настигна.

Вдигахме шум и дирехме, закоравявахме и се отдавахме, снишавахме се и нападахме, лутахме се и вървахме напред; но непрестанно усещахме сянката в тила си и искахме да ѝ се изплъзнем. Мислехме, че ни преследва, а не знаехме, че сме я мъкнели със себе си, че там, където сме били, безмълвно е била и тя, че е била не зад нас, а в нас — в нас самите.

Искахме да строим къщи, копнеехме за градини в тераси, защото искахме да зърнем морето и да почувствуваме вятъра, но не помислихме, че къщите имат нужда от основи. Бяхме като изоставените бомбени ями в полята на Франция; те са също тъй тиха както нивите околоръст, ала в тях все още има засипани мунициии и разораването им ще крие опасности, докато те не се изровят и премахнат.

* * *

Все още сме войници, без да го съзнаваме. Ако юношеството на Алберт бе протекло мирно и без срыв, той щеше да притежава много неща, които, топли и близки, да израснат заедно с него, да го поддържат и пазят. А така всичко бе разбито, той нямаше нищо, когато се завърна — цялото му неизживяно юношество, задушеният му копнеж и потребността му от родина и нежност сякаш се устремиха изцяло към това същество, което вярваше, че обича. И когато всичко рухна, не му оставаше нищо друго, освен да стреля, защото на нищо друго не бе научен. Ако не бе войник, щеше да намери много други пътища. А така ръката му дори не трепна — години наред бе свикнал да улучва.

У Алберт — мечтателния младеж, у Алберт — плахия влюбен, все още се е спотайвал Алберт — войникът.

* * *

Сбръчканата старица недоумява.

— Но как е могъл да го стори? Винаги е бил толкова тихо дете. — Панделките на старешкото й боне треперят, носната кърпичка трепери, черната наметка трепери: тресящата се жена е олицетворение на страданието. — Може би стигна дотам, защото няма баща. Едва четиригодишен беше, когато баща му се спомина. Но нали винаги е бил толкова тихо, добро дете...

— И сега е такъв, госпожо Троске — казвам.

Тя се вкопчва в думите ми и почва да разправя за детството на Алберт. Трябва да говори, иначе няма да издържи, съседите идвали, познати, двама учители, ни кой нищо не разбирал.

— По-добре да си затъкнат човките — обаждам се. — И те имат вина.

Тя вдига към мен неразбиращи очи и продължава да разправя как Алберт проходил, че никога не ревял като другите деца, че бил едва ли не прекалено кротък за момче — а сега толкова нещо. Как е могъл да го стори?

Учуден я поглеждам. Тя нищо не знае за Алберт. Навярно както и майка ми за мен. Изглежда, майките могат само да обичат, това е единствената им проява на разбиране към децата.

— Госпожо Троске — изричам предпазливо, — не забравяйте, че Алберт беше на война.

— Да — отговаря тя. — Да... да... — Обаче не схваща връзката. След това тихо пита: — Този Барчер е бил лош човек, нали?

— Беше негодник — потвърждавам, без да се замисля, защото за мен това е без значение.

Тя кимва през сълзи.

— Инак и аз не мога да си го представя. Той и муха не е убил. Ханс им късаше крилцата, но Алберт — никога. Какво ли ще му направят сега?

— Нищо особено няма да му се случи — успокоявам я. — Беше силно възбуден, пък това е почти като самоотбрана.

— Слава богу — въздъхва тя, — шивачът над вас рече, че щели да го екзекутират.

— Шивачът е мръднал — отвърщам.

— А още каза, че Алберт бил убиец. — Старицата избухва в плач. — Не е убиец той, нивга няма да повярвам, нивга!

— Ще му дам да се разбере аз на тоя шивач! — заявявам разярен.

— Вече не смея да се покажа от къщи — хлипа тя. — Все стои там.

— Аз ще ви изпратя, майко Троске — казвам.

Стигаме до къщата ѝ.

— Ей го пак — боязливо прошепва старицата и посочва към входната врата.

Стягам се. Само да гъкне, ще го смажа на пихтия, ако ще за десет години да вляза в кафеза. Но той се отдръпва, също и двете жени, които се навъртат около него.

В жилището госпожа Троске ми показва детска снимка на Алберт и Ханс. И отново се разплаква, но тутакси спира като посрамена. В това отношение стариците са като децата; сълзите им бързо рукват, ала и бързо пресъхват. В коридора ме пита:

— Дават ли му достатъчно храна?

— Сигурно — отговарям. — Карл Брьогер ще се погрижи за това. Той може да намери достатъчно продукти.

— Останали са ми малко пърженици, той толкова ги обича. Дали ще ми разрешат да му ги занеса?

— Опитайте — отвърщам, — ако пък ви разрешат, просто му кажете: Алберт, зная, че не си виновен. Нищо повече.

Тя кимва.

— Може би не се грижех достатъчно за него. Но нали Ханс е сакат.

Утешавам я.

— Горкото момче — казва тя, — седи там сам-самичко...

Подавам ѝ ръка.

— Ей сега ще поприказвам с шивача и той вече ще ви остави на мира.

Шивачът все още стои пред входната врата. Плоско, тъпо лице на еснаф. Пули ми се ехидно, плювалникът му е готов да заплеши подире ми. Улавям го за ревера.

— Проклет пръч, само да кажеш и една-единствена дума на старицата горе, ще те накълцам на парченца! Запомни го, парцалена кукло такава, клюкарко недна! — Раздрусвам го като чувал с картофи и така го блъсвам, че той си удря кръста в дръжката на вратата. — Пак ще дойда й кокалите ще ти строша, въшлив шивашки посерко, проклет кърпач! — С тия думи му зашлепявам по една порядъчно силна плесница отляво и отдясно.

Вече съм се отдалечил, когато зад гърба ми се чува:

— Ще ви дам под съд! Това ще ви струва поне сто марки!

Обръщам се и тръгвам обратно. Шивачът изчезва.

* * *

Георг Рае, мръсен и недоспал, седи в стаята на Лудвиг. Прочел във вестника за историята с Алберт и веднага пристигнал.

— Трябва да го измъкнем — казва той.

Лудвиг вдига поглед.

— Да имахме пет-шест свестни момчета и автомобил — продължава Рае, — ще успеем. Най-подходящият момент е, когато го карат в съда. Ще им налетим, ще вдигнем дандания, а двамина ще хукнат с Алберт към колата.

Лудвиг се заслушва за миг. После клати глава.

— Не става, Георг. Само ще навредим на Алберт, ако не сполучим. Така поне се надява да се отърве по-леко. Но това е най-малкото зло, иначе тутакси ще се включат... Обаче Алберт, Алберт няма да го склоним. Той не иска да избяга.

— Тогава и него ще го накараме насила — заявява Рае след известно време. — Трябва да се измъкне, ако ще да се затрия...

Лудвиг не отвръща.

— И според мен няма никаква полза, Георг — казвам. — Дори да го измъкнем, веднага ще се върне. Нали насмалко да стреля във Вили, когато искаше да го отведе.

Рае си подпира главата с ръце. Лицето на Лудвиг е сиво и изнурено.

— Мисля, че всички ние сме погубени — изрича той отчаяно.

Никой не отговаря. Безжизнени тегнат над стаята мълчание и тревога.

* * *

Георг си тръгва, а аз оставам до късно при Лудвиг. Той седи подпрял главата си с ръце.

— Всичко е напразно, Ернст. Ние сме свършени, а животът продължава, все едно не е имало война. Не ще мине много време и нашата смяна на чиновете с жадни очи ще слуша разказите за войната и в желанието си да избягат от училищната скука момчетата ще съжаляват, че не са участвували в нея. Още отсега търчат в доброволческия корпус... И едва седемнайсетгодишни извършват политически убийства. Толкова съм уморен, Ернст...

— Лудвиг...

Присядам до него и го прегръщам през слабичките рамене.

По лицето му плъзва безутешна усмивка. Сетне тихо продумва:

— Навремето, преди войната, имах нещо като ученическа любов, Ернст. Преди няколко седмици срещнах момичето. Стори ми се още по-красиво. Сякаш миналото отново оживя в нейния образ. След това взехме да се срещаме и внезапно усетих... — Той захлупва глава на масата. Когато пак я вдига, очите му са безжизнени от мъка. — Това вече не е за мен, Ернст... Нали съм болен...

После става и отваря прозореца. Навън е топла нощ с много звезди. Потиснат се вирам пред себе си. Лудвиг дълго гледа навън. Сетне се обръща.

— Помниш ли как нощем се скитахме из горите с томче на Айхендорф?

— Да, Лудвиг — изричам припряно, зарадван, че е разсеял мислите си. — Беше късно лято. Веднъж уловихме таралеж.

Лицето му се отпуска.

— И си въобразявахме, че изживяваме приключение с пощенски коли, ловджийски рогове и звезди. Помниш ли как искахме да

забегнем в Италия?

— Да, обаче пощенската кола, която щеше да ни вземе, не дойде. А за влака нямахме пари.

Лицето на Лудвиг се прояснява, изглежда едва ли не загадъчно, толкова е ведро.

— А после четяхме „Вертер“... — казва той.

— И пиехме вино... — подсещам го аз.

Той се усмихва.

— И „Зеленият Хайнрих“. Помниш ли как шепнешком си приказвахме за Юдит?

Кимвам.

— А по-късно ти обикна Хьолдерлин повече от всичко...

Странен покой е обзел Лудвиг. Говори тихо и меко.

— Какви планове крояхме тогава и колко благородни и добри искахме да станем! А пък станахме просто жалки клетници, Ернст...

— Да — отговарям замислено, — къде се дяна всичко това?

Облягаме се един до друг на прозореца. Вятърът се е вплел в черешовите дървета и те тихо шумолят. Пада звезда. Часовникът бие полунощ.

— Хайде да си лягаме. — Лудвиг ми подава ръка. — Лека нощ, Ернст...

— Спи спокойно, Лудвиг.

* * *

Късно през нощта някой барабани по вратата ми. Сепвам се уплашен.

— Кой е?

— Аз, Карл! Отвори!

Скачам от леглото. Карл се втурва в стаята.

— Лудвиг...

Дръпвам го към себе си.

— Какво е станало с Лудвиг?

— Мъртъв е...

Стаята се завърта. Падам на леглото.

— Доведи лекар!

Карл удря един стол в пода и го прави на трески.

— Мъртъв е, Ернст... Прерязал си е вените...

Не зная как съм се облякъл. Не зная как съм стигнал дотам. Внезапно се озовавам в стая, виждам ярка светлина, кръв, непоносимо искрящите и святкащи кварцове и минерали, а пред мен в креслото — безкрайно уморена, слабичка, грохнала фигура, страшно бледо, изострено лице с полупритворени угаснали очи.

Не зная какво става наоколо. Тук е майка му, Карл, вдига се шум, някой ме увещава, разбирам, да остана тук, проумявам, искат да доведат някого, кимвам, сгушвам се на канапето, скърцат врати, не мога да помръдна, не мога да говоря, изведнъж се оказвам сам с Лудвиг и го поглеждам.

Карл последен е бил при него. Заварил го тих и едва ли не весел. След като той си тръгнал, Лудвиг си е подредил нещата и известно време е писал. После е преместил креслото до прозореца и е сложил на масата до себе си леген с топла вода. Заклучва вратата, сяда в креслото и си прерязва вените във водата. Болката е слаба. Наблюдава как тече кръвта, картина, която често си е представял: как от тялото му изтича тази омразна, отровена кръв.

Стаята му придобива много ясни очертания. Той оглежда всяка книга, всеки гвоздей, всеки отблясък на колекцията, пъстротата, багрите, усеща, че това е неговата стая. Тя се приближава, прониква в дъха му и се сраства с него. Сетне отново се отдалечава. Забулва се в мъгла. Пред очите му се мяркат картини от юношеството. Айхендорф, горите, носталгията. Примирено, без болка. Отвъд горите изниква бодливата тел, белите облачета на шрапнелите, взривовите на тежки снаряди. Ала те не го плашат вече. Тътнат приглушено, почти като камбани. Екотът на камбаните се усилва, но горите остават. Звънтят в главата му толкова мощно, че тя всеки миг ще се пръсне. А и наоколо притъмнява. После звънът стихва и вечерта нахлува през прозореца, облаците се носят към него, наслояват се под нозете му. Толкова му се е искало веднъж в живота си да види фламинги, сега разбира: това са фламинги, о широки сивкаворозови криле, много, цял клин... Не летяха ли някога така в клин диви гъски към алената луна, алена като мака във Фландрия?... Пейзажът се разстила все по-безбрежен, горите потъват все по-дълбоко, сребристи блестят реки и островчета, сивкаворозовите криле се извисяват все по-нагоре и все повече

изсветлява хоризонтът... Морето... Ала внезапно в гърдите му се надига парлив черен вик, мозъкът изтласква в чезнещото съзнание сетна мисъл: страх, спасение, превръзка... Опитва се да стане, олюлява се, понечва да вдигне ръка... Тялото трепва, но вече е твърде слабо. Всичко пред очите му се върти, върти, сетне изчезва, а огромната тъмна птица долита много тихо, полека размахвайки криле, и безшумно ги сключва над него.

Нечия ръка ме изтиква настрана. Отново са се появили хора, те подхващат Лудвиг, блъсвам първия, никой не бива да го докосва; но отведнъж съзирам лицето му — прояснено и студено, неузнаваемо, строго, чуждо... Не мога да го позная и залитам назад, навън.

* * *

Не зная как съм се озовал в стаята си. Главата ми е празна, ръцете ми са безсилно отпуснати върху облегалките на стола.

Лудвиг, не мога повече. И аз не мога повече. Какво да правя тук? Тук вече няма място за нас. Лишени от корени, изпепелени, уморени... Защо си отиде сам?

Ставам. Ръцете ми пламтят. Очите ми парят. Чувствувам, че ме тресе. Мислите ми се объркват. Не зная какво върша.

— Вземете ме — прошепвам, — вземете и мен!

Зъбите ми тракат от студ. Ръцете ми са влажни.

Залитам напред. Големи черни кръгове ми се мержелеят пред очите.

Внезапно застивам. Не се ли откряна врата? Не се ли затвори прозорец? Тръпки ме побиват. През зеещата врата към коридора, на осветената от луната стена, до цигулката съглеждам старата си куртка. Предпазливо се насочвам към нея, на пръсти, за да не ме забележи, прокрадвам се към тази сива куртка, разбила всичко — младостта и живота ни, и я смъквам, искам да я захвърля, ала неочаквано я надявам, обличам я, усещам през кожата си как ме завладява, зъзна, сърцето ми бие лудо, сякаш ще се пръсне... В този миг някакъв звук раздира тишината, сепвам се и се обръщам, изплашен се прилепям о стената...

В слабата светлина, идееща през отворената врата, е застанала сянка. Тя се олюлява и се носи към мен, приближава се и ми маха, очертава се фигура, лице с тъмни очни кухини, между които зее широк прорез, уста, която мълви беззвучно... Не е ли това...?

— Валтер — прошепвам.

Валтер Виленброк, паднал убит през август седемнайсата при Пасъндале... Нима съм полудял? Сънувам ли? Или съм болен? Ала ето че зад него се провира друг — блед, сгърчен, превит: Фридрих Томберге, комуто при Суасон гранатна осколка раздробил гръбнака, както си седеше на стъпалата на блиндажа... И ето ги, нахлуват вътре с безжизнени очи, сиви и призрачни, цял рояк сенки; върнали са се и изпълват стаята... Франц Кемерих, осемнайсетгодишен, починал три дни след ампутацията. Станислав Катчински, с влачеци се нозе и сведена глава, от която се процежда тъмна струйка... Герхард Фелдкамп, разкъсан от мина при Ипър, Паул Боймер, паднал през октомври 1918-а, Хайнрих Веслинг, Антон Хайнцман, Хайе Вестхус, Ото Матес, Франц Вагнер... Сенки, сенки, дълго шествие, безкрайни редици... Понасят се към мен, сядат върху книгите, покатерват се на прозореца, изпълват стаята...

Ала внезапно ужасът и изумлението ми замират, защото бавно се надига нечия по-мощна сянка, тя пропълзява през вратата, подпряна на ръце, оживява, порастват ѝ кости, подире ѝ се тътри тяло, тебеширенобели святкат зъбите на черното лице, ето че в кухините блясват и очи... Изправен като тюлен, той се прокрадва в стаята към мен... Английският капитан... Зад него шумолят и се влачат партенките. С лек тласък той се мята нагоре и протяга сгърчени пръсти към мен...

— Лудвиг! Лудвиг? — изкрещявам. — Помогни ми, Лудвиг!

Грабвам куп книги и ги хвърлям срещу тези ръце.

— Граната, Лудвиг! — изстенвам, дръпвам аквариума от поставката и го запращам към вратата, той се строшава с трясък...

Но капитанът само се хили и се приближава, запокитвам и кутията с пеперудите, цигулката, хващам стол и го стоварвам върху ухиленото лице, крещя: „Лудвиг! Лудвиг!“, втурвам се към него, хуквам през вратата, столът изтрещява, изхвърквам навън, подире ми се носят викове, изплашени викове, ала пълхтенето се чува все по-силно, по-близо, преследва ме, понасям се по стълбите, той трополи

зад мен, изскачам на улицата, в тила си усещам стръвния му дъх, тичам, къщите се люлеят. „Помощ! Помощ!“ Площади, дървета, усещам нокти на рамото си, той ме настига, аз рева, пищя, препъвам се, край мен униформи, юмруци, вилнееща стихия, мълнии и глухият трясък на меките брадви, чиито удари ме повалят на земята...

СЕДМА ЧАСТ

I

Години ли минаха! Или само седмици? Като мъгла, като далечна буря миналото тегне на хоризонта. Дълго боледувах и когато температурата ми спадаше, неизменно виждах угриженото лице на майка ми. А после настъпи голяма умора и изглади всичко, превърна го в сън наяве, който разсея мислите ми, и аз отмалял се отдадох на тихата песен на кръвта и на слънчевата топлина.

Ливадите сияят от блясъка на късното лято. Лежа на една поляна — стръкчетата са по-високи от лицето ми, огъват се, те са светът, не съществува нищо друго освен лекото полюшване в ритъма на вятъра. По местата, където расте само трева, вятърът тихо звънти досущ коса в далечината; там, където има киселец, звукът му е по-нисък и дълбок. Дълго трябва да лежа неподвижно и да се вслушвам, за да го чуя.

Но ето че тишината оживява. Дребни мушици с черни крилца на червени точки, струпани по метлиците на киселеца, се полюшват заедно със стеблата. Пчели като малки самолети бръмчат над детелината, а една калинка самотно и упорито се катери към най-високото връхче на овчарска торбичка.

Мравка стига до китката ми и изчезва в тунела на ръкава. Мъкне суха тревичка, много по-дълга от нея. Усещам лек гъдел по кожата си и не зная дали мравката или тревичката тегли по ръката ми тази крехка нишка живот и предизвиква тия леки тръпки. А после в ръкава ми полъхва ветреца и аз чувствавам: и най-нежните ласки на любовта сигурно са груби в сравнение с този повей по кожата.

Прехвърчат пеперуди, дотолкова подвластни на вятъра, че сякаш плуват по него, бели и златисти платноходки в нежния въздух. Спират се по цветята и когато пак вдигам очи, внезапно съзирам две от тях кацнали на гърдите ми — едната като жълто листо с червени точки, другата разперила тъмнокафяви кадифени крилца с виолетови паунови очи. Ордени на лятото. Дишам много леко и бавно и все пак дъхът ми повдига техните крилца, ала пеперудите остават при мен. Светлото небе се рее зад тревите, водно конче трепка над обущата ми.

Бели паяжини, блестящи нишки на циганското лято се носят из въздуха. Те увисват по стебълцата и листата, вятърът ги довява към мен, паяжините се заплитат в ръцете и дрехите ми, спускат се на лицето ми, на очите, покриват ме. Тялото ми, само допреди миг мое тяло, се слива с ливадата. Границите му се губят, то вече не е отделено, светлината разсейва контурите му, а краищата му полека-лека се заличават.

През кожата на обувката се изкачва диханието на тревите, във вълнените пори на дрехите прониква ароматът на земята, в косата ми появява разлюляно небе: вятърът — а кръвта ми пулсира под кожата, надига се срещу пришълците, нервните окончания се изправят и затреперват, вече усещам крачката на пеперудите по гърдите си и стъпките на мравката отекват в каналите на вените ми... После вълната става по-мощна, последната съпротива се стапя и аз съм само хълм без име, ливада, земя...

Безшумните сокове на земята извършват своя кръговрат, заедно с тях и кръвта ми; те я носят, тя е станала частица от тях. През топлия мрак на земята тече кръвта ми заедно с гласовете на кристали и кварцове, тя е събрана в тайнствения звук на тежестта, с която капките се отронват между корените и се събират в тънки вадички, дирещи своя път към изворите. Заедно с тях тя отново избликва от почвата, тя прониква в ручей и реки, в блясъка на бреговете, в безбрежността на морето и в сребристовлажната омара, която слънцето притегля към облаците... Тя кръжи, кръжи, отнася все повече от плътта ми и я изхвърля в земята и в подземните потоци, бавно и без болка тялото изчезва, него вече го няма, останали са само вещества и обвивки, то се е превърнало в ромон на подземни извори, в разговор на треви, в подухващ вятър, в шумолящ листак, в безмълвно звънтящо небе. Ливадата настъпва към мен, тялото ми обраства с цветя, венчетата се полюшват над него, аз съм затънал, забравен, залят под маковете и жълтите блатничета, над които се реят пеперуди и водни кончета...

Почти неусетно движение, едва доловима тръпка... Дали това е сетното трепване преди края? Дали са маковете и тревите? Или само ромонът между корените на дърветата?

Ала движението се усилва. Става по-равномерно, преминава в дишане и удари на пулс, вълна подир вълна прииждат и се плискат — връщат се от реките, дърветата, от листака и земята... Кръговратът

започва отново, но вече не отнема, а донася нещо и то остава в мен, превръща се в трепет, усещане, чувство, в ръце, тяло... Обвивките вече не са празни; безпрепятствено, леко и окрилено земята отново изхвърля тялото ми... Отварям очи...

Къде съм? Къде бях? Нима съм спал? Загадъчната свързаност все още съществува, слушвам се и не смея да помръдна. Ала тя остава и все повече се засилват щастието и лекотата, реещото се, сияйното чувство, лежа на ливадата, пеперудите са литнали нависоко, блатничето се поклаща, а калинката е достигнала своето връхче, паяжините висят по дрехите ми, окрилеността остава, надига се в гърдите, в очите ми, раздвижвам ръце — какво щастие! Свивам колене, сядам, лицето ми е влажно и едва сега усещам, че плача, неудържимо плача, сякаш много неща са си отишли завинаги...

* * *

Известно време си почивам. После ставам и поемам към гробището. Досега не съм ходил там. След смъртта на Лудвиг днес за пръв път ми разрешиха да изляза сам.

Някаква старица тръгва с мен, за да ми покаже гроба на Лудвиг. Гробът е зад жив плет от бук и е засаден със зеленика. Пръстта е още рохкава и образува хълмче, на което са облежани няколко увехнали венци. Бронзовите надписи по лентите са избелели, вече не могат да се прочетат.

Малко се боях да дойда тук. Ала тази тишина не крие ужас. Вятърът подухва над гробовете, златисто се издига над кръстовете септемврийското небе, а в листака на алеята с чинарите пее кос.

Ех, Лудвиг, днес за пръв път усетих смътно какво е родина и мир, а теб вече те няма. Още не смея да повярвам в това чувство, още го смятам за слабост и умора. Но може би някога то ще се превърне във всеотдайност, може би просто трябва да чакаме мълчаливо, а то само ще дойде при нас, може би единственото, което не ни е изоставило, е нашето тяло и земята, може би не бива да вършим нищо друго, а само да се вслушваме в тях и да ги изследваме.

Ех, Лудвиг, а ние все дирехме, лутахме се и се сгромолясахме, преследвахме цели и се препъвахме в нас самите, не открихме

търсеното и ти рухна... А сега, няма повеят на вятъра над тревите, чуруликането на коса в мрака ще ни затрогне и ще ни отведе у дома! Нима облакът на хоризонта, дървото лете са по-силни от толкова много желание?

Не зная, Лудвиг. Още не мога да повярвам, защото бях загубил всякаква надежда. Но нали ние не знаем що е всеотдайност и не познаваме мощта ѝ. Ние познаваме единствено насилието.

Ала дори това да е пътят, Лудвиг — за какво ми е без теб...

Вечерта полека се възправа зад дърветата и отново донася със себе си безпокойство и тъга. Взирам се в гроба.

* * *

По чакъла изскърцват стъпки. Вдигам очи. Георг Рае. Гледа ме угрижено и ме увещава да се прибера в къщи.

— Отдавна не съм те виждал, Георг — казвам. — Къде беше?

Той махва неопределено с ръка.

— Опитах доста професии...

— Нима вече не си в армията?

— Не — рязко отговаря той.

По алеята с чинарите се задават две жени в траур. В ръцете носят малки зелени лейки, спират пред стар гроб и започват да поливат цветята. До нас долита сладникавият мирис на жълт шибой и резеда.

Рае става.

— Мислех, че там ще намеря останки от другарство, Ернст. Но заварих само подивяло стадно чувство, призрачна карикатура на войната. Хора, които си въобразяват, че като скрият някоя друга пушка, ще спасят отечеството... Офицери без препитание, които не знаят с какво друго да се захванат, освен да потушават всички безредици; вечни наемници, които са изгубили всякаква връзка с действителността и чисто и просто се боят да се върнат в цивилния живот — последната, най-тежката утайка на войната. А сред тях неколцина идеалисти и куп любопитни, жадни за приключения хлапаци. И всички те — насъскани, озлобени, отчаяни и недоверчиви един към друг. Да, а после...

Георг млъква и известно време се взира пред себе си. Отстрани наблюдавам лицето му. То е нервно и изтерзано, очите са потънали в дълбоки сенки. Сетне се овладява.

— Защо да не ти кажа, Ернст... Достатъчно време си блъсках главата. Един ден имахме престрелка. Казаха: срещу комунисти. Но като видях убитите — работници, някои още със старите си куртки и военни ботуши, наши фронтови другари, — нещо в мен се скъса. Веднъж със самолета си покосих половин рота англичани и нищо не почувствавах, войната си беше война. Но убитите наши другари, тук в Германия — застреляни от свои бивши другари... Това е краят, Ернст!

Неволно се сещам за Вайл и Хел и кимвам.

Над нас запява сипка. Слънцето залязва и се обагря в златисто. Рае захапва цигара.

— Да, а после... Наскоро след това внезапно изчезнаха двама от нашите. Уж били замислили да издадат местонахождението на оръжеен склад. През нощта другарите им без разследване ги пребили с приклади в гората. Наричаха го „таен съд“. Единият от убитите ми беше подофицер на фронта. Душа човек! Тогава зарязах всичко. — Георг ме поглежда. — Какво се получи, Ернст... А навремето, като тръгнахме на фронта, каква воля и какъв устрем имахме! — Той захвърля цигарата. — По дяволите, къде се дяна всичко!

А след време тихо добавя:

— Ето кое ми се иска да узная, Ернст, как може да се получи това...

Ставаме и поемаме по алеята с чинарите към изхода. Слънцето си играе в листака и пробягва по лицата ни. Всичко е тъй нереално — това, че разговаряме, и мекият топъл въздух на късното лято, косовете и студеният повей на спомена.

— А какво правиш сега, Георг?

Пътьом Георг сече с бастуна си власатите главички на тръните.

— Всичко огледах, Ернст... Професии, идеали, политика. Но тия неща не са за мен. Та какво е това? Навсякъде черноборсаджийство, недоверие, равнодушие и безграничен егоизъм...

Ходенето малко ме уморява, затова сядаме на пейка в подножието на Клостерберг.

Зелени проблясват градските кули, покривите димят, сребрист се точи пушекът от комините. Георг посочва натам.

Като паяци дебнат в канцелариите, магазините, професиите си, всеки готов да изсмуче другия. И какво ли не тегне отгоре им: семейства, дружества, учреждения, закони, държава! Паяжина върху паяжина! Сигурно и това може да се нарече живот и да се гордееш, че четирийсет години си пълзял нейде долу. Но фронтът ме научи, че времето не е мерило за живота. Защо да слизам в продължение на четирийсет години? Години наред залагах всичко на една карта и мизата винаги бе животът ми. Не мога сега да играя на грошове и дребни придобивки.

— Последната година теб вече те нямаше в окопите, Георг — казвам. — При летците може и да е било по-различно. Но ние често месеци наред не виждахме нито един враг, а бяхме само пушечно месо. Там нямаше какво да залагаме, просто чакахме, докато всекиго застигне куршумът.

— Та аз не говоря за войната, Ернст, а за младостта и другарството.

— Да, те свършиха — отговарям.

— По-рано живеехме като в парник — продумва замислено Георг. — Днес всички сме старци. И все пак добре е, когато си наясно. За нищо не съжалявам. Просто слагам точка. Всички пътища са затворени за мен. Остава ми само да вегетирам. А пък аз не искам. Искам да остана свободен.

— Ех, Георг! — възкликвам. — Та това, което казваш, е край! Но нали и за нас трябва да има начало. Днес го усетих. Лудвиг също знаеше къде е то, ала бе много болен...

Той ме прегръща през рамо.

— Да, да, постарай се да бъдеш полезен, Ернст...

Облягам се на него.

— В устата ти това звучи грозно и лицемерно. Но нали все някъде трябва да има другарство, за което още нищо не знаем.

Така ми се иска да му разкажа за онова, което преди малко изпитах на ливадата. Ала не мога да го изразя с думи.

Мълчаливо седим един до друг.

— И все пак какво смяташ да правиш занапред Георг? — повтарям след известно време въпроса си.

Той се усмихва замислено.

— Аз ли, Ернст? Аз не загинах само по недоглеждане... Това ме прави някак смешен.

Отмахвам ръката му и се вторачвам в него. Но той ме успокоява.

— На първо време ще попътувам малко.

Георг си играе с бастуна и дълго се взира пред себе си.

— Помниш ли какво каза Гизекке? Там горе, в лудницата? Искаше да иде във Фльори... Да се върне разбираш ли? Вярваше, че това ще му помогне...

Кимвам.

— Той още е там. Карл наскоро беше при него...

Излиза лек ветрец. Гледаме града и дългата редица тополи, под които някога си строяхме вигвами и играехме на индианци. Георг винаги бе главатарят и аз го обичах така, както могат да обичат само момчетата, които нямат представа за обичта.

Очите ни се срещат.

— Поразяващата ръка — тихо казва Георг и се усмихва.

— Винету — отвърщам също тъй тихо.

II

Колкото по̀ приближава денят на делото, толкова по-често се замислям за Алберт. И един ден внезапно пред очите ми ясно и отчетливо изплава глинена стена, амбразура, пушка с визирна тръба, а зад нея хладнокръвно дебнещо, напрегнато лице: Бруно Мюкенхаупт, най-добрият снайперист на батальона, който винаги улучваше целта.

Скачам. Трябва да видя как е той, как е превъзмогнал миналото.

Висока сграда с много жилища. На стълбището капе от влагата. Събота е, навсякъде — кофе, четки и жени със запретнати поли.

Пронизителен звънец, прекалено силен за вратата. Отварят ми след колебание. Питам за Бруно. Жената ме пуска да вляза. Мюкенхаупт по жилетка седи на пода и играе с дъщеря си, около петгодишно момиченце, сламенорусо, с голяма синя кордела в косите. От сребрист станиол е направил река и върху нея е разположил хартиени корабчета. В някои са пъхнати фъндъчета памук — това са параходи, а в тях пътуват малки целулоидни кукли. Бруно доволно пуши средно голяма лула. На порцелановата й главичка са изрисувани коленичил стрелец — войник, и призив: „За отечеството ти с око и длан готов бъди!“

— Виж ти, Ернст! — казва Бруно, плесва момиченцето по дупето и го оставя да си играе само.

Отиваме в гостната. Канапето и креслата са от червен плюш, на облегалките са метнати плетени покривчици, а подът е така лъснат, че се подхлъзвам. Всичко е чисто и си е на мястото; на скрина са наредени миди, порцеланови джунджурийки и снимки, а по средата — на червено кадифе, под стъклен похлупак е орденът на Бруно.

Разговаряме за отминалите времена.

— Пазиш ли си списъка с точните попадения? — питам го.

— Има си хас, братче! — отвръща укорително Бруно. — Че той си има почетно място!

После изважда от скрина тетрадка и с наслада я прелиства.

— Лятото естествено беше най-успешният сезон, понеже имаше видимост до късно вечер. Ето... я почакай... 18-и юни — четири

попадения в главата, 19-и — три, 20-и — едно, 21-ви — две, 22-ри — едно, 23-и — нямаше ни един противник. Ония кучи синове бяха подушили нещичко и се пазеха. Обаче виж тук: 26-и тъкмо беше пристигнала нова смяна, която и хабер си нямаше от Бруно — девет попадения в главата! Какво ще кажеш, а? — Той засиява насреща ми. — За два часа! Смехория, не знам дали защото ги святках отдолу, в брадичката, във всеки случай изхвърчаха от окопа като пръчове, чак до гърдите. А я погледни тук — 29-и юни, двайсет и два часът и две минути, попадение в главата! Няма шега, Ернст, имат свидетели, ето пише: „Потвърждавам, вицефелдфебел Шли.“ В десет вечерта, почти на тъмно, това се казва постижение, а? Ех, човече, какви времена бяха!

— Я кажи, Бруно — питам го, — постижението е великолепно, но сега... Искам да кажа, понякога не ти ли е малко жал за горките хора?

— Какво? — отговаря той слисан.

Повтарям въпроса си.

— Тогава бяхме вътре в нещата, Бруно, но нали сега всичко е различно.

Той си отдръпва стола назад.

— Братче, ти май си болшевик, а? Та това беше дълг! Заповед! Ама че работа...

Обиден, Бруно пак си загръща тетрадката в тънка хартия и я прибира в чекмеджето на скрина.

Успокоявам го с хубава пура. Омилостивен, той подръпва няколко пъти и разправя за стрелковото дружество, което се събирало всяка събота.

— Наскоро имахме бал. Екстра беше, казвам ти. А сега ще организираме турнир по кегли с награди някой път трябва да дойдеш, Ернст. Пък каква бира има в заведението, рядко съм пил такава. Файнска работа! И каната с десет пфенига по-евтина от другаде. За една вечер прави доста нещо. Обстановката е шикозна и уютна. Ето — той показва позлатена верижка, — станах крал на стрелците! Бруно Първи! Бива си го, а?

Влиза дъщеря му. Едно от корабчетата се е развалило. Бруно старателно го поправя и погалва момиченцето по косата. Синята кордела шумоли.

После ме отвежда до бюфета, претрупан с всевъзможни нещица. Спечелил ги по стрелбищата на панаира. Три изстрела стрували няколко гроша и който улучел определен брой пръстени, имал право да си избере печалбата. Целия ден не могли да го помръднат оттам. Спечелил цял куп плюшени мечета, кристални фруктиери, купи, бирени халби, кани за кафе, пепелници, топки и дори две плетени кресла.

— Накрая никъде не ме пускаха — смее се самодоволно той. — Щях да опушкам всичко до дупка и да разоря цялата банда. Да, ученото си е учено!

Вървя по тъмната улица. Изпод входните врати се изливат светлина и сапунена вода. Бруно навярно пак играе с дъщеричката си. После жена му ще влезе с вечерята. Сетне той ще иде да пийне бира. В неделя ще направи излет със семейството си. Той е приятен човек, добър баща, уважаван гражданин. Две мнения няма. Да, две мнения няма.

Ами Алберт? Ами ние?

* * *

Цял час преди започването на делото срещу Алберт сме се събрали в коридора на съда. Най-сетне призовават свидетелите. Влизаме с разтуптени сърца. Блед, Алберт се е облегал на подсъдимата скамейка и гледа пред себе си. Искане да му извикаме с очи: Кураж, Алберт! Няма да те изоставим! Но той не вдига глава.

След като ни извикват по имена, пак трябва да напуснем залата. На излизане на първия ред за публиката зърваме Тяден и Валентин. Те ни намигат.

Един подир друг пускат свидетелите в залата. С Вили работата доста се проточва. След него е мой ред. Мигновен поглед към Валентин — незабележимо поклащане на глава. Значи Алберт и досега отказва да даде показания. Така си и мислех. С блуждаещ вид седи до защитника си. А Вили се е изчервил до уши. Зорко като касапски пес наблюдава прокурора. Изглежда, двамата вече са се спречкали.

Полагам клетва. После председателят задава първия си въпрос. Искане да знае дали Алберт и преди това е споменавал, че се кани да

свие сармите на Барчер. След като отговарям отрицателно, казва, че на различни свидетели им направило впечатление необичайното спокойствие и непоколебимост на Алберт.

— Той си е такъв — отвърщам.

— Непоколебим? — вметва прокурорът.

— Спокоен — отговарям.

Председателят се навежда напред.

— Дори в подобни ситуации?

— Естествено — казвам. — При какви ли не обстоятелства е запазвал спокойствие.

— При какви обстоятелства? — пита прокурорът и бързо вдига пръст.

— При барабанен огън.

Пръстът се прибира. Вили изсумтява от задоволство. Прокурорът му мята разярен поглед.

— И така, той беше спокоен? — повтаря председателят.

— Спокоен както и сега — отговарям ядосан. — Нима не виждате, че външно е спокоен, но всичко в него кипи и бушува? Та той е бил войник! От фронта е научен в критични моменти да не подскача насам-натам и да не вири отчаяно ръце към небето! Иначе да ги е загубил!

Защитникът си води бележки. Председателят ме поглежда за миг.

— И защо тогава е трябвало веднага да стреля? — пита той. — Толкова ли е трагично, че момичето е било в кафенето с друг?

— За него това бе по-страшно от куршум в стомаха — казвам.

— Защо?

— Защото имаше единствено момичето.

— Та нали има и майка — подхвърля прокурорът.

— За нея не може да се ожени — отвърщам.

— Защо пък е трябвало непременно да се жени? — пита председателят. — Не е ли твърде млад за това?

— Но да иде на фронта не беше твърде млад, нали? — възразявам. — А да се ожени искаше, тъй като не можеше да се пригоди към живота след войната, тъй като се боеше от себе си и спомените си и диреше опора. Тази опора за него бе момичето.

Председателят се обръща към Алберт.

— Обвиняеми, няма ли най-сетне да отговорите? Вярно ли е това, което казва свидетелят?

Алберт се колебае известно време. Вили и аз се взираме в него.

— Да — изрича той неохотно.

— А ще ни кажете ли и защо сте носили револвера у себе си?

Алберт мълчи.

— Той винаги е у него — обаждам се аз.

— Винаги? — пита председателят.

— Разбира се — отвърщам. — Също както носната кърпа и часовникът.

Председателят ме поглежда учудено.

— Но револверът не е носна кърпа.

— Правилно — казвам. — Носната кърпа не му беше крайно необходима. Тъй че понякога не я носеше.

— А револверът...

— На няколко пъти му спаси живота. От три години го носи у себе си. Това му е навик от фронта.

— Но нали сега вече не му е необходим. Нали настъпи мир.

Свивам рамене.

— Много-много не сме се замисляли за това.

Председателят пак се обръща към Алберт.

— Обвиняеми, няма ли най-сетне да облекчите съвестта си? Не се ли разкайвате за деянието си?

— Не — изрича апатично Алберт.

Настъпва тишина. Съдебните заседатели надават уху. Прокурорът се навежда напред. Вили прави такава физиономия, сякаш всеки миг ще се нахвърли върху Алберт. Аз го поглеждам отчаяно.

— Но вие сте убили човек! — казва председателят натъртено.

— Убил съм мнозина — отговаря равнодушно Алберт.

Прокурорът скача. Заседателят до вратата спира да си гризе ноктите.

— Какво сте вършили? — пита задъхан председателят.

— През войната — мигом вметвам аз.

— Та това е съвсем различно — заявява разочаровано прокурорът.

Тогава Алберт вдига глава.

— А защо да е различно?

Прокурорът се изправя.

— Да не искате да сравните защитата на отечеството с вашето деяние?

— Не — отвърща Алберт, — хората, в които стрелях тогава, нищо не ми бяха сторили...

— Нечувано! — възкликва отвратен прокурорът и се обръща към председателя. — Най-настоятелно ви моля...

Обаче оня е по-сдържан.

— Докъде ще стигнем, ако всички войници разсъждаваха като вас! — казва той.

— Вярно е — обаждам се аз, — но ние не сме отговорни за това. Ако него — посочвам Алберт — не го бяха научили да стреля в хора, нямаше да го извърши и сега.

Прокурорът почервениява като пуяк.

— Но това наистина е недопустимо, как така свидетелите, без да ги питат, сами...

Председателят го успокоява.

— Според мен в дадения случай е позволено да се отклоним от правилото.

Засега ми дават пътя и призовават момичето. Алберт трепва и стисва устни. Момичето е в черна копринена рокля и с току-що ондулирана коса. Самоуверено излиза отпред. Личи ѝ, че се чувства като важна персона.

Съдията я пита за отношенията ѝ с Алберт и Барчер. Тя описва Алберт като непоносим, а пък Барчер като мил човек. Не била и помисляла за брак с Алберт, напротив, кажи-речи, била сгодена за Барчер.

— Та господин Троске е твърде млад за брак — заявява тя и поклаща бедра.

Пот се стича по челото на Алберт, но той не помръдва. Вили мачка ръце. Едва се сдържа.

Председателят пита за отношенията ѝ с Алберт.

— Съвсем невинни — казва тя. — Бяхме обикновени познати.

— Въпросната вечер обвиняемият беше ли в състояние на възбуда?

— Естествено — отговаря усърдно тя.

Изглежда, това я ласкае.

— А защо?

— Ами, виждате ли... — Тя се усмихва и се врътва. — Той беше много влюбен в мен.

Вили глухо изстенва. Прокурорът го фиксира през пенснето си.

— Мръсница на квадрат! — внезапно отеква в залата.

Всички се сепват.

— Кой извика? — пита председателят.

Тяден гордо се надига.

Глобяват го петдесет марки за нарушаване на реда.

— Евтиния — казва той и си вади портфейла. — Веднага ли да платя?

За това му трясват още петдесет марки и го изгонват от залата.

На момичето явно му се е посмачкал фасонът.

— Какво се случи между вас и Барчер въпросната вечер? — продължава разпита председателят.

— Нищо — неуверено отговаря тя, — просто си седяхме.

Съдията се обръща към Алберт.

— Имате ли да възразите нещо?

Пронизвам го с поглед. Ала той тихо изрича:

— Не.

— Следователно показанията отговарят на истината, така ли?

Алберт горчиво се усмихва, лицето му е посивяло. Момичето е приковало очи в разпятието, окачено на стената зад председателя.

— Възможно е да отговарят — казва Алберт. — Днес ги чувам за пръв път. Значи съм се заблудил.

Момичето си отдъхва. Твърде рано, защото Вили скача.

— Лъжа! — виква той. — Долнопробна лъжа! Мърсувала е била с оня тип! Че тя е била полугола, когато е излязла!

Настава дандания. Прокурорът се дере. Председателят прави забележка на Вили. Но него вече не можеш го спря въпреки отчаяните погледи на Алберт.

— И на колене да ми паднеш, трябва да кажа истината! — вика му той. — Мърсувала е била, а когато Алберт застанал насреща ѝ, взела да му разправя, че Барчер я бил напил, тогава той побеснял и стрелял! Сам ми го каза, като тръгна за полицията!

Защитникът припряно бодака в бележника си, а момичето объркано врещи:

— Напи ме, наистина ме напи!

Прокурорът размахва ръце.

— Престижът на съда налага...

Досущ разярен бик, Вили се извърща към него:

— Я не се надувайте толкова, параграфен глист такъв! Или си въобразявате, че ще си свиваме устата заради панаирджийската ви тога! Само се опитайте да ни изхвърлите! Та какво знаете вие за нас? Ей това момче беше тихо и кротко, питайте майка му! А днес стреля така, както вчера е хвърлял камъчета. Да се бил разкаял! Как да се разкае, като пречука човека, който разби живота му на пух и прах? Единствената му грешка е, че стреля не в когото трябваше! Жената, ето кого трябваше да пречука! Да не си въобразявате, че с нелепата дума „мир“ като с мокра гъба могат да се изтрият от мозъка четири години кръвопролития? Сами знаем, че не бива да стреляме в личните си врагове, когато ни скимне, но ако се случи да кипнем, всичко в нас да се обърне и да загубим самообладание, длъжни сте да се замислите откъде идва това!

Настава луда бъркотия. Председателят напразно се мъчи да въдвори тишина.

Ние сме застанали плътно един до друг. Вили има страшен вид, Козоле е стиснал юмруци, в момента са безсилни срещу нас, защото сме твърде опасни. Единственият полицай в залата не смее да ни доближи. С един скок се озовавам пред скамейката на съдебните заседатели.

— Става дума за наш другар! — възкликвам. — Не го осъждайте! И той не искаше да стане тъй равнодушен към живота и смъртта, нито един от нас не искаше, обаче на фронта загубихме всяко мерило и никой не ни помогна! Патриотизъм, дълг, родина, нали сами непрекъснато си повтаряхме тия думи, за да издържим и да оправдаем войната! Но това бяха само понятия, на фронта се проливаше толкова кръв и тя ги отнесе като порой!

Внезапно Вили застава до мен.

— Преди година ей това момче — той посочва Алберт — заедно с двама наши другари лежах в картечно гнездо, единственото в целия участък. Започна атака, но тримата запазиха пълно спокойствие, бяха се прицелили и чакаха, мереха се точно на височината на корема и когато фалангите срещу тях си помислиха, че всичко е чисто, и

щурмуваха, едва тогава откриха огън, стреляха чак докато им дойде подкрепление. Атаката беше отбита. След това прибрахме ония, които бе опушкала картучницата, само попаденията в корема бяха двайсет и седем, до едно смъртоносни, да не говорим за другите истории като попадения в крак, тестисули, стомах, бели дробове, глава. Ей това момче — Вили повторно сочи Алберт — заедно с двамата си другари бе настреляло хора за цял лазарет, макар че повечето ранени в корема изобщо не стигнаха дотам. За това получи железен кръст първа степен и похвала от полковника. Е, сега разбирате ли защо не бива да го изправяте пред вашите параграфи и граждански съдилища? Та вие нямате никакво право да го съдите! Той е войник, наш другар. И ние му произнасяме оправдателна присъда!

Ето че прокурорът най-сетне успява да вземе думата.

— Това гибелно подивяване... — пъхти той и крясва на полицаия да арестува Вили.

Отново врява. Вили държи всички в шах. Аз пак почвам:

— Подивяване ли? А благодарение на кого? Всички вие трябва да застанете пред нашия съд! Вие ни направихте такива с вашата война! Тогава ни затворете закуп, тъй ще е най-добре! Та какво сторихте за нас, когато се върнахме? Нищо! Нищо! Спорехте за победите, откривахте паметници на незнайния воин, говорехте за героизъм и се измъквахте от отговорността! Длъжни бяхте да ни помогнете! А вие ни оставихте сами в най-тежкия момент, когато трябваше да търсим път към живота! От всички амвони трябваше да проповядвате една фраза, да ни я дадете при уволнението, постоянно да ни я повтаряте: „Всички допуснахме ужасна грешка! Хайде заедно да търсим път към живота! Имайте кураж! На вас ви е най-трудно, защото не сте оставили нищо, при което бихте могли да се върнете! Имайте търпение!“ Длъжни бяхте да ни покажете отново живота! Да ни научите да живеем! А вие ни зарязахте на произвола на съдбата! Оставихте ни да пропаднем! Длъжни бяхте да ни научите отново да повярваме в добротата, реда, в създанието и любовта! Вместо това вие отново започнахте да лицемерите, да ни насъсквате и да пускате в ход вашите параграфи. Едного от нас вече погубихте. Ето го втория!

Всички сме извън себе си. Цялата ярост, ожесточение, разочарование изригват от нас. В залата цари луда бъркотия. Доста време минава, докато що-годе се въдвори тишина. Вкупом получаваме

по един арест за непристойно държане пред съда и веднага ни отвеждат. И сега с лекота бихме могли да се справим с полицая, но не искаме. Искаме да идем с Алберт в затвора. Минаваме плътно покрай него, за да му покажем, че всички го поддържаме.

По-късно узнаваме, че е осъден на три години затвор и е приел наказанието безмълвно.

* * *

Георг Рае е успял да си набави паспорт на чужденец и с него да премине границата. В главата му е заседнала една мисъл: още веднъж да застане очи в очи с миналото си. Пътува през градове и села, мотае се по големи и малки гари и вечерта най-сетне пристига там, закъдето е тръгнал.

Без да се бави, поема по улиците към края на града, към височините. Насреща му вървят работници, които се прибират от работа. Деца играят в локвите светлина, хвърляни от фенерите. Някой друг автомобил изпъпорва покрай него. После настъпва тишина.

Пада здрач, но все още е достатъчно светло. А и очите на Георг са свикнали с мрака. Той отбива от шосето и тръгва през полето. След време се препъва. Ръждясала тел се е закачила за панталона му и е откъснала парченце плат. Навежда се, за да я откачи. Бодливата тел е от заграждение, опасващо разрушен от стрелбата окоп. Рае се изправя. Пред него се разстилат голите бойни полета.

В неясната дрезгавина те изглеждат като разровено и застинало море, като вкаменена буря, Рае долавя блудкавата смрад на кръв, барут, пръст, дивата миризма на смъртта, която все още витае и властвува над тази местност.

Неволно свива глава, раменете му се повдигат, ръцете увисват напред, ставите на китките са готови за залягане; това вече не е походката от града, а снишеното предпазливо прокрадване на звяра, дебнешката бдителност на войника.

Рае се спира и оглежда терена. Само преди час той му е бил чужд, ала сега си го спомня, всяко възвишение, всяка гънка, всяка долинка. Никога не го е напускал, от пламъка на спомена месеците се сгърчват като хартия, изгарят и отлитат като дим — ето че лейтенант

Георг Рае отново се промъква на нощен патрул и нищо не отделя вчера от днес. Обгръща го само безмълвието на вечерта и ветрецът в тревите; но в ушите му отново реве битката, пред очите му бушуват експлозии, светлинните ракети с парашутчетата като огромни дъгови лампи висят над унищожението, като черна жарава кипи небето, а земята боботи и се мята от хоризонт до хоризонт с фонтани пръст и сернисти кратери.

Рае стисва зъби. Не е мечтател, ала няма сили да се съпротивлява: споменът го връхлита като фъртуна, тук все още няма мир, няма го измамливия мир на останалия свят, тук още се води битка, война, тук продължава да бушува призрачната разруха и вихрите ѝ се губят в облаците.

Земята посяга, сякаш го сграбчва с ръце, гъстата жълта глина се залепва за обувката, крачките му натежават, като че ли мъртвите със сподавен глух ропот теглят оцелелия към себе си.

Той се затичва през черните осеяни с ями полета. Вятърът се усилва, по небето се носят облаци, навремени луната разлива бледото си сияние над местността. При всяко просветване Рае се спира със свито сърце, хвърля се на земята и неподвижно се прилепя о нея. Знае, че няма нищо, но следващия път пак скача уплашено в яма. Вижда всичко, ала съзнателно се подчинява на закона на тази земя, по която не можеш да ходиш изправен. Луната се е превърнала в огромна светлинна ракета с парашут. Пъновете на горичката се чернеят в жълтеникавата светлина. Оттатък развалините от чифлика се е проточила клисурата, която не престъпи нито един враг. Рае прикляка в окоп. Там се въргалят парчета от поясок, някоя друга котелка, лъжица, ръждясали ръчни гранати, паласки, а до тях мокро сиво-зелено сукно, разнищено, наполовина превърнато в глина — останките на войник. Рае се просва в окопа с лице към земята и безмълвието проговаря. Глухо, чудовищно бучи нещо в земята, диша на пресекулки, тътне и отново бучи, трака и дрънчи. Той забива нокти в пръстта и притиска глава в нея, счуват му се гласове и викове, иска да пита, да говори, да крещи, ослушва се и чака отговор, отговор на своя живот.

Ала само вятърът се усилва, облаците се носят по-бързо и пониско и сянка след сянка се гонят из полята. Рае се изправя и тръгва без посока, върви дълго, докато застане пред черните кръстове,

строени в дълги редици един подир друг, като рота, батальон, полк, армия.

И внезапно разбира всичко. Пред тези кръстове рухва цялото здание на големите фрази и понятия. Единствено тук още има война, а не в мозъците и затлачените спомени на избавилите се! Тук погубените години, останали несбъднати, като призрачна мъгла витаят над гробовете; тук неизживеният живот, който не намира покой; издига безмълвно тътнещ вик към небесата; тук силата и волята на младежта, която загина неуспяла да заживее, като чудовищен вопъл приижда в нощта.

Полазват го тръпки. Отведнъж ясно осъзнава героичната си заблуда, ето я бездънната паст, погълнала верността, храбростта и живота на цяло поколение. Той се задавя потресен.

— Другари! — крещи Рае сред нощта и вятъра. — Другари! Ние сме предадени! Трябва още веднъж да потеглим на поход! Срещу тях! Срещу тях, другари!

Той стои пред кръстовете, луната пробива облака и Георг ги вижда как блестят, как се надигат от земята с разперени ръце, ето стъпките им вече отекуват, той стои пред тях и марширува на място, протяга ръка нагоре.

— Другари, ходом марш!

И бърка в джоба си, и отново вдига ръка... Уморен, самотен гърмеж, който се подема и отнася от поривите на вятъра, след това коленете му се огъват, той се подпира на ръце и със сетно усилие се извъръща към кръстовете... Те крачат, стъпват тежко, но вървят, крачат бавно, пътят им е далечен, много време ще мине, ала те вървят напред, те ще стигнат до целта си и ще поведат последната си битка, битката за живота, крачат мълчаливо — тъмна армия, по най-дългия път, пътя към сърцата, ще минат много години, но какво е за тях времето? Те са потеглили, те крачат, те идат.

Главата му клюмва, наоколо притъмнява, Рае пада ничком, крачи с шествието. Като блуден син, върнал се след дълго отсъствие, лежи той на земята, разперил ръце, с вече безизразни очи, със свито коляно. Тялото трепва още веднъж, сетне всичко се превръща в сън и единствен вятърът остава над пустинния тъмен простор, вее ли, вее над облаците и небето, над полята и безкрайните равнини с окопи, ями и кръстове.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

I

Земята мирише на март и теменужки. Изпод влажната шума се подават иглики. Виолетови проблясва браздите на нивите.

Вървим по горска пътека. Вили и Козоле отпред Валентин и аз — зад тях. За пръв път от доста време насам сме пак заедно. Сега се виждаме рядко.

Карл ни даде новата си кола за целия ден. Но сам той не дойде с нас, твърде е зает. От няколко месеца печели страшно много, защото марката пада, а това е изгодно за сделките му. Шофьорът му ни докара дотук.

— А ти с какво се занимаваш, Валентин? — питам аз.

— Обикалям панаирите — отговаря той. — Имам люлка с гондоли.

Поглеждам го учудено.

— Че откога?

— От сума ти време. Бившата ми партньорка отдавна ме заряза. Сега танцува фокстроти и танга в някакъв бар. Днес танците се търсят повече. Е, а стар спънат в краката войскар като мен не е достатъчно изискан за това.

— А с люлката поне изкарваш ли нещо?

Той махва с ръка.

— Я престани! Парите не ми стигат, за да живея, но са предостатъчно, за да умра! Пък и това вечно скитане! Ето, утре пак поемам. За Крефелд. Съвсем я закъсахме, Ернст! Къде се дяна Юп?

Свивам рамене.

— Изсели се. Както и Адолф. След това никакви не се обадиха.

— Ами Артур?

— Скоро ще стане милионер — отвъръщам.

— Тоя си разбира от занаята — унило кимва Валентин.

Козоле поспира и се разкършва.

— Ех, момчета, хубаво нещо си е разходката. Само да не бях безработен.

— Не се ли надяваш скоро да си намериш работа? — пита Вили.

Фердинанд скептично клати глава.

— Няма да е лесно. Нали съм в черния списък. Не съм достатъчно кротък. Е, поне съм здрав. А засега цокам от Тяден. Той си живее като бърбек в лой.

На една полянка се спираме. Вили изважда кутия цигари, която му е дал Карл. Лицето на Валентин се прояснява. Сядаме и запушваме.

Короните на дърветата тихо проскърцват. Чуруликат синигери. Слънцето вече е силно и грее. Вили здравата се прозява и се изтяга на шинела си. Козоле си стъкмява от мъх нещо като възглавница и също се изляга. Валентин седи замислено до буков дънер и съзерцава зелен бърмбар бегач.

Разглеждам близките ми лица и за миг всичко странно се залюлява... Ето ни отново заедно, както често преди... Малцина останахме... Но дали дори ние сме наистина заедно?

* * *

Внезапно Козоле наостря слух. От далечината долитат гласове. Младежки гласове. Навярно членове на туристическата организация „Прелетни птици“, които в този забулен в сребриста омара ден с лютни и ленти правят първия си излет. Нали преди войната и ние правехме такива излети — Лудвиг Брайер, Георг Рае и аз.

Облягам се назад и се замислям за тогавашното време; за вечерите край лагерния огън, за народните песни, китарите и тържествените нощи пред палатките. Това бе нашето юношество. През ония предвоенни години в романтиката на организацията живееше въодушевлението от ново, свободно бъдеще; то пламтя още известно време в окопите, а през 1917-а рухна в ужаса на битките с мощна техника.

Гласовете приближават. Подпирам се на ръце и вдигам глава, за да погледам върволицата на туристите. Странно — преди няколко години и ние бяхме като тях, а сега те изглеждат като съвсем ново поколение, поколение след нас, което може да подем онова, от което ние бяхме принудени да се откажем.

Дочуват се възгласи. Цял порой гласове, едва ли не хор. А после един отделен глас, неясен, все още неразбираем. Чупят се съчки,

земята глухо ехти от множество стъпки. Отново възглас. И отново стъпки, чупене на съчки, тишина. А сетне ясна и отчетлива заповед:

— Отдясно настъпваща кавалерия! По отделения, лявото рамо напред, ходом марш!

Козоле скача. Аз също. Споглеждаме се. Да не ни поднася някое привидение? Какво значи това?

Но ето че те вече притичват иззад отсрещните храсти, хукват към края на гората, залягат.

— Прицел: четиристотин! — извиква заповедният глас отпреди. — Огън!

Разнася се пукот и трясък. Дълга верига от петнайсет-седемнайсетгодишни юноши са залегнали накрай гората. Всички са с винтяги и препасани с кожени колани вместо поясоци. Облечени са еднакво: сиви куртки, партенки и кепета със значки — униформеността е подчертана умишлено. Всеки си има тояжка с железен връх, с която удря по дърветата, за да имитира стрелба с пушка.

Под военните кепета обаче се подават червенобузи детски лица. Съсредоточено и възбудено следят настъпващата отдясно кавалерия. Не забелязват нежната магия на теменужките под кафявата шума, нито виолетовата омара на възраждането над нивята, нито пухкавата козина на зайчето, което подрипва през браздите. Не, заека го забелязват — но само се прицелват с тоягите си в него и тракането по дърветата още повече се засилва. Зад тях е застанал як мъж с малко коремче, също с винтяга и партенки, и им дава енергични заповеди.

— Стреляй по-спокойно! Прицел: двеста!

Мъжът държи бинокъл и наблюдава врага.

— Господи боже мой! — изричам потресен.

Козоле, се е съвзел от смайването.

— Дявол да го вземе, що за идиотщина! — изругава той разярен.

Но думите му се посрещат зле. Командирът, към когото се присъединяват още двама, мята гръм и мълнии. Мекият пролетен въздух направо бучи от цветисти възклицания:

— Я си свивайте устата, кръшкачи! Врагове на отечеството! Мухльовци, предателска сган!

Момчетата усърдно пригласят. Един от тях размахва слабо юмруче и крещи с ясен глас:

— Май ще се наложи да ви подберем, а?

— Страхливци! — намесва се втори.

— Пацифисти! — крясва трети.

— Докато не пречукаме всички болшевики, Германия няма да види свобода! — извиква на един дъх заучената фраза четвърти.

— Браво! — Командирът го потупва по рамото и пристъпя напред. — Прогонете ги, момчета!

В този миг Вили се събужда. Досега е спал. В това отношение все още си е стар войскар, изтегне ли се, на часа заспива.

Той се изправя. Командирът тутакси се спира. Вили се оглежда наоколо с ококорени очи и избухва в смях.

— Тук да няма маскарад? — пита той. После схваща ситуацията. — Точно така — изръмжава Вили на командира, — ей богу, само вие ни липсвахте! И то отдавна! Да, да, отечеството, то да не ви е бащиния, а? Всички останали са предатели, а? Чудна работа, че тогава три четвърти от германската армия са били предатели! Беж да ви няма, таласъми такива! Не може ли да оставите момчетата да поживеят някоя друга година без тия неща!

Командирът оттегля армията си. Но разходката ни в гората е отровена. Тръгваме към селото. Зад нас звучи ритмично и отривисто:

— Фронт, ура! Фронт, ура!

— Фронт, ура... — Вили се хваща за главата. — Само да го бяхме казали на някой редник в окопите!

— Да — казва ядосан Козоле. — Ей така всичко започва отначало.

Преди селото откриваме малка пивница с градина, в която са изкарали няколко маси. Макар че след час Валентин трябва да бъде при люлките си, сядаме набързо, за да използваме времето — кой знае кога пак ще се съберем.

Бледа вечерна заря обагря небето. Мислите ми неволно се връщат към сцената в гората.

— Боже мой, Вили — казвам му, — та всички ние още сме живи и едва сме се измъкнали... А вече има хора, които се занимават с такива неща! Как е възможно?

— Всякога ще ги има — отвръща Вили необичайно сериозно и замислено. — Но нали има и такива като нас. А като нас разсъждават сума ти хора. Повечето, повярвайте. Откакто... Е, нали знаете, откакто

Лудвиг и Алберт... Какви ли не мисли ми минаха през главата и според мен всеки може да върши нещо, дори да има тиква вместо глава. Другата седмица ваканцията ми свършва и пак ще трябва да се върна в селското училище. Направо се радвам. Ще науча момчетата кое е истинското им отечество: родината, а не някаква политическа партия. Тяхната родина са дърветата, нивите, земята, а не високопарните лозунги. Дълго умувах и реших, че сме достатъчно възрастни, за да си поставим някаква задача. Ето я моята. Не е голяма, признавам. Но на мен ми стига. Пък и аз не съм Гъоте.

Кимвам и дълго го гледам. Сетне си тръгваме.

Шофьорът ни чака. Автомобилът тихо се плъзга през спускащия се поляка здрач.

Наближаваме града и първите светлини вече пламват, когато към скърцането и виенето на гумите се примесва протяжен дрезгав, гърлен звук — във вечерното небе към изток се носи клин — ято диви гъски.

Споглеждаме се. Козоле понечва да каже нещо, ала замълчава. Всички си мислим за едно и също.

Градът ни пресреща с улици и шум. Валентин слиза пръв. После Вили. После Козоле.

II

Целия ден бях в гората. Уморен се отбих в малка странноприемница и си взех стая за нощувка. Леглото вече е оправено, но още не ми се спи. Сядам до прозореца и се заслушвам в шумовете на пролетната нощ.

Между дърветата струят сенки, а от гората долитат викове, сякаш там лежат ранени. Спокойно и хладнокръвно се вирам в мрака — вече не се боя от миналото. Гледам го право в угасналите очи, без да се извърщам. Дори крача насреща му, отпращам мислите си назад, в блиндажите и бомбените ями, ала когато се връщат, те вече не ми носят страх и ужас, а сила и воля.

Очаквах буря, която да ме спаси и повлече, а избавлението дойде полека, без да усетя. Но сега то е тук. Докато се отчайвах и смятах всичко за погубено, то тихо е съзрявало в мен. Мислех, че раздялата винаги е край. Днес зная: и растежът е раздяла. И растежът значи изоставяне. А край не съществува.

Част от дните ми бяха в служба на разрухата; бяха отдадени на омразата, враждата, убийствата. Ала ми остана животът. Даже само това вече е задача и път. Искам да поработя над себе си и да се подготвя; искам да си размърдам ръцете и мислите, да не си придавам важност и да вървя напред дори ако понякога ми се прииска да спра. Много има да се възстанови и едва ли не всичко да се поправи, да се работи и да се изрови засипаното през годините на снарядите и картечниците. Не е нужно всеки да е пионер, ще потрябват и по-слаби ръце и по-ограничени сили. Там искам да подиря мястото си. Тогава мъртвите ще замлъкнат и миналото не ще ме преследва повече, а ще ми помага.

Колко просто е всичко, но колко време ми бе необходимо, за да стигна до него. И може би щях да се заблудя още в подлежащия терен и да стана жертва на примки от бодлива тел и на взривни капсули, ако смъртта на Лудвиг като изстреляна ракета не ни посочи пътя. Отчаяхме се, като видяхме, че потокът на нашата общност, волята на нашия крайно непретенциозен, възвърнат от прага на смъртта живот не

помете оцелелите форми на полуистините и себелюбието и не подири нови брегове, а затъна в мочурищата на забравата, бе отбит в блатата на фразите, изтече във вадите на условности, грижи, професии. Днес зная, че всичко в живота вероятно е подготовка и труд на всеки поотделно, в множество клетки, в множество жилки — и както клетките и жилките на дървото трябва само да приемат и предадат понагоре напирания сок, така и от този труд навярно ще се роди шумолене на окъпан в слънце листак, върхар и свобода. Искам да започна.

Това не ще бъде осъществяването, за което мечтаехме в юношеството си и което очаквахме след годините на фронта. Ще бъде път като другите, с каменисти и гладки отсечки, с изровени местности, села и поля; път на труда. Ще бъде сам. Може би ще си намеря спътник за някоя отсечка, ала едва ли завинаги.

И навярно често ще ми се налага да свалям раницата, когато плещите ми се изморят, а навярно и често ще се колебая на кръстопътища и граници, ще се налага да напускам нещо и ще се препъвам, и ще падам, но отново ще се изправям и няма да оставам на земята, ще вървя напред и няма да се обръщам. Може би никога не ще бъде напълно щастлив, може би войната е унищожила тази възможност и всякога ще бъде малко чужд човек и никъде не ще се чувствавам у дома, но навярно и никога не ще бъде напълно нещастен, защото винаги ще има по нещо, на което да се опра, било то само ръцете ми, или дърво, или дишащата земя.

* * *

Сокът се изкачва в стволите, с лек пукот се разтварят пъпките и мракът е изпълнен с шумовете на съзряването. Нощта е в стаята ми, и луната. Животът е в стаята ми. Мебелите пращат, масата трещи, шкафът скърца. Преди години човешка ръка ги е отсякла и нарязала, рендосала и залепила, превърнала ги е във вещи, служещи на хората, в столове и легла; ала всяка пролет в нощите на жизнения сок нещо в тях затрополява отново, те се събуждат, протягат се, вече не са оръдие, стол и полза, а пак се превръщат в част от струящия и течащ живот. Под нозете ми скърцат и се движат дъските на пода, под ръцете ми

праци первазът на прозореца, а на пътеката пред вратата дори разцепеното прогнило стъбло на липата е пуснало едри кафяви пъпки — след няколко седмици то ще има същите малки свиленозелени листа както и широко разперените клони на чинара, които го засенчват.

Издание:

Ерих Мария Ремарк. Обратният път

Рецензенти: Вася Данова, Венцеслав Константинов

Предговор: Венцеслав Константинов

Преводачи: Никола Георгиев, Емилия Драганова

Редактор: Венцеслав Константинов

Редактор на издание: Надежда Мирянова

Художник: Петър Добрев

Художествен редактор: Мария Табакова

Технически редактор: Станка Милчева

Коректор: Ани Георгиева

И „Отечествен фронт“

ДП „Д. Благоев“ — София

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА



<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.